

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки України

В І С Н И К

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н.КАРАЗІНА

№ 912

Серія: „Питання політології”

Випуск 17

Заснована у 1993 році

**Харків
2010**

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (протокол № 9 від 24 вересня 2010 р.).

Вісник присвячений розгляду актуальних проблем теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Редакційна колегія: **Сазонов М.І.** – академік АПН України, докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний редактор); **Денисенко І. Д.** – докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н.Каразіна; **Куць О.М.** – докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н.Каразіна; **Півнева Л.М.** – докт. політ. наук, професор ХНПУ імені Г.С.Сковороди; **Поліщук І. О.** – докт. політ. наук, доцент ХНУ імені В.Н.Каразіна; **Фісун О.А.** – докт. політ. наук, професор кафедри політології ХНУ імені В.Н.Каразіна, доцент; **Целуйко В.О.** – канд. політ. наук, ст. викладач кафедри політології ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії:

61077, Харків, пл. Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

E-mail – vp.kh@mail.ru

Статті прорецензовано

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825 – 696 ПР від 04.10.2006.

© Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2010

ЗМІСТ

Теорія та історія політичної науки

Осін В. В. Політична наука – заняття „ігрове”, „велике”, „нормальне” чи „соціальне”? спроба синтезу	6
Рубанов В.В. Політичний аналіз як інструмент системного дослідження публічних політичних проблем	14
Матвійчук А.О. Еволюція розуміння змісту поняття „політичне рішення”	19
Вінникова Н.А. Політичне рішення в системі багаторівневого управління.....	24
Панченко Т.В. Особливості становлення концепції субсидіарності в процесі європейської інтеграції	34
Гурбич О.С. Теоретичні засади світ-системного аналізу	42
Зайдель М.І. Сучасні та постмодерністські концепції природи та еволюції влади... ..	49
Яцура К. Г. Концепція політичної влади в соціології Т. Парсонса	54
Дубас О. П. Сучасні наукові підходи до дослідження інформаційно-комунікаційного простору	62
Воронянський О.В. Проблема типології теорій формування націй у зарубіжній науковій літературі	69
Турчин Я.Б. Характеристика держави як політичної організації суспільства у наукових працях О.Ейхельмана	74
Чальцева О. М. Організація компаративних досліджень	81

Політичні інститути та процеси

Авксентьєва Т.Г. Соціополітичний інституціональний дизайн українського суспільства в умовах змін	89
Шаталова Г.М. Конституційний процес як складова демократичних перетворень в Україні	94
Романюк О.І. Циркуляція політичних еліт в умовах демократії та її особливості на посткомуністичному просторі	99
Работягова І.В. Сутність політичних партій у рамках політичного ринку України. ..	107
Луцишин Г.І. Особливості розвитку етнічних партій в Україні.....	113

Загурська-Антонюк В.Ф. Стратегія розвитку етнополітики в умовах формування незалежної української держави	119
Фоломєєв М.А. Політологічний вимір інноваційних стратегій в Україні.....	123
Мовчан У. І. Електоральна система в поділених суспільствах: досвід для України.	128
Бучин М.А. Міжнародне спостереження за виборами як складова принципу гласних виборів.....	134
Краснокутська Ю. С. Громадська думка як чинник легітимації політичного поля: аспекти реалізації	139
Ковалевський В.О. Політична комунікація як інструмент подолання кризових явищ	144
Піщевська Е.В. Інтернет у контексті інформаційної безпеки	152

Політична культура та ідеологія

Топалова С.О. Історичні чинники впливу на політичну культуру сучасного українського суспільства	158
Паламаренко Р.Ю. Деякі аспекти трансформації рівня політичної культури в Україні	164
Под’ячев Д.М. „Неможливості” мовного чиннику творення сучасної української національної ідентичності	169
Куц Г.М. Неолібералізм: основні ідеї та інтерпретації.....	174
Здорик М. В. Біоетичний аспект лібералізму: свобода чи обмеження свободи?.....	183
Авксентьєв А.О. Еволюція ідеології та політики неоконсерватизму.....	188
Нікогосян О.О. Ідеологія в діяльності політичних партій	193
Волвенко Н.М. Нейро-лінгвістичне програмування: основні засоби та рівні впливу	199
Вауліна Ф.В. Основні тенденції зміни політичного впливу католицької церкви.....	205

Геополітика та міжнародні відносини

Прокопова О.А. Трансформація геополітичних інтересів України.....	212
Ярова Л. В. Україна та ЄС: шлях до інтеграції через реформи	217
Головко В.М. Політична фракціоналізація як структурний та інституціональний феномен ЄС	223

Скребець О.В. Геополітична концепція інтеграції Росії у всесвітньо-імперський режим в контексті сучасного російського політичного дискурсу.....	232
Бірюкова О.О. Мовний чинник у національних відносинах на рубежах західних Балкан (країн колишньої Югославії).....	240
Гарник Л.П. Іслам та демократичні цінності у дискурсі трансформацій політичних режимів в країнах Близького Сходу	251
Кранснопорова Л.Д. Регіональна інтеграція на Близькому Сході: ретроспектива і перспектива.....	260
Шуляк С. В. Незалежність Південного Судану: інтереси та позиції регіональних гравців.....	265

Теорія та історія політичної науки

УДК 321+005

Осін В. В.

Академія митної служби України

ПОЛІТИЧНА НАУКА – ЗАНЯТТЯ „ІГРОВЕ”, „ВЕЛИКЕ”, „НОРМАЛЬНЕ” ЧИ „СОЦІАЛЬНЕ”? СПРОБА СИНТЕЗУ

Стаття присвячена спробі вироблення більш адекватного уявлення про політологію, тобто досягнення такого її сприйняття, що узгоджене з існуючими її альтернативами та максимально позбавлене впливу професійного корпоративізму. Автору вдалося логічно несуперечливим чином представити у вигляді врівноваженої системи чотири взаємовиключні перспективи: гри, великої науки, нормальної науки та соціально ангажованої науки.

Ключові слова: політична наука, гра, езотерична наука, велика наука, політична ангажованість, транзакційні витрати.

Осин В.В.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАУКА – ЗАНЯТИЕ „ИГРОВОЕ”, „БОЛЬШОЕ”, „НОРМАЛЬНОЕ” И/ИЛИ „СОЦИАЛЬНОЕ”? ПОПЫТКА СИНТЕЗА

Данная статья – это попытка выработать более адекватное представления о политической науке, то есть достижение такого ее восприятия, что и согласовано с имеющимися ее альтернативами, и максимально лишено влияния профессионального корпоративизма. Автору удалось представить в виде уравновешенной системы четыре взаимоисключающие перспективы: игры, нормальной науки, большой науки, социально ангажированной науки.

Ключевые слова: политическая наука, игра, большая наука, эзотерическая наука, политическая ангажированность, транзакционные затраты.

Osin V.

POLITICAL SCIENCE: WHAT KIND OF ACTIVITY IS IT – „PLAYFUL”, „BIG”, „NORMAL” AND / OR „SOCIAL” SCIENCE? AN ATTEMPT OF SYNTHESIS

This article is an attempt to elaborate a more adequate conception of political science, i.e. to achieve such kind of its perception which is coordinated with the existing alternatives and deprived of the professional corporative influence. The author has managed to produce four mutually incompatible perspectives – a play, big science, normal science and the social engaged science – as a balanced system.

Key words: political science, play, big science, esoteric science, political engaged science, transactions' cost.

Знаменита бритва Оккама проголошує: „Не слід примножувати кількість сутностей без необхідності”. І хоча подібне формулювання, як доводять фахівці, лише приписується В. Оккаму, вплив саме цієї версії на мислення сучасних дослідників не викликає жодних сумнівів. Тим більше дивно спостерігати за тим, як політологи, обізнані в різноманітних тонкощах розрізнення численних відтінків і рівнів політичної реальності, при спробах рефлексії напрочуд легко втрачають всі свої навички, так важко набуті, та з гнітючою постійністю вводять нову сутність. Іншими словами, здійснюючи переважно символічну ідентифікацію „ми, політологи”, науковці тим самим звично посиляються на „предмет”, що визначається з труднощами, ступінь яких примушує взагалі поставити питання про

його (дійсне) існування. Найшвидше таке можна побачити під час спроби підрахувати (точну) кількість політологів. І умовність будь-яких цифр стає очевидною у світлі того, що, скажімо, французька політична наука „великою мірою продовжує залишатися залежною з погляду викладання, курсу навчання на юридичних факультетах та її статусу як дисципліни „загального профілю”, націленої на підготовку певної частини французького правлячого класу...” [1, с. 154]. Тепер замість одиничного референта всі зацікавлені стикаються з численними політичними науками, ледве усвідомлена національна специфіка яких тісно переплітається з ідеальністю дисциплінарних кордонів. Але й це аж ніяк не виняткові підстави, що дозволяють певну Сутність „політична наука” представити у множині. Наприклад, у нібито монолітній політології можна побачити інші групи дослідників, критерій виокремлення яких не збігається з попередніми, оскільки акцент робиться на мірі їхньої раціональності або сліпого схиляння перед авторитетом (певних наукових галузей). Так, одне з пояснень перетворення П. Бурдьє чи не в сакральну фігуру сучасних соціальних наук припускає, що „праці та виступи Бурдьє зобов’язані... успіхом його вмілому жонглюванню своїм філософським капіталом у галузі соціології та соціологічним капіталом у галузі філософії. Він начебто зміг здобути авторитет серед соціологів, розігруючи свій „культурний капітал” професора філософії, водночас „тероризуючи” своїх колег, що залишилися „чистими” філософами, своїм образом „майстра соціології”” [2, с. 518].

Таким чином, дана стаття присвячена **проблемі** розриву, що виникає між постульованою та багато в чому віртуальною Сутністю під назвою „політична наука” і тим (практичним) станом справ, коли залежно від кута бачення розрізняється скільки завгодно політологій. Звідси **метою** статті є спроба вироблення більш адекватного уявлення про політичну науку. Тобто досягнення такого її сприйняття, що узгоджене з існуючими її альтернативами та максимально позбавлене впливу професійного корпоративізму, прагнення якого розмежовувати реальність відповідно до бінарних опозицій істотно сприяло створенню вже згаданої (єдиної) Сутності. І в умовах постійного підсилення значущості політичної науки в дослідженні та водночас формуванні політичної реальності **актуальність** звернення до цієї проблематики перебуває поза сумнівом. Принаймні відсутність систематичної рефлексії щодо підвалин власної діяльності вкрай негативно, як засвідчує досвід соціології [3], позначається на адекватності теорій та рекомендацій.

Цілком очевидно, що **огляд літератури** в даному випадку виявляється похідним від того, які саме альтернативи підлягають узгодженню; і на мій погляд, чотири з них заслуговують на особливу увагу. Мовиться про політологію, що розглядається крізь призму таких концепцій: „нормальної науки” Т. Куна [4], культури як гри Й. Гейзінги [5; 6], великої науки Д. Прайса [7] та різноманітних теорій, які засвідчують соціальну природу політичної науки. Оскільки релевантний огляд літератури міститься у зазначених щойно працях автора, зараз я вважаю за доцільне зосередитись, перш за все, на демонстрації гаданої несумірності емпіричного базису цитованих перспектив. Це, у свою чергу, потребує хоча б конспективного викладу наявних позицій.

Перша перспектива: політична наука як велика наука. Слід очікувати, що політологія, будучи частиною цілого, в головних фазах свого розвитку відтворюватиме всі ті етапи, що їх проходить сучасна наука в цілому. Найбільш систематичне уявлення про останню як велику було сформульовано Д. Прайсом [8], і з тих часів фактично не опинялося під підозрою. У своїй знаковій книзі *Мала наука, велика наука* (1963) Д. Прайс зауважує, що в разі, коли „знайдено більш-менш задовільний спосіб виміряти будь-який достатньо великий сегмент науки, то цей сегмент у нормальних умовах зростає експоненціально”. Суть експоненціального зростання, яке встановлюється на підставі кількісних змін, що відбуваються з науковою літературою, кадрами, різноманітними

науковими товариствами тощо, „характеризується або періодом подвоєння, або періодом десятиразового збільшення”. Подвоєння відбувається раз на десять, п’ятнадцять та двадцять років – залежно від суворості тих чи інших критеріїв: за мінімальних період зростання становить десять років, а за максимальних наближається до двадцяти.

Увагу привертають насамперед два наслідки втягнення політології в контекст функціонування великої науки. З одного боку, тим самим передбачається продукування *більшої кількості посередніх учених, ніж видатних* [8, с. 373], а з іншого – наявність певних дисфункцій у *розподілі обдарованих індивідів* [8, с. 374].

Друга перспектива: політична наука як гра. Численні наукознавчі вимірювання показують, що серед представників соціальних та гуманітарних наук політологи займають останнє або одне з останніх місць за такими показниками, як ентузіазм, що висловлюється з приводу сучасних досягнень політичної науки, власна захопленість її проблемами, якість наукових статей і рівень оцінки самих себе у ролі (справжніх) учених. Це означає не просто розщеплення відомого *Veruf*, нерозривного симбіозу професії та покликання, але й відсилає до відсутності зв’язку між політологами та потребами відповідного соціального інституту (політичної науки). Відштовхуючись від того, що всі ці риси: несерйозність, безвідповідальність тощо – зазвичай характерні для такого явища, як гра, можна припустити вкоріненість значного ігрового елементу в політичній науці.

Наслідок цієї перспективи такий: будучи грою, політологія, подібно до будь-якого змагання, певною мірою безцільна. Це пов’язано з тим, що змагання, за великим рахунком, має сенс переважно для тих, хто бере в ньому участь: „Іншими словами, дія тут починається і кінчається в рамках змагання, і його наслідок не стає життєво необхідною складовою частиною процесів існування групи... Себто, з об’єктивного погляду, результат не має значення для того, що буде після гри” [9, с. 60–61].

Третя перспектива: політична наука як нормальна наука. Застосування ключових для Т. Куна [10] понять „нормальна наука” та „парадигма” до реалій політології дозволяє позитивно відповісти на питання: чи можна політичну науку вважати зрілою дисципліною, тобто чи притаманна їй славнозвісна „нормальність”? І хоча сам автор, судячи з усього [10, с. 120], поставився б скептично до такого твердження, однак усім загальноприйнятим індикаторам „зрілості” політична наука відповідає. Починаючи від „спільності настанов і видимої узгодженості” вчених стосовно певних фундаментальних питань та закінчуючи появою езотеричних праць, „призначених тільки для колег-професіоналів”. Не кажучи вже про вдосконалення методів, подальшу спеціалізацію наукових галузей та погіршення комунікації між ними.

Ціна, яку доводиться сплачувати, це типаж „нормального науковця”, на якого скаржився ще К. Поппер, адже той „навчений погано. Він навчений у дусі догматизму...” [11, с. 529]. Однак не слід забувати, що саме цей ординарний науковець відповідальний за т. зв. накопичення фактів, оскільки саме парадигма „примушує вчених досліджувати певний фрагмент так детально й глибоко, як це було б неможливо за інших обставин”.

Четверта перспектива: політична наука як соціально ангажована наука. Вкоріненість саме політології в соціальному не є якоюсь таємницею ще з часів А. де Токвіля, котрий ще в 1835 р. стверджував, що „зовсім новому світові потрібна нова політична наука”. І сьогодні політична наука аж ніяк не є нейтральною, оскільки завжди «за результатами досліджень стоїть та чи інша політика, що їх обумовлює. Ідеологічні вподобання, підтримання структури влади всередині наукової дисципліни та увічнення усталених порядків можуть забезпечити зосередженість дослідників у річищі основного напрямку” [12, с. 40]. Недавні збірки праць, надруковані за редакцією Д. Істона [13; 14] та Дж. Фарра [15], дають чудове уявлення про соціальну, якщо не сказати політичну, природу політології; статті Т. Болла [16], С. Леонарда [17] і М. Стайна [18] вельми показові щодо цього.

Наслідком такого коріння політичної науки, від самого початку пов'язаної зі становленням демократії, особливо американської, виступає неможливість досягти знання в термінах (його) самодостатності й самототожності. Як наголошує С. Фуллер, „соціологічна література часто створює враження, згідно з яким знання дійсне лише в тому випадку, коли воно обслуговує інтереси тих, хто претендує на володіння цим знанням” [19, с. 418].

У цілому образ політичної науки, що вимальовується внаслідок застосування до неї різноманітних перспектив, полягає в такому. У значній частині своєї діяльності політологія нагадує гру, що передбачає несерйозне ставлення дослідників до власних занять; останні до того ж безцільні, оскільки мають значення тільки для тих, хто бере участь у грі, результати якої не співвідносяться обов'язково із т. зв. об'єктивною дійсністю. Крім того, функціонування політичної науки не є взірцем ефективного механізму рекрутування найобдарованіших індивідів – ті скоріше спокушаються, аніж йдуть за покликанням. Більше того, політологія виявляється надзвичайно фрагментарною та спеціалізованою дисципліною; власне, подібна „нормальна” організація забезпечує та водночас забезпечується накопиченням результатів та їхньою несумірністю, спільністю уявлень та дезінтеграцією груп учених. Нарешті, політична наука настільки тісно пов'язана з політичними та соціальними подіями, що на порядку денному все частіше постає питання про можливість виокремлення певного універсального, незалежного від культури субстрату.

Легко побачити несумісність вказаних точок зору. Т. Кун, описуючи нормальну науку, зовсім не сприймає її як щось несерйозне. Навпаки, він прагне пояснити „пристрасть та захоплення” дослідника тим, що того „надихає впевненість у тому, що коли він буде достатньо кмітливий, то йому таки вдасться розв'язати головоломку, котру до нього ніхто не розв'язав або у розв'язанні якої ніхто не досяг переконливого успіху” [10, с. 66]. І в цих міркуваннях – тільки пристрасть, бажання позбутись теорій, що не узгоджуються, прагнення до успіху. Однак усе це також може розглядатися й прямо протилежним чином, як прояв ігрового характеру політичної науки. Принаймні Й. Гейзінга, наполягаючи на втраті сучасною наукою своїх ігрових елементів, серед тих небагатьох, що збереглися, називає якраз ті риси, в котрих неважко впізнати саме нормальну науку. Мова йде про невикорінену схильність „до послідовної систематики”. Скажімо, „чи можна бути певним, що свавільний та легковагий вжиток фрейдівської термінології компетентними й некомпетентними людьми не заводять нових психологічних шкіл на манівці?” [9, с. 231]. І те, що є у Т. Куна, у Й. Гейзінга якраз відсутнє: немає пристрасті, що охоплює всю екзистенцію, проте є сприйняття науки як „іншого”, менш важливого буття.

Дослідний простір виявляється надто тісним для двох перспектив, не кажучи вже про інші, і це, здавалося б, неминуче призведе до їхньої взаємної анігіляції. Зокрема, концепція великої науки Д. Прайса взагалі немає жодних „рознять”, які б дозволяли сподіватись на встановлення плідного обміну інформацією з рештою підходів. Замість опису (політичної) науки в термінах „гри” можна використовувати не менш вичерпну та самодостатню мову, котра відсилає до збоїв у більш-менш природному розподілі „людей за різноманітними дисциплінами відповідно до їх схильностей, примх долі та настроїв”, [8, с. 374]. Відтепер і нормальна наука, і несерйозність однаково несумірні перед лицем нового пояснення, що їх воно скасовує псевдоекономічними механізмами, „наче нічого іншого на цих наукових полях вже не залишалося, крім ринкової ситуації постійної за обсягом пропозиції та попиту, що постійно зростає” [8, с. 374]. Нарешті, соціальні версії історії політології також звертаються до мови, котра несумісна з попередніми. Чи притаманна справжня політична наука тільки розвиненим демократіям, еталоном для яких виступає американська? Або: надає політологія приклад консервативної практики, заклопотаної збереженням статус-кво чи вона виступає однією з форм „патріархатного домінування” – ось лише декілька проблем з релевантного переліку. І немає тут місця ані

нормальній науці, ані грайливості (адже ангажованість заперечує несерйозність ставлення), ані порушень у розподілі здібностей (оскільки імпліцитно постулюється споконвічна вразливість політології щодо соціальних віянь, котрі не дозволяють проголошувати щось природним).

Подібна альтернативність підходів до політичної науки є, мабуть, чи не найціннішим ресурсом у розпорядженні останньої, який потрібно конвертувати у просування розуміння політологами контексту власного існування. І надалі я пропоную схему, що об'єднує, здавалося б, несумісні перспективи сприйняття політичної науки, точніше, деякі їх важливі наслідки.

Політологія невіддільна від соціального, одним з проявів якого є різний ступінь престижності, притаманний тим чи іншим дисциплінам, і міра її визначається втягненням науки в становлення (політичного) режиму. Багато в чому політична наука виправдовувала сподівання, що покладалися на неї у зв'язку зі зміцненням демократії у США та потребою у громадянському вихованні [17]. Більше того, здійснення відповідних очікувань призвело до виникнення нових, коли ще під час функціонування т. зв. чиказької школи Г. Лассвелл цілком серйозно став казати про можливість побудови науково обґрунтованої демократії [20]. Біхевіоральна (поведінкова) революція, наступний і визначальний етап у розвитку політології, ще більше зміцнив її статус, перетворивши цю галузь на одну з найпрестижніших. І втрата вченими зацікавленості у проблемах власної науки, зниження, принаймні за суб'єктивним сприйняттям, якості статей і досягнень у цілому – усе це цілком закономірні наслідки покращання позицій політології.

Що саме сталося в цей період, дозволяє осягнути теорія великої науки, що вказує на порушення природного розподілу здібностей та пришвидшене зростання низькоякісних статей як на похідні експоненціального зростання. Того самого, що прямо залежить від престижності науки взагалі і нових дисциплін – зокрема. Інакше кажучи, соціальна привабливість політології, що зростає паралельно її революціям, передбачає появу усталеної та зрілої наукової галузі, що, у свою чергу, забезпечує рекрутування максимально можливої кількості індивідів. Проте важливо не це: тим самим передбачається також наявність новачків, гетерогенність яких зростає пропорційно зміцненню соціальних позицій певної дисципліни. Таке провокує не лише фрагментацію політичної науки та погіршення комунікації між окремими її департаментами, але й зростання кількості дослідників, екзистенціальні потреби яких не пов'язані з потребами відповідної наукової галузі.

„Нормальна наука” і „наука як гра” – це дві сторони одного явища, організаційна та змістовна, дві назви двох різних аспектів того, що в політичній науці на єдиному просторі мешкає надзвичайна кількість індивідів, для яких їхня робота позбавлена „екзистенціального та соціального сенсу”. Те, що тобі не цікаво й не захоплює усе твоє єство, то неминуче сприймається як дещо несерйозне, менш важливе, навіть за умови, коли більш важливе взагалі невідоме. Твоя віддача так само неминуче буде низькою (або нижчою), а домінуючим прагненням виступатиме вимога скорочення витрат – енергетичних, психічних тощо.

Доречною, як ніколи, стає поява езотеричної науки, що насправді є засобом організації незацікавлених індивідів. Спеціалізація, що часто-густо асоціюється з нормальною наукою, сама по собі вже давно розглядається як чи не єдиний шлях зниження невизначеності [21, с. 53–54], переживання якої особливо загострюється в ситуації, коли відсутність укоріненості та розщеплення веберівського *Veruf* у багато разів збільшує кількість можливих альтернатив (дій). І однією з важливих передумов при цьому виступає можливість експлуатувати те, що порівняно недавно [22] отримало назву *puzzle instinct*, інстинкту розв'язувати головоломки. Того інстинкту, що практично, а іноді й теоретично невіддільний від бажання грати; і у зв'язку із цим твердження Б. Грофмана

„розв’язання головоломок може приносити насолоду” [23, р. 8], означає скоріше бажаний, аніж дійсний стан речей.

Подібна схема негайно провокує цілу низку питань, і два з них заслуговують на особливу увагу. По-перше, наскільки врівноважена є така система, особливо у світлі соціально вмотивованої необхідності виправдовувати сподівання, що покладаються на політичну науку? Однак у випадку, коли неоднорідність раніше зазначених складових не становитиме перешкоди для створення рівноваги, то можна констатувати принаймні можливість узгодження несумісних, здавалося б, альтернатив, а також побудову синтезованого уявлення про політологію, структуроутворювальні елементи якого можуть бути виявлені лише за умови тотальності та несумірності різноманітних бачень. По-друге, у разі гіпотетичного обґрунтування подібного еквілібріуму, чи не буде теорія суперечити дійсному стану справ? Інакше кажучи, під підозрою опиняється сама можливість існування соціального інституту, вкрай неефективна система рекрутування кадрів якого виглядає особливо дивною на тлі постійного зміцнення позицій політичної науки.

Стосовно першого питання, то, на мій погляд [24], *ефект затору*, описаний Дж. Холтівагнером і М. Уолдманом [25], дозволяє обґрунтувати, яким чином навіть у випадку надзвичайної гетерогенності науковців, коли для одних професія є покликанням, у той час як інші при виборі послуговуються переважно меркантильними міркуваннями, сам інститут політичної науки буде цілком урівноваженим. Це також уможлиблює логічно несуперечливе пояснення, що пов’язує між собою меншу або більшу престижність певних наукових дисциплін, відсоток екзистенціально вкорінених індивідів, ступінь задоволеності власними дослідженнями та суб’єктивну оцінку якості здобутків інших вчених.

З іншого боку, проблема ефективності такої системи, увага до чого обумовлена соціальними зобов’язаннями політології, – з огляду на новий інституціоналізм саме це формулювання не можна вважати повністю коректним. Як було продемонстровано Д. Норттом, нобелівським лауреатом з економіки, „ефективність” – це радше нормативне поняття, що ґрунтується на низці емпірично неправдоподібних припущень. До числа останніх можна зарахувати постулати про володіння людьми повною інформацією щодо тих чи інших виборів, існування стійкої й транзитивної структури переваг, а також гіпотезу, згідно з якою „люди постійно стикаються з однаковими ситуаціями вибору або з послідовністю альтернатив, дуже схожих одна на одну” [21, с. 36]. Більше того, для економістів нескладно назвати численні форми взаємодії – „середньовічний феодалський маєток, ярмарки в Шампані або „сук” (базар в країнах Близького Сходу та Північної Африки, без якого важко зрозуміти ці країни)” – вочевидь неефективні, проте все ж існують „протягом тисячоліть” [21, с. 27].

Аби осягнути, як практично можлива теоретично нереальна ситуація, слід зважити на те, що „головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, полягає у зниженні рівня невизначеності шляхом встановлення усталеної (хоча необов’язково ефективною) структури взаємодії між людьми” [21, с. 21]. У свою чергу, такий зв’язок інститутів та невизначеності виникає „внаслідок складності і самих проблем, що потребують вирішення, і „програм” рішення, котрі індивід має у своєму розпорядженні” [21, с. 43]. Основними елементами при цьому виступають і неповнота „інформації щодо поведінки інших індивідів під час людської взаємодії”, і „обмежені можливості людини до розрахунку”, обумовлені „здатністю свідомості переробляти, організувати та використовувати інформацію” [21, с. 43–44]. Внаслідок цього саме „обмежена здатність, сполучена з невизначеностями під час розшифрування інформації, що надходить ззовні, і породжує правила та процедури, спрямовані на спрощення даного процесу. Сукупність інститутів, що виникає, структурує людську взаємодію, тим самим обмежуючи набір виборів, з якими стикаються індивіди” [21, с. 44].

Таким чином, політична наука з погляду її інституціональної природи може бути водночас і тривалою, і неефективною. Тривала вона передусім тому, що в межах нормальної науки організується взаємодія індивідів, котра знижує рівень невизначеності пізнання політики, що визначається складністю останньої та обмеженими можливостями самих дослідників. Зазначу, що пізнавальні обмеження тим суворіші, чим менш учені пов'язані власною екзистенцією з політичною наукою і, відповідно, чим інтенсивніше вони переживають згадану невизначеність. Крім того, експоненціальний розвиток політології також пояснює рівень її спеціалізації, що іноді досягається, як дезінтеграція. Тобто витрати взаємодії між гетерогенними індивідами виявляються настільки високими, що їх кінцевим результатом стає вельми, особливо на перший погляд, нераціональна структура політології. Структура, яка характеризується і запереченням (єдиної) політологічної ідентичності, і прикладами численного дублювання результатів, і визнаною неможливістю їхнього задовільного синтезу.

Така інтерпретація політичної науки не просто дозволяє більш-менш послідовно та логічно об'єднати низку „фактів”, що отримуються в межах альтернативних перспектив бачення, але також сприяє формулюванню нових питань. Одне з них, якого я побіжно раніше торкався, це проблема тертя. Іншими словами, мовиться про транзакційні витрати, що виникають у процесі обміну. Зокрема, вже згаданий Д. Норт зауважує, що відповідні „витрати, котрі виникають під час просування товару на ринку США (на кшталт витрат на банківські, фінансові послуги, страхування, гуртову й роздрібну торгівлю або, з погляду професій працівників, на оплату юристів, бухгалтерів тощо)” становлять „більш ніж 45 % національного доходу”. Не кажучи про те, що „ця частка за останнє століття зросла приблизно на 25 %” [21, с. 44].

Ідея, відповідно до якої обмін, взаємодія між людьми супроводжується певними витратами, вперше виказана Р. Коузом і ґрунтовніше розроблена Д. Нортом, фактично передбачає можливість прийняття до уваги соціуму. Адже постійно підкреслюється, що „інститути суттєво змінюють ціну, котру сплачує індивід, і тому призводять до того, що ідеї, ідеології та догми часто відіграють найважливішу роль у тому виборі, що його здійснює людина” [21, с. 40]. Відтепер потрібно не просто постулювати наявність (зовнішнього) контексту, але й пояснювати особливості функціонування соціального інституту політичної науки не в нормативно-економічних термінах, на кшталт „ефективності”. Оскільки витрати, у певному розумінні, і є взаємодія, то слід пам'ятати про численні соціальні норми та уявлення, задля узгодження або виправдання яких частково й виникла політична наука. Саме через це її славнозвісна ефективність може мати не виключно утилітарний характер, а набувати скоріше політичного забарвлення, що передбачає оцінку „ефективності” з огляду на вклад у справу легітимації певного режиму, наприклад шляхом відповідної науково-ідеологічної соціалізації дослідників, кількість яких невинно зростає.

Ця можливість тим більш приваблива, що вона сприяє усвідомленню того, яким чином можуть мати слушність брати Коули, які наполегливо заперечували відому „гіпотезу Гассета”, згідно з якою „сучасна наука знаходить місце для інтелектуально-нормальної людини і дозволяє їй успішно в ній працювати... Більшість науковців сприяє загальному прогресу науки подібно бджолам у стільниках”. Сучасніші дані свідчать про те, що „важливі дослідні результати не тільки досягаються представниками наукової еліти, але й спираються на їх власні попередні роботи. Широкий загал „рядових” учених істотно не сприяє науковому прогресу і тому може бути скорочений без шкоди розвитку науки” [26, с. 70]. І в даному випадку обговорення результатів багатьох досліджень можна вивести на новий рівень, і сперечатися не з приводу релевантності такого показника, як індекс цитування, а вийти у площину соціальної значущості – не економічної

ефективності! – не просто дублювання результатів, а дублювання нікому не потрібних результатів.

Такий ракурс із примусовою необхідністю повертає нас до деяких початкових припущень, особливо тих, що стосуються природи мотивації наукової діяльності та виправданості гіпотези щодо неекономічних причин загальноновизнаної „ефективності” політичної науки. Дослідженню саме цих аспектів і будуть присвячені мої наступні публікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блондьо Л. Современное состояние политической науки: отчет по положению во Франции / Л. Блондьо, И. Деллоа // Политическая наука в Западной Европе; [пер. с англ.]. – М. : Аспект пресс, 2009. – С. 153–179.
2. Йосипенко О. „Практичний глузд” та інтелектуальний проект П’єра Бурдьє / О. Йосипенко, С. Йосипенко // Практичний глузд / П. Бурдьє. – К. : Український центр духовної культури, 2003. – С. 508–527.
3. Бреслауэр Дж. В защиту советологии / Дж. Бреслауэр // Современная сравнительная политология : хрестоматия; [пер. с англ.]. – М. : Московский общественный научный фонд, 1997. – С. 247–295.
4. Осін В. В. Чи парадигмальна політична наука? Відповідь конструктивіста / В. В. Осін // Вісник Харківського національного університету. Серія : „Питання політології”. – Харків, 2009. – № 839. – С. 25–32.
5. Осін В. В. До питання про ігрову основу політичної науки / В. В. Осін // Вісник Харківського національного університету. Серія : „Питання політології”. – Харків, 2009. – № 861. – С. 54–64.
6. Осін В. В. Ще раз до питання про ігрову основу політичної науки / В. В. Осін // Актуальні проблеми політики : зб. наукових праць. – Одеса: Фенікс, 2010. – Вип. 39. – С. 222–232.
7. Осін В. В. Политология в эпоху большой науки / В. В. Осін // Грані. – 2009. – № 4 (66). – С. 131–135.
8. Прайс Д. Малая наука, большая наука / Д. Прайс // Наука о науке (сборник статей); [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1966. – С. 281–384.
9. Гейзінга Й. Homo ludens / Й. Гейзінга; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 1994. – 250 с.
10. Кун Т. Структура научных революций : / Т. Кун // Структура научных революций / Т. Кун; [пер. с англ.]. – М. : АСТ, 2001. – С. 9–268.
11. Поппер К. Нормальная наука и опасности, с нею связанные / К. Поппер // Структура научных революций / Т. Кун. – М. : АСТ, 2001. – С. 525–538.
12. Чилкот Р. Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот; [пер. с англ.]. – М. : ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. – 560 с.
13. Easton D. (Eds.) Regime and Discipline. Democracy and the Development of Political Science // D. Easton, J. Gunnell, M. B. Stein. – The University of Michigan Press, 1998. – 295 p.
14. Easton D. (Eds) The Development of Political Science. A Comparative Survey / J. G. Gunnell, L. Graziano. – London, New York: Routledge, 1996. – 296 p.
15. Farr J. (Eds.) Political Science in History. Research Programs and Political Traditions // J. Dryzek, S. Leonard. – Cambridge University Press, 1995. – 360 p.
16. Ball T. Ambivalent Alliance: Political Science and American Democracy / T. Ball // Farr J. (Eds.) Political Science in History. Research Programs and Political Traditions // J. Dryzek, S. Leonard. – Cambridge University Press, 1995. – Pp. 41–65.
17. Leonard S. The Pedagogical Purposes of a Political Science / S. Leonard // Farr J. (Eds.) Political Science in History. Research Programs and Political Traditions // J. Dryzek, S. Leonard. – Cambridge University Press, 1995. – Pp. 66–98.
18. Stein M. B. Major Factors in the Emergence of Political Science as a Discipline in Western Democracies: A Comparative Analysis of the United States, Britain, France, and Germany / M. B. Stein // Easton D. (Eds.) Regime and Discipline. Democracy and the Development of Political Science // D. Easton, J. Gunnell, M. B. Stein. – The University of Michigan Press, 1998. – Pp. 169–196.

19. Фуллер С. Социальная эпистемология университета / С. Фуллер // Социальная эпистемология: идеи, методы, программы / И. Т. Касавин. – М.: Канон+; РООИ „Реабилитация”, 2010. – С. 417–448.
20. Farr J. The Policy Scientists of Democracy: The Discipline of Harold D. Lasswell / J. Farr, J. S. Hacker, N. Kazee // American Political Science Review. – 2006. – Vol. 100, № 4 (November). – Pp. 579–587.
21. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; [пер. с англ.]. – М.: Фонд экономической книги „Начала”, 1998. – 180 с.
22. Danesi M. The Puzzle Instinct. The Meaning of Puzzles in Human Life / M. Danesi. – Bloomington: Indiana University Press, 2002. – 268 p.
23. Grofman B. Introduction: The Joy of Puzzle Solving / B. Grofman // Political Science as Puzzle Solving / B. Grofman. – University of Michigan Press, 2001. – P. 1–11.
24. Осин В. В. Альтернативные взгляды на политологию: поиск точек пересечения между игрой и большой наукой / В. В. Осин // Грани. – 2010. – № 1 (69). – С. 94–99.
25. Haltiwanger J. Rational Expectations and the Limits of Rationality: An Analysis of Heterogeneity / J. Haltiwanger, M. Waldman // UCLA Economics Working Papers 303, UCLA Department of Economics (<http://www.econ.ucla.edu/workingpapers/wp303.pdf>)
26. Игнатъев А. А. Еще раз о „гипотезе Ортеги” (сводный реферат) / А. А. Игнатъев // Проблемы эффективности научных исследований : реферативный сборник. – М.: ПИК ВИНТИ, 1991. – С. 69–75.

УДК 316.614.5:321

Рубанов В.В.

Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЯК ІНСТРУМЕНТ СИСТЕМНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОБЛЕМ

Аналізується системна сутність політичного аналізу, обґрунтовуються його багаторівневий характер та специфічні особливості як теоретико-прикладної, політико-управлінської наукової дисципліни, покликаної забезпечити процес підготовки, прийняття та реалізації публічних політичних рішень і програм.

Ключові слова: системний підхід, політичний аналіз, прикладний політичний аналіз, публічні політичні проблеми, публічні політичні рішення та програми.

Рубанов В.В.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК ИНСТРУМЕНТ СИСТЕМНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПУБЛИЧНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Анализируется системная сущность политического анализа, обосновываются его специфические особенности как теоретико-прикладной, политико-управленческой научной дисциплины, призванной обеспечить процесс подготовки, принятия и реализации публичных политических решений и программ.

Ключевые слова: системный подход, политический анализ, прикладной политический анализ, публичные политические проблемы, публичные политические решения и программы.

Rubanov V.

POLITICAL ANALYSIS AS INSTRUMENT OF SYSTEM RESEARCH OF PUBLIC POLITICAL PROBLEMS

System essence of political analysis is analyzed, his specific features as the theoretical-applied, political-administrative scientific discipline, called to provide the process of preparation, acceptance and realization of public political decisions and programs, are grounded.

Key words: systems approach, political analysis, applied political analysis, public political problems, public political decisions and programs.

Актуальність дослідження вказаної проблеми зумовлена практичною відсутністю робіт, присвячених характеристиці системної сутності політичного аналізу як самостійної наукової дисципліни. Всім фахівцям-політологам відомо, що системна парадигма найкращим чином виявляється як методологічна основа сучасного політичного аналізу і дає можливість вибудовувати певну логічну послідовність процесів аналітичного дослідження. Проте за межами цього, вже здавалося б пізнаного, і по цей день залишається недослідженою проблема визначення специфіки самого політичного аналізу як інструмента системного аналізу публічних політичних проблем. Спробою перебороти цю наявну лаку і є дана стаття, мета якої – довести, що політичний аналіз це багаторівнева наукова дисципліна, яка містить у собі, як мінімум, три системно взаємозалежні і взаємозумовлені рівні: фундаментальний, інструментально-емпіричний і практично-прикладний, котрі є, з одного боку, відносно самостійними типами політичного аналізу, а з іншого (в сукупності) становлять цілісну систему продукування політологічного знання, відносно самостійність, стійкість і здатність до розвитку на власній основі.

І це тим паче необхідно здійснити, оскільки в сучасній науковій і навчальній літературі нерідко висловлюються сумніви не тільки відносно можливості називати політичний аналіз науковою дисципліною, але й вважати системний підхід дійсно науковим [1, с.65]. Тому для повноти картини специфіки предметного поля політичного аналізу як наукової і політико-управлінської дисципліни доцільно, на наш погляд, не тільки порівняти цілі, які переслідують дослідники в системному й політичному аналізі, але й конкретизувати, з позицій досягнення сучасного знання, наші уявлення про природу використовуваних ними методів. Вирішуючи вказані завдання, відзначимо, що, по-перше, системний підхід, сьогодні найчастіше виступає як методологія не стільки рішення, скільки постановки проблем [2, с.41-42]; по-друге, на відміну від системного аналізу, який кристалізує системний підхід, політичний аналіз як раз і зосереджений, на думку більшості вчених, не тільки і не стільки на постановці, скільки на самому рішенні **складних** публічних політичних проблем. „Тут не має мети глобальної трансформації політичного процесу, зазначав з цього приводу Й.Дрор, але шляхом привнесення за допомогою політичного аналізу в політичний процес професійного знання можна досягти 10-15 відсоткового покращення процесу прийняття державних рішень, а це серйозна цифра. Це, за моїм переконанням, значно більше, ніж можна було б досягти за допомогою системного аналізу, який застосовується виключно по відношенню до простих проблем і підсистем” [3, с. 338]. Відповідно, і вимоги, які висуваються для професійного політичного аналізу, на відміну від системного аналізу, більш масштабні за обсягом і вельми специфічні за завданнями. На цю специфіку нової політико-управлінської дисципліни ще в період її становлення особливо звертав увагу дослідників один з її засновників А. Вілдавські, підкреслюючи: „Завдання політичного аналізу – надати організації дані, які сприятимуть тому, щоб вона усвідомила себе **політично і суспільно релевантною** (підк. авт.) [4, с.362]. По-третє, основним критерієм відношення

політичного аналізу до політико- управлінських наук, як раз і служить той факт, що ця наукова дисципліна забезпечує аналітичний процес необхідними способами і процедурами рішення політико-управлінських проблем, пояснює сам процес підготовки, прийняття та реалізації публічних політичних рішень. Якраз на цю мету політичного аналізу і вказує відомому всім науковцям визначенні В. Данна, особливо підкреслюючи при цьому, що це така „Прикладна суспільна дисципліна, яка використовує різноманітні методи дослідження та аргументацію з метою вироблення й перетворення політично значимої інформації, яка використовується в політичній інфраструктурі для вирішення суспільних проблем” [5, с. 329].

Приймаючи, як і більшість дослідників, це визначення за своєрідний еталон характеристики предметної сутності політичного аналізу як наукової, політико-управлінської, дисципліни, тим не менш зауважимо, що воно є, на наш погляд, далеко не повним. Не повним не тільки тому, що важко дати лаконічне його визначення в силу особливих іманентних політичному аналізу властивостей [4, с. 362], але й тому, що з методологічної точки зору уявляється некоректним відносити політичний аналіз до розряду тільки прикладних суспільно-наукових дисциплін, як це робить В. Данн і багато інших його послідовників. На наш погляд, політичний аналіз це не тільки прикладний тип дослідження, а й багаторівнева політико-управлінська, наукова дисципліна, яка, до того ж, використовує не просто різні способи і процедури дослідження, про які пише В. Данн і його послідовники, а саме їх цілісну систему. Тому перше, на що хочеться звернути особливу увагу, аргументуючи свою позицію на користь системної багаторівневої природи сучасного політичного аналізу, це те, що на відміну від його теоретичного рівня, що формулює свої власні висновки, спираючись на аналіз масових соціальних практик, прикладний політичний аналіз принципово зорієнтований на відбиття унікальних, поодиноких подій і ситуацій, і тому у цьому сенсі межі його предметної сфери дослідження вужчі. І оскільки його знання не завжди універсальні та принципово не претендують на узагальнений характер, то в суто змістовному сенсі вони можуть частково виходити за межі науки. Не випадково ще в 60-ті роки минулого століття на цей факт особливу увагу звертав А.Вілдавські, зазначаючи, зокрема, що „оскільки в політичному аналізі використовується творчий підхід і не існує жорстких правил його здійснення, не дивно, що даний інструмент скоріш **мистецтво** (підкр.авт.), ніж наука” [4, с. 363]. У зв'язку з цим, прикладний політичний аналіз нездатний, на наш погляд, самостійно забезпечувати спадкоємність в розвитку наукового знання. Логіка його розвитку як наукової дисципліни, покликаної забезпечити якісний процес підготовки, прийняття та реалізації публічних політичних рішень і програм, задається зовні – з боку його теоретичного та інструментально – емпіричного рівнів.

Інакше кажучи, методологічна неспроможність характеристики політичного аналізу тільки як суто прикладного типу дослідження міститься, на наш погляд, по-перше, в тому, що приймаючи це як данність, ми тим самим неминуче позбавляємо політичний аналіз можливості виконувати соціокультурну функцію, а отже, й розв'язувати проблеми, які забезпечують його розвиток і цілісність саме як наукової дисципліни. Як засвідчує реальна історія розвитку науки [6, с. 117], доля всіх дисциплін, які визначаються дослідниками тільки як суто прикладні, незавидна – вони всі не мали майбутнього. Віддані в своєму розвитку сам на сам, вони неминуче трансформувались в просту сукупність технологічних відомостей, але не науку. Яскравий тому приклад - сучасна астрологія, яка перетворилася по своїй суті в квазінауку. А якщо врахувати при цьому, що для прикладного політичного аналізу, як і астрології інтереси клієнта (замовника) є базовими, які привалюють у дослідженні, то не виключено, що така непринадна доля чекає і політичний аналіз, якщо кваліфікувати його тільки як суто прикладний тип наукового дослідження. І характерні симптоми цього є вже сьогодні. Саме таким

підходом – сприйняття політичного аналізу тільки як прикладного типу дослідження, можна пояснити невдачі політико-економічних реформ у суспільствах, які трансформуються, коли механічно імпортувалися західні інститути та цінності без урахування загального культурного і політичного контексту, а на нашому ґрунті вони набували абсолютно антизахідного змісту [7, с. 4].

Таким чином, спроби деяких авторів обґрунтувати суто прикладний характер політичного аналізу, беручи за основу лише один, хоча й важливий, критерій, - мету чи об’єкт дослідження, не витримують критики на простій підставі: дослідники не враховують ще одного, у даному випадку визначального, критерію – системного характеру самої природи політологічного знання та відповідних рівнів політологічного аналізу сучасних політичних проблем. І якщо говорити більш конкретно, то проблема тут полягає як раз у тому, що характеризувати політичний аналіз як суто прикладний тип наукового дослідження і не враховувати, що це можливо лише за наявності зрілої теоретичної системи політологічного знання, що включає не тільки інтернаціональну, але й її національну, або, інакше кажучи, державоцентристську частину, принаймні сумнівно. І справа тут не тільки й не стільки в нашому бажанні обґрунтувати власну концепцію бачення багаторівневої сутності політичного аналізу, скільки в загальній закономірності формування прикладної частини будь-якої науки, у тому числі й політичному аналізі, що завжди обумовлюється зрілою теоретичною її частиною.

Отже, політичний аналіз – це не тільки прикладний тип наукового дослідження, але й багаторівнева теоретико-прикладна наукова дисципліна, яка використовує не просто різні методи і процедури дослідження, а й цілісну їх систему. І якщо характеризувати це явище з позицій досягнень саме сучасного наукового знання і з претензією на концептуальне його завершення, то сутнісна визначеність політичного аналізу проявляється, по-перше, в тому, що це теоретико-прикладна наукова дисципліна, яка містить у собі, як мінімум, три системно взаємозумовлені рівні: фундаментальний, інструментально-емпіричний і практично-прикладний, котрі, з одного боку, є відносно самостійними типами політичного аналізу, а з іншого (в сукупності) становлять цілісну систему продукування політичного знання, відносну самостійність, стійкість і здатність до розвитку на власній основі. На наш погляд, якраз при такому підході до визначення самої сутності цього феномену і його прикладний рівень, тобто прикладний політичний аналіз може претендувати на статус **наукової**, політико-управлінської дисципліни, яка має не тільки свій особистий предмет дослідження – процес підготовки прийняття і реалізації публічних політичних рішень і програм, але й відповідну методологічну основу – цілісну, експертно-аналітичну систему способів і процедур забезпечення цього процесу. Це зумовлюється тим, що формалізовані й експертні методи, котрі використовувалися в політичному аналізі в процесі його становлення як професійної наукової дисципліни, почали застосовуватися сучасними його суб’єктами: аналітиками та експертами на всіх фазах цього циклічного процесу без суворо обумовленої їх фазної межі застосування. До того ж, через складність і багатомірність публічних політичних об’єктів, котрі досліджуються, в аналітичному процесі стали використовувати не один якийсь окремих метод, а певну їх сукупність, а точніше – певну **систему способів і процедур**, які в реальному аналітичному процесі, як правило, не просто перекривають, а взаємодоповнюють і взаємозумовлюють одне одного в процедурно-функціональному розумінні. Саме такими способами і процедурами й стали експертні методи, які на відміну від традиційних раціональних методів, що використовуються у політичному аналізі завдяки своїй природній специфіці, володіють особливим, мабуть найбільш потужним інтегративним системоутворювальним потенціалом, оскільки за своїм процесуальним і функціональним призначенням вони не тільки використовуються на всіх фазах аналітичного процесу, а й, завдяки своїй природній специфіці, оптимізують весь аналітичний процес.

На основі проведеного дослідження можна зробити такі узагальнені **висновки**. Втілюючи у собі те спільне, що притаманне методології системного підходу, сучасний політичний аналіз як самостійний спеціалізований інструмент системного дослідження публічних політичних проблем, володіє і власними специфічними особливостями.

По-перше, в самій назві наукової дисципліни „політичний аналіз”, категорія „політичний”, має визначальне значення в характеристиці її предметної сутності, що орієнтує суб’єктів аналітичного процесу (незалежно від рівня або типу дослідження), на отримання таких аналітичних даних, які б дозволили замовнику (або клієнту) також усіх рівнів, усвідомлювати себе **політично і суспільно релевантним суб’єктом** політичного процесу.

Відповідно, по-друге, **політичний аналіз** – це не тільки прикладний тип наукового дослідження, але й **багаторівнева теоретико-прикладна наукова дисципліна**, яка містить у собі, як мінімум, три системно взаємозалежні і взаємообумовлені рівні: фундаментальний, інструментально-емпіричний і практично-прикладний, котрі є, з одного боку, відносно самостійними типами політичного аналізу, а з іншого (в сукупності) становлять цілісну систему продукування політологічного знання, відносну самостійність, стійкість і здатність до розвитку на власній основі. Саме при такому підході до визначення сутності цього феномену і його практично-прикладний рівень, тобто прикладний політичний аналіз може претендувати на статус наукової політико-управлінської дисципліни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Евменов В.П. Интеллектуальные системы управления: Учебное пособие / В.П. Евменов. – М.: Книжный дом „Либпроком”. – 2009. – 304 с.
2. Лавриненко В.Н. Исследование социально-экономических и политических процессов: Учебн. пособие / В.Н.Лавриненко, Л.М.Путилов. – М.: Вузовский учебник. – 2007. – 184 с.
3. Дроп И. Политический аналитик: новая профессия на службе у государства / И.Дроп // Классики теории государственного управления: американская школа / Под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М. : Изд-во МГУ. – 2003. – С. 332–341.
4. Вилдавски А. Спасая политический анализ от системы „планирование-программирование-бюджетирование” / А.Вилдавски // Классики теории государственного управления: американская школа; [под ред. Дж. Шафритца, А.Хайда]. – М.: Изд-во МГУ. – 2003. – С. 361–380.
5. Данн У. Анализ публичной политики. Введение / У.Данн. – М., 1998. – 380 с.
6. Пружинин Е.И. Фундаментальная наука и прикладные исследования: методологический аспект взаимодействия / Е.И.Пружинин // Проблема ценностного статуса науки на рубеже XXI века. – СПб.: РХГИ. –1999. – С. 161–174.
7. Лясота Л.І. Проблеми інституціоналізації прикладного політичного аналізу та прогнозування у сучасному українському суспільстві [Електронний ресурс] / Л.І. Лясота // Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник матеріалів; [за ред. М.М.Розумного]. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень. – 2006. – С.2–9. – Режим доступу: <http://www.njss.gov.Ua/Table/230606/sbjrnyk.Htm> [27.06.2009].

УДК 321.01.(045)

Матвійчук А.О.

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова**ЕВОЛЮЦІЯ РОЗУМІННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ „ПОЛІТИЧНЕ РІШЕННЯ”**

У статті розглядаються витoki та еволюція розуміння поняття „політичне рішення” в пов’язаності з суспільно-ціннісними аспектами практики здійснення політики в минулому та майбутньому. Проаналізовано систему ціннісного навантаження поняття „політичне рішення”, яка відображає його видозміну, історичне перетворення в процесі конструювання ідеального поняття. Здійснено спроби систематизувати підходи до розгляду процесу прийняття політичних рішень в рамках періодизації розвитку політичної науки.

Ключові слова: політичне рішення, інформаційне суспільство, постмодернізм.

Матвейчук А.О.

ЭВОЛЮЦИЯ ПОНИМАНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ „ПОЛИТИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ”

В статье рассматриваются истоки и эволюция понимания понятия „политическое решение” в связи с общественно-ценностными аспектами практики осуществления политики в прошлом и будущем. Проанализировано систему ценностной нагрузки понятия „политическое решение”, которое отражает его видоизменения, исторические преобразования в процессе конструирования идеального понятия. Предприняты попытки систематизировать подходы к рассмотрению процесса принятия политических решений в рамках периодизации развития политической науки.

Ключевые слова: политическое решение, информационное общество, постмодернизм.

Matviichuk A.

EVOLUTION OF INTERPRETATION OF THE TERM „POLITICAL DECISION”

This article discusses the origins and evolution of the concept the making decision in its connection with social and value aspects of policy practice in the past and future. There is analyzed the system of value containing of the “political decision” concept that reflects its modification, the historic transformation in the process of designing an ideal definition. There is made attempts to systematize the approaches to vision the decision-making process in the frames of periodisation the political sciences.

Key words: political decision, information society, postmodernism.

Політичні рішення завжди відігравали у будь-якому суспільстві ключову роль у ставленні владної системи до зовнішнього середовища, даючи відповідь на суспільні запити, раціоналізуючи та упорядковуючи функціонування основних владних інститутів. Для сучасного суспільства головною функцією, яка забезпечується політичним рішенням, є реалізація актуальних суспільно значимих цінностей. І відповідно, історія суспільних перетворень держави, політичної системи є нічим іншим як послідовністю рішень, які приймаються, та їхніми наслідками. Таким чином, актуальність даної проблеми для

політичної науки є невичерпною з точки зору розробки, дослідження аналізу політики, що здійснюється в державі.

Розглядом прийняття політичних рішень у своїх працях займалися такі дослідники, як Г.Лассуелл, Г.Саймон, Д.Андерсон, Т.Дай, В.Данн, Д.Дерлоу, Г.Колбеч, Л.А.Пал, В.Парсонс, М.Рамеш, Т.Сваті, М.Ендоус, Р.Стенсфілд, Ч.Ліндблом, А.Етціоні, Д.Стоун, І.Дрор, О.Манкур, Д.Веймер, Е.Вайнінг, А.Дегтярьов, Л.Сморгунов, А.Соловійовта ін. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити К.Вашенка, В.Горбатенка, О.Кілієвича, Ю.Мірошниченка, А.Пойченка, В.Рєбкала, В.Тертички, О.Шаяна.

Мета даної статті – систематизувати підходи до розгляду процесу прийняття політичних рішень в рамках періодизації розвитку політичної науки ХХ століття.

Як зазначає Вейн Парсонс, аналіз прийняття рішень вимагає розуміння, в який спосіб взаємодіють між собою факти та цінності і в який спосіб „переконання”, „ідеї”, „інтереси” з одного боку (у психології відомі як змінні „А” чи система пробудження), взаємодіють з „інформацією”, „фактами”, „реальністю”, (змінні „К” чи когнітивні змінні), і навпаки [1, с.222].

На те, якою ми бачимо реальність процесу прийняття рішень, впливає наше розуміння терміну „рішення”. На думку іншої дослідниці Дебори Стоун у людській практиці є багато способів ухвалення рішень: на основі звички, суспільної традиції, імпульсивного поривання, інтуїції чи зволікання; на основі згоди, доручення, домовленості, клопотання, судового розгляду, голосування чи жеребкування [2, с.185]. Розглядаючи підходи різних авторів, які намагалися розкрити зміст поняття „політичне рішення”, варто відзначити, що ці визначення розкривали зміст поняття крізь систему ціннісних дискурсів, в яких перебували дослідники. Наприклад, М.Дюверже, досліджуючи партійні системи та партії, розглядає політичне рішення як розпорядчу функцію інституту влади. Для Р.Даля та Ч.Лінблома політичні рішення є вибором найкращої альтернативи в умовах інтерпретації владною елітою квоти народної довіри для реалізації власних інтересів. Для Г.Лассуелла це аналіз владних відносин: що і яким шляхом в результаті тих чи інших рішень отримують ті, що панують, і ті, що підкорюються. „Влада є участю у прийнятті рішень: А має владу над В стосовно цінностей К, якщо А бере участь у прийнятті рішень, які впливають на політику В пов’язану з цінностями К” [3, с.160-161]. Політичне рішення в інтерпретації Ж. Д. Дюрроселя, який спеціалізувався на теорії міжнародних відносин, – це політична дія поінформованого суб’єкта влади задля реалізації своєї мети в спілкуванні з рівновеликими (за вихідними передумовами) суб’єктами влади інших державних утворень [4].

Інший англійський дослідник Д.Ронг виділяє такі характеристики рішення як інтенціональність, ефективність, асиметрія та рівновага. Також цей автор вважає, що рішення – це прояв сили, маніпуляції і авторитету влади [4].

Р.Роуз вбачає в політичному рішенні стабілізуючий фактор, спроможний, при відповідному застосуванні, гальмувати небажані модерністські тенденції. У такому трактуванні політичне рішення розглядається як інструмент поширення та підтримування традиційних, консервативних цінностей, вірувань, емоцій і як інструмент регулювання ними. Іншими словами, у рішеннях поряд з регулярною функцією спостерігається функція охорони та обмеження у сфері культури та моралі [5].

Американські теоретики управління Б.Леоні і В.Грінвуд ставлять завдання створення загальної всеохопної теорії рішень, де рішення політичне було б частковим випадком.

Отже, політичне рішення це вид політичної діяльності, змістом якого є вмотивоване розв’язання наявної проблеми та організація політичної дії, що спрямована на стабілізацію чи зміну політичної ситуації. Політичне рішення може набувати форму політичної свідомості, використання ритуалу чи традиції, а також закону. Публічний характер рішень є однією з ознак, яка дає можливість відрізнити політичні рішення від не

політичних. Ознака публічності рішення, в свою чергу, зумовлена масштабністю наслідків та ціною помилок, яку доводиться сплачувати громадянам та уряду [6, с.28].

Таким чином, розробка та прийняття політичних рішень є механізмом перетворення суспільних вимог у загальнообов'язкові та публічні норми, які регулюють взаємовідносини і визначають розподілення владних ресурсів у суспільстві з метою вирішення значимих політичних проблем [6, с.28]. А в свою чергу теорію прийняття політичних рішень можна визначити за А.А.Детярьовим, як політико-управлінську науку, яка вивчає на мультидисциплінарній основі механізми та закономірності публічно-державної політики, а також займається розробкою принципів і методів підготовки, прийняття та реалізації державних рішень, що встановлюють політичний курс, у визначених проблемних ситуаціях для науково-інтелектуального забезпечення ефективності державного управління [7, с.62].

В постмодерністських теоріях зазначається, що політичні рішення та події мають локальний характер, нерегулярні, нераціональні та пов'язані із перманентно мінливим лінгвістичним та соціальним контекстом [8, с.16].

Залежно від політичної організації системи, рішення приймаються або як вольовий акт домінуючого політичного суб'єкта або як колективний політико-правовий акт системи політичних інститутів. Рішення може бути актом владної волі лідера, або ж мати форму всезагального закону. Сучасні демократичні інститути влади передбачають прийняття політичного рішення шляхом колективного схвалення. У більшості випадків даний процес визначається багатосуб'єктністю та є багаторівневим.

Розглядаючи сутність кожного з етапів розвитку політичної науки після 1940-х років, зокрема американської, варто зазначити, що відповідно до розробки методологічних постулатів чи то біхевіоралізму, чи то постбіхевіоралізму, системного аналізу, розвитку раціоналістичної економіко-політологічної методології, а останнім часом, аксіологічної модернізації політичної науки, дають підставу зрозуміти парадигми такого процесу як „політичне рішення”.

Як зазначає російський політолог А.І.Соловйов, уперше термін „прийняття рішень” з'явився в 30-ті роки ХХ століття і застосовувався в теорії управління для характеристики децентралізації соціальних та організаційних процесів у працях Ч.Бернарда, Е.Стіна, К.Рідлі, Г.Саймона та інших американських вчених [9, с.332]. Вони виходили з того, що прийняття рішення зводиться до вирішення математичної задачі в отриманні оптимального рішення. Вибір оптимального рішення, згідно з даними теоріями, полягає у здійсненні послідовної процедури визначення та оцінки можливих альтернатив.

Під час аналізу історіографії проблеми було визначено декілька напрямів в теорії прийняття рішень, які наочно демонструють різні підходи до аналізу прийняття рішень. Перший (Дж. фон Нейман, О.Моргенштерн, Д.Шонг, Р.Нойштадт, Д.Уелч, Л. Євланов, та ін.) базується на теорії раціонального вибору. Рішення в даному випадку розглядаються як результат продуманого вибору раціонального суб'єкта. Власне, це було зумовлено поширенням на межі 1950-х – 1970-х років загальної тенденції до раціоналізації всіх сфер наукового знання, зокрема розвитком теорії систем, кібернетики, економіко-математичної методології в соціальних науках, коли з'являлися концепти, в яких політичне рішення і сам процес його прийняття ототожнювалися з раціоналістичною (технократичною) поведінкою людини, де домінантно був методологічний індивідуалізм, концепція економічної людини, підхід до політики як до обміну.

Другий та третій напрями розглядають процес прийняття рішень з організаційної (Дж.Марч, Г.Саймон, Р.Снайдер, Ч.Бернард, Г.Атаманчук та ін.) та бюрократичної (Г.Аллісон та ін.) точки зору. Згідно з організаційною теорією рішення являє собою результат взаємодії урядових структур, які керуються рутинними процедурами. Тоді як

бюрократична теорія розглядає рішення в якості результату компромісу між суб'єктами прийняття рішення, де кожний з них переслідує свої цілі.

Автори моделей сформульованих в рамках когнітивного напрямку (А.Тверські, Д.Каннеман) звертають увагу на те, що в багатьох випадках суб'єкти, які приймають рішення, знаходяться в ситуації браку часу та володіють неповною та обмеженою інформацією. У 70-80-ті роки ХХ століття розробляється підхід до політичних рішень як до процесу зі сприйняття та аналізу суб'єктом інформації, яка потрапляє у сферу його діяльності. Об'єктивність рішень що приймаються цілком залежить від об'єму та якості інформації, яку отримує суб'єкт. Таким чином, політичне рішення є евристичною діяльністю у виборі кращого варіанту, де ключовими факторами виступають власне суб'єкт та інформаційне середовище, що на нього впливає.

Навіть у прогностичних концепціях майбутнього (Д.Белл, А.Турен, Е.Тоффлер, А. де Бенуа,) проблема розглядається в аспекті створення нових систем прийняття рішень. Так наприклад, французький соціолог Ален Турен у книзі „Постіндустріальне суспільство” (1969) намагаючись розкрити основні характеристики суспільства даного типу, зазначає, що нове суспільство буде формуватися не в результаті історичного розвитку, а в результаті політичних рішень і програм, тому і назву матиме „запрограмоване”. Автор пропонує розглянути постіндустріальне суспільство з точки зору не економічних трансформацій, а соціальних відносин. Таким чином, „запрограмоване суспільство” буде суспільством протесту, уяви, утопії, а також базуватиметься на соціальних конфліктах між апаратом програмування та закликами до творчості [10].

Інший американський дослідник Даніель Белл у статті „Соціальні рамки інформаційного суспільства” (1986) зазначав, що внаслідок активного розвитку кібернетики, теорії прийняття рішень, теорії ігор, були розроблені методики, які дозволяють виробити чіткі правила прийняття рішень або „інтелектуальні технології”, за допомогою яких на місце інтуїтивних суджень ставляться алгоритми. Ці алгоритми будуть матеріалізовані і виражені в комп'ютерній програмі, яка в подальшому зможе бути інструментом управління [11].

Майже одночасно з Д.Беллом свою теорію постіндустріального суспільства розробляв американський футуролог Елвін Тоффлер. У своїй роботі „Футурошок” (1971) автор зазначає, що кожна епоха створює власну форму правління, яка обумовлена темпами розвитку та передачі інформації. На думку Е.Тоффлера, постійне прискорення політичних, економічних та інформаційних процесів спричинить те, що функції управління та вирішення проблем будуть здійснюватися групами спеціалістів різного профілю, здатних швидко змінюватися та адаптовуватися – бюрократія зміниться на спеціократію [12]. Варто зазначити, що в проекті майбутнього Тоффлера посадовці будуть замінені комп'ютерами і автоматизованими системами.

Це пояснюється насамперед тим, що від політичної науки дедалі більше вимагається дати відповідь на запитання: як зробити ефективнішою реалізацію влади, як наблизитися до оптимальності владних відносин, розробити на теоретичному рівні дієві механізми управління суспільством, раціоналізувати здійснення політики в епоху домінування знань, знаків, емоцій.

Поглиблене вивчення політичної влади поступово приводить до розгляду її як участі у прийнятті політичних рішень. Продовжуючи розглядати владу в рамках даного підходу, як участь в прийнятті рішень, американці Р.Снайдер, Б.Сапін, Г.Брак, розробили понятійний апарат політичних рішень. Ними було запропоновано чотири основних поняття аналізу рішень: прийняття рішень, як процес вибору способів діяльності; процес рішення як кінцевий результат усього ходу прийняття рішень; осередок рішень, що його розглядали, як групу тих хто приймає рішення; організаційні системи, тобто групи людей і відносин, а також дій, які з них випливають [3, с.160-161].

Владні моделі розглядають прийняття рішень як те, що формується і визначається структурами влади: інформація, фінансові ресурси, бюрократичні і політичні утворення, групи тиску, а також технічні знання та професіоналізм.

Міркуючи над різними концептуальними підходами до процесу прийняття політичного рішення, можемо узагальнити найбільш перспективні, на нашу думку, та запропонувати власне визначення в дусі існуючих теоретичних розробок. Отже, політичне рішення є результатом процесу вибору з-поміж альтернативних варіантів суб'єктно детермінованого розвитку ситуації. Повноважні суб'єкти керуються власними міркуваннями реалізації пріоритетних інтересів, виходячи з рівня компетенції та ціннісних установок. Таким чином, проблема прийняття рішення повноважним суб'єктом пов'язана з послідовним вирішенням трьох процесуальних дилем, а саме: 1) узгодження інтересів різних суб'єктів і рівнів; 2) володіння достатньою інформацією та вміння її аналізувати й використовувати; 3) узгодження рішення з релевантними ціннісними системами. Спосіб вирішення кожної з цих дилем і визначає корпоративну, професійну й моральну цінність ухваленого рішення, визначає шанси цього рішення бути ефективно реалізованим на практиці відповідно до задуму та очікувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Парсонс В.. Публічна політика: Вступ до теорії й практики / Вейн Парсонс; [пер. з англ.]. – К.: Вид. дім „Киево-Могилянська академія”, 2006. – 549 с.
2. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Дебора Стоун. – К.: Видавничий дім „Альтернативи”, 2000. – 304 с.
3. Кухта Б. Політична влада та її рішення / Борис Кухта. – Львів: УПД, 2006. – 240 с.
4. Тіщенко Т. Політичне рішення: процес підготовки і прийняття [Електронний ресурс]/ Т.Тіщенко – Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/politpsyhol/r3/3.doc>
5. Шаян О.Л. Розробка та впровадження політичних рішень у демократичному суспільстві: дис. ... канд. політ. наук.: 23.00.02 / О.Л. Шаян. – К.: КНУ імені Т.Шевченка, 2005.
6. Туронок С.Г. Политический анализ: Курс лекций: Учеб. пособие / Станислав Туронок. – М.: Дело, 2005. – 360 с.
7. Дегтярев А.А. Принятие политических решений./ Андрей Дегтярев. – М.: КДУ, 2004. – 416 с.
8. Теория и методы в современной политической науке. Первая попытка теоретического синтеза / [под ред. С.У. Ларсена; пер. с англ.] – М.: РОССПЕН, 2009. – 751 с.
9. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов /А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
10. Touraine A. The Post-Industrial Society: Tomorrow's Social History; Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society / Alain Touraine. – New York: Wildwood House. (394)
11. Белл Д. Социальные рамки информационного общества [Електронний ресурс]// Новая технократическая волна на Западе / Д. Белл. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330–342 – Режим доступу: <http://alt-future.narod.ru/Future/bell.htm>
12. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2002. – 557 с.

УДК 321.011.7:06.052]:061.1

Вінникова Н.А.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна**ПОЛІТИЧНЕ РІШЕННЯ В СИСТЕМІ БАГАТОРІВНЕВОГО УПРАВЛІННЯ**

У межах статті досліджується процесуальний аспект ухвалення рішень в Європейському Союзі. Увагу приділено виявленню чинників, що впливають на процедуру вироблення політичних рішень в системі загальноєвропейського врядування. На основі використання концепції багаторівневого управління, в якості базового методологічного підходу, представлена спроба розробки дослідницької моделі для аналізу процесу творення рішень в Європейському Союзі.

Ключові слова: політичне рішення, Європейський Союз, багаторівневе управління.

Вінникова Н.А.

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ В СИСТЕМЕ МНОГОУРОВНЕВОГО
УПРАВЛЕНИЯ**

В рамках статті досліджується процесуальний аспект прийняття рішень в Європейському Союзі. Увага приділяється виявленню факторів, що впливають на процедуру розробки політичних рішень в системі загальноєвропейського управління. На основі використання концепції багаторівневого управління, в якості базового методологічного підходу, представлена спроба розробки дослідницької моделі для аналізу процесу формування рішень в Європейському Союзі.

Ключевые слова: политическое решение, Европейский Союз, многоуровневое управление.

Vinnikova N.

POLITICAL DECISION IN THE MULTI-LEVEL GOVERNANCE SYSTEM

The article sets out to explore the process of decision-making in the European Union. The research focuses on constraints, which stipulates decision-making procedures in the system of European governance. Taking the concept of multi-level governance as the basic methodological approach an attempt of constructing the research model of decision-making in the European Union is presented.

Key words: political decision, European Union, multi-level governance.

Інтеграційні процеси, що відбуваються в Європі, вже давно стали предметом інтенсивних теоретичних дискусій. З кожним новим етапом розвитку інституційної системи Європейського Союзу перед політиками й політологами одночасно постають доволі комплексні завдання концептуалізації та практичного впровадження в дію механізмів ухвалення спільних європейських рішень. Саме особливість процедур творення й ухвалення рішень в ЄС найбільш виразно виявляє його унікальність в якості системи „sui generis”, і саме від ефективності творення й впровадження рішень, у першу чергу, залежить успіх подальшого розвитку Європейського Союзу, його здатності функціонувати у форматі цілісного утворення.

В європейських студіях можна виділити три дослідницькі напрямки, в рамках яких розглядається питання процедурних аспектів прийняття рішень в ЄС. Перший напрямок пов'язаний із дослідженнями оригінальної форми урядування Європейського Союзу: а саме концептуальних моделей багаторівневого управління та багаторівневого переплетення, які є логічно пов'язаними і звертаються до питання вироблення рішень в аспекті демонстрації мережної природи інституційної структури ЄС та багатосторонньої системи творення європейських політик. Наукові дослідження з цієї проблематики ведуть Беата Колер-Кох [1], Артур Бенц [2], Гарі Маркс [3], Франц Урбан Паппі та Крістіан Геннінг [4], Фріц Шарпф [5], Мартин Яхтенфукс [6].

Зростаюче владнання кордонів між сферами внутрішньої та зовнішньої політики держав-членів Євросоюзу сприяло поширенню досліджень „європеїзації” традиційних державних прерогатив у межах „єдиного ринку”. У цьому ракурсі детально аналізується ступінь впливу загальноєвропейських рішень на різні сфери суспільного життя (Манфред Шмідт [7], Філіпп Шміттер [8]), з іншого – вивчається тиск, що чинить законодавство ЄС на нормативні системи держав-членів (Райнер Айзінг [9], Адріанн Ерїтьє [10]).

Третя група досліджень апелює до процедурних аспектів прийняття рішень в європейській системі управління й пов'язана з питанням легітимності політичних процесів зокрема із т. зв. проблемою „дефіциту демократії” в ЄС. Роботи Елен Воллес [11], Ганса Кьохлера [12], Ендрю Моравчика [13] присвячені дослідженню розподілу повноважень між євроустановами й державами-членами у процедурі вироблення загальноєвропейських рішень та механізмам залучення громадян до участі у цьому процесі.

Зазначимо, що ці аналітичні підходи фокусують увагу на процедурі ухвалення рішень в ЄС в якості методологічного інструментарію, що дозволяє продемонструвати особливості інституційної системи ЄС та інтеграційних процесів, які в ній відбуваються. Однак очевидною виявляється малочисельність наукових праць, в яких процес ухвалення рішень виступає об'єктом дослідження. Причина, на наш погляд, полягає у варіативності процедур прийняття рішень в ЄС відповідно до кожної окремої політики. Намагаючись обійти це різноманіття, науковці прагнуть винайти єдиний аналітичний дескриптивний підхід.

Так, Джон Петерсон та Елізабет Бомберг відділяють „історичні” рішення (які, на їх погляд, головним чином, стосуються державних справ) від формування нових суспільних політик або нових напрямів усереднені них, де європейські інституції та приватні актори врівноважують будь-який вплив з боку держав [14].

Впливу інституційних норм на політичні рішення в ЄС присвячені дослідження Франца Урбана Паппі та Крістіана Геннінга [4]. Автори на прикладі формування рішень в рамках дистрибутивної та регуляторної політики ЄС доводять, що від конкретних інституційних умов, починаючи з простої внутрішньоурядової координації у Раді міністрів до комплексних компромісних рішень, виходячи за рамки усіх інституцій ЄС, створюється відповідна логіка формування політики за допомогою політичного обміну в процесі спільного ухвалення рішення.

Тривимірний методологічний підхід до вивчення інтеграційних процесів, що виходить за межі традиційних теорій, пропонують Беата Колер-Кох і Мартин Яхтенфукс [15]. Дослідники фокусують увагу на різних формах „урядування в мережах”. В якості ключових параметрів дослідження науковці обирають: питання демократії, легітимності та нормативного оцінювання політичного устрою; політико-інституційну систему ЄС в цілісному розумінні (що забезпечує комплексність підходу) і політичну боротьбу за владу (зокрема аналіз впливу партійних змагань на творення спільних політик в ЄС). Останній параметр, запропонований дослідниками, на наш погляд, дозволяє суттєво доповнити дослідження процедури розробки і прийняття рішень в ЄС, оскільки

має політичні наслідки для всієї інституційної системи ЄС і дозволяє звернутися до питання політичної відповідальності.

Хоча ухвалення рішень у системі Європейського Союзу є комплексним і його розвиток ще триває, воно все ж підлягає системному аналізу, який можна розробити за допомогою формалізованих моделей. **Мета** нашого дослідження полягає у визначенні ключових перемінних аналізу процесу формування і прийняття рішень в Європейському Союзі. Відповідно до логіки дослідження можна окреслити низку завдань: визначення базового методологічного підходу до аналізу політико-інституційної системи ЄС; розгляд специфіки моделей розробки й прийняття рішень; визначення сталих і динамічних перемінних у процедурних аспектах формування рішень в Євросоюзі, що дасть можливість виявити фактори, які мають опосередковану дію. У комплексі такий дослідницький підхід дозволить нам вийти на концептуальну аналітичну модель формування рішень в Європейському Союзі.

„Багаторівневе управління” в Європейському Союзі

Виявлення факторів впливу на процедуру прийняття рішень в Європейському Союзі передбачає використання певного методологічного підходу, який би враховував особливості політико-інституційної системи Європейського Союзу та специфіку інтеграційних процесів усередині ЄС. Хоча більшість дослідників сьогодні визнає, що неможливо створити „загальну теорію євроінтеграції”, засновану на простих концептуальних обґрунтуваннях і методологічних прийомах, очевидним залишається те, що в будь-якому політичному утворенні процес прийняття рішень здебільшого залежить від природи об’єкта.

Останніми роками широкої популярності набули концепції багаторівневого управління та багаторівневого переплетення, які намагаються враховувати комплексність формування політик в ЄС. Концепція „багаторівневого управління” дозволяє аналізувати комплексні багаторівневі структури ЄС, особливо коли враховується не тільки законодавство щодо співпраці між Радою, Європейським Парламентом та Європейською Комісією, а й підготовка рішень у переговорах між представниками всіх рівнів та груп інтересів, а також впровадження європейської політики. Такий підхід підкреслює, що процедура вироблення рішень не обмежується урядовою сферою повноважень, тому що інші сфери, приватна та публічна одночасно, відіграють певну роль в урядуванні. У загальних рисах він демонструє, що на відміну від держави, ЄС не є централізованою системою у формі піраміди.

Концепт багаторівневого переплетення зосереджений на аналізі багатосторонньої системи переговорів між урядами і „може об’єднувати колективні дії стосовно закладених у подібних структурах протиріч” [2, с.209]. Багаторівневі переплетення являють собою переговорні системи, які виникають з появою виторгуваного рішення. Згідно з підходом концепції політичного переплетення, запропонованого Ф. Шарпфом, структури багаторівневого переплетення виникають, якщо актори різних рівнів при виконанні своїх завдань представлені один одному і досягають спільних рішень або координують політику. Політична координація можлива за умови взаємного пристосування, конкуренції або ієрархічного керування [5]. Останнє положення дещо обмежує поле аналізу процедури прийняття рішень. Переговори є тільки першою сходинкою у власному процесі прийняття рішень. Переплетення відбувається надалі в тіні ієрархічних рішень або демократичних рішень більшості. Це справджується для всіх неформальних систем переговорів у ЄС, як і для змін договорів, що мають бути ратифікованими в національних парламентах. У цих випадках сторони, котрі входять до багаторівневого переплетення, мають враховувати потенційні загрози вето власних інстанцій, які приймають рішення. Це може як привести до компромісу, так і стати перешкодою для цього. У зв’язку з цим більш прийнятним вбачається використання в якості базового теоретико-методологічного

підходу концепту „багаторівневого управління”, оскільки він виявляє той факт, що методи ЄС відрізняються від однієї сфери до іншої та підкреслює взаємозалежність внутрішнього і зовнішнього вимірів порівняльної політики. Концептуальна модель „багаторівневого правління” вказує на варіативність, навіть на відсутність структурованості відносин, які кваліфікуються як сітьові. Такий підхід має перевагу щодо інтерпретації Європейського Союзу в якості моделі міжнародної організації або федеральної держави. Він дозволяє враховувати множинність інтеграційних методів і глибоку інтерпретацію суспільної та приватної, національної, інфра- і наднаціональної сфер. Сітьовий концепт має особливе значення, оскільки дозволяє включити в аналіз політичні відносини поза політичними інституціями. Однак протиставляючи систему європейського управління простому національному управлінню означало б, що ми не враховуємо той факт, що сучасні держави також формують багаторівневе управління. Завдання, яке має бути вирішене за допомогою багаторівневої моделі полягає не у простому розділенні повноважень на різних рівнях, а в аналізі переплетення різних політичних ініціатив у процесі врядування. ЄС теоретично визначається у термінах управління „через унікальний набір багаторівневих, неієрархічних і регуляторних установ, і як гібрид змішування державних і недержавних акторів” [16, с.39].

Для того, щоб чітко окреслити сфери компетенції Європейського Союзу доцільним уявляється не стільки вимірювання повноважень ЄС, скільки оцінювання внеску процесу європеїзації. Феномен європеїзації не може бути зрозумілий як звичайний або однорідний. Через необхідність адаптації у випадку зовнішнього тиску, конвергенція представництв і посередництво наднаціональних інституцій діє на різних рівнях відповідно до сфер інтеграції, що в свою чергу пояснює, яким чином уряди, діючи далеко від єдиної моделі спільного управління, утворюють різні форми дії відповідно до досягнутого рівня конвергенції. Отже, управління без уряду („governance without government”) на рівні ЄС набуває форми транснаціональних горизонтальних мереж, що об’єднують цілу низку формальних і неформальних акторів. Узяті разом, ці сфери дають Європейському Союзу суттєві повноваження. Тим не менш, відносини між державами і Союзом не можуть бути зведені до гри з нульовою сумою. Сфери, в яких ЄС заміщує держави, позбавляючи їх повноважень прийняття рішень, фактично обмежуються торгівельною, монетарною і комерційними політиками. В інших секторах діяльність Союзу скоріше доповнює і координує політику держав-членів ніж заміщує її, оскільки „європеїзація не відноситься до „централізованого управління”, порівняно з державними історичними формаціями і широкі сфери національної політики виключають її вплив” [17, с. 29].

Таким чином, у дослідженні ми використаємо модель європейської багаторівневої системи управління, яку, послуговуючись визначеннями науковців, можна охарактеризувати як:

- 1) поліцентричну систему з різними центрами вироблення рішень, які формально є незалежними один від одного, і функціональними мережами, що поступово заміщують ієрархічну форму вироблення рішень;
- 2) комплекс множинних, пересічних сфер, яким притаманний плюралізм акторів та інтересів;
- 3) консоціацію, в якості головного організаційного принципу політичних відносин у європейській системі, що забезпечує управління гетерогенністю європейських спільнот, тобто „мережне управління”;
- 4) форму консенсусу з розробки політичних стратегій, орієнтованих на вирішення проблем шляхом взаємодії та комунікації.

Децентралізація, контакти з групами інтересів і поява „політичних мереж” співробітництво між різними рівнями влади, багатоманітність методів переговорів і процедури формування рішень, усе це характеризує однакові тенденції і в Євросоюзі, й в

державо-членах. Очевидно існує потреба в більш відкритому поясненні, яке акцентує увагу на різниці схем прийняття рішень. Відзначимо три прості формальні критерії, які дозволяють упорядкувати це питання. По-перше, рівень включення інституцій ЄС: для того, щоб надати форму кооперації, уряди можуть або включати Європейську Комісію чи Європейський Парламент у процедуру формування політики, або залишити їх поза процесом вироблення політик. По-друге, критерій прийняття рішень: відмова від одностайності на користь кваліфікованої більшості демонструє бажання піднятися до спільних зобов'язань. Нарешті, є законна основа адаптованих дій, що підкреслює рівень впливу, який бажають отримати уряди. У зв'язку з цим у нашому дослідженні доцільним вбачається звернення до аналізу процедури формування політичних рішень з акцентом на вивченні ролі головних інституцій Європейського Союзу у цьому процесі.

Інституційний вимір ухвалення рішень в Європейському Союзі

Головною особливістю європейської політичної системи став унікальний механізм ухвалення та реалізації рішень, а саме інтеграційний метод. Сучасна система ухвалення рішень ЄС відзначається складним переплетінням між методами наднаціональної інтеграції та міжурядового співробітництва. При детальному розгляді можна побачити, що кожна політика управляється особливим механізмом. З огляду на це, спосіб функціонування ЄС не може бути зведений до єдиної процедури прийняття рішень. Вирішення багатьох питань потребує співпраці або координації політик між урядами без впровадження європейських законів.

Виділяють три процедурні механізми прийняття рішень в ЄС: **консультації, процедура згоди і процедура спільного рішення.**

Процедура спільного рішення є однією з найбільш уживаних процедур у законодавчому процесі ЄС. У процедурі спільного рішення Європарламент фактично не демонструє власної позиції: він розділяє законодавчі повноваження із Радою міністрів ЄС. Якщо Рада міністрів і Європейський Парламент не можуть дійти згоди у певному аспекті законодавчого акту, його виносять на розгляд комітету примирення, який складається з рівної кількості представників від обох інституцій. Коли комітет доходить згоди, текст законодавчого документу надсилають до Ради міністрів і Європарламенту з тим, щоб вони могли його прийняти в якості закону. Випадки, які потребують залучення комітету примирення, стають все рідшими, оскільки більшість законодавчих проєктів приймається у першому або другому читаннях.

Процедура спільного рішення дозволяє урівноважити законодавчі повноваження Європейського Парламенту та Ради міністрів шляхом запровадження двох важливих елементів: 1) можливості скликання паритетного комітету узгодження між Радою та Парламентом; 2) права вето Європейського Парламенту на текст законопроєкту в другому читанні.

Процедуру спільного рішення застосовують у межах внутрішнього ринку, а також у сферах освіти, культури, охорони здоров'я, захисту прав споживача, довкілля, наукових досліджень, транс'європейських мереж, промисловій політиці, переміщення осіб, соціального й економічного згуртування.

Процедура згоди є спрощеною версією спільного ухвалення рішень Радою міністрів і Європарламентом. Процедура згоди означає, що Рада міністрів має дійти згоди із Європейським Парламентом до моменту прийняття рішення. Європарламент у цьому випадку не може вносити поправки до проєкту законодавчого акту. Парламент тільки приймає або відхиляє їх. Прийняття законодавчої пропозиції потребує згоди абсолютної більшості голосів ЄП. Таким чином, процедура згоди дозволяє Європарламенту накладати вето на нормативний текст без можливості внесення до нього змін. Процедура згоди переважно використовуються для вагомих міжнародних угод, включаючи угоди про приєднання до Європейського Союзу.

Процедура консультації використовується у таких сферах як сільське господарство, оподаткування і контроль конкуренції. Рада міністрів ЄС консультиється з Європарламентом, Соціально-економічним Комітетом і Комітетом Регіонів стосовно законодавчої пропозиції, поданої Європейською Комісією. Це базова процедура, встановлена Римською угодою, не дозволяє Раді міністрів ухвалювати законодавчий акт без отримання попереднього рекомендаційного висновку Європейського Парламенту.

Європарламент може схвалити пропозицію ЄК, відхилити її або попросити внести корективи. Якщо Європарламент просить внести правки, Єврокомісія може розглянути зміни, запропоновані Парламентом. У разі прийняття цих правок, ЄК надсилає Раді міністрів оновлений законодавчий проект із внесеними правками. Рада міністрів ЄС вивчає законодавчу пропозицію із змінами й або приймає її, або вносить подальші корективи. У цій процедурі, як і в усіх інших, якщо Рада міністрів вносить правки в пропозицію Єврокомісії, це має бути зроблено одногосно.

Процедурні моделі ухвалення рішень в Європейському Союзі демонструють певну систему балансу повноважень між головними інституціями ЄС відповідно до окремих політик. Однак розширене дослідження логіки прийняття рішень у системі Європейського Союзу передбачає застосування усього комплексу інституційних механізмів, за якими приймаються політичні рішення, враховуючи форми участі й повноваження держав-членів у цьому процесі.

За інституційно-нормативною системою ухвалення рішень в ЄС на держави-члени (як національний рівень) покладено обов'язки інкорпорації та виконання рішень. Водночас кожна держава-член володіє правом звертатися до Європейської Комісії з клопотанням про висунення законодавчої пропозиції. Таким чином, країни-учасниці можуть виступати в якості „альфи й омеги” усього процедурного процесу. Важливою складовою дослідження на національному рівні є оцінка нормативно закріпленої спроможності держав впливати на увесь процес в цілому. У зв'язку з цим доцільним вбачається розгляд розподілу повноважень між національним і наднаціональним рівнями. Важливо, що останній згідно з Лісабонським договором, набув правосуб'єктності. Це означає, що ЄС отримує право заключати міжнародні договори в усіх сферах його компетенції. За державам-членами зберігається право заключати міжнародний договір у разі, якщо він не суперечить угодам, укладеним ЄС і не відноситься до сфери компетенції Союзу. Лісабонський договір чітко розподіляє сфери компетенції між Союзом і національними урядами. ЄС володіє виключною компетенцією у питаннях визначення і проведення спільної зовнішньої політики і політики безпеки”, визначення дій для „підтримки координації або доповнення дій, які здійснюють держави-члени, однак без обмежування їх компетенції у цих сферах” [18]. ЄС також отримує право визначати моделі координації економічної політики держав-членів євросони. Звернімо увагу на те, що функціонування митного союзу, внутрішнього ринку; монетарної політики держав-членів; спільної комерційної політики та укладання міжнародних договорів у низці випадків також відносяться до компетенції ЄС. До сфер спільної компетенції Договір відносить економічну, соціальну і територіальну політику згуртованості, сільське господарство й рибальство, проблеми навколишнього середовища, захист споживачів, транспорт, енергетику, простір свободи, безпеки і правопорядку, загальні проблеми охорони здоров'я населення, наукові дослідження, технологічний розвиток, космічний простір, розвиток співробітництва й гуманітарної допомоги. У таких сферах, як промисловість, культура, туризм, освіта, молодіжна політика і спорт, ЄС надає підтримку державам-членам.

Як бачимо, Лісабонський договір суттєво посилює повноваження Європейського Союзу у багатьох ключових сферах функціонування, одночасно посилюючи дискусії навколо питання легітимності процедур прийняття рішень в ЄС. Саме у багаторівневій

системі існує загроза того, що ефективність здобуватиметься за рахунок зниження демократичної легітимності, або того, що прості стратегії демократизації та контроль національних та регіональних парламентів, може погіршити здатність прийняття рішень. Дійсно, одним із головних недоліків політико-інституційної системи Європейського Союзу вважають „демократичний дефіцит”, який підриває його легітимність. Попередній розгляд теоретичної дискусії навколо т.зв. проблеми „демократичного дефіциту” у сфері вироблення рішень в ЄС демонструє достатньо широкий спектр підходів до оцінювання заявленої теми, а головне – виявляє свою актуальність у науковому дискурсі. У системі глобального управління класичне веберівське визначення раціональної легітимності набуває нової модальності, а саме акцентуації на суспільному визнанні інституційно-процедурного виміру розробки і прийняття політичних рішень. Інакше кажучи, демократична легітимність системи управління залежить від того, якою мірою громадяни держав-членів можуть впливати на вироблення рішень на рівні ЄС. У нашому аналізі ми будемо виходити з того, що основними шляхами легітимації процедури прийняття рішень в ЄС є опосередкований вплив через дії національних урядів і обрання Європарламенту, а також прямий контакт з євроінституціями. Необхідно також враховувати можливість репрезентації інтересів громадян через представників регіонів ЄС. Аналізуючи цей аспект процедури прийняття рішень у багаторівневій системі управління, варто зосередитись на переговорних процесах, що передують ухваленню рішень. Вирішальним для принципу дії переговорів у багаторівневій структурі постає поєднання арен загальноєвропейських, національних і субнаціональних структур. Важливим є те, що переговори стосовно певного рішення можуть відбуватися як в офіційному, так і в неформальному вимірах. В обох випадках в якості агентів переговорного процесу можуть виступати держави, регіони, політичні партії, лобістські угруповання, профспілки тощо.

Емпіричні дослідження демонструють високий рівень залучення країн-учасниць до процесу формування загальноєвропейських рішень. Держави-члени можуть впливати на процедуру вироблення рішень через своїх представників у Раді міністрів і Європарламенті. Хоча останній формується на основі загальноєвропейських партій, існує велика ймовірність того, що євродепутати, обрані на національному рівні, можуть лобіювати саме державні інтереси в рамках діяльності Європейського Парламенту. Очевидно найбільш ефективним механізмом участі та впливу на процедуру ухвалення рішень в ЄС з боку держав-учасниць постає ротаційне Президентство, в рамках якого група з трьох держав формує програму діяльності Євросоюзу на 18 місяців. Піврічне головування кожної з держав в Раді міністрів надає суттєві можливості впливу на процес ухвалення рішень. Структура європейських інституцій забезпечує держави можливістю втручання на всіх процедурних етапах для того, щоб захистити свої інтереси. ЄС не тільки інтенсифікував цей класичний федеральний механізм, а й доповнив доктриною субсидіарності, пропонуючи державам-членам можливість контролювати ініціативи інституцій ЄС. Згідно з Лісабонським договором у питаннях, що не відносяться до „виключної компетенції” ЄС, „Союз буде брати участь тільки тоді й тією мірою, коли цілі не можуть бути досягнуті кожною державою самостійно на федеральному або місцевому рівнях, але можуть бути досягнуті в межах усього Союзу, беручи до уваги масштаби й наслідки передбачуваних дій” [18].

Положення відносно партиципаторної демократії визначають важливу роль участі громадян і громадських організацій у процесі розробки політичного курсу. Громадяни ЄС отримують право виступати з пропозицією Європарламенту або Ради щодо змін у законодавстві. Для цього необхідно заручитися підтримкою цієї ініціативи з боку мільйону громадян. Єврокомісія, однак, зберігає за собою право вирішувати питання щодо застосування дій відносно цього запиту. Також необхідно врахувати проблеми реалізації принципу „подвійної більшості”, яка прийде на зміну одноголосності. Згідно з цим

принципом, найважливіші рішення в житті Союзу мають прийматися не менш ніж 55% країн, які представляють не менш ніж 65% населення ЄС.

Серед форм прямих контактів громадян з Євроінституціями варто відзначити Саміти громадян Євросоюзу. Наприклад, на останньому Саміті громадян 150 делегатів з усіх країн ЄС зустрілися з вищими посадовцями Союзу і передали їм рекомендації щодо подолання нинішніх економічних і соціальних викликів, перед якими стоїть Європа. Саміт став завершенням першої фази відповідних консультацій з громадянами країн ЄС. До них було залучено близько 250 тис. користувачів Інтернету та 1600 осіб, які взяли участь у дебатах, проведених національними секціями. Консультації співфінансуються Єврокомісією в рамках її програми „Європейські дебати” [19, с.23].

Таким чином, дослідження процедур ухвалення рішень в ЄС має застосовувати диференційний аналіз із ретельною верифікацією висновків і припущень. В якості сталих перемінних в даному випадку виступають рівень розподілу повноважень (наднаціональний, національний, інфранациональний), на якому зосереджено дослідження, та сфера політики, в якій приймається рішення. Варто враховувати, що в системі багаторівневого управління дослідження ухвалення рішень на будь-якому рівні передбачає аналіз розподілу процедурних аспектів на інших рівнях. Тільки завдяки комплексному оцінюванню можна вийти на схему повного циклу творення рішень: від формування до імплементації, та виявити якомога більше чинників впливу, що опосередковують цей процес. Похідною змінною в даному випадку є легітимація політичного рішення, яка відбувається прямо й опосередковано у декількох форматах:

- у форматі ЄС – держави-члени (участь громадян опосередкована національними урядами);
- легітимація через представництво в Європейському Парламенті (участь громадян опосередкована діяльністю євродепутатів);
- легітимація через національний референдум (прямий вплив громадян на прийняття загальноєвропейських рішень);
- легітимація через прямий контакт із Євроінституціями (участь громадян у самітах громадян ЄС);
- легітимація за принципом субсидіарності (представництво інтересів місцевих і регіональних громад на рівні ЄС).

Відповідно до сфери політики обирається й аналізується модель прийняття рішень:

- процедура спільного рішення;
- процедура згоди;
- процедура консультації.

Увесь комплекс аналітичних перемінних можна упорядкувати у певну схематичну модель, в якій кожен з визначених параметрів може бути розгорнутий у низку коефіцієнтів (див. табл. 1).

Табл. 1. Методологічна схема дослідження ухвалення рішень у багаторівневій системі управління.

Сталі перемінні	Змінні параметри
Рівень розподілу повноважень 	Механізм легітимації політичного рішення
Сфера політики прийняття рішень 	Модель прийняття рішень

Зауважимо, що запропонована нами модель дозволяє визначати особливості прийняття рішень в рамках суто нормативно-інституційної площини. Однак в реаліях

політичного життя існують цілі групи факторів латентного характеру, які відіграють вагомий роль у цьому процесі.

Зокрема, у випадку загальноєвропейської системи управління, чинник, який зазвичай залишається поза увагою дослідників, проте має суттєвий вплив на процедуру прийняття рішень – це фракціоналізація держав-членів ЄС за своїми політичними й економічними пріоритетами. Існує велика кількість наочних прикладів блокування або, навпаки, лобіювання політичних рішень окремими державами-членами чи групами країн-учасниць ЄС, особливо виразно це проявляється під час формування рішень у сфері зовнішньої політики Євросоюзу. Не дивлячись на суттєвий поступ у розвитку консолідованої зовнішньої політики, спостерігається стійка конвергенція позицій серед держав-членів щодо ключових міжнародних проблем. Істотними перешкодами для формування повністю інтегрованої зовнішньополітичної позиції ЄС у питаннях світової політики залишаються традиційні елементи глобальних інтересів Великобританії та Франції (а також, значно меншою мірою, – Іспанії) так само, як і нейтралістські уподобання урядів низки малих і середніх країн (Ірландії, Швеції, Фінляндії, Австрії). У сфері комунітарної політики держави-члени так само мають різні вподобання та орієнтації. Історично склалося, що французи – загальновідомі протекціоністи, а британці й голландці – прихильники вільної торгівлі. Держави-члени з Центральної та Східної Європи, які більшу частину повоєнного періоду були ізольовані в торговельній системі, сконструйованій Радянським Союзом, зазвичай добре налаштовані до відкритого міжнародного ладу і більш схильні, ніж деякі старі країни-учасниці, до компромісу зі Сполученими Штатами щодо суперечливих питань у трансатлантичних стосунках.

Щодо інституційних особливостей процесу прийняття рішення, то фракціоналізація в цьому контексті проявляється у протистоянні між прихильниками комунітарного методу і прихильниками міждержавного методу. Більшість великих держав-членів віддає перевагу розвитку окремих політик на міждержавній основі під керівництвом чогось подібного до „директорату”. Фактично всі нові держави-члени – переважна більшість яких малого і середнього розміру, за винятком Польщі – підтримують узгоджені форми політик, що спираються на комунітарний метод прийняття рішень.

Таким чином, фракціоналізація в нашій аналітичній моделі може виступати в якості змінного параметру відповідно до сфери прийняття рішень. Ще одним фактором впливу на процес творення рішень в ЄС є системи переплетення формальних і неформальних переговорів між бюрократичними структурами і різними політичними силами, які є похідними перемінними в залежності від рівня й сфери прийняття рішень одночасно. Загалом, очевидним є той факт, що будь-яка базова методологічна модель потребує введення додаткових перемінних відповідно до конкретних завдань дослідження. Принциповою характеристикою представленої нами моделі аналізу творення рішень у багаторівневій системі управління є компліментарність її змінних, що апіорі закладає варіативність логіки дослідження і дозволяє обирати гнучкі аналітичні стратегії. У зв'язку з цим перспективною вбачається розробка похідних аналітичних моделей прикладного значення відповідно до окремих політичних сфер, а також дослідження особливостей імплементації прийнятих рішень основними агентами багаторівневої системи управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Kohler-Koch B. The Evolution and Transformation of European Governance / Kohler-Koch B. // The Transformation of Governance in the European Union / B. Kohler-Koch, R. Eising – L., N.Y.: Routledge/ECPR Studies in European Science, 1999. – P. 20 – 25.
2. Бенц А. Багаторівневе переплетення в Європейському Союзі / А. Бенц // Європейська інтеграція; [уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; пер. з нім. М. Яковлева]. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 394 с. – С. 208 – 229.

3. Marks G., Hooghe L. Multi-Level Governance and European Integration / G. Marks, L. Hooghe. – Oxford, 2001. – 251 p.
4. Паппі Ф. Геннінг К. Логіка прийняття рішень у системі ЄС / Ф. Паппі, К. Геннінг // Європейська інтеграція; [уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; пер. з нім. М. Яковлева.]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 394 с. – С. 189 – 208.
5. Scharpf F. Governing in Europe: Effective and Democratic? / F. Scharpf. – Oxford. UK, Oxford University Press, 1999. – 345 p.
6. Jachtenfuchs M. Die Konstruktion Europas. Verfassungsideen und Institutionelle Entwicklung / M. Jachtenfuchs. – Baden-Baden: Nomos Verlag, 2002. – 302 s.
7. Die Europaisierung offentlicher Aufgaben / M. Schmidt // Ellwein T., Holtman E.: 50 Jahre Bundesrepublik Deutschland. Rahmen-Bedinungen – Enwklungen – Perspertiven, Opladen. – S. 385 – 399.
8. Imaging the Future of the Euro-Polity with the Help of New Concepts / Ph. Schmitter / Marks G. Scharpf F. Schmitter P. Streeck, Wolfgang: Governance in the European Union. – London: Sage Publications, 1996. – P. 121 – 150.
9. Eising R. Network Governance in the European Union / R. Eising // The Transformation of Governance in the European Union / B. Kohler-Koch, R. Eising – London: Routledge, 1999. – P. 3 – 13.
10. Heritier A. New Modes of Governance in Europe: Policy-Making without Legislating? / A. Heritier // Common Goods: Reinventing European and International Governance. – Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2002. – P. 185 – 206.
11. Wallace H. Participation and Policy-making I the European Union // H. Wallace, A.R. Young. – Oxford: Clarendon Press. – 1997. – 280 p.
12. Köchler H. Decision-making procedures of the European institutions and democratic legitimacy. How can democratic citizenship be exercised at transnational level? / H. Köchler // Concepts of democratic citizenship. – Council of Europe, 2000. – P. 147 – 162.
13. Moravcsik A. In Defense of the “Democratic Deficit”: Reassessing Legitimacy in the European Union / A. Moravcsik // Journal of Common Market Studies. – 2002. – № 40 (4) – P. 603 – 624.
14. Peterson J. Decision-making in the European Union / J. Peterson, E. Bomberg. – Basingtoke: Macmillan, 1999. – 336 p.
15. Яхтенфукс М. Урядування та створення інститутів / М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох // Європейська інтеграція; [уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; пер. з нім. М. Яковлева.]. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 394 с. – С. 9 – 32.
16. Hix S. The Political System of the European Union / S. Hix. – Basingstoke: Macmillan, 1999. – 343 p.
17. Magnet P. What is the European Union?: Nature and Prospects / P. Magnet. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2005. – 229 p.
18. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community CIG 14/07 Brussels, 3 December 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/eg00014.en07.pdf> – Загол. з екрана.
19. Євробюлетень. Інформаційне видання Представництва Європейської Комісії в Україні. – № 6. – 2009. – С. 23.

УДК 321.011.7

Панченко Т.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ СУБСИДІАРНОСТІ В
ПРОЦЕСІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

Досліджується розвиток європейської концепції субсидіарності на основі критичного осмислення результатів попередніх досліджень, робочих документів та законодавчих актів ЄС. Запропонована чотирирівнева періодизація цього процесу відтворює різнополюсні зміни в інтерпретаціях принципу субсидіарності на різних етапах європейської інтеграції та динаміку утвердження культури субсидіарних відносин в Європі.

Ключові слова: принцип субсидіарності, негативна/позитивна концепції субсидіарності, Європейський Союз.

Панченко Т.В.

**ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ СУБСИДИАРНОСТИ В
ПРОЦЕССЕ ЕВРОПЕЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ**

Исследуется развитие европейской концепции субсидиарности на основе критического осмысления результатов предыдущих исследований, рабочих документов и законодательных актов ЕС. Предложенная четырехуровневая периодизация этого процесса воссоздает разнополюсные изменения в интерпретациях принципа субсидиарности на разных этапах европейской интеграции и динамику становления культуры субсидиарных отношений в Европе.

Ключевые слова: принцип субсидиарности, негативная / позитивная концепции субсидиарности, Европейский Союз.

Panchenko T.

**FEATURES OF BECOMING OF SUBSIDIARITY CONCEPTION IN THE
PROCESS OF EUROPEAN INTEGRATION**

The article deals with the problem of development of European subsidiarity conception on the basis of critical comprehension of results of previous researches, workings documents and legislative acts of EU. Proposed forth-level division into periods of this process recreates negative/positive interpretations of subsidiarity principle on the different stages of European integration and development dynamics of subsidiarity culture in Europe.

Key words: principle of subsidiarity, negative / positive conceptions of subsidiarnosti, European Union.

Європейська концепція субсидіарності привертає увагу політологів, юристів і фахівців з державного управління всього світу в контексті оптимізації взаємодії різних рівнів владно-управлінських відносин, співвідношення централізації та децентралізації, вдосконалення механізмів розподілу повноважень. Хоча на принцип субсидіарності все частіше посилаються у чисельних проектах концепцій і законів, спрямованих на реформування державного управління та місцевого самоврядування України, досвід

європейської субсидіарності поки що не отримав критичного осмислення з боку вітчизняних фахівців. Щоправда, можна назвати небагато праць і іноземних дослідників, присвячених аналізу становлення європейської концепції субсидіарності. На особливу увагу заслуговують праці Д. Сиджанські „Федаралістське майбутнє Європи: від Європейського Співтовариства до Європейського Союзу” (1998) [1], К. Ендо „Принцип субсидіарності: від Йоганеса Альтузіуса до Якобса Делора” (1993) [2] та дисертаційне дослідження Бікулової Г.З „Принцип субсидіарності: ідейно-політичні смисли та політичні реалії” (2000) [3] та ін. Звернення до цих праць дозволяє виокремити кілька етапів становлення субсидіарних відносин на європейському континенті, яким відповідають певні події та відповідні хронологічні межі:

- *винесення принципу субсидіарності на порядок денний* (внесок християнських демократів та європейських федералістів, 50-60-ті рр. ХХ ст.);
- *негативна субсидіарність* (обговорення проектів майбутньої європейської будови, 70-80-ті роки ХХ ст.);
- *позитивна субсидіарність* (включення принципу субсидіарності у засадничі документи ЄС, початок 1990-х рр.);
- *субсидіарність як динамічна концепція* (застосування принципу субсидіарності, 1990 – 2000 рр.).

Метою статті є аналіз зазначених етапів становлення європейської концепції субсидіарності на основі критичного осмислення результатів попередніх досліджень, робочих документів, законодавчих актів ЄС, та визначення ролі цих етапів в утвердженні культури субсидіарних відносин в Європі.

Щодо першого етапу, який ми умовно назвали *винесенням принципу субсидіарності на порядок денний*, варто відзначити, що католицький принцип субсидіарності, спрямований на гармонізацію відносин людини, суспільства і держави, вимагаючи пріоритету інтересів особи порівняно зі спільнотою, або спільноти нижчого рівня у порівняно зі спільнотою вищого рівня, став застосовуватися у багаторівневих владних відносинах, дякуючи християнській демократії. Саме в лоні цієї доктрини, яка дуже шанувала католицьку ідею субсидіарності, ще в середині минулого століття була висловлена думка, що державна влада мусить бути децентралізованою якомога більшою мірою, але водночас може сягнути найвищої концентрації, навіть наднаціонального рівня, якщо того потребує складна політична чи економічна ситуація. Хоча, безумовно, цю ідею не можна вважати принциповою інновацією в історії політичної думки, швидше за все вони були висловлені сучасною мовою Альтузіусом і Прудомом, а згодом їх підхопили представники інтегрального федералізму у 30-50 роках минулого століття. Останні в особі О. Марка, А. Данд’є, Р. Арона та Д. де Ружмона доволі радикально висловлювались з приводу майбутнього національної держави, вважаючи за доцільне передання державних функцій на наддержавний та субнаціональний рівні. Інших європейських федералістів, які були прихильниками чи то функціональної (Ж. Моне), чи то політичної інтеграції (А.Спінеллі), також об’єднувало неприйняття абсолютного суверенітету національної держави. Вони відстоювали необхідність такої трансформації держави, під час якої вона б, виходячи з ідеї субсидіарності, перетворилась в одну зі сходин вертикальної організації людської спільноти.

Таким чином, з подання християнських демократів та європейських федералістів принцип субсидіарності став розглядатися у безпосередньому зв’язку з процесом європейської інтеграції, тобто на європейському континенті відбулось винесення принципу субсидіарності на порядок денний. Хоча на цей час принцип субсидіарності був відомий широкому загалу лише в Німеччині, де він застосовувався у регулюванні відносин земель і федерації та набув конституційного закріплення в Конституції 1949 р.

Показово, що протягом тривалого періоду обговорення майбутнього європейської будови, яке підкріплювалась реальними інтеграційними кроками, принцип субсидіарності вживався переважно у *негативному* смислі, тобто обмежував компетенції організації вищого рівня (структур ЄС) відносно організацій нижчого рівня (держав-членів) до тих пір, поки останні здатні досягати своєї мети задовільно. Можна навести принаймні три приклади звернення до субсидіарності впродовж 1970-80 рр. у такому контексті.

Перший – посилення на принцип субсидіарності у статтях Ральфа Дарендорфа в газеті *Die Zeit* 1971 р. Будучи європейським комісаром від партії Вільних демократів ФРН, німецький соціолог згадує субсидіарність, критикуючи надмірну бюрократизацію Єврокомісії.

Другий – обговорення можливості включення принципу субсидіарності у доповідь про майбутній розвиток Співтовариств прем'єра-міністра Бельгії Лео Тиндемманса у 1975 р. Включення даного принципу пропонувалось з метою запобігання критики розширення влади Співтовариства з боку країн членів.

Третій – включення принципу субсидіарності в резолюцію від 6 липня 1982 р. та проект договору про створення Європейського Союзу від 14 лютого 1984 р., де принцип субсидіарності згадується в контексті обмеження повноважень Союзу заради компенсації їх збільшення, які надають відповідно інші положення проекту Договору.

Лише після ретельного обговорення різноманітних трактувань субсидіарності в дусі негативних конотацій, даний принцип знайшов відбиття в статтях Єдиного Європейського акту (Люксембург 17 лютого 1986 р., Гаага 28 лютого 1986 р.), що стосуються охорони навколишнього середовища. Так, п. 4 ст. 25 (art. 130 „r”) Єдиного Європейського Акту констатує: „Співтовариство вживає заходи в галузі навколишнього середовища, тією мірою, в якій цілі можуть бути краще досягнуті на рівні співтовариства, ніж на рівні окремих країн-членів. Без збитку для дій самого Співтовариства, держави-члени фінансують та здійснюють інші заходи” [4]. Це скромне посилення, що ґрунтується на принципі субсидіарності, є першим включенням фіксованої форми субсидіарності в документи ЄС міжурядового характеру. Але це було лише початком, подальший розвиток європейської концепції субсидіарності був пов'язаний з іменами Жака Делора і Валері Жискара Д'естена, які намагались донести ідею субсидіарності до широкого загалу.

Звернення французького політика Жака Делора, який очолював Європейську Комісію у 1985-1995 роках, до принципу субсидіарності було зумовлено двома обставинами: хвилюваннями представників німецьких земель, які висловлювали занепокоєння зменшенням компетенції земель під впливом централізованої політики Єврокомісії та критикою єврократії М. Течер, яка набула апогею у брюггській промові. Ці події суттєво вплинули на нове бачення Делором майбутнього Європи, яке він уперше оприлюднив у своїй промові з нагоди відкриття 40-навчального року у Брюггському Коледжі Європи 17 жовтня 1989 р. У цій промові Деллор дванадцять разів звертається до принципу субсидіарності з метою виправдання європейського федералізму. Зокрема, федералізм, що ґрунтується на субсидіарності, він розглядає як „шлях до узгодження того, що багатьом здається несумісним: появу об'єднаної Європи з вірністю своїй батьківщині, потребою в європейській владі, що здатна розв'язувати глобальні проблеми, та необхідністю збереження наших коренів у націях і регіонах з децентралізацією відповідальності, що виявляється у тому, щоб ніколи не доручати більшому колективу того, що краще може здійснити менший” [5]. Окрім того, у тексті промові знайшли відбиття філософські та релігійні витоки субсидіарності, антитоталітаризм, антикомунізм та водночас антидивідуалізм цього принципу й регулятивні можливості на різних рівнях взаємодії. Червоною ниткою в промові пройшла католицька ідея про необхідність реалізації потенціалу кожної людини заради досягнення загального блага. І хоча винесення на порядок денний європейської інтеграції принципу субсидіарності належить

не Делору, після цієї грандіозної промови цей принцип як ідеологічну основу для об'єднаної Європи стали пов'язувати з його ім'ям.

Утім, внесок французького экс-президента Валері Жискара д'Естена в утвердження культури субсидіарності в Європі не менш вагомий. Невдовзі після обрання у 1989 році депутатом європейського парламенту французькій політик виступив доповідачем з принципу субсидіарності. К. Ендо міркування французького экс-президента з приводу субсидіарності презентував у вигляді трьох позицій. По-перше, В. Жискара д'Естен виокремлює два типи федералізму – як централізацію федеральної системи і як децентралізацію федеральної системи, віддаючи перевагу останньому, де принцип субсидіарності обмежує концентрацію влади. По-друге, він розмежовує федералізм, який спрямований на поступове розширення компетенцій центру, та федералізм, який розмежовує повноваження та пропонує відповідний перелік повноважень. По-третє, В. Жискара д'Естен намагався забезпечити політичну та юридичну реалізацію принципу субсидіарності. Для цього він запропонував створити Європейський Сенат зі статусом спільного гаранту принципу, який би став своєрідною палатою держав, а Європейський суд, на його думку, мав би забезпечити дотримання даного принципу, набувши чинності повноцінного Конституційного суду [2]. Усі ці позиції були спрямовані передусім на захист інтересів держав-членів у майбутній європейській федерації, тому цілком справедливо можна вважати В. Жискара д'Естена провідником негативної субсидіарності.

Однак ініціативи В. Жискара д'Естена були піддані суттєвим трансформаціям. Після внесення 28 поправок у первинний текст доповіді, у резолюції Європарламенту від 21 листопада 1990 р. негативну субсидіарність В. Жискара д'Естена замінила негативно-позитивна формула, яка пізніше знайшла відбиття у Маастрихтському договорі. У сфері виключної компетенції ЄС діє негативна субсидіарність – „співтовариство має діяти лише для виконання завдань, що покладені на нього договорами”, але в сфері спільної компетенції ЄС та держав-членів вступає в силу позитивна субсидіарність – „воно (співтовариство) ... має вжити заходи, коли завдання в силу масштабності та наслідків виходять за межі країн-членів або можуть бути співтовариством здійснені більш ефективно, ніж країнами-членами” [6]. Визначені умови замінили запропонований Жискаром д'Естеном перелік компетенцій. Окрім того, політичні гарантії забезпечення субсидіарності (створення Сенату) були відхилені, а юридичні – послаблені. Резолюцією передбачалось, що за вимогою структури ЄС або держави-члена суд виносить своє рішення терміновою процедурою, яка призупиняє набуття законом чинності.

Хоча пропозиції В. Жискара д'Естена, фактично не мали впливу на формулювання принципу субсидіарності у Маастрихтському договорі, висловлені ним ідеї не втратили актуальності навіть через десятиріччя застосування цього принципу. Його варто відзначити як останнього провідника виключно негативної концепції субсидіарності в ЄС.

Обговорення, прийняття та ратифікація Маастрихтського договору знаменують собою наступний етап в утвердженні культури субсидіарності в Європі, коли поряд із негативним розумінням субсидіарності все впевненіше розвивається *позитивна субсидіарність*. Як було зазначено вище, позитивне значення субсидіарності в контексті європейської інтеграції згадувалось й раніше, але негативна концепція субсидіарності залишалась домінуючою аж до 1990 року.

На чисельних міжурядових конференціях, які відбувались упродовж 1990-1991 рр. обговорювалися три головні питання: 1) як визначити принцип субсидіарності; 2) де розмістити його в Договорі; 3) яким чином гарантувати його дотримання. При цьому позиції урядів держав-членів про завдання та роль принципу субсидіарності в побудові політичного союзу суттєво різнилися. Зокрема, в робочих документах, підготовлених урядами відносно бідних країн (Іспанії, Португалії та ін.), принцип субсидіарності підкреслював відповідальність ЄС по відношенню до країн-членів (позитивна

субсидіарність). Влади Німеччини вимагали, у свою чергу укладання переліку повноважень держав-членів та ЄС, який би враховував також позиції регіонів. Керівні органи більшості країн через побоювання втрати суверенітету вказували на необхідність дотримання демократичних принципів в ЄС (негативна субсидіарність). У результаті в тексті Договору про Європейський Союз, що був підписаний 7 лютого 1992 р. в місті Маастрихт (Нідерланди) між членами Європейської спільноти і набрав чинності 1 листопада 1993 р., була здійснена спроба об'єднати усі перелічені позиції.

При цьому риторика прав громадян, близькості до громадян, яка традиційно ототожнювалась з негативною концепцією субсидіарності, виявилась не надто актуальною в європейських політичних дебатах. Ключової ваги набув функціональний аспект субсидіарності та безпосередньо механізми правового розмежування повноважень між двома рівнями ЄС. Стаття 3b Договору передає смисл принципу субсидіарності трьома абзацами:

„Співтовариство діє в межах своїх повноважень, обумовлених даним Договором і поставленими перед ним цілями.

В областях, які не належать до його виняткової компетенції, Співтовариство діє відповідно до принципу субсидіарності, якщо й оскільки цілі передбачуваної дії не можуть бути досягнуті в достатній мірі державами-членами й тому, у силу масштабів і результатів передбачуваної дії, можуть бути більш успішно досягнуті Співтовариством.

Будь-які дії Співтовариства не повинні виходити за межі того, що необхідно для досягнення цілей цього договору” [7].

Перший параграф визначає наявність або відсутність компетенції Співтовариства з певного питання, що дозволяє в деяких інтерпретаціях кваліфікувати його як такий, що визначає виключну компетенцію Співтовариства, з іншого – обмежує його діяльність. Саме цей параграф піддається суттєвій критиці за відсутність переліку повноважень Співтовариства та держав-членів, а також більш детального пояснення поняття „цілі Співтовариства”. Слід зазначити, що частково відповідні питання знайшли відбиття у попередніх ст. 2 та 3a Договору, однак багато фахівці вважають проблематичною спробу виокремлення повноважень Співтовариства на основі неконкретизованих в Договорі цілей і завдань. Інші фахівці, навпаки, наголошують, що таке формулювання Договору, є вдалим варіантом вирішення питання розмежування повноважень між Співтовариством та національними державами в умовах, що постійно змінюються. Другий параграф указує на конкуруючу (спільну) компетенцію ЄС, до якої власне застосовується принцип субсидіарності, смисл якого передається через позитивну концепцію. По суті, в ньому робиться спроба обґрунтування реалізації повноважень на рівні Співтовариства або національної держави. Третій параграф містить принцип пропорційності, необхідний для правильного застосування принципу субсидіарності, тобто вказує на те, яким чином має вирішуватися те чи інше завдання на рівні Співтовариства. Щодо критеріїв застосування принципу субсидіарності, то у другому параграфі згадується лише критерій кращого рівня, який вимірюється в категоріях „більш успішно”, „достатньою мірою” та виражається через міжнародний масштаб дії. У третьому параграфі також вводиться додатково критерій потреби або необхідності для виправдання інтенсивності дій Співтовариства.

Таким чином, у визначенні субсидіарності в тексті договору була втілена позитивно-негативна концепція субсидіарності, з домінуванням позитивної складової. Сам концепт „субсидіарність” з'являється в тексті договору двічі: у преамбулі та у цитованій вище статті. Проте щодо гарантій дотримання принципу субсидіарності, то у тексті договору не приділяється цьому питанню значної уваги. Попередні положення резолюції щодо правових гарантій субсидіарності ігноруються, нові політичні гарантії не вводяться. Хоча самий факт включення субсидіарності у текст Договору, передбачає можливість судового розгляду питань, що її стосуються.

Труднощі, пов’язані з ратифікацією Маастрихтського договору, передусім, в Данії, Франції та Великій Британії, підняли чергову хвилю обговорення принципу субсидіарності. Одні країни-учасниці принцип субсидіарності розглядали як засіб для відходу від наднаціональності, інші – як засіб її зміцнення. Однак саме субсидіарність стала одним із небагатьох пунктів у переговорах про політичний Союз, з яким, керуючись різними мотивами, погоджувалися усі делегації. Тому розробкою принципу щільно зайнялась Європейська комісія, результати роботи якої втілені у Декларації щодо демократії, прозорості та субсидіарності (11-12 грудня, 1992 р., Единбург), внутрішніх документах Єврокомісії щодо застосування принципу субсидіарності та щорічних Доповідях про субсидіарність, які з 1994 р. публікує Комісія ЄС після їх узгодження у Раді ЄС, Комітеті Регіонів, а також Соціальному та Економічному комітетам.

Ідеї, які отримали розвиток у цих документах, були легітимізовані у „Протоколі про застосування принципів субсидіарності й пропорційності” (далі Протокол), який був прийнятий як додаток до Амстердамського договору 1997 р. Протокол закріпив статус принципу субсидіарності як конституційний принцип, доповнив зміст статті 3б Договору про ЄС критеріями із застосування принципів субсидіарності та пропорційності, а також мав на меті забезпечити їхню прозорість, окреслити умови, необхідні для їхньої реалізації та досягти необхідного виконання цих принципів усіма інститутами ЄС. У Протоколі підтверджується, що принцип субсидіарності стосується сфер, у яких Спільнота не має виключної компетенції. „Субсидіарність, – говориться в Протоколі, – є динамічною концепцією, яка підлягає застосуванню у світлі цілей, встановлених Договором. Вона дозволяє розширити сферу діяльності Співтовариства у межах його юрисдикції у тих випадках, коли обставини того вимагають, й, навпаки, обмежити цю діяльність або навіть її припинити у тих випадках, коли вона більше не виправдана” [8].

Цей Протокол, як й попередні роз’яснювальні документи, наголошує, що причини застосування невиняткової компетенції Спільноти мають бути підтвержені кількісними та, якщо можливо, якісними показниками. У Протоколі пропонуються три вимоги, які підлягають розгляду при визначенні того які завдання мають вирішуватися на рівні Співтовариства:

- питання, що розглядається, має транснаціональні аспекти, що їх неможливо належно регулювати діями держав-членів;
- дії лише держав-членів чи брак дій Спільноти суперечать вимогам Договору чи іншим чином завдають значної шкоди інтересам держав-членів;
- дії на рівні Спільноти мають чіткі переваги з огляду на масштаби чи результати цих дій порівняно з діями на рівні держав-членів [8].

Хоча у Протоколі здійснена спроба уточнення критеріїв для застосування субсидіарності, багато дослідників продовжують наголошувати, що дані вимоги не є строгими юридичними критеріями, що дозволяють віднести завдання на рівень Співтовариства. Вони вважають, що після прийняття даного документу залишились відкритими питання про точність формулювання цілей ЄС, вимірювання ефективності мір Співтовариства та альтернативні юридичні інструменти, що дозволяють віднести повноваження до того чи іншого рівня [3, с.108].

При цьому варто відзначити, що в Протоколі знайшли відбиття зобов’язання наднаціональних структур ЄС щодо дотримання принципу субсидіарності. Вони передусім покладаються на Єврокомісію, яка має забезпечувати постійне оцінювання обґрунтованості дій ЄС з погляду наявних можливостей на національному, регіональному та місцевому рівнях на основі широких консультацій. Вона також має щорічно звітувати Європейській Раді та Європейському Парламентові про застосування статті 5, яка вимагає, щоб держави-члени виконували свої зобов’язання у межах Договору, а Європейська Рада та Європейський Парламент у свою чергу перевіряють пропозиції Комісії.

Хоча у даному документі не згадується роль Суду ЄС у застосуванні принципу субсидіарності, на практиці вона виявляється доволі значущою. Справа у тому, що Суд ЄС неодноразово скасовував акти, прийняті комунітарними органами саме через неналежне дотримання принципу субсидіарності, причому у таких випадках він виступав радше як конституційний суд, аніж як судова інстанція загальної юрисдикції. Найбільш показовим прикладом є рішення С-376/98 Німеччина vs. Європейського Парламенту та Ради ЄС (реклама тютюну), згідно з якою країна-позивач вимагала незастосування директиви про регулювання ринку тютюнових виробів (як щодо виробництва, так і розповсюдження), аргументуючи свою позицію тим, що ринок тютюну є специфічною галуззю, щодо якої держави-члени ЄС мають внутрішні норми регулювання, і що дана директива де-факто була заходом з регулювання питань суспільного здоров'я, а не вільного руху товарів і послуг, а отже, дані заходи не можуть бути впроваджені комунітарними органами, а лише самими державами-членами ЄС [9].

Дискусії з приводу застосування принципу субсидіарності продовжувались під час обговорення Проекту Конституції ЄС та Лісабонського договору про реформи від 13.12.2007 р., який фактично став альтернативою Європейській Конституції після провалу її ратифікації. У статті 3b Лісабонського договору [див. 10, р. 12] формулювання принципу субсидіарності збігається з наведеним вище формулюванням Статті 3b Договору про Європейський Союз з одним уточненням, а саме: регулюються відносини не лише державного та наддержавного рівня, але й регіонального і місцевого. Це уточнення передусім важливе для федеративних і регіоналізованих країн, де субнаціональні рівні мають реальну політичну владу та конституційну автономію.

Оскільки Лісабонський договір уточнює розподіл повноважень між Союзом і державами-членами, визнаючи за Євросоюзом сфери виключної (правила конкуренції, монетарна політика, спільна торгівельна політика, митний союз), спільної (переважна більшість галузей, приміром, внутрішній ринок, сільське господарство, транспорт) і допоміжної компетенції, застосування принципу субсидіарності має стати більш контрольованим і прозорим.

В умовах, коли переважна більшість положень договору збільшує компетенції ЄС, роль принципу субсидіарності як інструменту захисту інтересів держав-членів цілком логічно має збільшуватися. Уперше в історії ЄС Лісабонський договір пояснює, яким чином національні парламенти можуть з'ясувати відповідність законодавства ЄС принципу субсидіарності та вжити необхідні заходи у разі невідповідності. Відтепер вони оприлюднюються безпосередньо Комісією про всі проекти законодавства ЄС та мають вісім тижнів для їхнього розгляду. Якщо, третина національних парламентарів (або четверта частина для окремих положень) вважає певне положення таким, що суперечить принципу субсидіарності, воно буде переглянуто. Якщо більшість у національних парламентах заперечує певні положення Комісії, навіть в умовах його підтримки національними урядами, то воно знімається [див. 11].

Застосування принципу субсидіарності в ЄС залишається чинною політичною практикою, про інструменти здійснення якої можна роботи висновки виходячи з аналізу небагатьох прикладів її успішної реалізації. Вочевидь для того, щоби дана концепція набула завершеного вигляду і стала апробованим підходом до розподілу повноважень між різними рівнями прийняття рішень, що містить необхідні критерії, закономірності та механізми, знадобиться ще чимало часу. Поки що вона цілком відповідає формулюванню Протоколу про субсидіарність і пропорційність, а отже, вона є динамічною концепцією, яка у різних випадках має як негативні, так і позитивні прояви.

Підводячи підсумки аналізу становлення концепції субсидіарності в ЄС, варто відзначити, що будучи винесеною на порядок денний у середині минулого сторіччя, вона послідовно розвивалась упродовж майже 70 років і цей процес триває. Тривалий час ця

концепція сприймалася виключно через негативне трактування, обмежуючи дії Співтовариства по відношенню до його членів. З утворенням політичного союзу концепцію субсидіарності почали трактувати у позитивному контексті – як право та обов’язок Співтовариства вирішувати питання, які держави-члени не можуть вирішити ефективно. Практика застосування субсидіарності довела динамічність даної концепції, яка в одних випадках розширює повноваження Співтовариства, в інших – обмежує або навіть припиняє їх, хоча питання про надійність критеріїв застосування субсидіарності досі залишається відкритим. Принцип субсидіарності навряд чи можна вважати таким, що набув завершеного вигляду та став універсальним механізмом розподілу повноважень, однак він завдяки значній роз’яснювальній роботі, пов’язаній з його запровадженням і реалізацією, стає невід’ємним елементом європейської правової та політичної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сиджански Д. Федералистское будущее Европы: от Европейского сообщества до Европейского союза / Д. Сиджански. – М.: Изд-во РГГУ, 1998. – 420 с.
2. Endo K. The Principle of Subsidiarity: From Johannes Althusius to Jacques Delors [Електронний ресурс] / Ken Endo. – Hokkaido University, 1993. – Режим доступу: [http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/1/44\(6\)_p652-553.pdf](http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/1/44(6)_p652-553.pdf)
3. Бикуллова Г. З. Принцип субсидіарності: ідейно-політичні смисли і політичні реалії : Дис... к. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Г. З. Бикуллова ; Казань, 2000. – 191 с.
4. Єдиний Європейський Акт від 17 лютого 1986 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_028
5. Speech by Monsieur Jacques Delors, Président de la Commission des Communautés européennes, at the opening of the academic year of the College of Europe in Bruges, 17 October 1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coleurope.eu/template.asp?pagename=speeches>
6. Resolution on the principle of subsidiarity. – OJ C 3241167-168, 24 December 1990.
7. Договір про Європейський Союз від 7 лютого 1992 року (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року). [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_029
8. Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності від 2 жовтня 1997 року [Електронний ресурс]. – Конституційні акти Європейського Союзу (частина I), 2005 р. - Режим доступу: http://uazakon.com/documents/date_9a/pg_ipcfoh.htm
9. Андрійчук О. Кореляція стосунків між державами-членами ЄУ та комунітарними органами / Олесь Андрійчук // Юридичний журнал. – 2007. – № 7-8. – С. 58-61.
10. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community (2007/C 306/01) // Official Journal of the European Union. – C 306. – Volume 50. – 17 December, 2007. – 271 p.
11. Subsidiarity, National Parliaments and the Lisbon Treaty: Government Response to the Committee’s Thirty-third Report of Session 2007-08. First Special Report of Session 2008-2009. – Ordered by The House of Commons to be printed 21 January 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.publications.parliament.uk/pa/cm200809/cmselect/.../197.pdf

УДК 327.8

Гурбич О.С.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ**

У статті аналізуються світові глобалізаційні процеси крізь призму світ-системного аналізу. Досліджуються концептуальні витoki світ-системної теорії, найбільш впливові чинники її формування. Центральним фокусом статті виступає капіталістична світ-економіка, її становлення, розвиток, відмінні риси. Визначається статусні позиції країн ядра, напівпериферії та периферії, що є основними підсистемами сучасної світ-системи. Робляться висновки щодо перспектив розвитку сучасної світ-системи.

Ключові слова: світ-система, світ-економіка, світ-імперія, глобалізація, капіталізм, трансформація.

Гурбич А.С.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МИР-СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА

В статье анализируются мировые глобализационные процессы через призму мир-системного анализа. Исследуются концептуальные истоки мир-системной теории, наиболее влиятельные факторы ее формирования. Центральным фокусом статьи выступает капиталистическая мир-экономика, ее становление, развитие, отличительные черты. Определяются статусные позиции ядра, полупериферии и периферии, что являются основными подсистемами современной мир-системы. Делаются выводы согласно перспектив развития современной мир-системы.

Ключевые слова: мир-система, мир-экономика, мир-империя, глобализация, капитализм, трансформация.

Gurbich O.

THE THEORETICAL BASIS OF WORLD-SYSTEMS ANALYSIS

At this article the world globalization processes through a prism of world-system analysis is analyzed. It is also researched conceptual sources world-system theory and the most influential factors of its building. The main idea of the article is the capitalist world-economy, its formation, development, distinguishing features. There are defined status positions of the nucleus, semi-periphery and periphery, that are the basic subsystems of modern world-system. Here also described conclusions according to perspectives of the modern world-system development.

Key words: world-system, world-economy, the world-empire, globalization, capitalism, transformation.

Ми живемо сьогодні в епоху глобальних змін. Важливим є розгляд цих процесів не як хаотичних нагромаджень випадкових явищ, а як етапи формування нової цивілізації. Сучасний світ на зламі тисячоліть переживає нову велику трансформацію, яка розгортається водночас у багатьох вимірах – економічному, соціальному, культурному, технологічному й геополітичному. Ця трансформація пов'язується з інтенсифікацією

процесів глобалізації, що веде до створення єдиного інтегрованого світового економічного й політичного простору. Тому дуже важливо зорієнтуватися в цих процесах, аби знаходити вчасні й адекватні відповіді на виклики глобалізації.

У цих умовах зростає розуміння того, що багато глобальних проблем, з якими людство зіткнулося на початку XXI ст., не можуть бути осмислені на рівні окремих держав та взаємин між ними. Тому державоцентристський підхід багато в чому вичерпує свої можливості як сукупність засобів і методів наукового пізнання та перетворення сучасної соціальної реальності. Політичні науки потребують нової парадигми, здатної адекватно пояснити структуру, механізм функціонування, соціальні суперечності й тенденції розвитку сучасної глобальної системи, яка є органічною цілісністю, що має власну логіку розвитку. Таким чином, актуальним завданням дослідників є вироблення відповідної концепції, яка б оптимально й адекватно розв'язувала теоретичні проблеми сучасності. Предметом дослідження є світ-системний аналіз, його витоки та інтерпретації його фундаторів і послідовників. Метою статті є висвітлення головних теоретичних засад світ-системної теорії, визначення її новаторських концептуальних положень.

Найбільш масштабним викликом теорії модернізації та теорії розвитку – класичним прикладам теорій макроісторичних змін, що панували до того, – стала концепція світ-системного аналізу Імануїла Валлерстайна, яка продовжила на якісно новому рівні розробку геоісторичних інтуїцій французької школи „Анналів”, синтезуючи соціологічний, історичний, географічний і економічний підходи до суспільної еволюції. Фундаментальні наукові дослідження І. Валлерстайна, що присвячені проблемам аналізу історичних систем, зокрема, становленню та розвитку сучасного світу, одержали всесвітню популярність і відкрили новий етап у вивченні глобальних процесів розвитку й трансформації людських суспільств. Світ-системна теорія значно вплинула на зростання інтересу до глобальної історії та сприяла народженню історії глобалістики [1, с.8].

З моменту виникнення світ-системного аналізу було накопичено великий обсяг літератури, присвяченої аналізу теоретико-методологічних підвалин цієї теорії, її впливу й внеску в розвиток сучасного суспільствознавства. В обговоренні картини соціальної реальності, створеної світ-системним аналізом, з'ясуванні сутності цього підходу, його теоретико-методологічних ідей і принципів брали участь окрім І. Валлерстайна ще й К.Чейз–Данн, Дж. Аррігі, А.Г. Франк, Ч. Тіллі, Дж. Абу Лугод, Дж. Модельські та інші відомі представники західного суспільствознавства.

Ступінь досліджуваності проблеми в пострадянській науці більш скромний. В Україні цей напрям є ще менш дослідженим, хоча останнім часом з'явилося кілька публікацій, що торкають різні аспекти світ-системного аналізу. Це стаття В. Танчера, в якій розглядається бачення І. Валерстайном перспектив розвитку соціології у XXI ст., а також статті П. Кутуєва та О. Фісуна, присвячені деяким методологічним аспектам концепції Валерстайна та інших світоаналітиків.

Більшість пострадянських публікацій має переважно ознайомчий, оглядовий характер, їхні автори, насамперед, приділяють увагу реконструкції поглядів теоретиків світ-системного аналізу, не вдаючись до глибокого всебічного аналізу їхніх концептуальних конструктів й обмежуються загальними оцінками [2, с.3].

Найбільш розповсюджена версія світ-системного аналізу розроблена американським політологом І. Валлерстайном. У роботі «Аналіз світових систем» він зазначив, що найближчі 25-50 років світ еволюціонує до нового світового порядку [3, с.7]. Сама ж світ-система визначається як утворення з єдиним розподілом праці та множинністю культурних систем [3, с.75]. Зародилася сучасна світ-система в період переходу людства до індустріального суспільства.

Світ-система з єдиною політичною системою називається світ-імперією й характеризується економічною, політичною саморегулятивністю. Найбільш стійкі у свій

час світ-імперії - Китай, Рим, Єгипет. Але самі по собі світи-імперії І. Валлерстайн не розглядає. Світ-система без єдиної політичної системи є світ-економікою. Така світ-система включає множини політичних і культурних систем, які не є економічно саморегулятивними, а навпаки, взаємозалежними у сфері економічних відносин.

Які ж безпосередні концептуальні витoki світ-системної теорії, які школи та напрямки у найбільшій мірі вплинули на її зародження та розвиток? Скоріш за все, це теоретичний підхід є синтезом одразу декількох теоретичних традицій: по-перше геоісторії Ф. Броделя і, ширше, всього спадку школи „Анналів”; по-друге, „теорії залежності” у версії А.Г. Франка (яка, в свою чергу, пов’язана з марксистською теорією імперіалізму); по-третє, некласичної економічної теорії (включаючи концепцію економічних циклів), де особливо варто виділити роботи К. Поланьї, Й. Шумпетера і М. Кондратьєва [4, с.214].

У результаті дослідження світової економіки К. Чейз-Данн дійшов висновку, що завдяки міжнародному розподілу виробництва, глобальним інвестиціям та інтенсивному економічному обміну між різними частинами світової економіки принаймні з середини ХХ століття існує врівноважена система ефективного розподілу робочої сили та інших дефіцитних ресурсів. Система розглядається як сукупність економічного обміну з іншими частинами. Це надало підстави І. Валлерстайну стверджувати, що в сучасному світі існує лише одна світ-система. Єдиний поділ праці у світ-системі означає, що різні регіони залежать від економічного обміну з іншими регіонами для постійного й плавного забезпечення потреб цих регіонів, – тільки світ-система, на відміну від її частин, є самодостатньою в сенсі стабільного забезпечення власних потреб [5, 74]. Це означає, що світ-система справді має властивості, які не зводяться до властивостей її складових і не виводяться з них, а отже, є цілісною. Таким чином, за критерієм існування єдиного (у наведеному значенні) поділу праці сучасна світова сукупність суспільств утворює єдину світ-систему.

У світ-системному аналізі І. Валлерстайна та К. Чейз-Данна головним критерієм розрізнення соціальних систем можна вважати економічну саморегулятивність, тому вихідною одиницею дослідження світ-економічного аналізу є світ-система, і сучасна глобальна соціальна система визначається як світ-економіка.

Відрізняється варіант світ-системного аналізу запропонований Андре Гундер Франком. Франк звертає увагу на те, що світ-система повинна бути лише одна, яка виникла не менше як 5 тис. р.т., а згодом через багато численні цикли експансії та консолідації охопила собою весь світ. У ході еволюції світ-системи її центр неодноразово зміщувався.

Опоненти Франка, як-от П. Обрієн, вважають, що міжнародна торгівля та експлуатація колоній не відігравали вирішальної ролі у процесі нагромадження капіталу та індустріалізації Європи. Згідно з розрахунками Обрієна, прибутки від цієї торгівлі дорівнювали менш, ніж 2% європейського ВВП наприкінці ХVІІІ століття, тому „для економічного зростання ядра периферія залишалась периферійною” [6].

Франкова критика Валерстайнового захоплення ХVІ століттям, упродовж якого стався розрив із традиційним минулим, тоді як у Європі народилась нова епоха модерного капіталізму, не є чимось абсолютно новим та оригінальним: він сам неодноразово посилається на знахідки Дж. Абу-Луход, яка аналізувала світову систему до постання європейської гегемонії [6].

Джанет Абу-Луход продемонструвала у своїх дослідженнях, що до кінця ХІІІ ст. вже існувала глобальна інтегрована високорвинута світ-система, молодшим елементом якої була Європа. На її думку „світ-система ХІІІ ст. зобов’язана своїм процвітанням замиканню – завдяки відкритості Китаю – постійних торговельних морських і сухопутних шляхів у деякий безупинний ланцюг. Таким чином світ-система своїм „підйомом” аж до

піку в другій половині XIII ст. і перших десятиліттях XIV ст. зобов’язана головним чином результатами розвитку на Сході а не на Заході” [7, с.454].

Також показовим є некритичний характер світ-системного підходу, його відхід від класичної проблематики, пов’язаної з такими проблемами, як класи, їх боротьба та імперіалізм. Дж. Аррігі, один із найбільш видатних представників даного підходу, пропонує аналітично незвичну і в той же час панорамну інтерпретацію капіталізму, як хвилеподібно добудовуючої системи контролю (а не виробництва і не обміну) над ринковими відношеннями і політикою держав [8, с.6].

Світ-системний підхід орієнтований, у першу чергу, на дослідження процесів розвитку і змін всієї світ-системи в цілому, що робить його малоприсадибним для аналізу конкретних суспільств, внаслідок чого навіть найбільш видатні представники світ-системного підходу фактично відходять від нього, розглядаючи конкретні політичні явища. Не винятком є і Аррігі: „Класова боротьба і поляризація світової економіки в центрі й на периферії, що відігравали помітну роль в моїй початковій концепції довкола XX століття майже повністю випали з картини” [8, с.36].

У своїй спільній роботі „Глобальна історія в контексті сучасних теорій геоісторичних змін” О.А. Фісун та О.В. Крисенко роблять „огляд і аналіз теорій геоісторичної динаміки інституційних структур „великої тривалості” як стратегічного дискурсу універсальної історії глобальних історичних систем” [1, с.6]. Вони співставляють та аналізують концепції різних авторів щодо існування єдиної чи різних світ-систем.

Так ці науковці зазначають, що у 1990-і роки концепція світ-системного аналізу стала широко використовуватися для аналізу не тільки модерної, але й до модерної епохи. Лінія розділу серед дослідників пролягає між тими, хто вважає, що існувало декілька якісно різних світ-систем (як між модерном і до модерном, так і у межах самого домодерна), й тими, хто наполягає на існуванні суто єдиної світ-системи протягом усього часу цивілізованого існування людства [1, с.9].

Прихильники першої позиції Чейз-Данн і Томас Холл, які стверджують, що сучасна капіталістична світ-система є тільки одним з типів світ-систем і що протягом глобальної історії існувало й багато інших типів. Вони віддають перевагу дослідженню різних „мереж взаємодії”. На їхнє переконання, саме ці мережі є визначальними в аналізі історичних змін. „Замість того, щоб застосовувати термін „світ-система”, - кажуть вони, - тільки до одного з типів зв’язку і використати для інших інші слова, ми припускаємо, що повні світ-системи утворюються всіма цими формами зв’язку” [9, с.442].

До представників другої позиції О.А. Фісун та О.В. Крисенко відносять А.Г. Франка та Б. Гілса, які у свою чергу вважають, що світ-система зародилась ще в Єгипті та Месопотамії близько 3000 р. до н.е.

До концептуальної лінії існування єдиної світ-системи А.Г. Франка та Б. Гілса приєднався Дж. Модельскі. Який звертає увагу на те, що поряд з різними трансформаціями відбуваються постійні континуальні зміни, пояснення яких може бути представлено в рамках еволюційної теорії. Модельскі вважає, що світова система почала формуватись з часів Неолітичної революції, спочатку на Близькому Сході, у Месопотамії і Єгипті, а згодом поширилась назовні [1, с.11].

Світ-системному аналізу присвячені чимало інших робіт О.В. Крисенка, який приділяв увагу не лише теоретичному опрацюванню цієї концепції, а й використовував його у своїх дослідженнях як призму, через яку споглядав на підняту проблематику. Так він зазначав: „Одних з ключових моментів дослідження світ-системних перспектив Порубіжжя Центрально-Східної Європи є неможливість застосування для аналізу Порубіжжя деяких деяких сталих дискурсивних форм, що відтворюються у рамках

парадигми теорії Розвитку, у першу чергу теорій так званого „демократичного Транзиту” і консолідації нації” [10, с.185].

Із позицій світ-системного аналізу основні відношення між елементами світ-системи описуються в економічних термінах: поділ праці, виробництво, інвестиції, товарообмін, торгівля тощо. Оскільки в сучасній капіталістичній світ-економіці основною цільовою функцією економічної діяльності є збільшення прибутку та накопичення капіталу, основний акцент світ-системних досліджень зроблено на аналізі відносин обміну вартостей та отримання додаткової вартості. Наприклад, при дослідженні відносин між регіонами світ-системи відмічається їхня несиметричність, яка полягає в тому, що одні регіони привласнюють більшу частину додаткової вартості, а інші – меншу [5, с.86].

Як основні підсистеми світ-системи виділяють ядро, напівпериферію й периферію. Позиція кожної окремої локальної економіки в одній із цих підсистем визначається через переважання одного з двох типів виробництва: капіталомісткого та трудомісткого, – економіку з превалюванням капіталомісткого виробництва відносять до ядра; економіку, в якій домінує трудомістке виробництво, – до периферії; економіку, в якій приблизно в однакових пропорціях поєднуються ці два типи виробництва, – до напівпериферії. Важливим наслідком цієї закономірності є несиметричність відносин між регіонами світ-економіки: регіони ядра привласнюють надлишки усієї світ-економіки; напівпериферія експлуатується ядром і водночас експлуатує периферію, підтримуючи стабільність світ-економіки.

При розгляді структурних підсистем світ-економіки враховуються економічні системи окремих країн. Тому світ-системний аналіз розглядає не лише глобальну економічну систему, а й те що називають локальними економіками.

У структурі сучасної світ-економіки І. Валлерстайн розрізняє політичні утворення, що мають владу впливу на ринкові процеси – нації-держави. У світ-системному аналізі поняття держави вживається принаймні у двох значеннях: як нація-держава (населення країни, яке має власну державу) та як державний апарат влади (соціальні страти посадових осіб у державах). Держава як апарат влади не аналогічний суспільству. І. Валлерстайн, розглядаючи сучасні держави, міркує так: сучасні держави вважаються суверенними, однак існують у міждержавній системі; суверенітет спрямований всередину держави, передбачає, що в межах своїх кордонів держава має право здійснювати будь-яку політику яку вважає за доцільне, приймати будь-які закони, які вважає за необхідне. При цьому жодна структура всередині держави не має права відмовитися від їх виконання. Суверенітет спрямований назовні передбачає, що жодна інша держава не має права претендувати на повноваження іншої держави всередині її кордонів [5, с.84].

Але І. Валлерстайн зауважує, що жодна держава ніколи повною мірою не була суверенною навіть у своїх межах, оскільки завжди зустрічала опір діям влади. Так само і зовнішній суверенітет на практиці постійно порушується втручанням однієї держави у справи іншої. Крім того весь кодекс міжнародного права є обмеженням зовнішнього суверенітету [5, с.84].

Світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільства, а не окремих соціумів, на відміну від попередніх соціологічних підходів, у рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток перш за все окремих суспільств, а не їх систем. У цьому світ-системний підхід схожий з цивілізаційним, але він більш довершений, бо досліджує не лише еволюцію соціальних систем, що охоплюють одну цивілізацію, але й такі системи, що охоплюють більше одної цивілізації або навіть усі цивілізації світу.

Існування окремих суспільств (І.Валлерстайн називає їх „національними державами”) вважається вторинним, похідним від існування соціальних систем. Не соціально-історичні організми поєднуються в системи, а навпаки, системи породжують соціально-історичні організми. Цей погляд пов'язаний з тим, що головний предмет

досліджень – сучасність. Саме для сучасності характерний досить сильний зворотний вплив міждержавної системи на складові національної держави. На його думку, в історії можуть бути лише зміни, що не мають ніякої спрямованості. Понять „прогрес” і „розвиток” не існує.

У суспільстві побутує думка, що соціальна реальність існує в трьох окремих сферах: політичній, економічній і соціокультурній. Під економічними явищами при цьому розуміється те, що має відношення до функціонування ринку, політичними – те, що безпосередньо стосується державних інститутів, а соціокультурними – те, що визначається станом нашого духу. Кожна з цих сфер представляє автономний вид діяльності та має власну внутрішню логіку розвитку, але, насправді, це міф, розвіяти який прагнув і І. Валлерстайн. На його думку, всередині капіталістичної системи вказані сфери працюють разом і нероздільно: на особистісному рівні не існує загальних (економічних, політичних, соціокультурних) видів мотивацій, як і не існують об’єктивні інститути, що діють виключно в одній сфері. Наприклад, функціонування економічної сфери не може базуватися лише на тому, що має відношення до сфери „ринку”: будь-яка виробнича система організована як мережа соціальних відносин, що втілює певну ціннісну систему уявлень, що у свою чергу реалізується через визначення політичних процесів. Навіть „економічні” ринки є більше соціально-політичними утвореннями, а, наприклад, дійсний рівень цін залежить від багатьох соціально-політичних обставин. Вся політична діяльність спрямована на забезпечення економічних потреб та досягнень у певних соціокультурних цілях. Не виключення – і соціокультурна діяльність, що є можливою за наявності економічних і політичних обставин. З цього приводу І. Валлерстайн відзначає, що всі інститути діють одночасно і політично, і економічно, і соціокультурно і не можуть бути ефективними інакше.

Отже, відмінними рисами капіталістичної світ-економіки (КСЕ) є:

1. Непереривне накопичення капіталу в якості рушійної сили КСЕ;
2. Осьове розподілення праці, що створює напруження між центром і периферією системи, так як нерівний обмін всередині КСМ приймають просторові форми;
3. Існування в структурі КСЕ напівпериферійних зон;
4. Значна роль на ряду з найманою, різноманітних форм ненайманої праці;
5. Відповідність меж КСМ межах міждержавної системи суверенних держав;
6. Походження КСЕ не у ХІХ, а значно раніше – в „довгому ХVІ столітті”;
7. Виникнення КСЕ спочатку в одній частині світу (Північно-Західній Європі) і пізніше її поширення на весь останній світ через особливий процес „інкорпорації”;
8. Обов’язкове існування в структурі КСЕ держав-гегемонів, чий період повного та беззаперечного панування є, водночас, відносно коротким;
9. Другорядний характер держав, етнічних груп та сімейних одиниць, які постійно створюються та перероблюються;
10. Фундаментальне значення расизму та сексизму в якості організуючих принципів функціонування системи КСЕ;
11. Виникнення анти системних рухів, водночас підриваючи та посилюючи КСЕ;
12. Структурна модель циклічних ритмів і вікових трендів, які втілюють внутрішні протиріччя системи (та які є причиною системної кризи КСЕ, що переживаємо ми сьогодні) [4, с.231].

Таким чином, можна виділити декілька новаторських концептуальних положень, які утворюють теоретичні передумови світ-системного аналізу: по-перше, це переосмислення проблематики історичної темпоральності (від календарного лінійного часу до множинності різноманітних видів „часу та простору”); по-друге, це нова одиниця аналізу (історичні системи, а не окремі суспільства та / або держава); по-третє, це переосмислення

сутності соціальних змін (стохастичний розвиток всього лінійного прогресу) [4, с.216]. Ми, погоджуючись із думкою І. Валлерстайна, приходимо до висновку, що економічна, політична, соціокультурна сфери не є автономними. Світ-системний аналіз досліджує соціальну еволюцію систем суспільства, а не окремих соціумів, на відміну від попередніх соціологічних підходів, у рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток перш за все окремих суспільств, а не їх систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фісун О.А. Глобальна історія в контексті сучасних теорій геоісторичних змін / Фісун О.А., Крисенко О.В. // Вісник Харківського національного університету імені Каразіна „Питання політології”. – Харків, 2004. – № 643. – 232 с. – С.6–13.
2. Малюк А. Концепція історичних систем в світ-системному аналізі: історико-соціологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: 22.00.01 / А. Малюк. – К.: НАН України; Інститут соціології, 2005.
3. Валлерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн; [пер. с англ.]. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
4. Фісун А.А. Демократія, неопатримоніалізм і глобальні трансформації: Монографія / А.А. Фісун. – Харків: Константа, 2006. – 352 с.
5. Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: соціологія ХХІ в. / І. Валлерстайн; [пер. с англ.]. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
6. Емпіричний зміст історичної соціології сходацентризму: критична оцінка нової версії багатства народів [Електронний ресурс]/ П.В. Кутуєв // Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2007. – №62. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_62/Kutuyev.pdf
7. Абу-Луход Дж. Переструктурую мир-систему, предшествующую новому времени / Дж. Абу-Луход // Время мира. Альманах. Вып. 2: Структуры истории; [под ред. Н.С. Розова]. – Новосибирск, 2001. – С.449–461.
8. Арриги Дж. Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Дж. Арриги; [пер. с англ.]. – М.: Издательский дом „Территория будущего”, 2006. (Серия „Университетская библиотека Александра Погорельского”). – 472 с.
9. Чейз-Данн К. Две, три много миросистем / К. Чейз-Данн, Т.Д. Холл // Время мира. Альманах. Вып. 2: Структуры истории; [под ред. Н.С. Розова]. – Новосибирск, 2001. – С.424–448.
10. Крисенко О.В. Порубіжжя Центрально-Східної Європи у світ-системній перспективі / О.В. Крисенко. – Вісник Харківського національного університету імені Каразіна „Питання політології”. – Харків, 2006. – № 737. – 263 с. – С. 183–190.

УДК 321.01

Зайдель М.І.

Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

СУЧАСНІ ТА ПОСТМОДЕРНІСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДИ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ВЛАДИ

У статті аналізуються сучасні та постмодерністські концепції визначення поняття політичної влади. Значна увага приділяється двом напрямкам до розуміння політичної влади, які склались в рамках цих концепцій, – визначення політичної влади як асиметричних відносин та як колективного ресурсу.

Ключові слова: політична влада, відносини панування/підпорядкування, колективний ресурс, „друге обличчя влади”, „тривимірна” концепція влади, примус, насилля.

Зайдель М.И.

СОВРЕМЕННЫЕ И ПОСТМОДЕРНИСТСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ПРИРОДЫ И ЭВОЛЮЦИИ ВЛАСТИ

В статье анализируются современные и постмодернистские концепции определения понятия политической власти. Значительное внимание уделяется двум направлениям к пониманию политической власти, которые сложились в рамках этих концепций, – определение политической власти как асимметричных отношений и как коллективного ресурса.

Ключевые слова: политическая власть, отношения господства/подчинения, коллективный ресурс, „второе лицо власти”, „трехмерная” концепция власти, принуждение, насилие.

Zaidel M.

MODERN AND POSTMODERN CONCEPTIONS OF NATURE AND EVOLUTION OF POWER

Modern and postmodern conceptions of political power's definitions are analyzed in the article. The main attention is given for two directions to understanding political power that was formed within these concepts – definitions of political power as asymmetric relations and as a collective resource.

Key words: political power, relations of domination/submission, collective resource, „the second face of power”, „three-dimensional” model of power, compulsion, violence.

Політична влада є фундаментальним поняттям політичної науки і перебуває у фокусі постійної уваги дослідників. Актуальність дослідження зумовлена тим, що влада являє собою особливий вид організації спільного життя та відносин, які є характерними для всіх етапів розвитку людства. Особливе зацікавлення феноменом політичної влади припадає на період змін соціального розвитку та суспільно-політичної організації життя, що також стосується всієї структури владних відносин. Об'єктом дослідження виступає політична влада. Предмет дослідження – сучасні та постмодерністські концепції політичної влади та відносини довкола влади. Мета дослідження – концептуальний аналіз поняття політичної влади й аналіз тлумачення та дослідження проблем еволюції влади в контексті глобальних

соціальних змін. Дослідженню феномену політичної влади присвячені роботи Г.Лассуелла, Т.Парсонса, Х.Арендт, Р.Даля, М.Фуко. Суттєвий вклад в розробку концепції влади внесли П.Блау, Д.Ронг, Т.Болл, Н.Луман та інші дослідники влади.

Наукова цінність сучасних і постмодерністських концепцій політичної влади полягає в тому, що політична влада вже є не лише атрибутом держави, не ототожнюється з суто державою, як механізмом її реалізації. Відповідно до цього в науковому дискурсі виділяють два основних підходи до визначення поняття політичної влади, які потребують детального розгляду. Предтечія першого підходу бере початок з робіт Т.Гоббса та М.Вебера, які визначають політичну владу як асиметричні відносини, що не виключає існування конфлікту між індивідами. Владу має той суб'єкт, який здатний здійснювати вплив на іншого, долаючи його спротив. Представниками даного напрямку є Г.Лассуелл, Р.Даль, П.Бахрах та М.Барац та інші. Відповідно до другого підходу влада є колективним ресурсом, тобто вона не може належати окремим індивідам чи групам, оскільки націлена на загальну вигоду. Владу належить суспільству в цілому, тому має бути легітимною. Ця тенденція бере початок від Платона та Аристотеля, а сучасними її представниками є Т.Парсонс, М.Фуко, Х.Арендт та інші [1].

Як і інші представники школи біхевіоризму, Г.Лассуелл будує концепцію влади через людську поведінку, використовуючи поняття влади не для опису держави та урядових інститутів, а для розуміння того, чим зумовлена така поведінка, що одні люди панують, а інші підпорядковуються. Владу відрізняється від звичайного впливу тим, що передбачає застосування санкцій у тих ситуаціях, де бажаний результат ще не досягнутий. Згідно з Г.Лассуеллом, людині притаманна тяга до влади як первинної цінності, а також прагнення ввести санкції чи впливати на інших, відчуваючи страх від власної пасивності та ймовірності опинитися в стані підкореності та залежності [2].

Р.Даль інтерпретує владу як емпіричну реальність, де поведінка одного актора здатна здійснювати причинний вплив на поведінку іншого. Розглядаючи владу як контроль за поведінкою, він підкреслює, що влада набуває сенсу в тому випадку, коли виникає конфлікт між суб'єктом та об'єктом, коли суб'єкту вдається нав'язати свою волю об'єкту. При цьому дослідник ототожнює владу з впливом, акцентуючи увагу на зовнішніх формах поведінки. Нав'язування волі здійснюється в процесі прийняття політичних рішень під час успішної конкуренції, де сторони займають протилежні позиції. Отже, за Р.Далем, влада вимірюється за ступенем впливу на прийняття рішень в публічній політиці.

Американські дослідники П.Бахрах та М. Барац піддали критиці концепцію влади Р.Далю та намагаються подолати прив'язаність до розуміння влади на підставі особливостей поведінки. У фокусі їхнього дослідження феномена політичної влади перебуває „друге обличчя влади”, яке виникає в ситуаціях „неприйняття рішення”, у випадку, коли суб'єкт намагається виключити можливість прийняття невігідних для нього рішень на різноманітних фазах політичного процесу, отже, вдається до так званої мовчазної політики [3]. Для П.Бахраха та М.Бараца влада є однією з форм успішного контролю поряд із силою, впливом та авторитетом. Владу не може бути лише атрибутом суб'єкту, оскільки є відносинами між суб'єктом та об'єктом та передбачає існування конфлікту інтересів.

У роботі С.Лукса „Влада: погляд радикала” концепція влади набуває „тривимірності”. Ідея влади, як зазначає С.Лукс, полягає в тому, що один індивід якимось чином впливає на іншого, однак не кожний вплив можна вважати застосуванням влади. Автор при цьому доходить такого висновку: „проявити свою владу по відношенню до когось – означає торкнутися його інтересів, а точніше кажучи, піти проти його волі, спокуситися на його автономність” [4, с. 38]. „Тривимірна” концепція влади С.Лукса є своєрідним доповненням постулату Р.Далю про відкритий конфлікт намірів та постулату

П.Бахраха та М.Баратца про сферу неприйняття рішення. Однак, Луксівський погляд на владу передбачає, що суб'єкт здійснює владу над об'єктом не лише тоді, коли заставляє об'єкта робити те, що той не хоче робити, але й коли формує його бажання.

Разом з трактуванням політичної влади з точки зору концепції біхевіоризму в 1960-1970-х роках отримав розвиток реляціоністський підхід до розуміння влади, відповідно до якого владні відносини інтерпретуються в першу чергу як відносини двох партнерів, які впливають один на одного в процесі взаємодії. Залишаючись у цілому в межах веберівської традиції, пропонується інше пояснення влади та механізму її функціонування, намагаючись вписати поняття влади в теорію обміну (П.Блау), теорію спротиву (Ж.Френч та Б.Рейвен) та теорію розділу зон впливу (Д.Ронг).

П.Блау інтерпретує владу як різновид соціального обміну. Владні відносини проявляються у тому випадку, коли один із учасників обміну здатний нав'язати свою волю всупереч спротиву під загрозою застосування санкцій. Джерелом влади є нерівномірний розподіл ресурсів, який зумовлює односторонню залежність одних людей або груп від інших, що дозволяє володарям ресурсів „обмінювати” їх на бажану поведінку. І доречною є теза П.Блау, в якій роз'яснюється, що влада – це стійка здатність нав'язати волю, яка повторюється з раз у раз, а не є одиничним впливом [5]. Не всі види впливу відносяться до влади. У владних відносинах суб'єкт підпорядковує об'єкт в своїх власних інтересах, орієнтуючись на свою особисту вигоду. Але й також влада має включати елемент добровільності.

У теорії розподілу зон впливу Д.Ронга влада визначається як здатність індивідів та груп здійснювати навмисну та передбачену дію по відношенню до інших індивідів та груп. Д.Ронг стверджує, що протягом існування та реалізації владних відносин актори міняються своїми місцями, так що суб'єкт стає об'єктом, і навпаки. Таким чином, влада може бути як актуальною, так і потенційною [6, с. 242-245].

Представники теорії спротиву Ж.Френч та Б.Рейвен виокремлюють підстави для існування влади: 1) винагорода або примус з боку суб'єкта влади; 2) визнання об'єктом влади законного права її суб'єкта нав'язувати йому певну поведінку; 3) ідентифікація об'єкта влади з її суб'єктом; 4) знання, яким володіє її суб'єкт.

Таким чином, вони виділяють декілька типів влади: 1) влада, заснована на винагороді, зростає з розміром очікуваної винагороди; 2) влада як примус заснована на очікуванні покарання за неконформну поведінку. Сила влади в цьому випадку залежить від загрози покарання; 3) влада, що заснована на позитивних санкціях (винагороді), має тенденцію зростати і еволюціонувати у владу, засновану на ідентифікації підлеглого з пануючим, влада ж, заснована на негативних санкціях, веде до того, що підлеглий прагне піти з поля впливу свого пануючого; 4) законна або легітимізована влада заснована на визнанні права пануючого нав'язувати підлеглим свою поведінку; 5) влада як ідентифікація (або референтна влада) заснована на відчутті єднання одного індивіда з іншим, тому чим сильніше ідентифікація об'єкта влади з її суб'єктом, тим сильніше влада останнього.

Однак класифікація підстав задля здійснення влади, яку запропонували Ж. Френч і Б.Рейвен, не дає чіткого пояснення природи політичної влади, оскільки ця класифікація здійснюється за різними критеріями – психологічними, соціокультурними та соціально-психологічними пропонуючи розглядати владу як гібридне складне явище [7].

Альтернативні концепції влади Т.Парсонса, М.Фуко, Х.Арендт та інших відходять від традиційного уявлення про політичну владу, відкидаючи необхідність існування конфлікту та боротьби інтересів для встановлення та реалізації владних відносин.

Т.Парсонс як представник системної теорії акцентує увагу на тому, що згідно з традиційним підходом, влада розуміється як асиметричні відносини і є похідною індивідуальних відносин, але влада наділена властивостями системи, що проявляється у

відносинах між частинами та цілим. На думку Т. Парсонса, основним недоліком традиційного підходу до політичної влади є гра з „нульової суми”, відповідно до якої, коли влада зосереджена в руках окремої групи або партії, вона використовується виключно в їхніх інтересах в збиток інтересам всіх інших груп суспільства. Організація людей задля досягнення єдиних цілей відбувається завдяки тому, що політична підсистема спирається на владу. Відповідно до цього політика являє собою водночас і соціальний механізм, і інституціональну структуру, життєздатність якої забезпечується наявністю інститутів лідерства, органів влади та правил і норм, які визначають порядок відповідальної активності [8].

Т. Парсонс не розглядає владу як міжособовий феномен або як тип поведінки, обмежуючи владу, таким чином, простором політики. Це привело Т. Парсонса до істотно відмінного від традиційного підходу способу визначення влади. Влада у нього є не атрибутом акторів або стосунків, а – властивістю (ресурсом) систем. Функції влади в державі, згідно з Т. Парсонсом, аналогічні функціям грошей в економічній підсистемі. Влада, як і гроші, виступає циркулюючим посередником в політичній підсистемі. Владою є якийсь мандат, який дає можливість його носіям чинити вплив на підлеглі групи в більш-менш широким рамках. При цьому під використанням влади розуміється засіб досягнення цілей, в яких зацікавлені обидві сторони владних відносин: панівна і підпорядкована. Таким чином, влада є засобом для досягнення колективних цілей через згоду членів суспільства про легітимацію лідерських позицій. Оскільки саме легітимація здатна забезпечити лідерів можливістю приймати політичні рішення для досягнення цілей всієї соціальної системи [9].

У Х. Арендт влада належить колективам, а не індивідам, оскільки є продуктом комунікативної діяльності та взаємодії учасників, тому головною умовою задля виникнення влади є спільні дії. Група чи колектив наділяє владою від свого імені, тому влада існує тільки в групі і доки ця група існує. Індивіди самі по собі не мають влади і не можуть її здійснювати, бо мають тільки силу [4].

Подібно до Т. Парсонса та Х. Арендт інтерпретує політичну владу М. Фуко, наголошуючи на тому, що веберівський підхід до розуміння влади є однобічним, бо трактує владу як силу. Традиційна модель може бути використана для розуміння досучасних владних відносин, оскільки не здатна повноцінно та правомірно описати сучасні форми влади, бо в їх основі лежать нові засоби управління, нові ресурси влади, які пов’язані вже не з силою, а зі знанням. Владні відносини в сучасному суспільстві присутні усюди. Концепція влади у М. Фуко не зводиться до анонімної, безособової мережі відносин, якими пронизане все суспільство [10].

За М. Фуко влада існує усюди „не тому, що вона охоплює все, а тому, що звідусіль виходить”. Тому учасники владних відносин є продуктами самої влади, оскільки створюються нею і складають важливий елемент в її конструкції. Влада здійснюється тільки над вільними суб’єктами, які мають вибір та кілька варіантів поведінки та дій. Покарання є лише однією стороною системи контролю, що включає також і заохочення. Будь-які дії об’єктів дисциплінарної влади підлягають оцінці як „погані”, так і „хороші”, як ті, що потребують покарання, так і ті, що заслуговують заохочення. М. Фуко цікавить, як люди управляють собою та іншими за допомогою виробництва знання [11].

Ю. Хабермас розглядає владу крізь теорію комунікативної дії як „глобальний процес багаторазового опосередкованого і ієрархізованого соціального спілкування, який регулює суспільні конфлікти і інтегрує людське співтовариство” [1, с.58]. Ю. Хабермас наголошує на тому, що необхідно розділяти повсякденні практики та сферу формально організованої дії, якою є соціальна система. Повсякденність функціонує за принципами комунікативної раціональності, а система – за принципами цільової та стратегічної раціональності. Таким чином, якщо в основі життєвого світу лежить комунікативна дія, то

в основі системи – цілераціональна, стратегічна дія, яка провокує владні ефекти. Намагаючись досягти успіху, суб’єкт за необхідністю впливатиме на ситуацію іншого суб’єкта з метою зміни його поведінки в бажаному напрямі. Саме тому Ю.Хабермас обмежує поняття влади в межах координації дій в політико-адміністративній системі, вважаючи, що в повсякденності аналогами влади виступають „вплив”, „авторитет”, „репутація”, „престиж”. Ю.Хабермас визначає владу як лише той вплив, який виникає унаслідок реалізації дії, орієнтованої на успіх. Спираючись на системний аналіз, Хабермас продовжує осмислювати владу, переважно, в негативних категоріях. Влада продовжує мислитися як репресивний феномен. Такий підхід залишає без уваги ті сфери соціальних відносин, в яких влада функціонує продуктивно [12].

Владу як комунікацію розтлумачує Н.Луман. Це дозволяє уникнути перевантаженості поняття влади ознаками процесу впливу, що розуміється дуже широко і нечітко. Влада як комунікативний засіб є вихідним регулятором соціальних взаємодій. Розуміючи владу як комунікацію, Н.Луман відмовляється інтерпретувати владу крізь призму відносин панування/підпорядкування, де вона розглядається як здатність суб’єкта підпорядковувати об’єкт. Важливим є те, що такий підхід дозволяє відділити владу від примусу, розглядаючи її як інструмент, який діє за умови існування альтернатив дії та рішень. Н.Луман, як і інші дослідники, розглядає владу як двосторонній процес, однак, за умови застосування насилля, за його словами, здійснюється односторонній вплив – дії підлеглого підмінюються діями пануючого. Призначення влади полягає в детермінації дій інших членів суспільства лише за допомогою комунікації [13].

Концептуальний аналіз політичної влади вносить конкретність до розуміння влади, порівнюючи її з іншими соціальними поняттями та соціальними відносинами в цілому. В традиційному (веберівському) підході влада розуміється як вольові відносини між суб’єктом та об’єктом, як відносини панування/підпорядкування. Влада асоціюється з контролем над життям, нерівним розподілом ресурсів і можливостей реалізувати бажання та інтереси. З цієї точки зору, послідовники концепції М.Вебера – Р.Даль, П.Бахрах та М.Баратц, С.Лукс мають перевагу над альтернативними підходами Т.Парсонса, Х.Арендт, М.Фуко, Ю.Хабермаса, Н.Лумана та інших. Відповідно до постмодерністських концепцій, які відображають в першу чергу філософський дискурс, політична влада інтерпретується як колективний ресурс, що зумовлено комунікативною сутністю людської природи. Влада перестає бути формою соціальної взаємодії суб’єктно-об’єктних відносин, в основі яких лежить конфлікт і боротьба інтересів. Постмодернізм вимагає принципово відмінний підхід до інтерпретації феномена влади – дифузний, відповідно до якого влада „розмита” по всьому соціальному простору. Не дивлячись на те, що постмодерністські концепції мають доволі сильне теоретичне підґрунття, вони далекі від розуміння політичної влади в межах класичної методології (відповідно до якої влада зосереджена в державних інститутах) як асиметричних відносин в термінах боротьби та взаємодії політичних груп, яке необхідне для дослідження владних відносин в суспільстві, та є предметом особливого зацікавлення дослідників.

У висновку зазначимо, що задля актуального дослідження феномену політичної влади необхідно враховувати як модерністські концепції, так і постмодерністські. Сьогодні існує відмінність між повсякденними практиками соціальної взаємодії, функціонуванням інститутів влади, які зумовлені трансформацією „знайомого світу” в умовах глобалізації, та політичною сферою, центральним поняттям якої визначалась держава. На часі, влада, як на глобальному рівні, так і окремо взятих держав, перебуває у стані трансформації: політична влада перестає бути виключно прерогативою держав, оскільки роззосереджена між глобальним, національним та регіональним рівнями. Проте неможливо повністю відмовитись від держави як інституту політичної влади. Природно,

що нова соціальна реальність включає відповідні наукові рефлексії, а відтак – формується особливий дискурс влади: відносин довкола влади, відносин, що формують владу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559с.
2. Lasswell H. Power and Personality / D. Harold Lasswell With a New Introduction by Peter de Leon. – New Jersey, 2009. – 278 p.
3. Ледяев В.Г. Кто правит? Дискуссия вокруг концепции власти Роберта Дала / В.Г. Ледяев // Социологический журнал. – 2002. – № 3. – С. 31–68.
4. Болл Т. Власть / Т. Болл // Полис. – 1993. – № 5. – С. 36–42.
5. Blau P. Exchange and Power in Social Life: with a New Introduction by the Author/ P. Blau. – New Brunswick, New Jersey, 2004. – 372 p.
6. Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и ред. Н. Сазонова. - Харьков: Фолио, 2001. – 830 с.
7. Noah E. Friedkin. A Formal Theory of Social Power / N.E. Friedkin // Power: Critical Concepts; [edited by John Scott]. – London: Routledge, 1994. – P. 327–348.
8. Кирилюк Ф.М. Новітня політологія: навчальний посібник для студ. вищих навчальних закладів / Ф.М. Кирилюк – К: Центр навчальної літератури, 2009. – 564 с.
9. Парсонс Т. О понятии „политическая власть” / Т. Парсонс // Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т. 2: Зарубежная политическая мысль: XX в.; [отв. ред. Т.А.Алексеева]. – М: Мысль, 1997. – С. 478–487.
10. Foucault M. The Subject and Power / M. Foucault // Power: Critical Concepts; [edited by John Scott] / N.E. Friedkin. – London: Routledge, 1994. – P. 218–234.
11. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М.Фуко; [пер. с фр.] – М.: Касталь, 1996. – 447 с.
12. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю.Хабермас // THESIS. – 1993. – №2. – С.123–136.
13. Луман Н. Власть / Н. Луман; [пер. с нем.]. – М.: Праксис, 2001. – 256 с.

УДК 321.01:316.258

Яцура К. Г.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

КОНЦЕПЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В СОЦІОЛОГІЇ Т. ПАРСОНСА

Стаття спрямована на розгляд поняття сутності влади, визначення меж її дії в суспільстві за допомогою реконструкції соціологічних теорій Т. Парсонса. Приділяється увага аналізу політичної влади як символічно узагальненого засобу комунікації, що дозволяє розширити поле аналізу з приводу цінності влади як ресурсу зміни соціальної ситуації. У статті розглядається можливість застосування парсонівської концепції влади до сучасної політичної дійсності. Робиться висновок щодо перспектив подальшого розвитку концепції Т. Парсонса в рамках сучасної науки про владу.

Ключові слова: влада, могутність, вплив, комунікативний акт, соціальна система, символічно узагальнений засіб.

Яцура Е. Г.

**КОНЦЕПЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ В СОЦИОЛОГИИ
Т. ПАРСОНСА**

Статья направлена на рассмотрение понятия сущности власти, определение границ её действия в обществе посредством реконструкции социологических теорий Т. Парсонса. Уделяется внимание анализу политической власти как символически обобщенного средства коммуникации, что позволяет расширить поле анализа с точки зрения ценности власти как ресурса изменения социальной ситуации. В статье рассматривается возможность применения парсоновской концепции власти к современной политической действительности. Делается вывод относительно перспектив дальнейшего развития концепции Т. Парсонса в рамках современной науки о власти.

Ключевые слова: *власть, могущество, влияние, коммуникативный акт, символически обобщённое средство.*

Yatsura K.

THE CONCEPT OF POLITICAL POWER IN SOCIOLOGY OF T. PARSONS

Article aims are to review the concept of the power essence, to delimitate its actions in society through the reconstruction of T. Parsons's sociological theories. Attention is paid to the analysis of political power as a symbolically generalized communication media, thus expanding the field of analysis in terms of power value as a change resource of the social situation. The possibility of using of Parsons's concept of the power to the modern political reality is examined in the article. The conclusion is made about the prospects for further development of T. Parsons's concept of within the modern science of power.

Key words: *power, might, influence, communication act, symbolically generalized medium.*

Толкотт Парсонс є класиком сучасної теоретичної соціології. Але, як правило, дослідники, звертаючись до праць великого соціолога, акцентували свою увагу головним чином на вивченні його оригінальної моделі сучасного суспільства, викликаючи з цього приводу широку дискусію у світовому соціологічному співтоваристві. Однак мало хто з учених приділяв належну увагу одній з невід'ємних частин парсонівської теорії, а саме його концепції влади.

Отже, актуальність даної проблеми, з одного боку, полягає в тому, що вона недостатньо повно висвітлена в рамках соціології й політології, що надає широке поле для дослідження. З іншого боку, концепція влади Т. Парсонса заслуговує на особливу увагу, тому що вона принципово вирізняється з-поміж традиційних концепцій, де влада розглядається головним чином як спроможність добиватися підлеглості відповідно до панівних цілей. Таким чином, розгляд парсонівської концепції влади актуальний ще й з погляду протиставлення її класичним трактуванням влади, що дозволить зумовити позитивні риси й недоліки даної концепції. Безпосередньо метою статті стало вивчення й аналіз концепції влади Т. Парсонса крізь призму його теорій соціальної дії й соціальної системи. У результаті стане можливим визначення сутності політичної влади, запропонованої Т. Парсонсом. Отже, завдання статті спрямоване на вирішення такої проблеми: визначити сутність концепції політичної влади, представленої Т. Парсонсом, здійснити її критичний аналіз. Серед основних дослідників, чії наукові праці присвячені даній проблематиці, можна виокремити російських Попова В. О., Жуліна В. С. і Посконіна В. В., а також англійського соціолога Е. Гідденса.

По-перше, слід зазначити, що Т. Парсонс категорично не згоден із традиційним трактуванням влади, де вона розуміється як „гра з нульовою сумою”, тобто якщо влада

зосереджена в одних руках, належить одному індивіду або одній групі, то інші будуть неминуче перебувати в стані підлеглих. Він вважає неприпустимим той факт, що влада ґрунтується на насильстві. Але в той же час, він остаточно не виключає можливість удатися до насильства при здійсненні владних повноважень, але тільки в якості крайньої міри, коли інші форми впливу будуть вичерпані. Виходячи із цих переконань, Парсонс запропонував нове трактування сутності влади, у рамках якої влада виступає в ролі символічно узагальненого засобу комунікації. Він пропонує розглядати владу за аналогією із грошима, пояснюючи це тим, що гроші в економічній підсистемі виконують ті ж функції, що й влада в політичній підсистемі.

У рамках науки про владу ідеї Т. Парсонса розвивалися як невід’ємні складові комунікативної парадигми вивчення природи й сутності влади. У цьому руслі основним моментом у концепції влади Парсонса є його ствердження про те, що соціальна інтеграція й соціальна цілісність системи підтримуються тільки завдяки взаємному обміну соціальною інформацією між її елементами й функціонуванням системи узагальнених засобів, одним з яких і є влада. Т. Парсонс розглядає владу, з одного боку, як здатність колективно формулювати й ухвалювати припустимі й легітимні для суспільства рішення, з іншого – як символічно узагальнений засіб, функціонування якого можливо тільки в комунікативному акті. Влада також розглядається як інформаційне повідомлення вищої ланки нижній ланці свого рішення, що сприяє появі руху всієї системи відносин і поведінки індивідів у політичному процесі. Тому „прийняття політичних рішень або інші складні комунікативні процеси можуть ефективно діяти тільки за умови жорсткого управлінського контролю, що здійснюється інституціональними структурами” [1, с. 152]. Саме до таких інституціональних структур відноситься політична влада. Під політичною владою Парсонс розуміє такі символічні системи, як мова, цінності, норми. Політична влада – це складний фактор обумовленості соціальних подій, а також форма політичної інституціоналізації, до якої входять легітимація й керівництво. А інститут політичної влади у свою чергу виконує в суспільстві такі функції: забезпечення інтеграції соціального цілого; контроль над поведінкою індивідів; мобілізація ресурсів; управління структурами організацій і установ держави.

Таким чином, згідно з Т. Парсонсом, політична влада – це не тільки здатність конструювати рішення, засновані на колективності, але й такий спосіб соціальної дії індивідів, який обов’язково зумовлюється наявністю публічного інтересу.

Повертаючись до розкритикованої Парсонсом концепції гри з нульовою сумою (тобто коли влада, що зосереджена в руках окремої групи або партії, використовується винятково в її інтересах на шкоду усім іншим групам суспільства), слід зазначити, що натомість Т. Парсонс пропонує розглядати владу за аналогією із грою з так званою ненульовою сумою: у цьому випадку обидві сторони владних відносин, залучені в певну ситуацію, можуть здобути для себе вигоду. Взагалі, влада являє собою певний мандат, який дає можливість його носіям впливати на підлегли групи в більш-менш широких межах. Але при цьому використання влади являє собою засіб досягнення цілей, у яких зацікавлені обидві сторони владних відносин: пануюча й підлегла. Тобто, так само як гроші мають цінність, оскільки є результатом колективної угоди про правила їх використання, влада стає засобом для досягнення колективних цілей через угоду членів суспільства про легітимацію лідерських позицій. Саме легітимація забезпечує лідерів можливістю ухвалювати політичні рішення для досягнення цілей усієї соціальної системи.

Продовжуючи досліджувати погляди Парсонса на феномен влади, необхідно відзначити, що для нього влада – це пряма похідна авторитету (authority), який являє собою інституціоналізовану легітимацію, що лежить в основі влади. Авторитет визначається як інституціоналізація прав лідерів, що очікують підтримки членів колективу. Тут є важливим те, що Парсонс відокремлює владу від сили. Згідно з

Парсонсом, у стабільних політичних системах сила звичайно використовується в якості останнього аргументу, тобто тільки в тих ситуаціях, де інші санкції виявилися неефективними. Таким чином, володіння силою саме по собі не може являтися достатнім критерієм влади.

У своїх роботах Парсонс неодноразово звертав увагу на те, що аналіз будь-якої соціальної дії повинен здійснюватися як частина дослідження певної загальної системи. Систему, у рамках своєї концепції дії, Парсонс розглядав як будь-який сталий комплекс повторюваних і взаємозалежних соціальних дій. Кожна система повинна бути здатною забезпечити своїх членів усім необхідним у фізичному й духовному плані, подбати про те, щоб вони могли вижити. Отже, система повинна мати відповідні засоби, за допомогою яких зможе розподіляти в суспільстві матеріальні ресурси. Також будь-яка система повинна бути здатною до вироблення такого процесу, за допомогою якого можна було б розвинути в людей або особистісні мотивації підлеглості конкретним нормам, або загальну потребу підлеглості цим самим нормам. Саме посідання влади й здатність уміло нею розпоряджатися уможливує виконання цих умов. Саме тут стає важливим розуміння самої сутності влади.

У першу чергу, влада розглядається Парсонсом як посередник, що циркулює не тільки усередині політичної системи, а і як вихідний за її рамки й такий, що проникає у три функціональні підсистеми суспільства – економічну, інтеграції й підтримки культурних зразків [2]. Про своє бачення сутності політичної влади американський соціолог більш докладно пише в статті „Про поняття „політична влада””. Однак для побудови найбільш цілісної концепції влади Т. Парсонса слід проаналізувати основні положення його теорії дії та соціальної системи, а також чотирифункціональної парадигми. Саме на їхній базі будується парсонівська концепція політичної влади.

Парсонс приділяє особливу увагу аналізу підсистем, які є складовими однієї загальної системи дії. Виділяються соціальна, культурна, особистісна підсистеми й поведінкові організми, три останні з яких трактуються Парсонсом як компоненти навколишнього середовища соціальної підсистеми. Розрізнення цих підсистем здійснюється на базі чотирьох функцій, які, на думку Парсонса, властиві всім системам дії. Це функції відтворення зразка, інтеграції, цілесюгнення й адаптації [3]. Кожна із чотирьох функцій властива одній з підсистем. Інтегративна функція приписується соціальній підсистемі. Це пояснюється тим, що тут основною є проблема соціальної взаємодії індивідів (у деяких випадках колективів) і їх координації. Функція цілесюгнення характеризує особистісну підсистему. Ця підсистема здійснює всі процеси дії, і, отже, є втіленням культурних принципів і розпоряджень. Парсонс пояснює це на рівні винагороди. Тобто, мотивацією будь-якої дії є прагнення до задоволення власних, особистих потреб. Адаптивна підсистема – це поведінковий організм, що розглядається як зосередження основних можливостей людини, на які спираються інші системи. Функція збереження й відтворення зразка належить до культурної підсистеми, яка складається із сукупності символічних значень, умов їх використання, збереження й зміни. Ці символи сприймаються як складові системи дії. Взагалі, специфіка загальної системи дії в теорії Парсонса полягає в символічності, а саме, у використанні таких символічних систем як, наприклад, мова. При аналізі взаємин між названими вище підсистемами Т. Парсонс приділяє особливу увагу такому явищу, як взаємопроникнення, завдяки якому можливий процес взаємного обміну між системами. Будь-яка система повинна бути здатна до символічної „комунікації”, для чого індивіди обов’язково повинні мати спільні для них символічні коди, які також будуть інтегровані у системи їх соціальних взаємодій.

Структуру соціальної системи можна аналізувати, застосовуючи чотири типи незалежних змінних: цінності, норми, колективи й ролі, яким Парсонс виділяв важливе місце у своїй теорії соціальної системи. Але в той же час на соціальному рівні соціальна

система утворюється за допомогою злиття чотирьох підсистем: економічної, політичної, „фідуціарної” (головною функцією якої є латентність) і „соціетальної спільноти” (сукупності колективів, організованих на основі єдиних нормативних зразків).

У даному випадку нас цікавить політична підсистема, тому що саме в рамках цієї підсистеми влада виступає як узагальнений засіб взаємообміну між людьми. Основними обов'язками політичної системи є прийняття політичних рішень, а також збереження та справедливий розподіл у суспільстві вільних ресурсів. Що стосується взаємодії з іншими підсистемами, то тут обов'язки політичної підсистеми зводяться до вирішення проблем розподілу коштовних ресурсів і до врегулювання конфліктів. Поняття ж влади у Парсонса має специфічний характер. До самого розуміння сутності влади він приходять за допомогою аналогії з функцією грошей на базі загальної теорії символічно узагальнених засобів комунікації (засобів обміну). І в політичній підсистемі саме влада, подібно до грошей, з'являється як символічно узагальнене засіб обміну. Парсонс також зв'язує одну з функцій політичної підсистеми, яка полягає у створенні певних умов, що дозволяють досягати мети загальної соціальної системи, з іншою її особливістю, яка полягає в прийнятті колективно обов'язкових рішень. А в ролі символічно узагальненого засобу для процесу прийняття таких рішень виступає політична влада, легітимне придбання й використання якої „регулюється спеціальними нормами, гарантується консенсусом в інтегративній підсистемі й підкріплюється раціональними аргументами в соціокультурній підсистемі суспільства” [4, с. 14]. Саме наявність таких особливостей дозволяє владі набувати символічно узагальненого характеру. А цінність політичної влади вимірюється ефективністю прийнятих колективно обов'язкових рішень.

Спираючись на соціологічні теорії Парсонса, можна приписати політичній підсистемі й функцію ціледосягнення, яка ще характеризує особистісну підсистему. Відмінність буде полягати в тому, що тоді як в особистісній підсистемі головною метою є досягнення й задоволення особистих інтересів, у політичній підсистемі основним завданням повинне виступати задоволення колективних інтересів.

Важливе місце в теорії влади Парсонса займають відносини між соціетальним товариством і політичною підсистемою. Соціетальне товариство являє собою сукупність колективів, здатних до взаємопроникнення; таку систему, для якої характерні диференціація й сегментація. Що стосується членства соціетального товариства, то тут мається на увазі наявність стратифікаційної шкали – „шкали визнаного й легітимізованого (у тій мірі, у якій засвоєні норми й цінності) престижу членів колективів, що входять у це співтовариство в якості його окремих осіб, а також статусів і ролей, поширених у цьому товаристві” [3, с.26]. Споконвічно, у рамках стратифікаційних механізмів, індивіди розглядалися з позиції їх приналежності до колективних систем, членство в яких визначало їхній статус. Але в сучасному суспільстві виникла необхідність вивільнення індивідуальних статусів.

Положення колективу або індивіда в стратифікаційній системі зумовлює його здатність до впливу. У концепції влади Парсонса слід розмежовувати поняття „вплив” і „влада”. Вплив, як і гроші та влада, можна розглядати як узагальнено символічний засіб. Але разом з тим під впливом розуміється здатність суб'єкта впливу добитися від об'єктів впливу бажаних результатів за допомогою переконання. Результатом подібної дії є задоволення колективних інтересів, але за таких обставин виходить, що обидві сторони, забезпечуючи колективний інтерес, задовольняють разом з тим і свої приватні інтереси. Тому слід зазначити, що вплив діє через переконання, тим самим роблячи ставку на добропорядність громадян. Але жодна велика соціальна система не зможе довго існувати, якщо дотримання її принципів і правил не буде мати обов'язковий характер. Тому поширюється практика застосування негативних санкцій за неслухняність, що Парсонс називає функцією примушення. Здійсненням цієї функції повинні займатися спеціальні

органі (наприклад, суди). Саме тут важливі взаємини між соціетальним товариством і політичною підсистемою. Центром політичної підсистеми стає держава, яка усе більше диференціюється від соціетального товариства в спеціалізований орган суспільства, внаслідок чого зобов'язується виконувати дві функції: 1) підтримувати цілісність соціетального співтовариства, захист його від глобальних погроз (сюди ж входить і функція примушення); 2) здійснювати всі види виконавчої діяльності (також колективні дії, що вимагають у певних ситуаціях прийняття деяких заходів у суспільних інтересах). У цьому контексті слід зазначити, що відносини між державою й соціетальним товариством на різноманітних стадіях розвитку суспільства мали різний характер.

У суспільствах ранньої стадії модернізації люди розглядалися як підлеглі монарха, і за традицією повинні були підкорятися його владі. У сучасному модернізованому суспільстві влада політичних лідерів залежить від підтримки широких верств населення. „Влада визначається як здатність ухвалювати й „нав'язувати” рішення, які є обов'язковими для відповідних колективів і їх членів остільки, оскільки їх статуси підпадають під зобов'язання, передбачувані такими рішеннями” [3, с. 30].

Таким чином, Парсонс розрізняє владу та вплив у тому зв'язку, що під впливом мається на увазі здатність змусити дотримуватися певних правил силою переконання, а влада має на увазі право не тільки вимагати дотримання запропонованих норм і правил, але й застосовувати негативні санкції у випадку неслухняності з боку громадян.

Поняття влади, на думку Парсонса, іде коріннями в основу соціальної взаємодії й нормативного контролю над ним. Під взаємодією розуміється „постійний взаємний вплив один на одного того, що називається „учинками” і „санкціями” [1, с. 254]. Будь-яка дія, зроблена людьми, впливає на стан системи в цілому й на кожну окрему людину як члена цієї системи. Та коли вплив одних людей на дію інших у даній системі перетворюється в очікування, яке належним чином інституціоналізовано, тоді це вже називається владою. Повну ж свою міць влада здобуває тоді, коли ці інституціоналізовані очікування містять у собі законні примусові санкції. Тобто у цьому випадку ті, хто має владу, має у своєму розпорядженні право обмежувати дії інших, що не відповідають їхнім очікуванням. У такій інтерпретації Парсонс розуміє владу як один з аспектів могутності в системі соціальної взаємодії. Це ще одне поняття в концепції влади Парсонса, якому слід приділити увагу. Його дослідження необхідне для найбільш повного осмислення сутності феномена влади.

Саме поняття „могутність” характеризується Т. Парсонсом як узагальнений засіб здійснення влади, пов'язане із сукупностями революційних інститутів, які безпосередньо мають відношення до зіткнень у суспільстві економічних ресурсів і інтересів. Могутність може зазнати стратифікації, тобто кожний член соціальної системи має якусь свою владу. Така влада може проявлятися в пасивному опорі людей існуючій владі, тобто небажанні бути залежним від інших. Виявляючи, таким чином, тиск, вони змушують пануючих робити саме так, як від них цього очікують. Такі дії Т. Парсонс характеризує як примусові санкції.

Іноді термін „влада” застосовується до більш високих рангів стратифікації інституціоналізованої могутності (наприклад, батьківська влада над дітьми). Але слід ураховувати той факт, що влада, являючись інституціоналізованим застосуванням могутності разом із примусовими санкціями, – не ізольована. Влада – одна зі складових більш широкої системи механізмів соціального контролю, кожний з яких може містити у собі поряд з іншими елементами також і елемент влади.

Ще один важливий момент, якому Парсонс приділяє увагу, стосується проблеми володіння статусами й престижем. Справа в тому, що тоді як, наприклад, у Середні віки в Європі був присутній чіткий поділ на переважаючі класи і тих, що підкоряються, то в сучасній системі суспільства неможливо точно визначити, кому саме належить статус

еліти. Це можуть бути й ті, хто становить еліту бізнесу, і кваліфіковані фахівці, і також ті, хто займає вищі посади в уряді. Усе це відбувається тому, що в нашій суспільстві не існує чітких стандартів, прямуючи за якими, можна було б віддати кому-небудь з них перше місце. Тут також важливу роль відіграє питання про поняття влади.

Влада являє собою один з найбільш важливих видів переваги, або „вищерозташованості”, за Т. Парсонсом. У системі соціальних відносин влада включає (або, принаймні, повинна включати) у себе законне право здійснювати контроль над діями інших. „Фактор законності означає, що влада завжди є одним з аспектів статусу усередині певного колективу” [1, с. 275]. Дуже важливо враховувати цей аспект, тому що якщо немає законної підстави, а є лише можливість здійснювати контроль, те це буде не влада, а могутність. І все-таки основною тезою є те, що влада над індивідом повинна означати перевагу над ним. За Т. Парсонсом, законність влади – це законність переваги. Однак, характер такого твердження може бути різним. Так, наприклад, міліціонер має владу зупинити автомобіль людини, що займає високу державну посаду й стоїть в загальній системі престижу набагато вище його. Із цього випливає кілька висновків. По-перше, влада буде мати тенденцію здобувати відносно більше значення у випадку пріоритету функцій, спрямованих або на досягнення цілей, або ж на реалізацію системно-інтегративних цінностей. По-друге, очевидно, що влада вплетена в усю мережу взаємозв'язків систем і підсистем і є значимим аспектом статусу, який людина займає усередині колективу. А отже, ступінь влади залежить і від статусу одиниці усередині певної системи, і від положення цієї системи в іншій, більш широкій системі, частиною якої є перша. Важливо, що в тому випадку, якщо одна й та сама особа належить до різних груп, то влада кожної із цих груп над ним істотно обмежується.

Отже, очевидним стає те, що контроль, який людей одержує над об'єктами володіння, неминуче пов'язаний з висотою його статусу, отже, існує джерело могутності, незалежне від прямої оцінки узаконеного статусу. Таким чином, велике значення має питання про ефективність дії механізмів соціального контролю, метою якого є здатність зводити до мінімуму незалежність, тобто неузаконене застосування могутності.

Аналізуючи те, яке місце займає поняття влади в соціологічних теоріях Т. Парсонса, які межі її дії й функції в суспільстві, доцільно перейти до дослідження безпосередньо концепції політичної влади, конкретизувати її значення й роль у суспільстві, згідно з парсонівською концепцією.

Концепція політичної влади Т. Парсонса має багаторівневий характер. У першу чергу, найбільш важливим компонентом будь-якої дії Парсонс вважає символи. Тому влада розглядається ним як одна з узагальнених символічних можливостей. Вивчаючи феномен влади, Парсонс прагнув показати її значення і роль як спосіб досягнення певних цілей серед підсистем суспільства. У його концепції посередниками у відносинах між суб'єктами системи виступають саме символи. У суспільно-економічній сфері таким посередником виступають гроші, в управлінській – влада, у суспільній – вплив, у культурній – ціннісні стандарти.

Щодо визначення політичної влади, Т. Парсонс дає наступне: „вона (влада) є здатність мобілізувати ресурси суспільства для реалізації цілей, що припускають прийняття суспільних зобов'язань” [4, с. 12]. Таким чином, поняття „влада” у парсонівській концепції прямо зв'язується з поняттям „ресурси”.

У концепції Парсонса влада – це символічний засіб обміну. Для характеристики сутності влади він уживає два поняття „узагальнення” і „легітимація”. Задоволення своїх інтересів за допомогою простої погрози з боку пануючих ще не визначає сам акт володарювання, як це б описувалося в традиційних прикладах. Влада не повинна бути тільки окремою функцією застосування санкцій, вона повинна бути узагальненою, а використаний при цьому посередник повинен мати символічний характер. Легітимація ж

у системах влади є чимсь подібним до довіри, яка аналогічна взаємній згоді в прийнятті однієї грошової одиниці й домовленості підтримки її у всіх фінансових системах. Якщо легітимність використання влади буде піддаватися сумніву, то це призведе до використання силових методів як засобів для досягнення бажаної покори. А це, за Т. Парсонсом, неприпустимо.

Важливим нововведенням Т. Парсонса, що стосується розробки його концепції політичної влади, є осмислення причин кризи влади. Виходячи з того, що влада є символічним засобом обміну, вона, так само як і гроші, піддається інфляції й дефляції. В основі цих кризових явищ лежать порушення циркуляції влади, що утворюють невідповідність її продуктів (колективно обов'язкових рішень) структурі суспільних запитів. Влада зазнає інфляції й дефляції в тому випадку, коли відбувається зниження віри в ефективність влади як засобу вирішення актуальних суспільних проблем. Інфляція влади веде до знецінювання колективно обов'язкових рішень, що створює вакуум політичної влади в суспільстві. Інфляція влади супроводжується громадськими безпорядками, руйнуванням соціальних і економічних інститутів. Дефляція влади веде до суспільного дефіциту політичних рішень, а це, відповідно, звужує сферу обігу політичної влади. Усе це приводить до того, що політичні рішення починають ухвалюватися тільки в інтересах вузьких соціальних груп. Подолати кризові явища політичної влади можливо за допомогою поновлення різних процесів, що відновлюють довіру до політичної влади.

Таким чином, у своїй концепції політичної влади Т. Парсонс наголошує на тому, що використання влади повинне являти собою засіб досягнення цілей, у яких зацікавлені обидві сторони владних відносин: пануюча й підлегла. Отже, політична влада повинна символізувати актуальний суспільний запит. Будь-які виникаючі в політичній системі кризи повинні негайно усуватися для поновлення й збереження ефективності політичної влади. Специфіка концепції влади Парсонса полягає в тому, що влада тут розуміється як символічно узагальнений засіб комунікації. Це поняття означає, що влада як засіб регулювання соціальних дій мотивує до прийняття змісту різних вказівок і розпоряджень, обумовлюючи подальші дії підвладних незалежно від місця, часу й самих особистостей. Таке розуміння влади принципово відрізняється від розуміння в традиційних концепціях, де влада розглядається головним чином як здатність домагатися підлеглості відповідно до цілей пануючих. Отже, концепція влади Парсонса заслуговує на особливу увагу, тому що визначення влади як символічно узагальненого засобу комунікації дозволяє розширити поле аналізу з погляду цінності влади як ресурсу зміни соціальної ситуації.

Розглянувши можливість застосування парсонівської концепції влади до сучасної політичної дійсності, можна дійти висновку, що в контексті сучасної світової політичної практики дана концепція представляється утопічною. Це стосується в першу чергу розуміння влади як симетричних відносин. Ті, що мають владу завжди будуть прагнути досягнення, крім колективних, своїх приватних інтересів, використовуючи при цьому свої владні повноваження. Однак, не дивлячись на це, можна виділити деякі риси концепції Парсонса, що цілком можуть бути застосовні до сучасної політичної дійсності. Так, влада повинна бути обов'язково легітимізована, у зворотному випадку вона втратить свою ефективність, що призведе до зниження довіри до владних структур з боку населення.

Але слід також зазначити, що оригінальність концепції політичної влади Т. Парсонса багато в чому залежить від синтетичного характеру його теорій. Справа в тому, що по суті Т. Парсонс не винайшов зовсім нових теоретичних положень. Головна його заслуга в інтеграції безлічі теоретичних положень різних наук у єдину концепцію. Однак розгляд влади як специфічної форми соціальної комунікації між суб'єктами та об'єктами політичної діяльності є новим як для напрямку української політологічної думки, так і для політології на пострадянському просторі взагалі. Тому концепція політичної влади, як і

влади в цілому Т. Парсонса має широкі перспективи для подальшого розвитку в рамках сучасної науки про владу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ.] – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
2. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
3. Конфисахор А. Г. Психология власти / А. Г. Конфисахор (2-е изд.) – СПб.: Питер, 2004. – 235 с.
4. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Альманах „Thesis”. – Том 1. – Вып. 2. – М., 1993. – С. 94–122.

УДК 316.77:303.6

Дубас О. П.

Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова

СУЧАСНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ

У статті розглядаються наявні теоретичні підходи до понять „інформаційне суспільство” та „інформаційно-комунікаційний простір”. У рамках загальнополітичного дискурсу розкривається суть понять „інформаційне суспільство”, „інформаційно-комунікаційний простір”, „інформаційно-комунікаційне суспільство”. Робиться висновок про те, що інформаційне середовище постає як нова форма культури, у якій комунікація стає своєрідним способом існування людей.

Ключові слова: теоретичні підходи, інформаційне суспільство, інформаційно-комунікаційний простір, інформаційне середовище, комунікація

Дубас А. П.

СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИССЛЕДОВАНИЮ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА

В статье рассматриваются имеющиеся теоретические подходы к понятиям „информационное общество” и „информационно-коммуникационное пространство”. В рамках общеполитического дискурса раскрывается суть понятий этих понятий. Делается вывод о том, что информационная среда предстает как новая форма культуры, в которой коммуникация становится своеобразным способом существования людей.

Ключевые слова: теоретические подходы, информационное общество, информационно-коммуникационное пространство, информационная среда, коммуникация

Dubas O.

MODERN THEORETICAL APPROACHES TO THE INVESTIGATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION SPACE

The article reviews the available theoretical approaches to the concepts of „information society” and „information and communication space”. As part of a general political discourse reveals the essence of the concepts of „information society”, „information and communication space”, information and communication society. It is concluded that the information environment appears as a new form of culture, in which communication becomes a unique way of human existence.

Key words: *theoretical approaches, information society, information technology space, information environment, communication*

Актуальність дослідження інформаційно-комунікаційного простору і його впливу на соціально-політичні процеси пов'язана з тим, що перетворення у всіх сферах життєдіяльності сучасного світу сьогодні розглядаються у зв'язку з різними аспектами такого поняття, як інформаційне суспільство. По-перше, категорії „інформація”, „знання”, „технологія” є предметом і інструментом у дослідженні процесів нової соціальної реальності. По-друге, нові інформаційно-комунікаційні технології впливають на всі сфери життєдіяльності суспільства – від розширення можливостей доступу до нових форм участі в прийнятті політичних рішень. Інтенсивність інформаційних потоків, що багаторазово прискорюють глобальне поширення знань і технічних досягнень, матеріальних і духовних благ, пропонується розглядати в якості нового стратегічного ресурсу людства [1]. Разом з тим ці ж процеси вже поставили суспільство перед безліччю серйозних проблем.

Мета даної статті – розглянути наявні теоретичні підходи до понять „інформаційне суспільство” і „інформаційно-комунікаційний простір”. Завдання статті: розкрити суть поняття „інформаційне суспільство” у рамках загальнополітичного дискурсу, розглянути сутність понять „інформаційно-комунікаційний простір”, „інформаційно-комунікаційне суспільство”.

Інформаційне суспільство – устояний термін у суспільному й науковому дискурсі. Однак, всупереч загальному визнанню, єдиного поняття інформаційного суспільства не існує. Багато авторів погоджуються з тим, що інформаційне суспільство – це:

- суспільство нового типу, що формується в результаті нових глобальних соціокультурних перетворень, основою яких є безперервний розвиток і конвергенція інформаційних і комунікаційних технологій;

- суспільство знання, у якому головною умовою благополуччя кожної людини й держави стає знання, отримане завдяки безперешкодному доступу до інформації й умінню з нею працювати;

- суспільство, яке з одного боку, сприяє взаємопроникненню культур, а з іншого – відкриває співтовариству й людині нові можливості для самоідентифікації й вираження своєї культурної самобутності.

У науковій літературі виділяються три основних підходи до визначення інформаційного суспільства. Перший підхід – так званий економічний. Відповідно до даного підходу на перше місце в питанні визначення інформаційного суспільства виходить критерій частки інформаційного сектора в економічній системі. У другому підході до визначення поняття „інформаційне суспільство” акцент робиться на „інформаційному вибуху”. Третій підхід зосереджує увагу на поширенні інформаційних технологій або, пізніше, інформаційно-комунікаційних технологій. Цей підхід став основою дискурсу „інформаційної революції”.

Що стосується суспільно-політичного дискурсу, то тут зміст поняття „інформаційне суспільство” в основному розкривається через опис процесу легкого й вільного доступу до інформації для будь-якого індивіда в будь-якій точці світу, у пріоритетному розвитку наукомістких технологій, інформаційних продуктів, інтелектуальної праці громадян.

Поряд із цим необхідно зазначити, що важливу роль у цьому процесі руху до інформаційного суспільства відіграє характер суспільних процесів, де визначальним фактором виступають процеси комунікативні. Таким чином, мова повинна йти не просто про доступ до інформації, а про формування нової інформаційної культури, „комунікативної парадигми” інформаційного суспільства.

Так, у Декларації принципів, представленої на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства, з’явилося поняття інформаційно-комунікаційних суспільств, орієнтованих на інтереси людей, відкритих для всіх і заснованих на принципах справедливості; суспільств, у яких кожний міг би вільно створювати інформацію й знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними, поширювати їх для того, щоб дати окремим особам, громадам і народам можливість підвищити якість свого життя й повною мірою реалізувати свій потенціал [2]. У документі підтверджується, що спілкування є одним з основних соціальних процесів, однією з базових людських потреб і фундаментом будь-якої соціальної організації. При цьому мова йде не тільки про надання можливості брати участь у процесах спілкування, але й про гарантії прав і свобод, пов’язаних зі спілкуванням, у вигляді чітко сформульованих національних законодавчих актів, реалізацію яких варто забезпечити адекватними технічними вимогами. Декларація звертає увагу на розвиток творчості, співробітництва й солідарності людей, які будуть сприяти не тільки індивідуальній творчості, але й колективній інноваційній діяльності на основі співробітництва.

Найважливішим елементом інформаційно-комунікаційних суспільств, орієнтованих на інтереси людей, є культурна і мовна розмаїтість, діалог між культурами; інформаційні й комунікаційні ресурси розглядаються й охороняються як загальна спадщина людства.

По суті, комунікативна природа прийдешніх суспільств є лейтмотивом тексту документа, однак сама ідея спілкування лише маніфестована, позначені основні елементи інформаційно-комунікаційних суспільств, але не виявлені можливі форми реалізації потреб спілкування в контексті розвитку нових інформаційних технологій [3].

У той же час офіційні урядові документи, незважаючи на те, що містять розділи, що стосуються соціально-культурних проблем розвитку, по суті, ігнорують комунікативну складову процесу становлення інформаційного суспільства. Сугубо технологічний підхід не спрямований на розуміння специфіки форм сучасної соціальної взаємодії, поза рамками якої неможливо вирішувати й технологічні завдання.

Можна сказати, що технології телекомунікацій, бездротового Інтернету створюють не просто нове інформаційне середовище зі складною інфраструктурою, але й зумовлюють появу нових комунікативних феноменів, що вже впливають сьогодні тією чи іншою мірою на суспільні процеси. Технологічні можливості, надані стандартом Global System for Mobile Communications (GSM), дозволили обмінюватися інформацією у вигляді коротких текстових повідомлень (SMS). Користувальницька культура мобільного телефонного зв’язку привела до розвитку своєрідного комунікативного феномена – „текстинга”, що став новою моделлю спілкування. Вона виражає не тільки прагматичні потреби, а й ті ціннісні переваги, особливо молодого покоління, треба бути вивчати. Текстингова модель комунікації демонструє трансформацію комунікативних кодів, модифікує екранну культуру. Мобільний зв’язок як канал комунікації в цілому створює свої метафори й навіть розглядається сучасними дослідниками як основа нової соціальної революції [4].

Як вважає М. Бердишева, змінився сам підхід до організації інформаційно-комунікативного простору: якщо раніше ми говорили про формування ІКП, то сьогодні – про моделювання й оптимізацію ІКП. Це пов'язано насамперед з істотними матеріальними витратами в процесі супроводу ІКП, значна частина яких містить витрати на придбання технічного оснащення, навчання й перенавчання персоналу, розробку й впровадження програмного забезпечення.

Комунікація як соціальний феномен стає об'єктом дослідження на різних рівнях і в різних концептах: соціологічному, кібернетичному, політологічному, соціобіологічному, філософському, психологічному, лінгвістичному, культурологічному й т.д. Під комунікацією в широкому сенсі розуміються й система, у якій здійснюється взаємодія; і процес взаємодії; і способи спілкування, що дозволяють створювати, передавати й приймати різноманітну інформацію [5].

Відповідно до цього в змісті поняття „інформаційно-комунікаційний простір” М. Бердишева виділяє кілька змістопороджувальних моментів. На її думку, інформатизований фізичний простір є віртуальною територією, яка вважається специфічним державним ресурсом і яка повинна захищатися від можливих агресорів; простір певних інформаційних взаємодій – це впорядкована сукупність інформаційних процесів або інформаційно-пошукова система. Виходячи з цього, інформаційно-комунікаційний простір містить такі значеннєві компоненти: інформатизований фізичний простір; простір певних інформаційних взаємодій; сфера відносин між людьми й спільнотами з приводу інформації [5].

Розширення інформаційно-комунікаційного простору й збільшення його ролі в житті людей веде до формування нового життєвого простору як цілісного поля, усередині якого перебувають взаємодіючі між собою індивіди, й специфіка якого полягає в розірваності двох рівнів буття: реального й віртуального, а тому породжує нові норми й ситуації існування. Здобуваючи глобальний характер, інформаційно-комунікаційні технології сприяють розширенню комунікацій і формуванню єдиного комунікативного простору, у рамках якого виробляються свої особливі закони й норми поведінки й світосприймання.

Основи комунікативного підходу до інформаційного простору відстежуються в роботах Ю. Хабермаса. М. Маклюен у своїх футурологічних роботах демонструє можливість переходу від комунікативного до комунікаційного аспекту дослідження інформаційного простору. Окремі аспекти зачіпають проблематики, що одержують розвиток у статтях Ф.Н. Фурса, Д.В. Ховалиги, Д.Ш. Ткачова.

Сучасним стратегіям розвитку засобів електронної комунікації присвячений цілий ряд досліджень, серед яких слід зазначити роботи М. Маклюена, К.Н. Костюка, Л.А. Мясникової і інших авторів. У їхніх роботах піднімаються проблеми комп'ютеризації сучасної системи управління, а також вплив інформаційних мереж на трансформацію соціальних і політичних інститутів демократичного суспільства.

Безсумнівний науковий інтерес представляє наукова праця А. Каптерева „Інформатизація соціокультурного простору” [6]. Особливість авторського підходу полягає в тому, що інформатизацію соціокультурного простору пропонується трактувати з позицій різних наук. Дана точка зору висловлювалася вченим у численних публікаціях, доповідях на професійних конференціях, семінарах, круглих столах.

У книзі дається уявлення про культуру й напрямки її формування на різних рівнях, про структуру інформаційного простору, про передумови й наслідки інформатизації суспільства, про структуру професійного простору, про формування професійної, інформаційної, комп'ютерної культури студента, про цілі й способи формування віртуального середовища.

Як внесок у політичну науку слід зазначити монографію В.В. Недбая „Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект” [7]. На думку автора монографії,

інноваційні політичні медіа-технології - це цифрові, комп'ютерні, інформаційні, мережні технології й комунікації, продукція яких має політичний характер, є інтерактивною й поширюється цифровими способами. Причому, В.В. Недбай не тільки дав визначення цьому поняттю, але й виділив критерії, що відрізняють інноваційні медіа від традиційних. У роботі обґрунтовано, що головними елементами в ідеології інноваційних медіа стали інтерактивність (яка стала результатом стрімкого збільшення точок доступу до Інтернету, дигіталізації медіа й медіа-конвергенції (зближення, злиття різних аспектів медіа) і поширення цифровими методами. Таким чином, традиційні й інноваційні медіа диференціюються за критерієм доступності й способом доставки кінцевому споживачеві.

В.В. Недбай спробував довести, що політична комунікація в інформаційному суспільстві здобуває властивості й структуру, які відповідають логіці мережного суспільства. Політична комунікація в умовах становлення мережного суспільства – це комунікація між образами, трансльованими за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Політична комунікація здобуває властивості віртуальності, симуляції, міфологізації й медіатизації.

Заслуговує на увагу запропонований авторський підхід до визначення структури політичної комунікації, сформованої за мережним принципом. Її, на думку автора, утворюють рівні за статусом учасники комунікативного процесу – політичні Інтернет-комунікатори, комунікаційні канали й технічні способи обміну, виробництва, інформування й здійснення зворотного зв'язку. При цьому політичні сили, не представлені в засобах масової комунікації, фактично виключаються з політичної комунікації, і, отже, громадського життя.

Одним із найважливіших показників зміни способу життя в другій половині нашого століття є розвиток і використання нових інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах соціального життя й діяльності, рівень виробництва й споживання суспільством інформаційних продуктів і послуг. Очевидні зміни відносин до інформаційних ресурсів і розширення можливостей одержання й застосування інформації для посилення людського потенціалу і його розвитку в багатьох напрямках.

В Україні одним із перших дослідників ролі інформаційно-комунікаційних технологій у політичних процесах став В. Коляденко. У дисертації „Інфокомунікаційні технології як фактор політичної модернізації” [8] і інших роботах цього автора обґрунтовується, що перспективи трансформації демократичного політичного процесу, якісної зміни механізмів і моделей політичної участі, взаємин між людиною й владою є залежними від здатності нових інфокомунікаційних технологій змінити взаємини між самими громадянами, використати „соціальний капітал” громадянського суспільства, впливаючи на самі підстави суспільного ладу. Мета зазначеного дисертаційного дослідження полягала в тому, щоб виявити роль інфокомунікаційних технологій у контексті політичної модернізації. Виходячи із цієї мети, В. Коляденком вирішувалися такі дослідницькі завдання: виділити й проаналізувати основні підходи до визначення терміна „інформація”; досліджувати особливості інформаційного суспільства з погляду політичних процесів; розглянути інфокомунікаційні технології як один з основних інструментів взаємодії між державною владою та громадянським суспільством; проаналізувати роль інфокомунікаційних технологій у формуванні й розвитку громадянського суспільства; розглянути радикальні зміни політичної системи в умовах переходу до інформаційного суспільства; спрогнозувати можливий варіант розвитку політичних процесів під впливом нових інфокомунікаційних технологій.

Різні підходи до розгляду інформаційно-комунікаційного простору запропоновані в ряді дисертацій російських дослідників. Так, у дисертаційному дослідженні А. Ненашева „Інформаційний простір: комунікаційний аспект” [9] підкреслюється, що в результаті трансформації інформаційного простору утвориться нова система цінностей, нові

пізнавальні й практичні пріоритети, причому їхня роль у суспільному устрої виявляється, визначена тим безпосереднім впливом, який ці цінності можуть мати на соціальне поведіння людини, на розвиток економічної й політичної системи. Вивчення системи цінностей, що формується, закономірностей її виникнення й трансформації є однією із пріоритетних завдань сучасної соціально-гуманітарної науки. Мета дослідження А. Ненашева – визначити роль засобів електронної комунікації у формуванні нового типу інформаційного простору й позначити характерні риси цього простору з позицій комунікаційного підходу. Автор спробував вирішити наступні завдання: провести парадигмальний аналіз існуючих концепцій інформаційного простору; концептуалізувати комунікаційний підхід до дослідження соціального простору й позначити базові риси цього підходу; розглянути засоби електронної комунікації як фактор зміни інформаційного простору; проаналізувати структуру й тенденції розвитку засобів електронної комунікації; виявити специфіку комунікаційних ризиків в інформаційному просторі сучасного суспільства.

У дисертаційному дослідженні О. Захарової „Інформаційно-комунікативна компетентність державних службовців в умовах сучасних соціокультурних змін” [10] розкривається поняття інформаційно-комунікативної компетентності державних службовців як показника рівня повноти й свободи володіння інформацією й знаннями в умовах сучасних соціокультурних змін. Автор цієї дисертації поставив перед собою такі завдання: виявити особливості сучасного інформаційно-комунікативного простору, що утворюється в результаті кардинальних соціокультурних змін, і характерні риси нового типу культури – інформаційної культури; розкрити суть культурологічної категорії „інформаційно-комунікативна компетентність” як однієї зі складової інформаційної культури особистості й виділити основні компоненти в структурі даної категорії; показати вплив процесів інформатизації й комп’ютеризації соціокультурного середовища на становлення інформаційно-комунікативної компетентності особистості; визначити провідні принципи й підходи до підвищення рівня інформаційно-комунікативної компетентності російських державних службовців як частини їхньої інформаційної культури в умовах сучасних соціокультурних змін; розробити й запропонувати рекомендації з удосконалювання інформаційно-комунікативної компетентності державних службовців у Російській Федерації.

У дисертаційному дослідженні Додіна І.С. „Інформаційно-комунікаційні технології в системі державного управління регіоном” [11] аналізується роль ІКТ у системі органів державної влади регіону в умовах сучасної інформатизації. Автор цього дисертаційного дослідження поставив перед собою дослідницькі завдання: проаналізувати концептуальні напрямки трансформації суспільно-політичної системи під впливом ІКТ; класифікувати погрози, що виникають у ході впровадження ІКТ у суспільно-політичне життя регіону; виявити проблеми політико-правового регулювання й процесу інформатизації регіональних політичних систем; досліджувати регіональні особливості впровадження ІКТ у систему органів державної влади; оцінити результати й перспективи інформатизації регіональних органів державної влади.

На основі викладеного можна зробити висновок, що дослідження інформаційно-комунікаційного простору (ІКП) сучасного суспільства як нового комунікативного середовища (яке децентроване, не залежить від колишніх визначень, ідеології, релігії, культури, національності, і зумовлює реальне поведіння людини) є актуальним. Інформаційне середовище з’являється як нова форма культури, у якій комунікація стає своєрідним способом існування людей.

Відзначаючи інтерес до вивчення інформаційно-комунікаційного простору, комунікативних процесів в умовах їхньої зростаючої залежності від технологій у

зарубіжній і вітчизняній соціальній і політичній науці, можна зробити висновок, що ця тема далеко не вичерпана.

Дослідження сучасних політичних змін, пов'язаних з розвитком інформаційно-комунікаційного простору, таких як: формування іміджу держави за допомогою ІКТ, розвиток демократичної політичної культури під впливом ІКТ, політичні функції ЗМІ в інформаційно-комунікаційному просторі України й ряд інших питань вимагають постійного теоретичного й емпіричного відновлення в рамках політичної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 67 с.
2. Декларация принципов WSIS „Формирование информационных обществ в интересах человека” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ifap.ru/wsis>.
3. Кузнецова Е.И. Коммуникативное пространство меняющегося мира: новое измерение социальности / Е.И. Кузнецова // PR-технологии в информационном обществе. Материалы 1У Всероссийской научно-практической конференции. 30 – 31 марта 2007 года, Санкт-Петербург: Издательство Политехнического университета, 2007. – С. 67–77.
4. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Г. Рейнгольд. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 274 с.
5. Бердышева М.А. Инфраструктура информационно-коммуникационного пространства: геометрическое моделирование и оптимизация [Электронный ресурс] / М.А. Бердышева. – Режим доступа: <http://conf.krasu.ru/uploads/Berdysheva%20IKP%20Geom.model%2>
6. Каптерев А. И. Информатизация социокультурного пространства / А.И. Каптерев. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 512 с. – (Специальный издательский проект для библиотек).
7. Недбай В.В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект: Монографія // В.В. Недбай. – Одеса: Астропринт, 2009. – 366 с.
8. Коляденко В.А. Інфокомунікаційні технології як чинник політичної модернізації / В.А. Коляденко : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 „Політичні інститути та процеси” / В.А. Коляденко. – Одеса, 2002. – 16 с.
9. Ненашев А.И. Информационное пространство: коммуникационный аспект : автореф. дис... канд. фил. наук : спец. 09.00.11 - социальная философия по философским наукам / А.С. Ненашев. – Саратов, 2008. – 20 с.
10. Захарова О.А. Информационно-коммуникативная компетентность государственных служащих в условиях современных социокультурных изменений: автореф. дис... канд. культурологи : Специальность: 24.00.01 — теория и история культуры (культурология) / О.А. Захарова. – М., 2007. – 24 с.
11. Додин И.С. Информационно-коммуникационные технологии в системе государственного управления регионом : Автореф. дис. канд. полит. наук : спец. 23.00.02. – политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (по политическим наукам) / И.С. Додин. – Саратов, 2007. – 24 с.

УДК 32: 001. 891.3 (075)

Воронянський О.В.

Харківський національний технічний
університет сільського господарства
імені Петра Василенка**ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГІЇ ТЕОРІЙ ФОРМУВАННЯ НАЦІЙ У ЗАРУБІЖНІЙ
НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

У статті розглядаються основні підходи до дослідження проблеми походження національних спільнот, прийняті в зарубіжній науковій літературі. Показано, що з точки зору політичної науки проблема походження націй зводиться до визначення критерія легітимації типу спільноти, яку правомірно вважати носієм державного суверенітету.

Ключові слова: нація, етнічне ядро, соціальна спільність, етнічна приналежність.

Воронянський А.В.

**ПРОБЛЕМА ТИПОЛОГИИ ТЕОРИЙ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИЙ В
ЗАРУБЕЖНОЙ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

В статье рассматриваются основные подходы к исследованию проблемы происхождения национальных сообществ, принятые в зарубежной научной литературе. Показано, что с точки зрения политической науки проблема происхождения наций сводится к определению критерия легитимации типа сообщества, которое правомерно считать носителем государственного суверенитета.

Ключевые слова: нация, этническое ядро, социальная общность, этническая принадлежность.

Voronyansky A.

**THE PROBLEM OF THE TYPOLOGY OF THEORIES OF NATIONS IN
INTERNATIONALSCIENTIFIC LITERATURE**

The article discusses basic approaches to the study of problems of national communities adopted foreign scientific literature. Shows that political science problem origin Nations determining criterion legitimation type community, which rightfully considered to be the bearer of State sovereignty.

Key words: nation, ethnic kernel, social solidarity, ethnicity.

Хоча категорія „нація” використовується в науковому обігу вже понад три сторіччя, у світовій науці досі немає однозначного підходу до визначення змісту даного поняття. Численні теорії нації виходять із принципово відмінних методологічних засад етнічного (етнологічного, етніцистського) та політичного (етатистського) потрактування нації, що базуються на різному розумінні сутності останньої, яку, в свою чергу, переважна більшість дослідників пов’язують із тим чи іншим розумінням походження нації. І хоча в політичному плані питання походження соціальних спільнот є другорядним у порівнянні з їхніми функціонально-владними характеристиками, сутність національної проблематики в політології полягає якраз у тому, що самі умови включення індивіда у владні відносини нерідко ставляться у залежність від його національної приналежності.

Так, в Україні проблема вибору концепції національного будівництва гостро постала вже з перших днів проголошення незалежності. Протистояння в цьому питанні відображене і в положеннях Конституції 1996 р., де були прийняті компромісні формулювання, що включають елементи як етнічної, так і політичної концепції нації. У

преамбулі до Конституції в одному випадку мова йде про український народ — громадян України усіх національностей, в іншому — про українську націю. Це сприяє подальшій боротьбі двох політичних концепцій розбудови держави — як політичної організації конгломерату етнічних культур (варіант — біетнічної українсько-російської спільноти), або ж як держави етнічних українців, які вибороли своє право на власну державу, національне обличчя якої має визначатись перш за все домінуванням культурних та інших прав саме українського етносу. Таким чином, дана проблема носить не лише академічний, а й актуальний політичний характер.

Мета даної статті — здійснити аналітичний огляд теоретико-методологічних засад класифікації теорій формування націй з точки зору політичної науки.

У „західній” традиції дослідження походження націй і націоналізму традиційно виділяють три провідні напрями: примордіалізм, модернізм і етносимволізм. Кожен із них одночасно обґрунтовує різні стратегії націєбудівництва, які використовувалися і використовуються в різних країнах протягом двох останніх сторіч, коли форма національної держави стала найпоширенішою.

В основі примордіалістських концепцій лежить твердження, про те, що прототипи націй і націоналізм існували завжди, із самого початку людської історії, як даність. Поняття „нація” й „етнос” практично ототожнюються, вважаючись природним і найвищим типом соціальних зв'язків, а націоналізм — природною ознакою людства. Звідси людям, що належать до однієї етнічної спільноти, споконвічно і назавжди властивий визначений набір культурних властивостей, які обумовлюють їхню поведінку й суспільні традиції.

Ортодоксальна версія примордіалізму (яка бере початок від т. зв. органічного націоналізму німецьких романтиків початку ХІХ ст.) розглядає людей як біологічно приналежних до певної етнічної спільноти. Прихильники цього напрямку вважають, що кожна нація є „єдиним організмом” — спільнотою кровноспоріднених осіб, що має особливий характер, місію і місце в природі (природні межі) [1].

Сучасна версія примордіалізму, одним із найяскравіших представників якої є П'єр ван дер Берге, базується на соціобіологічному напрямку досліджень Вілсона, Трайверса і Бедкока. Згідно з нею, етноси й нації є продуктом розвитку кровноспоріднених груп, обраних генетичною еволюцією за їхню пристосованість. Внутрішня культурна однорідність нації розглядається як важливий засіб скеровування індивідів у їхньому прагненні генетичного відтворення через замкнуті кровноспоріднені групи. Відмічається, що факт біологічного походження націй позначився на їхніх культурних міфах про спільне походження і родовід [2, р. 35].

Нарешті, неопримордіалізм визнає, що національно-етнічні спільноти не є статичними — вони формуються, процвітають і асимілюються сусідніми народами. Однак при цьому вважається незаперечним, що національно-етнічні зв'язки переважають інші соціальні лояльності, кожна людина за походженням відчуває себе членом визначеної національно-етнічної спільноти. Таким чином, у рамках примордіалізму національна самоідентифікація набуває характеру об'єктивного закону природи, звідси метою наукових досліджень є пошук „справжнього” національно-етнічного фундаменту.

У даний час у „західній” науці примордіалізм як науковий напрям займає периферійне становище [3]. Етнологічні дослідження довели, що у будь-якому суспільстві в силу внутрішньої конкуренції і конфліктів традиції безупинно видозмінюються, а культурні норми і цінності є стійкими лише настільки, наскільки зберігаються соціальні інститути та умови існування суспільства, що їх формують [4].

Другим основним напрямом є т. зв. модерністський напрям, що пов'язує походження нації і націоналізму з процесом модернізації, яким супроводжується перехід до індустріального суспільства. Представники даного напрямку вважають, що розвиток

економічного ринку та комунікаційного середовища в рамках окремих держав сприяли розвитку суспільних зв'язків між населенням держави. У результаті в межах кожної країни життя ставало усе більш однорідним, а між країнами почали наростати контрасти. Колишні (релігійні, племінні та інші) шляхи самоідентифікації виявилися порушеними, але оскільки люди продовжували випробувати в ній функціональну потребу, вони стали ототожнювати себе з новою спільнотою — нацією [5]. З погляду модернізму для створення націй необхідне досягнення визначеного рівня культурної однорідності населення, що проживає в межах кожної з держав — поширення загальної або хоча б домінуючої мови, єдиної освітньої системи з загальною версією історії, літератури, ціннісних принципів, а також загальною або домінуючою релігією. Сутність нації полягає в її виключному праві на автономну державу, незалежно від етнічного складу. При цьому зв'язок націоналізму з етнічною приналежністю розглядається як простий збіг [6]. Національна приналежність визначається державою, що здійснює єдиний контроль над своєю територією, а існуючі етнічні відносини переглядаються, щоб вони збігалися з кордонами держави або навпаки, щоб у боротьбі за владу вони послужили підставою для формування нових держав. Спроби ж зберегти етнічну автономію усередині національної держави розглядаються як такі, що перешкоджають модернізації суспільства.

Даний підхід представлений у роботах Ернеста Геллнера, Джорджа Бройлі, Бенедикта Андерсона, Карла Дейча, Еріка Гобсбаума, Тома Нейрна та ін.

У рамках модерністського напрямку виділяють конструктивістську теорію (Б. Андерсон, К. Дейч), де поняття нації виступає як віртуальний соціальний конструкт („уявлювана спільнота”), члени якого, не знаючи один одного особисто, проте, розглядають себе як спільність з єдиною долею і надіями [7]. Вважається, що через етнічність люди знаходять утрачене почуття особистої і колективної самоцінності, а лідери нерідко домагаються політичних цілей через звертання до етнічних почуттів. Спираючись на теорію конструктивізму, К. Дейч, наприклад, вивчає процес формування націй на мікрорівні, зосередившись головним чином на механізмах соціальної комунікації і можливостях відтворення визначених форм такої комунікації в різних поколіннях населення визначеної території [8]. Запропонована ним модель використовувалася не тільки для аналізу історичного матеріалу, але і для оцінки імовірності злиття в майбутньому націй-держав Західної Європи в єдине державне утворення.

Проміжне положення між примордіалізмом та модернізмом займає етносимволізм, одним із основних теоретиків якого вважається Ентоні Сміт. Основу даного напрямку становить теза про те, що нації і націоналізм формує, поряд з економікою, етнічна приналежність. Згідно етносимволізму, ще в доіндустріальну епоху виникла безліч етнічних співтовариств, що представляли собою населення з загальними елементами культури, історичними спогадами, міфами про спільних предків і визначеним ступенем солідарності. Деякі з цих співтовариств перейшли в нову фазу культурно-економічної інтеграції і стандартизації, стали прив'язані до визначеної історичної території і виробили власні закони і звичаї. Вони стали „етнічними ядрами”, навколо яких населення, що сприймає дані міфи, традиції, солідарність і культурні норми як власні, формує нації. Таким чином, в основі нації лежить не стільки спільне походження, скільки міфологізоване уявлення про нього, а також сприйняття спільності „символів нації”.

У свою чергу, нація постійно включає нові етнічні та культурні елементи — „переглядає себе” і для свого виживання має потребу в національних символах: міфи про спільне походження, сакральну територію (прабатьківщину та землі, „взяті по праву” у інших народів), „золоте століття” і героїв. При формуванні нації ключову роль відіграють еліти, які здійснюють вибір значимого для народу культурного матеріалу (символів, міфів, спогадів, норм), використовуючи його для мобілізації нації [9].

Дещо наосіб стоять дослідження вчених радянської школи, на основі яких працює й ряд дослідників у пострадянських країнах. Сьогодні радянських дослідників досить неправомірно відносять до примордіалістів, виходячи з визнання ними етносів як досить стародавніх соціальних спільнот. Однак, на відміну від розробок західних вчених, які переважно торкалися проблеми етносу лише побічно, головним чином, у контексті дослідження проблеми нації, радянськими вченими (Ю. Бромлеєм, П. Кушнером, Н. Чебоксаровим, С. Арутюновим, Ю. Семеновим) була створена концептуально досить ґрунтовна й багатогранна теорія етносу, що базується на результатах багаторічних широких палеолінгвістичних, етнографічних, антропометричних, археологічних та інших досліджень.

Панівною теоретичною установкою у цих дослідженнях виступав історико-стадіальний підхід. Відправною категорією для нього служить поняття етносу як історично сформованої на визначеній території стійкої сукупності людей, „що володіє єдиною мовою, загальними рисами і стабільними особливостями культури, психології”. За Юлієм Бромлеєм, етноси стають реальністю тоді, коли з'являється відчуття внутрішньогрупової єдності в протиставленні з оточуючими спільнотами, тобто формується етнічна самосвідомість [4, с.232-234]. Національна спільність виступає як більш високий і розвинутий тип етносу. Однак, на відміну від примордіалістів, переважна більшість радянських дослідників визнавала, що етноси (а тим більш нації) є соціальними утвореннями, кровна спорідненість в яких виступає скоріше як символ, ніж реальність. Сама нація як історичне явище у залежності від умов або сама розчиняється в іншій нації, або включає в себе так багато інших націй, що її первісна назва здобуває досить умовне значення. Крім того, історико-стадіальна концепція передбачала існування спільнот неетнічного походження — від первісних територіальних громад до держав, що будувалися на основі суверенітету правителя.

Так, директор Інституту етнології й антропології Російської АН Володимир Тішков відзначає, що в історії не було періоду, коли етноси, ні з ким не змішуючись, існували б на своїй території і мали власну, виключно етнічну систему влади. Він наголошує на тому факті, що вже в давнину люди групувалися не лише по родинних колективах, але й по роду занять, по територіальних громадах [10, с. 35]. За Тішковым, людина користується етнічністю, іноді сполучаючи в собі кілька етносів, тобто може рівною мірою розділяти культуру і мову батька і матері, вважати себе однаково приналежною до двох, а то й більшої кількості національних культур. Звідси доцільно досліджувати не людину в етносі, а етнічність у людині. У цьому ключі російський дослідник В. Межуєв визначає націю як соціальну спільність, „що солідарно відстоює політичну волю своїх громадян за допомогою створення... особливих державних інститутів” [11, с. 16]. Нація розглядається ним не тільки як конкретний інститут організації влади і населення, але і як набір визначених ціннісних установок. Останні актуалізуються у визначений період історії і в іншу епоху можуть утратити свою релевантність.

Таким чином, узагальнено в сучасній науковій літературі поняття „нація” представлено в двох значеннях — як етнічна спільність і як сукупність громадян визначеної держави. При цьому можна виділити, принаймні, три досить розповсюджені і аргументовані позиції щодо проблеми формування національних спільнот. Перша позиція виходить із того, що кожна нація формується навколо т. зв. етнічного ядра, роль якого виконує одна з домінуючих у цій державі етнічних груп, яка і визначає специфіку нації і „національної” культури. Друга ґрунтується на уявленні про націю як принципово відмінне від донаціональних спільнот утворення, що не спирається при своєму формуванні на історичне минуле у вигляді етнічної історії та культури. Згідно третьої нація являє собою конгломерат етнічних спільнот та їхніх культур.

Спільним між цими позиціями є положення, згідно якого нація в одній зі своїх функцій виконує „національне будівництво”, тобто здійснює діяльність, спрямовану на зміцнення національної ідентичності. При цьому національне будівництво розглядається як не одноразова дія, а процес. Воно ніколи не може бути цілком завершеним, але постійно прагне інтегрувати регіональні, соціальні, політичні та інші підрозділи народу, об'єднавши їх свідомістю спільності, що піднімається над ними. Саме за лінією державного оформлення або прагнення до здобуття власної держави проходить найбільш широко визнане розмежування нації від інших, етнічних, колективів. Загальноприйнятним для віх напрямків могло б бути визначення нації як політичної (політично мобілізованої) спільноти, яка прагне досягти або вже досягла визнання свого колективного суверенітету у межах даної політичної системи.

У цілому, різниця в підходах до проблеми формування націй може бути сформульована таким чином: чи є національна приналежність фактором об'єктивно біологічним (подібно до видової приналежності), чи суб'єктивно психологічним; чи нації формуються на етнічній основі (при цьому етнос апріорно вважається біологічною даністю) чи на соціальній, пов'язаній із спільністю економічного життя, політичної системи та ін. З точки зору політичної науки це питання зводиться до питання про легітимність статусу різних націй (етнонаціональних груп) в даній політичній системі. Зокрема, щодо державної влади, його слід ставити як питання про правомірність визнання суб'єктом державного суверенітету спільноти, сформованої за різними типами підстав: біологічними (варіант: соціобіологічними, де біологічні характеристики можуть бути хоча й не достатньою, але обов'язково необхідною умовою входження до спільноти) чи соціальними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фіхте Й. Що таке народ у нашому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Йоган Г. Фіхте // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С. 10–17.
2. The Ethnic Phenomenon / P.L. Van den Berghe. – N.Y., 1981. – P. 328
3. Кон Г. Західний і східний націоналізм / Ганс Кон // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С. 479–482.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей – М., 1983. – С. 412.
5. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Ернест Гелнер // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006 – С.156–170.
6. Гобсбаум Е. Націоналізм наприкінці ХХ сторіччя / Ерік Гобсбаум // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера [антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] – К.: Смолоскип, 2006. – С.191–210.
7. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування про походження і поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон [пер. з англ. В. Морозова] – К.: Критика, 2001. – С. 272.
8. Дейч К. Рост націй / Карл Дейч // Етнос и политика: Хрестоматия. – М.: УРАО, 2000. – С. 53.
9. Сміт Е. Етнічне походження нації / Ентоні Сміт – К.: Основа, 1996. – С. 236.
10. Тишков В.А. О нации и национализме / В.А. Тишков // Свободная мысль. – 1996. – № 3. – С. 31–37.
11. Межуев В.М. Идея национального государства в исторической перспективе / Выступление на „круглом столе” „Национальное государство: теория, история, политическая практика” / В.М. Межуев // Полис. – 1992. – № 5–6. – С. 15–16.

УДК 325.455:342.5:323.11

Турчин Я.Б.
Національний університет „Львівська політехніка”**ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВИ ЯК ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
СУСПІЛЬСТВА У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ О.ЕЙХЕЛЬМАНА**

У статті проаналізовано суспільно-політичні погляди О.Ейхельмана – представника української політичної думки міжвоєнної доби. Розкрито теоретичні підходи вченого щодо сутності держави як політичної організації суспільства, теорій її походження, типології та функцій. Охарактеризовано визначені О.Ейхельманом ознаки держави, її соціальне призначення та формат відносин із громадянським суспільством, етичні межі державної влади.

Ключові слова: О.Ейхельман, держава, правова і соціальна держава, територія, населення, державна влада, функції держави.

Турчин Я.Б.

**ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСУДАРСТВА КАК ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ОРГАНИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА В НАУЧНЫХ РАБОТАХ О. ЭЙХЕЛЬМАНА**

В статье проанализированы общественно-политические взгляды О. Эйхельмана - представителя украинской политической мысли междувоенной эпохи. Раскрыты теоретические подходы ученого о сущности государства, как политической организации общества, теорий его происхождения, типологии и функций. Охарактеризованы определенные О. Эйхельманом признаки государства, его социальное назначение и формат отношений с гражданским обществом, этические границы государственной власти.

Ключевые слова: О. Эйхельман, государство, правовое и социальное государство, территория, население, государственная власть, функции государства.

Turchyn Y.

**CHARACTERISTIC OF THE STATE AS A POLITICAL ORGANIZATION OF
SOCIETY IN SCIENTIFIC STUDIES OF O.EIHELMANN**

The article analyses social and political views of O.Eihelmann – representative of Ukrainian opinion of inter-war period. Scientific theoretical approaches concerning the essence of the state as a political organization of society, theories of its origin, typology and functions are revealed in the article. The certain feature of a state determined by O.Eihelmann, its social purpose and format of relations with civil society, the ethical limits of state power are characterized.

Key words: O.Eihelmann, state, legal and social state, territory, population, state power, functions of the state.

Проголошення незалежності України наприкінці ХХ ст. актуалізувало необхідність вивчення проблем, пов'язаних із державою як основною складовою політичної системи суспільства. Важливо не лише проаналізувати наявний теоретичний та практичний досвід із сфери державної організації, а й адаптувати його до сучасних суспільно-політичних умов. Питання оптимального вибору шляхів і способів розвитку Української держави набуло особливої актуальності у період 1917-1920 рр. Представники тогочасної вітчизняної еліти характеризувалися розмаїттям політичних вподобань, а відповідно і різними ідейними орієнтаціями. З-поміж них виділяються державотворчі пропозиції

О.Ейхельмана – ідеолога українського національно-визвольного руху початку ХХ ст., основоположника української еміграційної політичної думки міжвоєнного періоду, відомого педагога і теоретика державного і міжнародного права. У цілій низці наукових досліджень вчений виділив ознаки, структуру та функції держави, її місце і роль у суспільному житті, обґрунтував ідею правової держави, принципи її взаємодії з елементами громадянського суспільства. Окресленою тематикою професор цікавився ще з дореволюційних часів. Його увагу привертала форма державної організації західного типу, засновані на ідеях верховенства права і демократії, соціальної рівності, які суттєво відрізнялися від російського самодержавства, побудованого за принципом жорсткого централізму. Ще викладаючи в Київському університеті св.Володимира, О.Ейхельман досліджував науково-теоретичні обґрунтування держави як політичної інституції та її правове оформлення. Згодом набуті теоретичні знання він адаптував до визвольного руху 1917-1920 рр. та запропонував шляхи розвитку української державності з використанням світового і національного досвіду, усталених державницьких традицій.

Водночас погляди О.Ейхельмана щодо сутності держави як типу суспільної організації і як системи владних інститутів є малодослідженими. Сучасні вітчизняні вчені здебільшого розглядають окремі аспекти науково-теоретичної спадщини О.Ейхельмана, а саме: його конституційні ідеї, обґрунтування передумов і шляхів українського державного будівництва (Потульницький В., Мошак О., Присяжнюк А., Копелєв І., Бронько В., Стецюк П., Манелюк Ю., Єфремова Н.), пропозиції щодо організації правової системи міжнародних відносин (Савчук К., Денисов В., Заблоцька Л.). Проте теоретичні підходи О.Ейхельмана до визначення змісту держави, її походження, функцій і форм, а також перспектив подальшого розвитку залишилися поза увагою дослідників. Тому метою публікації є аналіз суспільно-політичних поглядів О.Ейхельмана, які розкривають авторське розуміння держави як основного елементу політичної системи суспільства та сукупності владних інститутів.

Державне життя О.Ейхельман визначає як життя людей в межах державної організації, яка є тисячолітнім суспільним явищем [1]. На цій підставі державу він розглядає як результат діяльності всіх громадських сил людства, а точніше як „вищу громадську справу людства” [2]. У контексті цього питання він підтримує думку грецького мислителя Аристотеля, який стверджував, що людина є істота державна, а первинною основою держави є сім'я.

Аби цілковито зрозуміти функціональне навантаження і значення держави в житті суспільства, підкреслює О.Ейхельман, необхідно розглянути основні етапи її зародження і становлення, зміну світоглядних орієнтацій щодо її сутності. Розвиток наукової думки привів до різних теорій і тлумачень походження держави. Сам вчений переконує, що держава виникла і розвивалася не на основі договірних відносин, а як результат природної потреби та діяльності окремих історичних постатей. Таким чином, доміантними у державотворчому процесі є дії окремих визначних осіб. З іншого боку, він вказує, що індивідуальна ініціатива більшості населення є причиною уповільнення процесу становлення державного життя. Для підтвердження власної позиції О.Ейхельман характеризує первісні форми суспільної організації і виділяє їхню довготривалість у часовому вимірі, коли держава надто повільно розвивалася, трансформуючись із сім'ї, роду, племені та общини [3, с.8].

Відаючи перевагу психологічній теорії походження держави, О.Ейхельман аналізує також інші підходи, зокрема, органічну теорію, коли державу порівнюють з організмом, живим тілом, складові частини якого пов'язані між собою і функціонують спільно задля досягнення єдиної мети. Вчений стверджує, що держава дійсно є органічним тілом, але не у фізичному розумінні. Він вказує, що сам термін „організм” є грецького походження і в перекладі означає „діяти, працювати”. Тому, „...держава є без сумніву явище органічне, а

не механічне, бо останнє є прямою і повною протилежністю поняттю органічності” [4, с.30]. Держава, констатує він, у такому випадку є живою та органічною реальністю людського життя.

Більш детально вчений характеризує теорію суспільного договору походження держави і зазначає, що насправді державу не можна трактувати як звичайну організацію, побудовану на підставі вільної умови або згоди між поодинокими людьми. Запропонований підхід не враховує того, переконаний О.Ейхельман, що „...така згода, коли б її прийняли за підставу держави, була б обов’язковою лише для її учасників, а саме – найбільше до кінця життя кожного з них, а це не забезпечило б потреби людей у постійній, сталій, тривалій державі” [4, с.30]. Як справедливо підкреслює О.Ейхельман, сучасна держава, яка характеризується організованою системою влади, не повинна морально оправдовуватись або посилатись на фікції, примус, передумови, договір чи підстави для правового обґрунтування свого існування. Водночас вчений правильно вказує, що дискусії навколо проблеми виникнення держави не відіграють суттєвої ролі, а існування держави сприймається як доконаний факт. Для сучасної держави важливо, щоб більшість населення підтримувала і сприяла її діяльності. Однак, наголошує О.Ейхельман, і таку взаємодію не слід трактувати як договір між громадянами і державою, або повною їх згодою з усіма діями держави. Таким чином, автор приходить до думки, що перенесення сучасної державності в площину договірної теорії, договірного акту не має реальних та раціональних підстав у політичному житті.

Водночас дослідник правильно зазначає, що держави виникали індивідуальними шляхами і на їх утворення впливали різноманітні чинники. Вчений називає декілька схем формування держав, а саме: 1) держава утворюється як зовсім нова політична інституція в межах певного територіального простору, де її попередньо взагалі не існувало; 2) через об’єднання окремих держав в одну, наприклад, союзна державу; 3) через розпад територіально цілісної держави на декілька (наприклад, відокремлення Бельгії від Голландії). Дослідник вказує і на ту особливість, що держава може утворюватися як мирним шляхом, так і в результаті війни або революції [5, с.85].

Відповідно до особливостей історичного розвитку О.Ейхельман виділяє різні типи держав, які він класифікує за змістом політичних завдань, здійснюваних тою чи тою державою у процесі розвитку людства. З-поміж них автор аналізує такі типи: а) стародавньосхідної деспотії; б) патріархальний; в) середньовіковий лено-феодальний; г) єдинодержавний; д) юридичний; е) поліційний; є) правовий; з) конституційний [6].

Характеризуючи державу нового типу, вчений виділив низку характерних для неї ознак, а саме: розвиток внутрішньої культури у діяльності держави; функціонування державного апарату на основі раціоналізованої системи спеціальних установ; трансформацію державної економічної політики в напрямку реалізації принципу соціальної рівності, а також захисту працівників усупереч постулатам манчестерської або англійської класичної економічної школи. За твердженням О.Ейхельмана, остання пропагувала необмежене панування в економічній сфері вільної конкуренції і мала на меті збільшення економічних цінностей, цілковито ігноруючи матеріальний і культурний статус робітників. Вчений дотримується кардинально протилежних позицій і вказує, що новий тип соціальної політики держави вимагає іншої системи взаємодії між працедавцями і працівниками, коли держава більшою мірою регулює сферу народного господарства. За таких умов вона ставить за мету захист працівників та реалізацію принципу соціальної справедливості в економічно-культурному середовищі держави [4, с.29]. До переваг такого підходу О.Ейхельман відніс і впровадження державних соціальних програм, які значно активізували адміністративну і законотворчу діяльність. Отже, сучасну державу дослідник визначив як основний суб’єкт реалізації соціальної політики.

Аналізуючи поетапний процес розвитку держави як політичного утворення, О.Ейхельман вказав і на можливості її подальшої трансформації. По-перше, це розвиток і вдосконалення системи представництва групових інтересів через діяльність представницьких структур різного рівня. По-друге, це зміна статусу і повноважень системи виконавчої влади для підвищення ефективності її функціонування. По-третє, створення системи державного управління, яка б гарантувала відповідальність виконавчої влади за наслідки її роботи. По-четверте, широка реалізація принципу народного суверенітету.

Іншим важливим питанням дослідник вважав визначення змісту „держави” як основної політологічної категорії. Вчені з давніх часів намагались вивести дефініцію держави з урахуванням її ознак, серед яких О.Ейхельман виділив: 1) територію; 2) населення; 3) владу. Їх він називає видимими ознаками держави, які, однак, повністю не можуть розкрити її політичний зміст. Для вирішення поставленого завдання і отримання достовірних результатів, переконує дослідник, необхідно врахувати зміст та сутність різних типів державності у минулому, на сучасному етапі, а також у перспективі.

Зупинимось більш детально на основних складових держави. Однією із основних ознак держави є її територія, підкреслює О.Ейхельман, у розумінні окресленої кордонами певної частини земної поверхні. Встановлення територіальних меж є результатом історичного розвитку держави [5, с.99]. Завдяки ним держава є цілісною і нерозривною одиницею. Територія держави може видозмінюватись: збільшуватись або зменшуватись, але виключно задля реалізації національного інтересу держави. Територіальну сталість держави О.Ейхельман називає необхідною умовою як для розвитку суспільної цивілізації народів, так і для утвердження сильної суспільної (державної) влади, метою якої є реалізація різносторонніх інтересів населення, підтримка певного рівня порядку і культури цивілізованого суспільства. Лише за умови територіальної сталості, наголошує дослідник, державна організація може продовжувати своє політичне існування [3, с.6]. Територія держави, на думку О.Ейхельмана, має виключно публічно-правовий характер і є цілком органічною частиною державності. Вона не може бути об'єктом для зовнішніх впливів, а її цілісність є питанням державної і національної ваги.

Встановленні територіальні межі держави покликані виконувати ряд стратегічних завдань. Так, державна територія виокремлює одну державу з-поміж інших; забезпечує державі територіальну недоторканність і політичну незалежність, а отже і суверенітет у відносинах з іншими державами; є основою для становлення державного суверенітету всередині держави [7, с.63]. Функцію державної влади у відношенні до всієї території О.Ейхельман назвав „територіальним верховенством”, яке збігається з кордонами держави.

Другим елементом державної організації є населення, яке, на думку О.Ейхельмана, складається виключно з цивільних громадян. Вчений називає його найбільш значимим елементом державності, бо основне призначення держави – реалізація народних інтересів. Розглядаючи систему взаємодії „держава-народ”, О.Ейхельман визначає державу як певний суспільно-політичний заклад для людей, визначений самою природою і потребою людини. Держава не лише обмежує людський егоїзм і грубі інстинктивні потреби, а й розвиває розумне мислення людей, задовольняє інтереси, безпеку і культуру населення певної території.

Вчений відзначає суттєвий вплив населення на становлення форми і структури держави. Походження і ментальність населення-народу мають вирішальне значення для держави, констатує О.Ейхельман: „Держава отримує всі свої духовні сили, всю свою фізичну міць і політичну силу із середовища населення – народу” [3, с.7]. Таке населення прийнято називати державним суспільством. Він погоджується із думкою швейцарського юриста Й.Блюнчлі, що держава – це політично організований народ, а тому її не можна

трактувати лише як механічний урядовий апарат, а виключно як сукупність урядування і народу. Одночасно О.Ейхельман зазначає, що хоча держава тісно пов'язана з населенням, проте в юридичному сенсі держава є самостійним утворенням, специфічним „суспільним закладом” серед людей. Таке розмежування суспільної і державної сфер необхідне для правильного політологічного визначення держави. Тобто, з одного боку, держави як певної впорядкованої системи, а з іншої – народу, від якого залежать сила і напрями розвитку держави. Дослідник вказує на той важливий факт, що в такому випадку мова йде про національну (народну) державу, але не відкидається ідея реалізації інтересів інших націй, а також космополітичних зародків визначеної культурної епохи, до якої належала національна держава [3, с.7]. У своїх працях О.Ейхельман позитивно сприймає ідею багатонаціональної нації. В умовах сучасного світу, зазначає він, неможливо провести остаточне територіальне розмежування між окремо існуючими державами таким чином, щоб не порушувати їхнього національного складу. У модерному політичному світі утворюються багатонаціональні держави. На цій підставі він особливого значення надає питанню захисту національних меншин, встановлення їхньої національно-культурної автономії [4, с.29].

Для держави як політичної інституції важливо, вказує О.Ейхельман, щоб народ усвідомлював свою національну ідентичність, особливість і відмінність від інших народів та був пов'язаний «загальним національним початком», підтримував єдність і сталість державного суспільства, характеризувався відчуттям державного патріотизму. Натомість держава, користуючись широкими владними повноваженнями, не може підпорядковувати собі всі особливості народного життя. Безперечно, продовжує вчений, що держава є найвпливовішою суспільно-політичною інституцією, яка наділена верховною владою. Вона спроможна задовільними суспільні інтереси більшою мірою, ніж будь яке інше суспільне утворення [3, с.7]. Але й вона має фактичні (природні) межі своїх повноважень. Тому, на переконання О.Ейхельмана, держава до певного роду є утворенням етичним – із моральним обов'язком, а дотримання державою етичних засад є виправданням верховенства державної влади над людьми. Основою функціонування держави є система правових норм – цілковито незалежних від історичних подій, в умовах яких держава виникла і розвивалась [3, с.8].

Населення має володіти реальними можливостями впливу на процес розвитку держави, але за умови збереження її структурної організації. З іншого боку, О.Ейхельман звертає увагу на те, що: „Держава і суспільство, які забезпечують громадянинові сталий, міцний, тихомірний, згідливий порядок життя, економічні, духовні і суспільні користі має, безперечно, справедливе право вимагати від громадянина всіх тих особливих послуг, виконання яких дійсно потрібно для задоволення публічно-правних користей у державі” [4, с.57]. У такий спосіб вчений обґрунтовує позицію рівної відповідальності за стан суспільного порядку як з боку держави, так і її населення.

О.Ейхельман цікавився питаннями правового оформлення державної влади, процесу легітимації владних структур, а також легальних форм їхньої взаємодії з населенням. З погляду права держава перебуває у правових відносинах із громадянами через систему декларованих нею приписів і вимог, і в тому випадку вона є юридичною особою. Але держава через своїх представників не вступає в договірні відносини з громадянами, а навпаки, нормує публічно-правові відношення з населенням через односторонні приписи, закони і розпорядження. О.Ейхельман вказує на той важливий момент, що вони є обов'язковими не лише для населення, але й для держави, її чиновницько-бюрократичного апарату.

Третім елементом держави, підкреслює вчений, є державна влада, що функціонує на всіх рівнях її організації і має виключно публічно-правовий характер. Він вказує на таку ознаку державної влади, як суверенність – верховенство, неподільність, повнота,

незалежність від будь-якої організації чи особи в державі, а також поза її межами. Державна влада визначає напрямки розвитку держави і забезпечує цілісність і безпеку суспільства, а засобами її реалізації є закони, розпорядження, а також система установ і закладів виконавчої влади. Отже, державну владу О.Ейхельман визначає як систему закладів і установ, що реалізують функції влади в межах своєї законної компетенції відповідно до принципів верховенства закону [7, с.89]. У широкому розумінні державна влада охоплює верховну владу, а також систему виконавчої влади, що здійснюється різноманітними органами й установами, наділеними певними повноваженнями, які визначають ступінь їхньої самостійності, констатує дослідник.

Разом з тим О.Ейхельман не погоджується з позицією, що держава абсолютно підпорядковує такі структурні елементи, як територія, населення і влада. „Справа в тому, - зазначає він, - що держава не є жодним лівіафаном, що пожирав би всю людську діяльність і мав би власність на всі землі території” [4, с.31]. Держава – це не лише наявність території, населення і влади, а певний тип суспільної організації, що має принципи та універсальні завдання для здійснення захисту, безпеки, добробуту населення відповідно до вимог останнього. Її правове обґрунтування, продовжує О.Ейхельман, базується не тільки на формальних документах, формально-правових титулах, але й на етичному характері. Державна влада покликана раціонально і цілеспрямовано виконувати свої функціональні зобов’язання на користь розвитку вільного суспільства, здійснюючи управління ним для реалізації загальносуспільних потреб [8].

Зміст держави розкривається не лише наявністю території, населення та системи державної влади, але й її функції. О.Ейхельман лаконічно окреслює основну функцію держави: „Держава існує і функціонує для людей, котрі в ній живуть” [2]. Перша за часом походження, а також основна функція держави – це гарантування безпеки країни, її захист від зовнішніх загроз і підтримка мирного співіснування людей всередині держави. Проте реалізація виділеної функції, наголошує О.Ейхельман, є можливою в результаті виконання низки умов: 1) встановлення системи запобігання злочинів, а також їхнього покарання; 2) формування прийнятного типу громадянсько-правових відносин у державі; 3) забезпечення правового захисту громадян.

Інша важлива функція держави – це досягнення добробуту населення. Хоча О.Ейхельман визначає її як другорядну, але правильно вказує на збільшення значимості цієї функції у майбутньому. Її реалізація дозволяє виявити міру соціальної і етичної сутності держави як організатора і рушія творчих сил народу. На переконання О.Ейхельмана, на сучасному етапі розвитку людської цивілізації сприяння і забезпечення державою фізичного, економічного і духовного добробуту народу є необхідною та правильною умовою її функціонування. Для досягнення певного рівня добробуту населення держава може використовувати різні ресурси, у тому числі й примусові, наприклад, зобов’язувати батьків виховувати дітей у релігійному дусі; неповнолітніх – здобувати освіту за навчальною програмою народної школи; населення – сплачувати грошові відрахування у так звані страхові каси з метою реалізації соціальних виплат у разі хвороби, втрати працездатності, старості, сирітства тощо. Обсяг, характер і розмір зобов’язань, встановлених державою, залежить від особливостей кожного конкретного періоду. При цьому, наголошує О.Ейхельман, ціль і напрямки заходів для підняття соціальних стандартів не повинні обмежуватись якоюсь певною ідеологією, наприклад, комуністичною чи соціалістичною. Тобто вчений дотримується позиції раціональної філіації різних підходів до розв’язання соціально-економічних проблем із одночасним захистом індивідуальної свободи людини, надання їй підтримки у боротьбі із непосильними для неї загрозами з боку інших людей, природи тощо.

З іншого боку, вчений вказує і на той важливий факт, що, по-перше, державна підтримка не повинна зводитись виключно до забезпечення матеріального добробуту

населення. По-друге, головною ідеологічною метою держави є сприяння розвитку моральних і духовних сил народу, розуміння громадського обов'язку, підтримка його ініціативності і фізичного здоров'я [3, с.13-14]. У результаті виконання державою свого призначення формується певний тип громадянства, який характеризуватиметься такими рисами: активність; стійкість переконань; фізична витривалість і свідомо повага до наявного законного порядку; відчуття відповідальності; підтримка урядової діяльності, співпраця з органами державної влади; почуття національної приналежності і свідомого державного патріотизму. О.Ейхельман наголошує на потребі формування так званого «розумного типу громадянства», бо розум – це не державний ворог, а найкраща основа будь-якого суспільного порядку, раціональна організація державного життя [3, с.14].

Узагальнюючи свої погляди на дефініцію державної організації, О.Ейхельман констатує, що держава – певний устрій вільних людей, який функціонує на принципах індивідуального життя та вільного розвитку особи як основної мети державної влади. Існування держави обґрунтовується з точки зору реалізації нею різносторонніх інтересів населення. Державу О.Ейхельман визначає як організовану систему влади над країною і населенням, як суспільну єдність, постійний, тривалий, вільний правовий устрій, який, в принципі, можна вважати вічним [3, с.11]. Її, констатує вчений, можна трактувати і як політичну організацію, за допомогою якої встановлюється внутрішній порядок та система зовнішньої безпеки. В основі свого функціонування держава покликана узгоджувати і поєднувати інтереси різних складових суспільства, забезпечувати позитивну динаміку суспільно-політичного життя. Отже, державу О.Ейхельман визначає як систему закладів через які реалізується влада, що мають своєю метою гарантування безпеки, порядку і культурного розвитку державної території та її населення [3, с.5].

Важливим О.Ейхельман називає питання форм державного устрою, які визначають особливості тої чи тої системи розподілу влади. Вчений запропонував типологію держав за двома критеріями, а саме: за типом політичної культури і за формою державного устрою. Відповідно до першого він виділяє патріархальну, теократичну, змішану (патримоніальну), деспотію, лено-феодальну, давньокласичну, поліційну, сучасну культурно-правову державу. На основі філіації різних політичних культур сформувались три форми держави – монархія, аристократія і демократія, які по-різному визначають межі громадянської свободи, переконує дослідник [3, с.54]. Разом з тим О.Ейхельман відзначає вплив на процес державотворення таких чинників, як національний менталітет, політичні традиції, географічне розташування держави тощо. При цьому вчений зазначає, що таку типологію запровадив ще Аристотель щодо правильних форм держав, в яких керівні особи дбають про загальний добробут і працюють задля його реалізації, усуваючи особистий егоїстичний інтерес. Аналізуючи новітню добу, О.Ейхельман вказує, що вона представлена трьома формами державного устрою: конституційною монархією, демократичною республікою і союзною державою, що є новітнім явищем ХІХ ст. Саме ці аспекти науково-теоретичної спадщини О.Ейхельмана потребують більш ґрунтовного вивчення і можуть стати предметом подальших наукових досліджень.

Аналіз суспільно-політичних поглядів О.Ейхельмана свідчить, що він володів цілісними науковими знаннями із сфери державної організації та її правого обґрунтування. Державну він називає природнім логічним явищем і вищою громадською справою людства. Виділяючи різні шляхи утворення держав, О.Ейхельман правильно вказує, що кожна держава формувалася індивідуальним способом відповідно до історичних обставин, потреб та національних особливостей населення. Автор запропонував класифікацію держав за типом політичної культури, формами державного устрою, виконанням певного типу функцій. Разом із тим він обґрунтував правові аспекти організації і діяльності основних структурних елементів держави і на їхній основі сформував визначення держави, виділив підставові характеристики сучасних держав, а

також можливі шляхи їхньої трансформації і розвитку. Особливу увагу дослідник приділив функціям держави, її ролі у формуванні певного типу громадянства, вивів ідею етичного характеру державної влади, а також політико-правового поняття державного суверенітету. За основу своїх досліджень він використав світову теоретичну спадщину, а також національні державотворчі традиції. Погляди О.Ейхельмана щодо держави та її значення для розвитку суспільства пронизані ідеями демократизму, права, соціальної справедливості, що відповідає сучасним уявленням про цілі державного розвитку, а тому їх варто впроваджувати в державотворчу практику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3882, оп.1., спр.16. – арк.168.
2. Ейхельман О. Вступ до проекту конституції УНР / О.Ейхельман // Народна справа. – 1920. – 14 жовтня.
3. Ейхельман О. Очерки из лекций по Русскому государственному праву / О. Ейхельман // Университетские известия. – К., 1890. – № 3. – С. 1–62.
4. Ейхельман О. Енциклопедія права. Курс читання проф.О.Ейхельмана на I-му семестрі економічно-кооперативного відділу Української Господарської Академії в ЧСР / О.Ейхельман. – Подєбрати: Б.в., 1923. – 84 с.
5. Ейхельман О. Введение в систему международного права / О.Ейхельман // Университетские известия. – К., 1890. – № 1. – С. 63–102.
6. Турчин Я.Б. Отто Ейхельман про місце і роль держави в політичній системі суспільства / Я.Б. Турчин // Сучасне державотворення в Україні: проблеми теорії та історії: Матеріали круглого столу. – Львів: ЛДУВС, 2008. – С. 302–307.
7. Ейхельман О. Очерки из лекций по Русскому государственному праву / О.Ейхельман // Университетские известия. – К., 1890. – № 6. – С. 63–91, 113–158.
8. Турчин Я.Б. Принципи і шляхи реалізації державної влади в науково-теоретичних працях Отто Ейхельмана / Я.Б.Турчин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Збірник наукових праць. – Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2009. – Вип.21. – С.39–45.

УДК 303:32

Чальцева О. М.

Донецький національний університет

ОРГАНІЗАЦІЯ КОМПАРАТИВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано процес організації порівняльних досліджень. Виділені етапи компаративного аналізу. Розглянуті основні труднощі при виділенні типу порівняння, теорії, гіпотез у порівняльній політології. Йдеться також про класифікацію порівняльних досліджень з урахуванням різних параметрів.

Ключові слова: компаративістика, етноцентризм, еквівалентність, гіпотеза, метод.

Чальцева Е. М.

ОРГАНИЗАЦИЯ КОМПАРАТИВНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье проанализирован процесс организации сравнительных исследований. Выделены этапы компаративного анализа. Рассмотрены основные трудности при выделении предметного поля сравнительной политологии. Говорится также о классификации сравнительных исследований с учетом различных параметров.

Ключевые слова: компаративистика, этноцентризм, эквивалентность, гипотеза, метод.

Chaltseva E.

THE ORGANIZATION OF COMPARATIVE STUDIES

In the article the process of organizing the comparative studies is analyzed. The stages of comparative analysis are isolated. Basic difficulties with the isolation of the object field of the Comparative Politics and about classification of comparative studies with different aspects are examined.

Key words: comparativistics, etnotsentrizm, equivalence, hypothesis, method.

Сучасна порівняльна політологія стає все більш популярною і стрімко розвивається. Майже чверть (24,1%) усіх членів Міжнародної асоціації політичної науки спеціалізуються в галузі порівняльної політології. Публікується декілька десятків спеціалізованих видань з порівняльних досліджень: журнали, тексти курсів, багатотомні дослідження, збірки, кроснаціональні та тематичні дослідження¹. Сучасна компаративістика характеризується пошуком нових парадигм, використанням оновлених методологічних підходів і нових теорій (неоінституціоналізм, теорія раціонального вибору, теорія мереж та ін.), методи (булева алгебра), розширилися межі компаративного аналізу тематично, географічно, темпорально. У поле зору вчених потрапили оновлені традиційні інститути (держава, партії, форми устрою, ЗМК та ін.) і нові об'єкти дослідження (публічна політика, нові групи інтересів, мережі та ін.). Більше уваги стали приділяти динамічним процесам і конфліктам. Географія аналізу розширилася завдяки вивченню незахідних держав. Особливого значення набула темпоральна (часова) змінна. Таким чином, ми бачимо що компаративістика – це не тільки порівняно молода дисципліна, але й така, що стрімко розвивається, враховує зміни, які відбуваються в реальному світі (глобалізація, взаємозалежність внутрішньої та зовнішньої політик, що посилюється, ускладнення політичних інститутів і їх функцій та ін.) і в політичній науці (поява нових методологічних підходів), що відбивається на визначенні її предметної галузі, тематики та специфіки організації досліджень. Метою статті є визначення специфіки організації порівняльних досліджень з урахуванням тих змін, які трапились у компаративній науці за останні часи.

¹ Спеціальними журналами з політичної науки, де широко подані компаративні дослідження, є: („Comparative Politics”, „Comparative Political Studies”, „American Political Science Review”, „World Politics” та ін). Організаційна секція порівняльної політології Американської асоціації політичних наук з 1990 р. видає інформаційний бюлетень, де публікуються програми курсів з порівняльної політології. Існує багато європейських та американських журналів з окремих галузей політичної науки і з окремих географічних регіонів („African Studies Review”, „Latin American Research Review”, „Middle East Report”, „Jornal of Contemporary Asia” та ін.), у яких роботи подані переважно компаративного характеру.

Порівняльне дослідження, як і інше політологічне дослідження, має свою власну організацію та послідовність. Якщо звернути увагу на роботи, які присвячені цієї проблемі, то можна перекоонатися, що послідовність етапів в організації політологічних досліджень практично однакова. Класичним тому прикладом є робота Дж. Мангейма та Р.Річа. „Політологія. Методи дослідження”, де вони пропонують наступні етапи організації політичного дослідження:

- Теорія
- Гіпотеза
- Робоча гіпотеза
- Спостереження (вимір) [1, с.76].

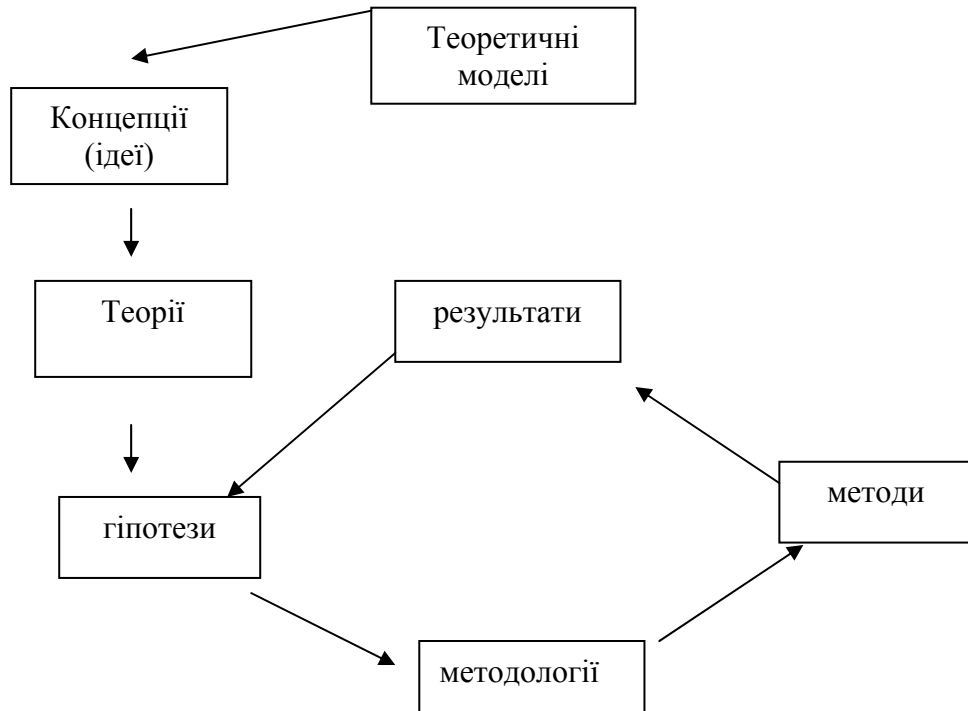
Послідовність операцій у порівняльному дослідженні у 50-і рр. описали американські вчені Семюел Бейер та Адам Улан. Вони виокремили такі етапи – опис, класифікація, пояснення та підтвердження. Рой Макрідіс вніс в цю послідовність свої пояснення. По-перше, збір та опис фактів має відноситись до якої-небудь класифікаційної схеми. По-друге, однаковості та різниці виокремлюються та пояснюються. По-третє, формулюються попередні гіпотези про взаємовідносини у політичному процесі. По-четверте, ці попередні гіпотези перевіряються в ході ретельного емпіричного нагляду. По-п'яте, отримані дані подаються у належній формі. Американський дослідник Девід Сільверман (табл. 1) пропонує структурно-логічну схему, яка пояснює відносини між теоретичними моделями, концепціями, теоріями, гіпотезами, методологіями і методами з урахуванням рівня абстракції та узагальнення, яке притаманне для того чи іншого ієрархічного рівня [2] (**Рис.1**)

Таблиця 1

Основні терміни, включені в логічну схему Сільвермана

Термін	Значення	Приклад
Модель (Model)	Загальна система поглядів та уявлень про дійсність	Етнометодологія
Концепція (Concept)	Ідея, яка виводиться з теоретичної моделі	Соціальна практика
Теорія (Theory)	Сукупність концепцій, які використовуються для визначення чи пояснення будь-якого феномену	Теорія соціального конструктивізму
Гіпотеза (Hypothesis)	Передбачення, які потребують перевірки	
Методологія (Methodology)	Загальний підхід до вивчення проблеми яка досліджується	Кількісний, якісний
Метод (Method)	Специфічна технологія досліджування або прийом	Соціальне опитування, case-study

Рис. 1

Всі розглянуті вище варіанти організації дослідження, безумовно, мають бути зарахованими у порівняльному дослідженні. Можна лише додати деякі пункти і побажати дотримуватись наступної послідовності для тих, хто починає здійснювати компаративний аналіз:

1. Постановка проблеми.
2. Визначення мети роботи.
3. Вибір методологічних підходів, теорії та методів дослідження.
4. Формулювання гіпотез.
5. Визначення перемінних та індикаторів.
6. Вимір.
7. Висновок: підтвердження або спростування гіпотез.

Однак стратегія і тактика компаративного аналізу має свої особливості, методологічні та методичні труднощі. Починаючи роботу над конкретною темою, компаративіст повинен усвідомлювати масштаб, темпоральні рамки, категорії що використовуються у дослідженні, перемінні, еквівалентні одиниці та типи порівняння.

Перші два пункти є найбільш відповідальними і складними в перерахованих етапах дослідження. Вони безпосередньо стосуються вибору стратегії дослідження: мети, предмету, та об'єкту. Це в свою чергу має визначити тип порівняльного дослідження. Типологізація компаративних досліджень будується за різними параметрами: за типом порівняння, за часом, за регіональною характеристикою, за категоріями і т. ін Типи порівняльних досліджень можна представити тільки в загальному „чистому” вигляді, тому, що стратегія наукової роботи у кожного компаративіста може мати масу варіантів та індивідуальних особливостей. Найбільш загальною та логічно виваженою можна вважати типологію порівняльних досліджень російського вченого Л.В. Сморгунова. Він класифікує порівняльні дослідження виходячи з двох параметрів: простору та часу, поділяючи їх на: „case-study”(окремий випадок), бінарні (порівняння двох країн), регіональні (порівняння більше двох країн), глобальні, крос-темпоральні (синхронними чи асинхронними, секторальними і лонгітюдними) [3]. Такі ж типи

виділили у 1994р. у своєму дослідженні французькі соціологи М. Доган і Д. Пелассі. Типологізацію порівняльних досліджень, яка претендує на універсальність, пропонує російський професор М.В. Ільїн. Він виділяє:

- **Морфологічний тип порівнянь**, передбачає зіставлення явищ які розглядаються за формою, переважно за структурою і функціями. Використовуються при дослідженні політичних систем, інститутів, тобто формалізованих структур.
- **Субстанціональний тип порівняння** засновано не на порівнянні форм (структур), а на їх наповненні (матерії, субстанції). Використовуються для порівнянь політичних об'єктів, які мають суперечливу, аморфну структуру, такі, наприклад, як політична культура.
- **Міфологічний тип порівняння** передбачає порівняння синтетичних категорій та антикатегорій. Наприклад, категорії Європа, Захід, Цивілізація та парні категорії Азія, Схід, Варварство.

Міфологічні порівняння з обраними дихотомічними парами можуть мати певне ідеологічне значення, що в свою чергу може привести до стандартизації деяких наукових результатів, незважаючи на те що вони будуть доведені емпірично (*прим. авт.*).

- **Інтегральний тип порівняння** виходить із всеосяжного охопту елементів внутрішнього та зовнішнього середовища, які впливають на цілісну систему. Порівняльні дослідження цього типу передбачають комплексну оцінку характеру та ступеня впливу на політичні інститути та процеси окремих факторів (культури, географічного фактору та ін.), а також зворотного перетворювального впливу політики на свої середовища.
- **Еволюційний тип порівняння** передбачає урахування характеристики часу.
- **Дифузний тип порівняння** зорієнтовано на виявлення залежностей через імітацію, симуляцію і т.ін.
- **Генетичний тип порівняння** передбачає порівняння спадковостей та їх мутацій в дереві родинних явищ.
- **Псевдоморфічний та псевдосубстанціональний типи** зорієнтовані на порівнянні запозичень, які викликані тим, що «зовнішнє» явище зайняло місце генетичного „спадкоємця” [4, с. 144-146].

Американський політолог Б.Петерс типологізує порівняльне дослідження за такими *параметрами*: за поділом об'єктів дослідження на одиничні та чисельні, та за опозиційністю якісних і кількісних методів аналізу:

- 1) одиничні описи політики країн;
- 2) аналіз схожих процесів та інститутів в обмеженому числі країн, відібраних за аналітичними обставинами;
- 3) використання типологій та інших форм класифікаційних схем, як для порівняння груп країн, так і для прояснення внутрішньої політики в окремих країнах;
- 4) статистичний або дескриптивний аналіз сукупності країн, виокремлених за географічним або еволюційним показниками, для перевірки будь-якої гіпотези про співвідношення перемінних „вибірки”, що розглядається;
- 5) статистичний аналіз загальносвітового рівня, спрямований на виявлення структур і/або тестування відносин у всьому масиві політичних систем [4, с.146].

Класифікувати порівняльні дослідження можна також і за об'єктами, що розглядаються: порівняння політичних інститутів (держави, партії, групи інтересів і т.д.) і порівняння політичних процесів (трансформація, модернізація, прийняття рішень і т.д.). Необхідно розрізняти також порівняння відносно стабільних і нестабільних (динамічних) явищ.

Перед тим як почати порівняння, дослідник повинний керуватися двома принципами відбору країн (об’єктів) для аналізу: принципом максимальної подібності систем чи принципом максимального розходження систем. Якщо ми порівнюємо схожі країни (об’єкти), то зосереджуємо увагу на відмінностях, а якщо ми порівнюємо різні країни (об’єкти), то на схожостях [1, с. 342-344].

При відборі одиниць порівняння необхідною умовою є дотримання принципу еквівалентності. Під цим варто розуміти еквівалентність понять, політичних явищ і процедур, використаних у дослідженні. Особливо важливим є дотримання принципу *функціональної еквівалентності*, тобто, обрані одиниці аналізу повинні виконувати однакові функції.

Етноцентризм – це наступна не менш важлива проблема загального характеру. Французькі соціологи *Матей Доган* і *Домінік Пелассі* у книзі „Порівняльна політична соціологія” застерігають дослідника-компаративіста від етноцентричного бачення розглянутого політичного і соціального об’єкта. Вони вважають, що: „При проведенні порівняння цілком природною є небезпека потрапити в пастку етноцентризму, але в той же час порівняння є й кращим засобом проти цієї небезпеки. Сприйняття існуючих розходжень неминуче приводить дослідників до усвідомлення відносності знання і, отже, допомагає їм звільнитися від культурних нашарувань” [2, с.20]. Не можна не погодитися з цим твердженням, хоча звільнитися від замкнених у етноцентричній свідомості поглядів дуже непросто завдання для компаративіста. Однак від цього прямо залежить об’єктивність і якісність проведеного дослідження. Щодо західної політичної теорії необхідно відзначити, що вона, незважаючи на свою першість у науці, повною мірою може претендувати і на першість у етноцентричності й ідеологізованості. Теоретик політичних систем Д.Істон відзначав, що більшість соціальних наук тяжіє до культури, а велика частина узагальнень може застосовуватися лише в рамках конкретних культурних ситуацій на Заході. Наприклад, західні (представники англосаксонської традиції) теоретики-класифікатори визначають ідеальний тип політичної культури, як демократичний („цивільна культура”), що багато в чому зумовлює спрямованість і стандартизацію теорії, і як наслідок – її спрощення. Безумовно, проводячи дослідження необхідно враховувати режимну характеристику, але при цьому уникати застосування в роботі яких-небудь загальних моделей розвитку і шаблонності. Це особливо важливо при вивченні країн, що знаходяться в умовах перехідних режимів, або країн, що не відносяться до демократій.

Наступна проблема організації компаративного дослідження – вибір теорії. Російські політологи Т.В. Мусієнко і В.Н.Лукін вважають, що обмеження вибірки може також здійснюватися за рахунок добору як одиниці порівняння не будь-яких теорій, а подібних чи таких, що розрізняються за такою важливою для дослідження ознакою, як науковий потенціал теорії. За даною ознакою можуть бути виділені порівнювані групи теорій наступного типу:

- (1) теорії, що висвітлюють те чи інше явище;
- (2) теорії, що встановлюють приватні закономірності;
- (3) теорії, що продукують лише порівнювані одна з одною гіпотези;
- (4) теорії, як продукт інших теорій;
- (5) теорії, що продукують інші теорії [5].

Прикладом першого типу можуть бути теорії соціалізації, політичної поведінки, комунікацій, політичних цінностей і т.д. Наприклад, теорії політичної соціалізації Р.Мерельмана, Р.Сігела. До другого типу можуть відноситися теорії, засновані на обмеженій кількості емпіричних даних (або таких, що належать до однієї одиниці порівняння, або до однотипної групи одиниць порівняння). Третя група представлена теоріями, які можна застосувати тільки до певних ідентичних систем і ситуацій.

Наприклад, теорії функціонування демократичних політичних систем на основі цінностей і принципів демократії представників нормативного інституціонального підходу (К.Шміта, У.Дженнінгса, Е.Баркера, Г.Ласкі, А.Зигфріда, К.Фрідріха) були орієнтовані тільки на один вид систем. Теорії політичної культури Г.Алмонда, С.Верби, Р.Інглхарта, А.Вільдавскі, Г.Екстайна, або теорії політичної системи Д.Істона, К.Дойча, Г.Алмонда та ін відносяться до п'ятої групи теорій. Четверту групу представляють теорії, що є похідними від теорій п'ятої групи. Наприклад, теорія зміни цінностей Кларка, Датта і Рапкіна.

Процедура формування вибірки теорій при проведенні порівняльного аналізу потребує від дослідника рішень, які із вищеперерахованих компонентів найкращим чином представляють всю сукупність та можуть бути відібрані для дослідження. Стратегія формування вибірки має враховувати наступні важливі обставини: (1) специфіку теми дослідження та її предмету. Наприклад, це можуть бути інститути (держава, партії, групи тиску), процеси (трансформації, модернізації, соціалізації...). В цьому плані концентрація уваги на детальному порівняльному аналізі гіпотез, конкретних методів тих чи інших теоретичних підсистем, які спроможні суттєво ускладнити проект дослідження, перенавантажити його даними, які не мають суттєвого значення для розкриття теми; (2) названі елементи самі по собі представляють складність з точки зору застосування для порівняльних досліджень. Процедури порівняння щодо зазначених одиниць можливі, насамперед, в рамках критичного аналізу тих чи інших конкретних теоретичних систем. Процедура редукції при відборі одиниць та компонентів порівняльного аналізу є, таким чином, складовою загальної стратегії складання вибірки. (3) Можливість застосування конкретних теорій до конкретних одиниць порівняння. Наприклад, проблема використання концепції політичної культури як пояснювальна схема для інтерпретації політичних змін у тому чи іншому суспільстві – одна із найскладніших для дослідника. Необхідно звертати увагу на умови функціонування одиниць порівняння (чи знаходяться вони у відносно стабільному чи нестабільному положенні, яка специфіка середовища, наскільки вони еквівалентні і т.д.). Недоречно застосовувати теорії політичних культур, розроблені відносно стабільних демократичних систем, для дослідження політичних культур країн, що знаходяться в умовах переходу. (4) Застосування конкретної теорії в дослідженні вимагає аналізу основних і альтернативних теорій відносно досліджуваної проблеми. Ігнорування існуючих на момент розгляду теорій не дозволить виконати роботу, що має якісний пояснювальний характер.

Наступна організаційна проблема це формулювання гіпотез. Гіпотеза – це те, що ми передбачаємо побачити в результаті правильно організованих спостережень за реальними подіями; це декларовані передбачення, які описують очікувані взаємозв'язки між явищами, які розглядає дослідник. Розробка гіпотези передбачає висування максимально можливої кількості наслідків. Дослідник зацікавлений в підтвердженні своїх ідей, та його підтвердження з кожним разом збільшують вірогідність того, що гіпотеза істинна, однак достатньо одного гарного спростування, щоб гіпотеза виявилась помилковою. Найбільш надійні результати дослідження витікають із спростувань. Також, система теоретичного знання будує ешелоновану систему захисту від спростувань, оскільки не всі базові судження теорії безпосередньо пов'язані з експериментальними даними. Головне те, що спростування мають більшу силу, ніж підтвердження. Гіпотеза ніколи не виникає на пустому місці. Неможливо починати дослідження з припущення того, що відносно предмету вивчення нічого невідомо. Гіпотеза відрізняється від вигаданого тим, що являє собою результат попередньої роботи наукових шкіл і потребує освоєння всього, що досягнуто певною галуззю науки. Після формулювання гіпотез дослідник визначається із змінними, за допомогою яких можна емпірично (із застосуванням індикаторів)

підтвердити або спростувати гіпотезу. П. Лазарсфельд визначає змінну як будь-який засіб розподілу між одиницями дослідження.

Таким чином, результативність компаративних досліджень цілком залежать від обраної дослідником стратегії і тактики, тобто організації своєї роботи.

І на останок. Будь-яка політологічна робота, в тому числі і компаративна, має відповідати стандартам науковості. Німецькі дослідники Г.Симоніс, М.Беренс та Г.Ельберс розробили такі критерії науковості:

- наука розглядає нез'ясовані емпіричні чи теоретичні проблеми. Тому наукова робота потребує точного визначення проблеми та обґрунтованих стратегій її рішення;
- необхідно враховувати стан науки, міцного наукового знання, яке існує відносно певного кола проблем, як і сучасну дискусію;
- мають силу правила формальної логіки, загальної та спеціальної методології;
- без посилання на джерела неможливо цитувати ані дослівно, ані за змістом; Необхідно звертати увагу на те, щоб посилання на джерела були повні та піддавалися перевірці. Емпіричні вислови необхідно підтверджувати;
- політологія не є нейтральною в ціннісному відношенні, але ціннісні оцінки необхідно застосовувати дуже обережно, оскільки їх потрібно обґрунтовувати. Необхідно продемонструвати параметри оцінки;
- висловлювання відносно розрахунків, які лежать в основі дії та визначення ситуації, які представляються політичними суб'єктами, можна розкрити тільки опосередковано; вони потребують методичного забезпечення (посилання на джерела та їх інтерпретацію) [6, с.16]. На перший погляд – це банальні речі, однак, не всі науковці дотримуються цих стандартів, що безумовно, відбивається на науці в цілому. Компаративістика в Україні робить перші кроки і дуже важливо, щоб автори, які працюють в рамках цього напрямку політичної науки представили достойну національну школу порівняльної політології. Підтвердженням цього можуть бути тільки ті роботи, які будуть дійсно науковими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм., Р. К. Рич. – М., 1997. – 544 с.
2. Мусиенко Т.В. Методологический опыт использования компаративного подхода и качественного анализа в изучении микрополитики [Электронный ресурс] / Т.В. Мусиенко, В.Н. Лукин. – Режим доступа: <http://credo-new.narod.ru/>
3. Сморгунов Л.В. Современная сравнительная политология. Учебник / Л.В. Сморгунов. – М.: „РОССПЭН”, 2002. – 472 с.
4. Ильин М. Основные методологические проблемы сравнительной политологии / М. Ильин. – Полис. – 2001. – №6. – С.140–155.
5. Доган М. Сравнительная политическая социология / М.Доган, Д.Пеласси. – М.: Прогресс, 1994. – 489 с.
6. Методические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение / Сост. Н.Конеген, К.Шуберт. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2004. – 240 с.

Політичні інститути та процеси

УДК 32:[316.334.3:316.32(477)]

Авксентьєва Т.Г.
Харківський національний
університет радіоелектроніки

СОЦИОПОЛИТИЧНИЙ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДИЗАЙН УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ЗМІН

Соціополітичний інституціональний дизайн передбачає певну конфігурацію параметрів суспільства. Це стосується не лише формальних принципів організації, а й характеру відносин між основними суб'єктами політичної взаємодії, певних правил гри та норм, ціннісних орієнтацій. Для набуття конкурентоспроможності українській політичній системі та суспільству в цілому необхідно конструювання нового параметрального змісту. Для цього слід особливо виділити становлення таких параметрів, як відповідальність політичної влади, її ефективність та визначеність інститутів соціополітичної сфери.

Ключові слова: інститути, інституціоналізація, стабільність/нестабільність, визначеність.

Авксентьєва Т.Г.

СОЦИОПОЛИТИЧЕСКИЙ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ДИЗАЙН УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЕНИЙ

Социополитический институциональный дизайн предусматривает определенную конфигурацию параметров общества. Это касается не только формальных принципов организации, но и характера отношений между основными субъектами политического взаимодействия, определенных правил игры и норм, ценностных ориентаций. Для приобретения конкурентоспособности украинской политической системе и обществу в целом необходимо конструирование нового параметрального содержания. Для этого следует особенно выделить становление таких параметров, как ответственность политической власти, ее эффективность и определенность институтов социополитической сферы.

Ключевые слова: институты, институционализация, стабильность/нестабильность, определенность.

Avksent'eva T.

SOCIO-POLITICAL INSTITUTIONAL DESIGN OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE CONDITIONS OF CHANGES

A socio-political institutional design foresees certain configuration of parameters of society. It touches not only formal principles of organization but also character of relations between the basic subjects of political co-operation, rules of game and norms, valued orientations. Ukrainian political system and society as a whole need constructing of a new maintenance of parameters for acquisition of competitiveness. Among factors of steady development it is necessary to mark becoming of such indexes as responsibility of political power, its efficiency and definiteness of institutes of socio-political sphere.

Key words: institutes, institutionalization, stability/instability, definiteness.

Для українського суспільства напередодні двадцятої річниці незалежності із особливим звучанням постає проблема осмислення шляху, що пройдений, його під час драматичних перипетій, концептуальних засад (якщо такі можна визначити), та кінцець-кінцем реальних надбань. Зрозуміло, що на межі 1980-1990-х років був змінений вектор стратегії стабільності українського соціуму: від тотального до ліберального. І це, мабуть, ні в кого не викликає заперечень. Однак нездійсненні надії стосовно швидких та плідних дарунків демократії здебільшого властиві вітчизняним дослідникам, політикам і навіть суспільству на початку 1990-х років уже в основному залишилися позаду. Прийшло усвідомлення складності та поступовості трансформацій у напрямку покращання соціальної комфортності життя людини у нашій країні. Ідея про поліваріантність переходу від тоталітаризму/авторитаризму до демократії все більше оволодіває думками політичних теоретиків. Системні трансформації і донині визначають якість соціополітичних процесів в Україні. Йдеться саме про завершення трансформацій – досягнення політичною системою сталого типу функціонування, якості, яка може бути стабільною. Це ключове завдання розкривається вже у понятті „трансформація політичної системи”, яка є залежною від ендогенних та екзогенних чинників перетворення однієї системи в іншу. Звісно, що під час цього перетворення може змінитися вектор перетворень, а кінцевий результат не є стовідсотковим прогнозованим.

Отже, дослідницький інтерес, на нашу думку, важливо спрямувати саме на виявлення реального стану процесів трансформацій у соціополітичній сфері українського суспільства. Метою цього аналізу є з'ясування параметрів інституціоналізації, які вже набули чинності у сучасному українському суспільстві, окреслення характеристик інституціоналізації, що формуються, та з'ясування можливих цілеспрямованих впливів з боку основних суб'єктів політичної дії на прискорення набуття сталої демократичної якості як політичною системою, режимом, так і соціумом у цілому. Стратегічними напрямками, на нашу думку, у питанні успіху стабілізації соціополітичного життя в Україні є подолання кризи консенсусних засад існування нашого суспільства, формувань політико-інституційних норм, цінностей злагоди та загальнонаціонального порозуміння відносно основних параметрів та цілей розвитку. Це по-перше. По-друге, важливим аспектом цієї проблеми є становлення сталого типу взаємодії влади та суспільства, заснованого на гуманістичному сприйнятті людини.

Розгляд цієї теми, що має значне світоглядне значення у науковій літературі, має давні коріння. Витоки її сягають становлення філософського світоусвідомлення близько середини 1 тисячоліття до н.е. Засновниками концептуальних засад розгляду та методологічних підходів до проблеми параметрів сталості соціополітичного життя та його дизайну (висловлюючись із використанням сучасного понятійного апарату) були у західноєвропейській традиції Платон та Аристотель, ще раніше Сократ у своїх міркуваннях чітко окреслив таку позицію: шлях до знань веде до формування добродісної людини й відповідно до справедливої держави; знання того, що є добрим, це слідування доброму, а воно (останнє) веде людину до щастя. Отже, людина, ключові цінності розуміння її життя та справедливий суспільний устрій є взаємопов'язані категорії. Сьогодні цю актуальну тему піднімають у своїх розробках багато відомих науковців як закордонних, так і вітчизняних: Д. Норт, Г. Алмонд, Дж. Пауелл, К. Стром, Г.Хейл, Д. Москвін, А. Пшеворский, В. Полохало, О. Фісун, М. Шаповаленко, О. Швирков, С. Пасхавер та ін.

Початком трансформації політичної системи є проголошення часткою еліти або владою в цілому необхідності структурних змін у різних сферах суспільного життя. Під це завдання формується новий інституціональний каркас (базис). На першому етапі обов'язкове закріплення основних позицій нової інституціональної моделі шляхом легітимізуючих засобів (референдум, вибори, прийняття нової конституції, інші засоби

впливу на формування суспільних ціннісних настанов та уподобань) на рівні суспільної свідомості. Намагання формування позитивного образу можливого результату перетворень є також важливою складовою у соціополітичному дизайні нових обрисів суспільства.

Ми, мабуть, повинні визначитись стосовно того, що розуміємо під категорією „політичний інститут” та відповідно „інституціоналізація”, „соціополітичний дизайн суспільства”. Під інститутом традиційно розуміють організаційну форму об’єднання людей до особливої асоціації. Однак інститут – це модель системи відносин та спілкування людей, що спирається на спільні цінності, раціональні „норми”. Таким чином, у понятті „інститут” поєднуються одночасно й організація й правила, за якими ця організація функціонує. Ми продовжуємо лінію, яка йде від Аристотеля, Монтеск’є через сучасні нароби Е. Хейвуда, С. Хантингтона, Дж. Бьюкенена, Д. Норта, Р. Коуза, Д. Москвіна, О. Фісуна. У метафоричній формі це визначено у відомому вислові про принципову різницю між футбольною командою та правилами гри у футбол – є організаційні форми, а є і правила гри. Для суспільства, що трансформується, вкрай важливими є процес інституціоналізації, завдяки якому правила, норми, процедури набувають сталості та сприймаються всіма суб’єктами політичної взаємодії як єдино припустимі. Соціополітичний дизайн суспільства саме і передбачає певну конфігурацію основних параметрів суспільства, що стосуються не лише формальних принципів організації, а й характеру відносин між основними суб’єктами політичної взаємодії, певних правил гри, норм, ціннісних орієнтацій, що дають реальні обриси життя суспільства.

Набуття сталості у процесі інституціоналізації відповідає динамічному типу стабільності політичної системи. За умов цього типу інститути, що утворилися, не лише самі можуть ефективно адаптуватися до змін, а й водночас самі будуть змінювати умови існування суспільства та політичної системи зокрема. Тобто демократизація значною мірою означає інституціоналізацію.

Трансформації в Україні мають полівекторний характер. Це суттєво за умов, коли йдеться не про збереження сталого стану, а лише про набуття стабільності. Перебіг подій в українському політикумі останніх місяців переконливо свідчить про існування, на жаль, таких параметрів політичної системи та режиму, як інституціональна невизначеність та нестабільність. Вердикт Конституційного Суду від 1 жовтня 2010 р. про неконституційність прийнятого 8 грудня 2004 року закону № 2222 став найбільш впливовою ланкою в ланцюгу радикальних змін в інституційному полі української політики. Журнал „Експерт” у редакційній статті описує події, що відбулися, поетикою В. Вишневського („Знов я прокинувся в іншій країні”). Дійсно громадяни України на диво байдуже зустріли зміну державного устрою, тобто той факт, що країна повертається до президентсько-парламентської форми правління, а відтак розширюються повноваження голови держави за рахунок звуження повноважень Верховної Ради, зменшується роль політичних партій. Немає більше потреби у коаліції в парламенті, а перехід з однієї фракції до іншої знову стане буденною справою. Це означає, що торг із лобістськими групами буде жорсткішим, тобто „не бажаєте підтримувати законопроект, знайдемо інших депутатів” – так оцінюють ситуацію, що склалася, редактори „Експерту” [1, с. 11]. І, мабуть, із цією позицією слід погодитись. Отже, ми бачимо, справедливість визначення, згідно з яким параметри інституціоналізації, що були задані конституцією, не сприяли набуттю сталості політичної системи. Певною мірою відбулася формалізація інститутів. Відповідно, основні суб’єкти політичної взаємодії ніяк не знаходять згоди та компромісу стосовно політичних і поведінкових процедур, правил. Невизначеність саме й виявляється в тому, що правила, норми можуть постійно або кризово /випадково змінюватись. Вищезазначені події в українському політикумі красномовно свідчать про наявну зміну,

що відбулася, інституціоналізації формальних норм існування політичної системи. Однак зрозумілим є той факт, що формальні інститути доповнюються у практиці динамічною системою неформальних норм, домовленостей. Лише разом ці формальні та неформальні норми/інститути складають єдину систему та забезпечують дієздатність режиму. Моральні норми, стереотипи поведінки, традиції – це власне те, що за Ш.-Л. Монтеск’є, становить дух народу та багато у чому забезпечує дієздатність формальних інститутів.

Можна констатувати, що ситуація чергового перевороту формальних інститутів української політичної системи ускладнюється амбівалентністю, невизначеністю та „фрустраційними пухлинами” у сфері політичної культури нашого соціуму. Не зважаючи на двадцяті річницю незалежності, українське суспільство все ще перебуває, на нашу думку, у стані невизначених ціннісних орієнтирів, відсутності чіткого бачення не лише ключових цінностей розвитку, загальнонаціональної згоди стосовно тактичних заходів з приводу подальшого реформування, а й стосовно стратегічних цілей, вибору певного вектору подальшого розвитку. На початку розбудови державності в Україні у 90-ті роки минулого століття суспільство ще мало чітких і наближених до реальності, раціоналізованих обрисів демократії, однак самий вектор демократичного розвитку щиро та активно підтримувався більшістю населення України. Сьогодні ми спостерігаємо, на жаль, формалізацію не лише інститутів демократії, а й навіть формалізацію самої ідеї демократії. Укріплюється одна із важливих ознак нестабільності політичного режиму – через невизначеність як системну якість можлива системна деструкція соціополітичного цілого та зміна/заміна вже набутих параметрів розвитку. Г. Хейл таку ситуацію характеризує високою вірогідністю зняття протиріч установленням нового авторитарного режиму. Це, можливо, на його думку, коли перманентний та досить млявий перебіг кризи викликає втому як пересічних громадян, так і представників еліт, а харизматична особистість може сприяти поверненню ситуації „патронального президентства”. Патрональне президентство – це політичний інститут, який не уособлює окремих типів політичного режиму, такого як демократія або автократія. Він може існувати за різних політичних умов від наявно автократичних до відносно ліберальних [2, с.7].

Основна характеристика такої моделі інституційних параметрів режиму – велика формальна і неформальна влада у руках президента, який хоча б для споглядальності повинен перемогти на загальнонаціональних виборах. Патрональне президентство – це інституціоналізований „фокус”, до якого привернута увага кожної з еліт, які намагаються вгадати найбільш вірогідний напрямок колективних дій усіх інших [2, с.7]. На думку Г.Хейла, демократизація з більшою вірогідністю відбувається тоді, коли інституціональні зміни та утворення дійсно ефективної системи стримувань і противаг, викорінюють саму сутність політики патронального президентства, побудованої за принципом „переможець отримує все” [2, с.19]. Саме так вчинив президент Л. Кучма, який ще до початку виборчої кампанії 2004 року сам активно просував ідею про передання частки президентських повноважень парламенту України. Сьогодні Україна повертається до попередньої редакції Конституції 1996 року, яка саме багато в чому інституціоналізувала та легалізувала система патронального президентства в Україні наприкінці минулого століття [див.: 3].

Слід погодитись із дослідником процесів демократизації на пострадянському просторі В. Шаповаленко, яка вказує на те, що найбільш продуктивним для вивчення станів посткомуністичних суспільств у їх русі до встановлення свободи є слово „транзит” – як багатообіцяючий, однак ще ненаписаний проект з робочою гіпотезою та невідомими результатами [4, с.212]. В. Шаповаленко наголошує, що відомі лише загальні декларації (Конституція України містить основні цілі трансформації: соціальна, правова демократична держава), але непрозорі інтенції провідних політичних акторів, а явища, що виникають, не відомі та не вивчені. Український політичний режим ще перебуває у стані

транзиту (у вузькому сенсі), бо остаточного прийняття рішень стосовно правил гри (тобто політичного режиму з усіма його атрибутами) ще й досі не відбулося. Український політикум знову балансує на межі нагальної потреби консолідації. Важливими елементами набуття сталості у становищі, що склалося, є, по-перше, усталення кінцево-кінцем формальних інститутів демократії, вибір інституційної моделі, досягнення згоди ключових політичних суб'єктів стосовно параметрів якості наявного режиму та вектору подальшого розвитку. По-друге, на нашу думку, необхідним є поширення впливу цих інститутів, наповнення їх реальною демократичною практикою та формування демократичного етосу усіма можливими та легітимними засобами й каналами (шляхом, приміром, політичної соціалізації та політичної комунікації). Суспільство має оговтатись від завданого нищівного удару по надіях й сподіванням населення на благополучне життя у вільній країні після отримання незалежності, а згодом – після ейфорії та важкого пробудження „помаранчевої революції”. Вельми необхідним є впровадження активних впливів на суспільну свідомість в плані утвердження ідей демократичного вибору, тобто, на нашу думку, необхідний ренесанс демократичного поштовху.

Останнім часом все частіше лунають голоси про те, що теорія демократії вичерпала себе й можна навіть говорити про „кінець демократії” як принаймні перспективної науково-дослідної програми. Нормативна частина програми за останнє століття практично не розвивалась та слід чекати появи нової конкуруючої програми (програм) [5, с.40]. На нашу думку, базові демократичні принципи суспільного устрою не втратили свого значення та перспективного змісту. Більше того, українському суспільству необхідно певне поновлення цінності демократичних настанов конфігурації (дизайну) суспільного розвитку. Звісно, що без модернізації демократичного проекту до українських реалій неможливо створити адаптовану та життєздатну інституційну модель. Однак ключові параметри демократичного вибору суспільства, що надають йому легітимності та привабливості є незмінними та вкрай важливими для України.

Демократія зазвичай розглядається як ідеал верховенства громадян над урядом, яке засноване на принципі прийняття рішень більшістю голосів [6, с.36]. Демократичне правління спрямоване на те, щоб надати ширші можливості для найбільшої кількості соціальних груп мати змогу реалізовувати свої інтереси завдяки доступу до структур прийняття владних рішень. У демократичних системах критеріям відповідальності та ефективності (дієвості) надається велике значення (разом із світоглядною настановою прагнення до свободи). Відповідальність – готовність реагувати на контроль з боку суспільства, відкритість, яка дає суспільству можливість бачити та оцінювати роботу державних органів. Це необхідно для того, щоби судження керівників базувались на реальному стані, а не на ілюзіях; враховували інтереси більшості громадян, а не окремі амбітні інтереси. Дієвість – спроможність до своєчасних і послідовних дій, уміння стримувати протидіючі угруповання й налагоджувати діалог між урядом і опозицією. Дієвість (ефективність) та відповідальність потребують прихильності до принципу підкорення більшості і утворення коаліції більшості. Сьогодні в Україні ми спостерігаємо відкритий шлях до становлення нового інституціонального дизайну. Для подолання соціополітичної нестабільності вкрай необхідним є формування відповідальної політичної влади, формування більшості у парламенті, яка могла б бути дієздатною. Це є важливим для подолання ситуації, коли боротьба за утворення більшості становить пріоритетну самодостатню проблему, нівелюючи ефективність законотворчого процесу та негативно відбиваючись на вимогах політичної відповідальності. За умов формування сталої більшості у структурах прийняття політичних рішень для українського суспільства другою проблемою стає набуття дієвих механізмів запобігання олігархізації політики. Саме у вирішенні цього питання пріоритетного значення набувають: визначення ціннісних уподобань суспільства (на демократичних засадах), становлення небайдужого

ставлення громадян до політичної участі, формування інституцій контролю „знизу” за діями владних структур. Отже, на українських теренах ми бачимо великі простори як для наукового, так і для політико-практичного подальшого розроблення дизайнерського проекту демократичного устрою суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реформы или реванш // Эксперт. – 2010. – № 39. – 11-17 октября. – С.11.
2. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Г. Хейл // Pro et Contra. – 2008. – Январь-февраль. – С. 6 – 21.
3. Бабанина Н. Равнение под президента / Бабанина Н. // Эксперт. – 2010. – № 39. – 11–17 октября. – С. 13–19.
4. Шаповаленко М.В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: Монография / М.В. Шаповаленко. – Харьков: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. – 340 с.
5. Швирков О. Кінець демолкратії або Демократія як науково-дослідницька програма / О. Швирков // Політичний менеджмент. – 2010. – № 4. – С.35-41.
6. Ордешук П. Создание стабильных демократических институтов: уроки американского развития / П. Ордешук // МЭиМО. – 1991. – № 8. – С.35-47.

УДК 321.7 (477)

Шаталова Г. М.
ПТУ № 32. (м. Харків)

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена проблемі демократизації українського суспільства у тому її аспекті, що торкається конституційного моделювання політичної системи. Розглядаються загальні тенденції, які супроводжують створення конституційного підґрунтя у незалежній Україні з 1996 р. Акцентується увага на необхідності урахування специфічних рис українського суспільства в процесі конституційного дизайну політичної системи України.

Ключові слова: влада, політична система, конституційний процес, демократичні політичні інститути.

Шаталова Г. М.

КОНСТИТУЦИОННИЙ ПРОЦЕСС КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В УКРАИНЕ

Статья посвящена проблеме демократизации украинского общества в части конституционного моделирования политической системы. Рассматриваются тенденции, сопровождающие создание конституционных основ организации власти в независимой Украине с 1996 года. Акцентируется внимание на необходимости учета специфических черт украинского общества при осуществлении конституционного дизайна политической системы Украины.

Ключевые слова: власть, политическая система, конституционный процесс, демократические политические институты.

Shatalova G.

**CONSTITUTIONAL PROCESS AS A COMPOUND PART
OF DEMOCRATIC TRANSFORMATIONS IN UKRAINE**

The article is devoted to the problem of democratization of the Ukrainian society in an aspect of constitutional modeling of a political system. General tendencies, which accompany creation of constitutional bases of the organization of power in independent Ukraine from 1996, are discussed. Attention is drawn to the necessity of accounting for specific features of the Ukrainian society, while performing a constitutional design of the political system of Ukraine.

Key words: *power, political system, constitutional process, democratic political institutes.*

20-річний досвід реформування політичної системи України демонструє, що її демократизація має специфічні риси. Основа їх полягає у своєрідному політико-історичному досвіді України, ігнорування якого породжує кризові явища в суспільстві. Деякі дослідники, які вивчали різноманітні аспекти організації влади в пострадянських країнах, попереджали про загрози механічного копіювання західних демократичних інститутів [1, с.27-28; 2, с.15; 3, с.188-189; 4, с.27]. Історичною батьківщиною демократії є західна цивілізація, і, за точним висловом Д. В. Драгунського, „демократія та ринкова економіка – дуже специфічна традиція, що виникла в певний час і в певному місці; плідотворний компроміс між лицарем і буржуа в контексті певного типу релігійності” [5, с. 9]. Можна виділити декілька принципів рис „західної” цивілізації, які значно полегшують там (або навіть визначають) розвиток демократичної політичної практики. *По-перше*, це розподіл духовної та світської влади, в процесі розвитку західної історії інститут християнської церкви існував окремо від держави. Розподіл церкви та держави, типовий для західної цивілізації, не зустрічається більше ніде; подібний розподіл повноважень зробив великий внесок у розвиток ідеї свободи на Заході. *По-друге*, це верховенство закону, що прийшло від римлян. Традиція верховенства закону та ідея підпорядкування людської влади якомусь зовнішньому обмеженню заклала основу конституційного устрою і захисту прав людини від свавілля влади. В інших цивілізаціях закон відігравав не таку важливу роль і значно менше визначав погляди та поведінку людей. *По-третє*, характерною рисою „західної” цивілізації є соціальний плюралізм, який сприяє розвитку громадського суспільства та економічної свободи. Історично для західного суспільства завжди був характерний розвиток і співіснування різноманітних автономних груп, члени яких не були пов’язані кровними узами. Впродовж тисячоліття на Заході існувало громадянське суспільство, наявність якого відрізняло західну цивілізацію від інших. Практично всі зазначені вище особливості західної цивілізації відіграли важливу роль у розвитку індивідуалізму та зародження традиції прав і свобод особистості, розвиток яких є однією з ключових передумов, що визначали успіх або невдачу демократичних реформ.

Транзит ліберальної демократії в Україну, розпочатий на початку 90 р.р. ХХ ст., виявився складним і суперечливим. Розбалансування влади, фактичний розкол еліти, відсутність ефективного зворотного зв’язку влада-суспільство, які сьогодні ми спостерігаємо в Україні, потребують більш детального аналізу процесу демократизації. Розглянемо один її аспект, а саме конституційний процес в Україні (береться до уваги тільки його інституціонально-політична складова).

У спадщину від СРСР Україна отримала Конституцію, яка закріплювала принципи радянської соціалістичної політичної системи. У масовій свідомості основної частини населення домінували цінності, які базувалися на колективізмі, спільному володінні соціалістичною власністю, авторитетові керівника. Конституція України 1996 р. будувалась на зовсім інших, а саме ліберально-демократичних суспільно-політичних

основах. Згідно з Конституцією, в політичну систему України впроваджувались західні політичні інститути, а саме інститут президентства, парламент, який створювався на багатопартійній основі та ін. Виникла принципово нова для українського суспільства конфігурація влади. Україна не стала президентською республікою. Сильні повноваження отримали і Президент, і Верховна Рада. Конституція закріплювала за Верховною Радою три головні функції: розробку та ухвалення законів, контроль за діяльністю уряду, визначення засад зовнішньої політики. За Конституцією головний український представницький орган отримав вагомі контрольні функції, які передбачають заслуховування голови уряду, міністрів і керівників відомств на пленарних засіданнях і на засіданнях депутатських комітетів та комісій. Висновки та пропозиції щодо відповідальності посадових осіб можуть бути направлені до органів прокуратури та суду або виносяться на розгляд пленарного засідання парламенту. В компетенцію парламенту увійшло призначення та звільнення деяких посадових осіб. Зокрема, Верховна Рада, згідно з Конституцією дає згоду на призначення Президентом Прем'єр-міністра, на призначення та звільнення Президентом голови Антимонопольного комітету, Фонду державного майна, Державного комітету телебачення і радіомовлення, голови та членів Центральної виборчої комісії. Вона дає згоду на призначення Президентом Генерального прокурора і може висловлювати йому недовіру, несумісну з подальшим перебуванням цієї особи на своїй посаді. Парламент призначає половину складу ради Національного банку, Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, третину складу Конституційного Суду України.

Кабінет Міністрів визначається в Основному Законі як вищий орган у системі органів виконавчої влади. Прем'єр-міністр призначається Президентом за згодою більше ніж 226 депутатів. Повноваження уряду припиняються в разі обрання нового Президента, заяви про відставку прем'єр-міністра, звільнення прем'єр-міністра Президентом і ухвалення парламентом резолюції недовіри урядові.

Президент України визначається Конституцією як голова держави. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції, прав на свободу людини і громадянина. Президент не є одним із суб'єктів розподілу влади. Він об'єднує всі гілки демократичного розподілу влади в єдине ціле, здійснює погоджувальні функції стосовно їх діяльності, виступає у ролі арбітра в разі виникнення непорозумінь. Конституцією передбачено, що Президент обирається строком на 5 років на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Одна й та сама особа не може бути Президентом більше, як два терміни підряд. В межах коштів, передбачених в бюджеті для здійснення його повноважень, Президент може створювати консультативні й дорадчі органи. Найголовнішим із них є Рада національної безпеки і оборони, а також адміністрація Президента. За Конституцією до очолюваної Президентом Ради національної безпеки і оборони входять прем'єр-міністр, міністри оборони, внутрішніх і закордонних справ, голова Служби безпеки України. Рада контролює і координує діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони. Секретар Ради безпосередньо керує роботою її апарату і є в Україні помітною політичною фігурою. “Силкові” міністри і міністри закордонних справ та інформації підпорядковані безпосередньо Президентові. Діяльність адміністрації Президента Конституцією не регламентована. Однак ця установа має велике значення у політичній системі України, тому що уособлює і матеріалізує президентську владу. Керівництво адміністрації, як і секретар Ради національної безпеки і оборони, має помітний вплив на голову держави передусім у кадрових призначеннях на вищі посади у виконавчій владі. Саме ці повноваження, гарантовані Президентом Конституцією зробили його фігурою центральною у політичній системі України, а українська республіка набула президентсько-парламентської форми.

Таким чином, українська еліта, спираючись на Конституцію, намагалась створити принципово нову, ліберально-демократичну конфігурацію влади. Втілення в життя цього проекту з самого початку йшло дуже важко, найбільш небезпечним стало протистояння двох гілок влади, яке почалося фактично одразу після прийняття Конституції. Це гальмувало нормальний розвиток усього суспільства, заважало проведенню реформ у економічній та суспільній галузях.

Ці обставини, а також прагнення привести політичну систему України у більшу відповідність європейським парламентським моделям спонукала Президента Л.Кучму у 2000 р. пропонувати українському суспільству Конституційну реформу. Значними кроками на цьому шляху були: Всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 року та Указ Президента України „Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” від 6 березня 2003 року. В результаті кризи, яка виникла в ході підбиття підсумків другого туру президентських виборів 8 грудня 2004 року Верховна Рада ухвалила Закон України „Про внесення змін до Конституції України”. Основною метою конституційної реформи її ініціатори визначили перерозподіл повноважень між президентом і парламентом та президентом і урядом у бік розширення кадрових повноважень Верховної Ради України та посилення ролі Кабінету Міністрів України у здійсненні виконавчої влади. Поряд з цим, конституційні зміни мали досягти і низки інших цілей – вирішення проблеми багаторазового застосування Президентом України права вето щодо прийнятих парламентом законів, відмежування діяльності, пов’язаної із статусом народного депутата України, від інших видів діяльності, зокрема – підприємницької, зміцнення фракційної дисципліни та припинення практики міжфракційних переходів, перехід до формування уряду виключно коаліцією депутатських фракцій у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України (або фракцією, до складу якої входить більшість народних депутатів) тощо.

Вищезазначений Закон, який вступив в силу 1 січня 2006 року, має як свої переваги, так і недоліки. До основних переваг слід віднести: суттєве посилення уряду; розширення повноважень Верховної Ради у сфері відносин з урядом (призначення прем’єр міністра за поданням Президента, ухвалення складу Кабміну за поданням прем’єр-міністра, прерогатива парламенту на розпуск Кабміну, відповідальність уряду перед Верховною Радою); додаткові повноваження Президента на розпуск парламенту та інші. Але закон не позбавлений і протиріч, а саме: схема заміщення керівних посад у системі виконавчої влади є суперечливою, процес затвердження кандидатури Прем’єр-міністра є занадто заплутаним, немає достатньої ясності в питанні здійснення парламентського контролю за діяльністю уряду. Також Конституційні поправки є дуже невизначеними щодо процедур формування парламентських коаліцій [6]. У цілому слід констатувати, що реформа 8 грудня 2004 року – це тільки продовження довготривалого процесу реформування політичної системи України [див. 7]. Сьогодні очевидно, що суспільно-політична діяльність в Україні так і не має ефективного конституційного забезпечення, що в свою чергу спонукає вести роботу з подальшої оптимізації конституційних основ суспільства, урахувати ті специфічні риси, які притаманні саме українському суспільству. *Перша* з них – етатизм, тобто вирішальна роль держави в реформуванні всієї суспільної системи. В Україні протягом тривалого часу не держава природним шляхом виростала із громадянського суспільства, а громадянське суспільство розвивалося під жорстким контролем держави. Цим пояснюються:

- величезна політична роль бюрократії;
- патерналізм (прагнення бути під опікою держави, окремого її інституту або якоїсь особи) і клієнталізм (переважне використання елітами неформальних зв’язків); орієнтація громадянина на соціальне сходження, результатом якого є не особистий

трудоий внесок, а більш висока позиція в державній ієрархії й здобування із цього відповідних пільг і привілеїв;

- виключеність широких народних мас із повсякденного політичного процесу, обмеженість сфери публічної політики, а отже, масова політична інертність [8, 9].

Друга особливість – взаємодія двох протилежних тенденцій – східної культурної спадщини та інтенсивних модернізаційних перетворень західного зразка. Україна, яка розташована між ареалами греко-візантійської та західної культур, неодноразово прагнула об’єднати ці обидві традиції в одну життєздатну політичну модель. Україна наближалася до такого синтезу в епоху Київської Русі і козаччини XVII століття. Проте, хоча ці епохи і були багатими на потенційні можливості й окремі досягнення, в обох випадках державні утворення виявились нежиттєздатними. Синтез „західного” і „східного” з перевагою останнього, що складався впродовж століть, привів до формування в Україні особливого типу політичної культури, основними рисами якої є:

- слабо розвинута індивідуальність, низький статус особистих домагань на політичну участь;
- схильність до конформізму, легковірності і рухомості політичних принципів;
- підданське ставлення до будь-якого центру реальної влади;
- заідеологізованість мислення, непримиримість до будь-яких нетрадиційних поглядів;
- низька компетентність в управлінні справами суспільства і держави;
- правовий нігілізм;
- нерозвиненість громадських позицій.

Третя особливість – своєрідне геополітичне положення України. Великі рівнинні простори, нестійкий клімат і відсутність природних перешкод від вторгнень із Азії та Європи, домінування православної традиції, особливості національного характеру й „общинного духу” сприяли становленню й розвитку українських політичних інститутів у їхньому сьогодишньому вигляді. Прямим наслідком геополітичного положення України виступає також наявна сьогодні її регіоналізація. Так, у західному регіоні України традиційно міцними є ліберальні культурно-політичні цінності, але в південному і східному регіонах у масовій свідомості громадян домінують соціалістичні погляди.

І, нарешті, *четверта особливість* суспільного розвитку України – відсутність будь-якого тривалого, стійкого позитивного досвіду функціонування демократичних інститутів і цінностей. В українській політичній історії такий досвід обмежується окремими фрагментами – елементи політико-правового демократизму в Київській Русі, демократизм / охлократизм козаків XVII ст., досвід Магдебурзького права у Львові в XV ст., земське самоврядування XIX ст., партійно-номенклатурний демократизм Радянської влади.

Отже, у контексті вищезазначених специфічних рис суспільно-політичного розвитку, становлення в Україні сучасного конституціоналізму на демократичних засадах має, на нашу думку, розвиватися за такими напрямками:

- 1) необхідно, щоб для громадян усіх регіонів України базові конституційні принципи були зрозумілими, вони повинні викликати легітимну підтримку абсолютної більшості населення. Це не обов’язково досягається змінами в законодавстві, в першу чергу – це питання соціально-економічного характеру;
- 2) слід забезпечити оптимальне законодавче супроводження Конституції. Першочерговим завданням тут є відновлення мажоритарної виборчої системи стосовно формування Рад усіх рівнів. У сучасному українському суспільстві існує гостра потреба у відновленні соціальних функцій депутатів у доповнення до тих, що вони виконують сьогодні (лобіювання інтересів партій і фінансових груп);

- 3) державі необхідно посилити правову освіту, відповідальність за виконанням законів на усіх суспільно-політичних рівнях, що має сприяти формуванню сучасної демократичної політичної культури в суспільстві;
- 4) держава повинна мати сучасний правовий корпус у регіональних органах влади з метою більш гнучкої інтерпретації законодавчих основ стосовно інтересів, потреб і специфіки конкретного регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории / В.Я. Гельман // Политические исследования. – 2001. – № 1. – С.5–29.
2. Даймонд Л. Прошла ли „третья волна” демократизации? / Л.Даймонд // Политические исследования. – 1999. – №1. – С.10–25.
3. О’Доннел Г. Делегативная демократия / Г. О’Доннел // Век XX и мир. – 1994. – №7-8. – С. 183–200.
4. Шмиттер Ф. Угрозы и дилеммы демократии / Ф. Шмиттер // Век XX и мир. – 1994. – №7–8. – С. 142–161.
5. Драгунский Д.В. Проект-91 и сопротивление стиля / Д.В. Драгунский // Политические исследования. – 1998. – №6. – С.6–12.
6. Конституція України. Офіційне видання. – К.: Наук. думка, 2006. – 150 с.
7. Конституційна реформа і президентські вибори.: Школа політичної аналітики. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.spa.ukma.kiev.ua>. – Назв. з титул. екрану.
8. Украина в системе современных цивилизаций: трансформации государства и гражданского общества: Материалы II-й международной научно-практической конференции (26-27 июня 2008 г.). – Одесса „ВМВ”, 2008. – 344 с.
9. Політична система і громадянське суспільство: українські реалії / За ред. А. І. Кудряченка. – Київ: НІСД, 2007. – 396 с.

УДК: 323.39+321.7

Романюк О.І.
Харківська державна академія культури

ЦИРКУЛЯЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ НА ПОСТКОМУНІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ

У статті розглядається проблема циркуляції політичних еліт. Автор, наголошуючи на зумовленості цього процесу характером політичного режиму, особливу увагу приділяє особливостям становлення та розвитку механізму циркуляції політичних еліт в умовах посткомунізму.

Ключові слова: політичні еліти, політична демократія, демократичні транзити, посткомуністичні суспільства.

Романюк А.И.

ЦИРКУЛЯЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЭЛИТ В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИИ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ НА ПОСТКОМУНИСТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье рассматривается проблема циркуляции политических элит. Автор, подчеркивая обусловленность этого процесса характером политического режима, особое внимание уделяет особенностям становления и развития механизма циркуляции политических элит в условиях посткоммунизма.

Ключевые слова: политические элиты, политическая демократия, демократические транзиты, посткоммунистические общества.

Romanyuk O.

THE CIRCULATION OF POLITICAL ELITES IN THE DEMOCRATIC CONDITIONS AND ITS PECULIARITIES ON THE POSTCOMMUNIST AREA

The problem of political elites circulation are considered in this article. The author, emphasizing of stipulation of this process by the character of the political regime, pays special attention to the peculiarities and development of the mechanism of the political elites circulation in postcommunist conditions.

Key words: *political elites, political democracy, democratic transits, postcommunist societies.*

Необхідною передумовою суспільного поступу є циркуляція політичних еліт, що за різних типів політичних режимів має свої особливості. За недемократичних режимів циркуляцію політичних еліт зумовлюють воля лідера, інтереси олігархічних груп, боротьба всередині правлячої камарилі тощо. Натомість за демократії у підґрунті цього процесу лежать вільні й конкурентні вибори. Перехід до демократії передбачає впровадження електорального механізму циркуляції політичних еліт. У статті ставиться завдання виявити особливості становлення такого механізму в умовах посткомуністичних трансформацій.

1. Виникнення теорії політичної еліти та уявлень про циркуляцію еліт

Виникнення теорії політичної еліти спричинило становлення сучасної демократії. На відміну від античної (полісної) демократії, де усі найважливіші рішення ухвалювалися *народом* (демосом) на народних зборах (агорі), у сучасній (модерновій) демократії абсолютна більшість рішень стала ухвалюватися не народом, а *представниками*, яких народ обрав до владних структур. Оскільки рішення представників народу далеко не завжди відповідали сподіванням народу (виборців), увага науковців зосередилася на аналізі осіб, що одержали компетенцію ухвалювати політичні рішення. Їх сукупність стала розглядатися як окрема соціальна верства – *політична еліта*.

Розробку теорії політичної еліти започаткував італійський соціолог Гаetano Моска, якій у своїй роботі „Елементи політичної науки” (1896 р.)¹ висунув ідею *правлячого класу*. Розкриваючи сутність цієї ідеї, Моска писав: „В усіх суспільствах ... існує два класи людей: клас керуючих та клас керованих. Перший, завжди менш чисельний, виконує усі політичні функції, монополізує владу та насолоджується тими перевагами, що дає влада, у той час як інший, більш чисельний, керується та контролюється першим” [1, с. 187]. Схожі ідеї виказав у роботі „Трактат про загальну соціологію (1909 р.) інший італійський соціолог Вільфредо Парето, який й застосував поняття „*еліта*” відносно суспільства, розуміючи під ним сукупність якостей, що дозволяють певній групі посісти панівне становище у суспільстві. За думкою Парето, природна та соціальна нерівність людей зумовлює поділ суспільства на нижчу страту (не еліту) та вищу (еліту). Німецький соціолог та політичний діяч Роберт Міхельс, дослідивши структуру політичних партій, у роботі „Соціологія політичної партії в умовах демократії” (1911 р.) зробив висновок про те, що ефективність діяльності партій потребує функціональної спеціалізації, вирізнення керівного ядра та апарату, які поступово, але неминуче, виходять з-під контролю рядових

¹ Ця робота більш відома за назвою її американського англomовного видання 1939 р. – „Правлячий клас” (Mosca, G. The Ruling Class. – N.Y.: McGraw-Hill Book Co, 1939).

членів та підкоряють політику власним інтересам, внаслідок чого, будь-якою, навіть демократичною організацією, завжди фактично править елітарна група.

Аналізуючи політичну еліту науковці відмітили її схильність до змін. Парето, поділивши еліту на „*правлячу*” та „*не правлячу*”, зауважив, що завдяки циркуляції правляча еліта знаходиться у стані постійної повільної трансформації. Проте гальмування циркуляції призводить до нагромадження у вищих шарах суспільства елементів, що деградували й позбулися якостей, необхідних для утримання влади, та уникають застосування сили. У той же час у нижчих шарах зростає число елементів, які мають необхідні здібності для виконання функцій управління та схильні до використання сили. Така ситуація призводить до революцій, внаслідок яких відбувається оновлення правлячої еліти [2]. Моска вирізнув дві тенденції розвитку правлячого класу: *аристократичну*, яка проявляється в намаганні політичного класу стати спадкоємним, що зумовлює його закриття, кристалізацію, виродження та, як наслідок, суспільний застій і, на кінцевий рахунок, тягне за собою активізацію боротьби нових соціальних сил за заняття панівних позицій у суспільстві, та *демократичну*, яка виявляється в оновленні політичного класу за рахунок найбільш здатних до управління та активних нижчих верств, що запобігає дегенерації еліти, робить її здатною до ефективного керівництва суспільством. Проте Міхельс зауважив, що „одвічна боротьба між аристократією та демократією насправді ... є лише боротьбою між колишньою меншістю, що захищає своє панування, та новою честолюбною меншістю, яка прагне завоювання влади, бажає злитися з попередньою або скинути її. Результат будь-якої класової боротьби ... полягає лише в заміні – одна меншість змінює іншу у своєму пануванні над масами” [3, с. 42].

2. Вплив теорії політичної еліти на розвиток уявлень про демократію

Здавалось би теорія еліти заперечує можливість демократії, проте розуміння того, що, з одного боку, складність сучасного суспільного організму, зумовлюючи необхідність професійного керівництва ним, робить здійснення політичної влади безпосередньо народом неможливим, а з іншого, неконтрольованій народом еліті властива тенденція виродження (втрати елітної якості), призвело до виникнення *елітарної концепції демократії*, яка знайшла втілення у плебісцитарній теорії Макса Вебера [4, с.674-703]. Елітарна концепція, відкинувши трактування демократії як безпосереднього правління народу, визначила її як такий політичний режим, за якого народ шляхом вільних виборів *періодично* коригує склад і діяльність політичної еліти та надає їй легітимності.

Елітарна концепція одержує поширення у період між світовими війнами, але після Другої світової війни на зміну їй приходять *плюралістична концепція*, фундаторами якої вважаються австрійський економіст Йозеф Шумпетер [5, с. 333-351] та німецький філософ Карл Маннгейм [6]. Будучи наслідком еволюції елітарної, плюралістична концепція також на початку виходила з того, що суспільством керує політична еліта, але в ній наголошувалося на тім, що демократичне врядування передбачає: 1) поділ політичної еліти на дві групи: *правлячу еліту* – політиків, які у даний час здійснюють владу, та *контр-еліту* – політиків, що знаходяться в опозиції до правлячої еліти; 2) наявність у контр-еліти реальних важелів контролю за діяльністю правлячої еліти; 3) періодичну зміну елітарних груп біля керма урядової влади внаслідок вільних виборів (схема 1).

Покладена у підґрунтя багатьох сучасних теорій демократії, як то теорія конституційно-плюралістичного режиму французького соціолога Реймона Арона [7, с.91-180], теорія поліархії американського політолога Роберта Дала [8] тощо, плюралістична концепція посідає сьогодні провідне місце у демократичних студіях, проте в ній все більше й більше уваги приділяється проблемі впливу різних груп інтересів на формування, функціонування та циркуляцію політичних еліт.

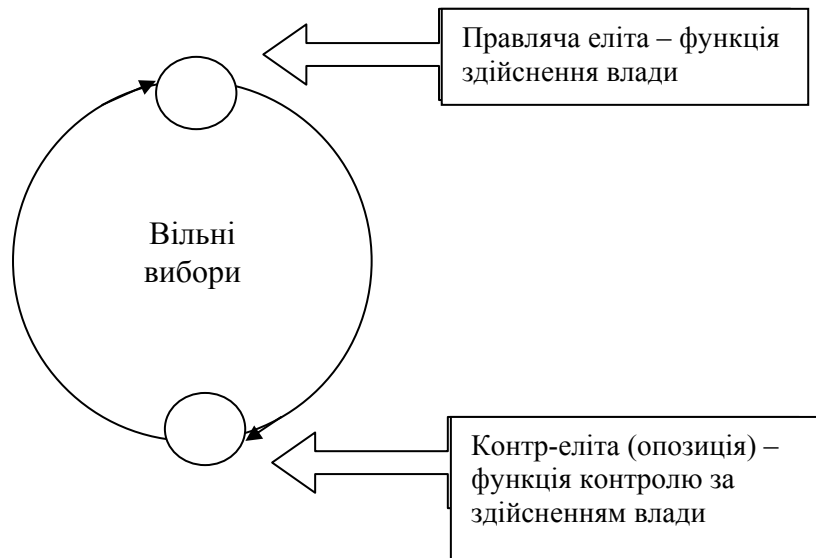

Схема 1. Циркуляція політичних еліт у плюралістичній теорії демократії

3. Проблема циркуляції політичних еліт у транзитологічній парадигмі

Велика увага проблемі циркуляції політичних еліт приділяється у транзитології – напряму політичної науки, що спеціалізується на дослідженні переходів до демократії. Ґрунтовними постулатами парадигми транзитології, сформульованими Данквартом Растровим [9], Гілл’ермо О’Доннеллом і Філіпом Шміттером [10], вважаються наступні: 1) передумовою процесу переходу до демократії є криза авторитарного режиму, під час якої відбувається диференціація правлячої еліти на *консерваторів* (прибічників *жорсткої лінії*) та *реформаторів* (прибічників *м’якої лінії*); 2) процес демократизації „починається внаслідок появи нової еліти, яка підіймає пригноблені та позбавлені раніш керівництва соціальні групи на узгоджені дії” [9, с.8]; 3) сприятливіші умови для переходу до демократії виникають тоді, коли у старій еліті гору беруть „реформатори”, а у новій – „помірні”; 4) механізм політичної демократії запускається, якщо „реформатори” та „помірні” домовляються (укладають *пакт*) щодо інституціональної структури та нормативної бази нової політичної системи [10, р.37-39].

Усталення політичної демократії у транзитології пов’язується з впровадженням електорального механізму циркуляції політичних еліт. Адам Пшеворський підкреслює: „Демократія – це система, за якої партії програють вибори. Існують партії – групи людей з певними інтересами, цінностями та думками. Існує боротьба, що йде за правилами. І є тимчасові переможці і переможені” [11, с.28]. Відповідно Семюелю Гантінгтону, демократичний режим консолідується, „якщо партія або група, що одержала владу внаслідок первинних виборів під час переходу до демократії, програє на наступних виборах та передає владу переможцям, а ті, у свою чергу, мирно передають владу переможцям наступних виборів” [12, с.287].

4. Становлення механізму циркуляції політичних еліт в умовах посткомунізму

Крах комуністичних режимів, що стався на межі 1980-1990-х рр. спричинив кризу транзитології, оскільки перебіг посткомуністичних трансформацій не відповідав схемам, напрацьованим у її первісній парадигмі. Всупереч постулату транзитологічної парадигми про те, що найкращі умови переходу до демократії виникають тоді, коли між старою і

новою елітами створюється рівновага сил, найбільш успішні переходи до демократії посткомуністичних країн, як то доводить Майкл Макфол, відбуваються в умовах, коли: 1) перевага сил знаходиться на боці антикомуністичної опозиції; 2) опозиція виграє перші, установчі вибори, внаслідок чого відбувається зміна правлячої еліти; 3) нова політична еліта проводить необхідні для усталення демократії політичні та економічні реформи. Натомість, якщо перевагу сил одержує стара, комуністична еліта, виникає нова форма автократії. Рівновага ж сил призводить або до часткової, нестабільної демократії, або до автократії; або ж своїм наслідком має громадянську війну [13].

Аналізуючи проблему циркуляції політичних еліт в умовах посткомунізму, Млада Анна Вахудова робить висновок, що найбільш сприятливі умови для усталення демократії створюються тоді, коли політична конкуренція відбувається між реформованими комуністами та їх супротивниками з табору колишньої опозиції [14, с. 43-81]. Але таке уявлення є дещо спрощеним. Дійсно, трансформаційний процес пришвидшується, якщо виникає притаманний переважній більшості сталих демократій *біполярний тип* політичної системи, за якого урядову владу періодично здійснюють то правоцентристські, то лівоцентристські сили. В умовах посткомунізму правоцентристські сили рухають вперед ринкові реформи, а лівоцентристські пом'якшують їх соціальні наслідки.

Проте далеко не в усіх посткомуністичних країнах, як то в Албанії, Болгарії, Литві, Монголії, Польщі, Румунії, Угорщині, усталенню демократії сприяли змагання між екс-комуністичними партіями та колишньою антикомуністичною опозицією. У Чехії до складу лівого спектру, який конкурує з правим, входять як Чеська соціал-демократична партія, що виникла з лівої опозиції до колишнього комуністичного режиму, так і Комуністична партія Чехії та Моравії, яка, хоч і дещо трансформувалася, не порвала з комуністичним минулим. У низці новоутворених посткомуністичних держав, де трансформаційний процес має *бінарну структуру*², як то Естонії, Латвії, Словаччині, Хорватії, біполярні системи народилися на ґрунті змагань між націоналістами та лібералами. За такого типу циркуляції політичних еліт націоналісти виконували роботу з розбудови національної державності, а ліберали спрямовували розвиток країни у напрямі до вільного демократичного суспільства. Проте для усіх посткомуністичних країн, що набули якість ліберальних демократій або більш-менш послідовно рухаються в напрямку до цієї якості є притаманними партійна структуризація політичної еліти та конкуренція між елітарними групами в межах загально визнаних принципів, інститутів та норм. Натомість у тих посткомуністичних країнах, де не відбулося партійної структуризації політичної еліти та, внаслідок цього, не виникло електоральної конкуренції елітарних груп або ж елітарні групи не змогли домовитися щодо принципів, інститутів та норм, демократичні режими усталитися не змогли.

5. Специфіка української ситуації

Хоч з 1994 р. Україна вважається демократичною країною³, проте становлення електорального механізму циркуляції політичних еліт в ній не відбулося. На початку трансформаційного процесу цьому завадили: 1) президентсько-парламентська модель державного правління, що характеризувалася сильним перекосом повноважень на користь

² Застосувавши у низці своїх попередніх робіт поняття бінарної структури, автор цієї статті мав на увазі те, що трансформаційний процес в новоутворених посткомуністичних суспільствах має дві складові: соціально-політичну (перетворення тоталітарної системи на демократичну) та національно-політичну (перетворення територіальної частини колишнього багатонаціонального державного утворення на суверенну національну державу) [16].

³ У 2004 р. міжнародна правозахисна організація „Freedom House”, що здійснює моніторинг за станом свободи і демократії у світі, включила Україну до списку електоральних демократій, оскільки у цьому році в країні відбулися перші після загибелі комуністичного режиму та набуття нею державної незалежності парламентські та президентські вибори, які було визнані вільними і конкурентними.

президента⁴; 2) виборча система, яка не давала можливості створити стабільну політичну структуру парламенту⁵. Дія цих чинників спричиняла формування усієї вертикалі виконавчої влади главою держави та штучне створення у парламенті пропрезидентської більшості, внаслідок чого електоральна циркуляція політичних еліт унеможлиблювалася.

Політична реформа 2004 р., яка відбулася під час Помаранчевої революції, здавалося створила умови для становлення такого механізму. Внаслідок внесення змін до Конституції України, повідну роль у формуванні урядової влади мав відігравати парламент. Уряд мав формуватися коаліцією депутатських фракцій, яка у своєму складі налічує більшість від конституційного складу Верховної Ради і створюється внаслідок парламентських виборів. Зміна системи парламентських виборів зі змішаної (пропорційно-мажоритарної) на чисто пропорційну та впровадження до Конституції норми про те, що не входження депутатів, обраних за списком партії або блоку, до фракції цієї партії або цього блоку та вихід з неї, тягне за собою втрату депутатського мандату [15, с.39], мусили сприяти стабілізації політичної структури парламенту. Проте усталити електоральний механізм циркуляції політичних еліт в Україні не вдалося. Невдачу зумовили три головні причини:

Перша – *гострий конфлікт між провідними політичними силами* – Партією регіонів (ПР), „Нашою Україною” (НУ) та БЮТ. Якщо у підґрунті конфлікту між ПР з БЮТ та НУ лежали проблеми етнокультурного розвитку та пріоритетів зовнішньої політики, то конфлікт між НУ та БЮТ, які мали багато спільних політичних позицій, був зумовлений, насамперед, міжособистісними стосунками їх лідерів – Віктора Ющенко та Юлії Тимошенко, які після Помаранчевої революції посіли пости президента та прем'єр-міністра. Хоч „помаранчеві” двічі (у 2006-му та 2007-му) вигравали парламентські вибори, але конвертувати їх результати в урядову політику вони не спромоглися. У 2006 р. цьому завадили амбіції Ющенко, який, не бажаючи бачити прем'єр-міністром Тимошенко, а спікером парламенту лідера СПУ (партії, яка підтримувала Помаранчеву революцію) Олександра Мороза, всіляко затягував перемовини щодо створення коаліції. Не добившись бажаних посад в урядових структурах, еліта СПУ, зрадивши ідеали Помаранчевої революції, уклала угоду з ПР, внаслідок чого виникла „Антикризова коаліція” у складі ПР, СПУ та КПУ, яка сформувала другий уряд Януковича⁶. Після дочасних виборів 2007 р. Ющенко погодився на формування коаліційного уряду (БЮТ та НУ-НС) під проводом Тимошенко, але всіляко перешкоджав його нормальному функціонуванню, що призвело до фактичного розпаду „демократичної коаліції”.

Друга причина криється в *небажанні жодної з політичних сил працювати в межах чинної конституції*. Обіймаючи посаду президента, Ющенко (лідер НУ) увесь час намагався обмежити конституційні повноваження урядів. Тимошенко (лідер БЮТ), не бажаючи втратити після розпаду урядової коаліції (вересень 2008 р.) посаду прем'єр-міністра, не дала можливість розв'язати ситуацію конституційним шляхом через розпуск

⁴ Відповідно до Конституції президент призначав прем'єр-міністра „за згодою Верховної Ради”, але відсутність сталої політичної структуризації робила парламент легким об'єктом маніпулювання з боку президентської влади. Членів уряду, керівників інших центральних органів виконавчої влади та голів місцевих державних адміністрацій президент призначав „за поданням прем'єр-міністра”, проте, оскільки для зняття того з посади згода парламенту не потребувалася, таке „подання” було суто формальним.

⁵ До 2008 р. парламентські вибори в Україні проводилися за мажоритарною системою, внаслідок чого більшість мандатів одержували позапартійні депутати. Зміна системи парламентських виборів з мажоритарної на змішану ситуацію кардинально не змінила, бо за її мажоритарною частиною до Верховної Ради потрапляла критична маса позапартійних депутатів та поодиноких представників дрібних політичних партій, що створювало сприятливі умови для штучного формування парламентської більшості.

⁶ Зрада еліти дорого коштувала партії. Якщо на виборах 2007 р. СПУ набрала 5,69% голосів і посіла 33 місця у Верховній Раді, то у 2007 р. вона, набравши тільки 2,86 % голосів виборців, не пододала трьохвідсотковий застережний бар'єр і, відповідно, не потрапила до парламенту.

парламенту та проведення нових дочасних виборів. Янукович (лідер ПР), будучи прем'єр-міністром (2006-2007 рр.), намагався у неконституційний спосіб сформувати конституційну більшість у Верховній Раді, що мало наслідком її розпуск президентом Ющенком. Після того, як після президентських виборів 2010 р. він посів пост президента, у неконституційний спосіб було створено коаліцію „Стабільність і реформи”, яка сформувала уряд Миколи Азарова.

Третя причина – то *якість судової влади*. Аналізуючи становлення демократичних інститутів на посткомуністичному просторі, польський політолог Ян Зельонка відмітив тенденцію значно кращої дії юридичної гілки влади порівняно з парламентською та урядовою, зауваживши, що „найбільше це стосується конституційних судів” [17, с. 278]. Проте на Україну ця тенденція не розповсюджується. Внаслідок надмірної політизації й ангажованості приватними інтересами, судова влада в Україні виявилася нездатною виконувати роль безпристрасного арбітра політичних змагань, розв'язувати конфлікти між політичними силами та інститутами на ґрунті конституційних засад.

Особливо яскраво це виявилось у рішеннях Конституційного Суду України стосовно формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді. Не дивлячись на те, що стаття 83 Конституції України визначає, що коаліція формується виключно фракціями [16, с.39] і Конституційний Суд 17 вересня 2008 р. підтвердив цю норму [18], 6 квітня 2010 р. той же Конституційний Суд ухвалив рішення, за яким у формуванні коаліції мають право брати участь і окремі народні депутати [19]. Обґрунтовуючи його, Голова Конституційного Суду Андрій Стрижак заявив, що рішення стосовно можливості входження окремих народних депутатів до складу парламентської коаліції було ухвалене „на підставі правової ситуації, що склалася на сьогоднішній день”. У той же час він відмітив, що рішення від 17 вересня 2008 р. є *чинним*, але в зв'язку з прийняттям Закону „Про регламент Верховної Ради” *правова ситуація змінилася* [20]. Своїми наслідками таке, *ситуативне* трактування Конституції має невідповідність поділу політичної еліти на правлячу та опозиційну результатам парламентських виборів, що ставить під сумнів демократичний характер політичного режиму.

6. Висновки.

Політична демократія ґрунтується на електоральному механізмі циркуляції політичних еліт, ефективність якого зумовлюється стабільністю політичних інститутів та політико-правових норм. Стабільність політичних інститутів та політико-правових норм залежить від стосунків між провідними політичними силами суспільства та якості судової влади. Здатність політичних еліт домовитися щодо інститутів і норм та потім додержуватися досягнутих домовленостей є найважливішою передумовою усталення політичної демократії. У той же час у процесі усталення велику роль відіграє судова влада, яка має запобігати спробам певних елітарних груп відійти від домовленостей, що були унормовані в конституційних та законодавчих актах.

На посткомуністичному просторі на становлення електорального механізму циркуляції політичних еліт суттєво впливають три чинники.

Перший – процес роздержавлення суспільного виробництва та приватизації державної власності. Перемога на установчих виборах старої, комуністичної еліти, зумовлюючи номенклатурний характер приватизації, істотно заважає розбудові конкурентної політичної системи. Концентрація влади і власності в руках однієї групи не дає можливості іншим групам на однаковому рівні конкурувати з нею. Натомість перемога опозиційної до комуністичного режиму еліти сприяє розосередженню власності та відносному відстороненню бізнесу від політичної влади, що позитивно впливає на становлення політичної конкуренції.

Другий – новоутворений характер переважної більшості посткомуністичних держав, що спричиняє конфлікт політичної ідентифікації та продукує виникнення сил, які

нелояльно ставляться до національної державності⁷. Закриття таким силам доступу до правлячої еліти у Естонії, Латвії, Словенії, Хорватії сприяло процесу консолідації політичного режиму та просуванню до демократії. Натомість там, де таким силам не було впроваджено законодавчих обмежень, як то в Україні, між елітарними групами виник гострий конфлікт, що унеможливив демократичний поступ.

Третій – термін функціонування попереднього тоталітарного режиму та характер дототалітарних політичних відносин, що зумовлює процес перетворення політичної культури. У тих країнах, де тоталітарні режими функціонували менший час (протягом двох генерацій) та у дототалітарний період були запроваджені основи конституційного ладу з деякими елементами політичної демократії, демократизація політичної культури йде швидшими темпами, що сприяє усталенню демократичних відносин. Натомість у тих країнах, де за час функціонування тоталітарних режимів встигло змінитися три генерації населення⁸ й до того ж у дототалітарний період не було основ конституційного ладу, демократизація політичної культури йде вельми повільно, що відбивається на якості політичної еліти та стосунках між елітарними групами. Цим чинником можна пояснити й те, що у країнах Середньо- та Південно-Східної Європи, де традиції старої (буржуазної) школи права не були зруйновані вщент, судова влада відіграє істотну роль в усталенні демократичних відносин, а на пострадянському просторі (окрім країн Балтії), де судові інститути продовжують керуватися принципом *політичної доцільності*, – ні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 187–198.
2. Компендиум по общей социологии / В. Парето // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М.: Мысль, 1997. – Т. 2. – С. 59–67.
3. Михельс Р. Демократия и железный закон олигархии (глава из кн. „Социология политической партии в условиях демократии”) / Р. Михельс // Диалог. – 1991. – № 3. – С. 42–45.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644–706.
5. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1995. – 526 с.
6. Mannheim K. Freedom, power and democratic planning / K. Mannheim. – N.Y., Oxford University Press, 1950. – XXIV, 384 p.
7. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; [пер. с француз.]. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
8. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль; [пер. з англ.]. – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.
9. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу; [пер. с англ.] // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5–15.
10. O'Donnell, G, Schmitter P. C. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. C. Schmitter. – Baltimore (MD), L.: Johns Hopkins University Press, 1986. – 81 p.
11. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; [пер. с англ.] – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.
12. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; [пер. с англ.] – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.

⁷ З 30-ти посткомуністичних країн, що існують на сьогодні, 24 є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпадів Радянського Союзу, Югославії та Чехо-Словаччини.

⁸ Відповідно висновкам соціальної психології, при суттєвій зміні соціального контексту у третій генерації відбувається зміна культурного генокоду.

13. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – Vol. 54.– 2002. – No. 2. – P. 212–244.
14. Вахудова А. М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / А. М. Вахудова; [пер. з англ.]. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. – 379 с.
15. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” №2222-IV від 8.12.2004 р. – Харків: Фоліо, 2005. – 47 с.
16. Романюк О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
17. Зельонка Я. Нові інститути у старому Східному блоці / Я. Зельонка // Глобальне відродження демократії / Я. Зельонка; [за ред. Л. Даймонда, М. Ф. Платнера; пер. з англ.] – Львів: Ахілл, 2004. – С. 271–288.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=19872>
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=106790>
20. В КС об'яснили причину прийняття рішення о легитимности коалиции [Електронний ресурс] // Главред. – 08.04.2010.. – Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2010/04/08/160103-16.html>

УДК 329.8:339.13.017

Работягова І.В.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У РАМКАХ ПОЛІТИЧНОГО РИНКУ УКРАЇНИ

У статті розглянуто сутність українських політичних партій, невиконання ними відповідних функцій, реалізація яких зумовлює статусно-рольові характеристики організації як політичної партії на політичному ринку. Особливості функціонування українських партійних організацій у рамках політичного ринку є підставою вважати їх партійними субститутами, що не тільки не реалізують функцію владного та соціального будівництва, але й заважають поступовій розбудові справжніх політичних партій.

Ключові слова: політичний ринок, квазіпартійна система, інституціоналізація партійної системи, політичні партії, партійні субститути.

Работягова И.В.

СУЩНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В РАМКАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО РЫНКА УКРАИНЫ

В статье рассматривается сущность украинских политических партий, невыполнение ими соответствующих им функций, реализация которых обуславливает статусно-ролевые характеристики организации как политической партии на политическом рынке. Особенности функционирования украинских партийных организаций в рамках политического рынка дают основание считать их партийными субститутами, которые не только не реализуют функцию властного и социального строительства, однако противостоят постепенному строительству политических партий.

Ключевые слова: политический рынок, квазипартийная система, институционализация партийной системы, политические партии, партийные субституты.

Rabotyagova I.V.

POLITICAL PARTIES ESSENCE IN UKRAINIAN POLITICAL MARKET FRAMEWORK

The article reviews the Ukrainian political parties' essence, non-implementation of functions correspondent to them, realization of which causes status and role characteristics of organization as a political party in the political market. The functioning features of Ukrainian party organizations in political market framework give the reason to consider them as party substitutes, which not just carry out the power and social building function but also withstand the progressive political parties building.

Key words: political market, quasi-party system, party system institutionalization, political parties, party substitutes.

Політичний порядок в Україні сьогодні характеризується провалом політичної модернізації, що була проваджена з моменту набуття державою незалежності та мала на меті формування самостійного українського політичного ринку та політичних партій як його ключових гравців за західним зразком. Даний процес переживає перманентну кризу, оскільки він першочергово здійснювався як копіювання західного зразку без встановлення його інституціональних компонентів, що є зовнішнім виглядом без тих елементів, які мають лежати в його основі. Важливі вади були закладені у процесі побудови партійної системи. Виникаючи як багатопартійна слабкоінституціоналізована система, партійна система України згодом не стала стабільною, не виробила здатність бути якісним ресурсом формування органів державної влади. Натомість вона переформатувалася у квазіпартійну систему, що продукувала неформальні механізми взаємодії на ринку владних ресурсів.

Проблему партійних субститутів в рамках політичних ринків на теренах пострадянських режимів та шляхи подолання їх впливовості завдяки неформальним зв'язкам розглядає провідний американський дослідник політичного ринку Радянського Союзу та пострадянських держав після його розпаду Генрі Хейл [1]. Особливу значущість у досягненні балансу в рамках політичних змагань вчений надає політичним партіям, що реалізують приналежні ним функції, оскільки невиконання даних функцій у суспільстві, викликане субституїзацією партійного поля, здатне призвести до дестабілізації не тільки політичної гри, але й самих правил гри.

Процес становлення партійної системи України значною мірою схожий на той самий процес, притаманний пострадянським недемократичним режимам, зокрема Росії, що відзначався спробами формування системи представництва інтересів електорату. На політичному просторі стихійно формувалися партійні утворення, що могли за певних умов стати повноцінними політичними партіями. Посткомуністичні транзити на відміну від попередніх переходів до демократії в рамках „третьої хвилі” проходили в умовах кардинальної перебудови світового політичного порядку. Питання інтеграції цих країн у світову економіку взагалі не стояв, бо вони були в неї так чи інакше в неї інтегровані [2, с.137]. А отже, приналежність до світового простору формування інститутів, що відзначають та зумовлюють демократичність державних політичних ринків, давала змогу привнести міжнародний досвід у власний процес партійного будівництва

Однак процес формування політичних партій було заміщено субституціюванням партійного поля в силу того, що промислові групи, що потребували владної підтримки власного бізнесу, обрали можливість отримати певні преференції незалежно від електоральних циклів. Це стало можливим тоді, коли бізнес підтримав неінституціоналізовані політичні сили, що були вписані у систему неформального розподілу впливів та привілеїв. В той же час, етап інституціоналізації системи не мав місця, що призвело до викривлення сутності політичних партій.

Виходячи з вищесказаного, сучасні українські партійні організації не можуть бути розглянуті в рамках політичної системи, оскільки, використовуючи неформальні засоби реалізації інтересів не вписуються у формальну структуру політичної системи, що ґрунтується на формальних механізмах реалізації влади. З точки зору політичної системи політичні партії в Україні не існують, оскільки не виконують формальні функції, що приписуються „справжнім політичним партіям” структурою політичної системи. Однак функціонування партійних організацій здатна пояснити теорія ринків, яка ґрунтується на положенні, що політичні процеси можна представити у якості конкуренції гравців на ринку владних ресурсів, легітимності тощо. В рамках політичного ринку існує попит та пропозиція, специфічні товари та послуги [3, с.101], однак найважливішим моментом є те, що, на відміну від політичної системи, ринковий фрейм дозволяє розглянути ту мережу патрон-клієнтних відносин, неформальних механізмів лобіювання тих чи інших рішень, завдяки чому їм вдається отримати вигоди не через активну роботу протягом електорального циклу, а за допомогою вигідних зв'язків та патронажної допомоги з боку посадовців.

Такі антропологічні особливості функціонування українських партійних організацій, розглянуті крізь призму політичного ринку, залишаються акторами на його теренах, але такими акторами, що грають не за правилами, а отже присвоюють владних та економічних ресурсів більше, ніж це може витримати баланс, потрібний для гри за правилами. Тому інші гравці також можуть виходити з позицій гри не за правилами, що дестабілізує ринок. Оскільки ті актори, що грають за формальними правилами на ринку не здатні скласти конкуренцію тим, що грають не за правилами, сильні партії не здатні сформуватися в рамках такого континууму.

Взагалі, сила партії визначається масштабом підтримки мас та ступенем її інституціоналізації. Слабкість партій у комплексі з фрагментацією лідерства, розшаруванням масової підтримки, деградацією організаційної структури та перемикання уваги політичних лідерів з партії на бюрократію здатна стимулювати виокремлення силових структур у окремий полюс влади та посилити їх вплив настільки, що захоплення ними влади стане можливим [4, с.401].

Причина неефективності самих по собі українських партійних організацій полягала в тому, що вони являли собою поєднання сили та слабкості [1]: їх могла підтримувати значна частина електорату на загальнонаціональному рівні, однак вони в той же час не

були достатньо організаційно впорядкованими (наприклад, Рух та СПУ, що постійно потерпали від внутрішніх розколів) або ж навпаки, могли бути оптимально організаційно впорядкованими, однак сповідувати ідеї, що підтримувалися лише невеликою електоральною (наприклад, регіональною) групою (наприклад, Конгрес українських націоналістів, КПУ, що поступово втрачав підтримку). Слабкість партійної системи, неконкурентоспроможність українських партій в свою чергу також стимулювала формування партійних субститутів, зокрема таких як регіональні політичні машини та політизовані фінансово-олігархічні групи.

Сучасне партійне поле України складається з акторів, які не є повною мірою політичними партіями, а скоріше політичними субститутами, оскільки не виконують відповідні завдання. Ключовими функціями політичних партій (таких, що сформувалися по завершенні процесу їх інституціоналізації в рамках політичного поля у західних державах) є владно-організаційна та електоральна. Перша полягає в тому, що партії є ключовим гравцем на ринку влади, оскільки переважно політичні партії виступають ресурсом формування парламенту, а отже парламентської більшості, символічним ресурсом у висуненні та підтриманні кандидатів у президенти, прем'єр-міністр також є представником певної політичної партії, а отже його партійна приналежність впливає на його взаємовідносини з президентом. Електоральна функція політичних партій полягає у тому, що вони покликанні представляти інтереси окремих електоральних груп, тобто виступати посередником між електоратом та державною владою у процесі формування, агрегації, артикуляції інтересів, їх переформатуванні у політичне рішення та імплементації цього політичного рішення. Партії західного типу в рамках реалізації другої функції несуть відповідальність на наступних виборах за те, чи були взяті до уваги протягом електорального циклу інтереси тих електоральних груп, на які спиралася партія під час попередніх виборів [5]. Таким чином, здатність залишитися при владі не дивлячись на невиконання пунктів програми практично нівелюється самим по собі електоральним процесом [6].

У той же час, як зазначалося вище, українське партійне поле формується з партійних субститутів. На відміну від політичних партій, партійні субститути не є засобом артикуляції інтересів електорату, а скоріше виражають інтереси окремих промислових груп, а отже не виконують функцію соціального представництва. В рамках українського політичного поля партійні субститути також можуть проявлятися у формі персоналізованих груп інтересів на чолі з промисловим магнатом, або ж так звані „горизонтальні” партії, що складаються з декількох груп інтересів, що ситуативно сформували політичну силу задля отримання можливості делегувати власних представників до органів державної влади. Такі утворення формуються переважно навколо лідера, що призводить до виходу на перший план лідерського характеру самої партії, а отже – до пріоритету висвітлення фігури лідера на електоральному просторі, а не до формулювання та наслідування чіткої та технічної програми партії.

Теоретично партії самостійно можуть подолати впливовість партійних субститутів та сформувати якісну партійну систему (на зміну квазіпартійній) у два етапи [1, с.20]:

1) Політична партія має виробити настільки потужний ідейний капітал, який, наділивши собою всіх партійців, зробив би партію більш впливовою, ніж політичні субститути;

2) Ідеї партії мають стати більш популярними серед електоральних груп, ніж ті ідеї, що були задекларовані партійними субститутами. В даному випадку партія може обрати для себе спеціалізацію на окремій сфері суспільного життя або ж виробити репутацію на загальнонаціональному рівні, використовуючи актуальні проблеми, що є характерними для місцевого рівня виборців усієї держави.

Однак український досвід демонструє нездатність партій самостійними заходами подолати впливовість партійних субститутів. Проблема політичних партій у здобутті електоральної підтримки в умовах субституційованям партійного поля полягає в тому, що квазіпартійні організації на місцевому рівні матимуть більшу підтримку, оскільки вони зацікавлені у розвитку регіону, який вони представляють, а отже намагаються впливати на локальні процеси якомога більш позитивно, таким чином збільшуючи власну електоральну підтримку. Однак, не дивлячись на широку регіональну підтримку, що базується на обміні за принципом „блага-голоси” [6] (під благами розуміються так звані „public goods”, що є колективними благами, такими як відремонтовані дороги, відкриття нових шкіл чи лікарень на периферії, створення нових робочих місць тощо, які пропонуються у якості обіцянок виборцям, які виборець нібито отримує, якщо віддасть свій голос за кандидата, що пропонує ці блага), у загальнонаціональному масштабі такі квазіпартійні об’єднання не здатні до вироблення та реалізації політичного курсу, що був би привабливим на всеукраїнському електоральному ринку. Регіональна підтримка партійних субститутів стимулює диференціацію електорату за принципом підтримки вирішення локальних, а не загальнодержавних проблем.

Важлива роль у формуванні партійної системи відводиться президенту як інституту, що здатен впливати на формування партійної системи. Президент, наділений потужними неінституціональними повноваженнями (що є характерним для пострадянських держав), здатен на основі об’єднання слабких лояльних партій сформувати сильну пропрезидентську партію, що змогла би за допомогою власного ідейного та організаційного капіталу подолати впливовість партійних субститутів. Однак, сильному Президенту в умовах неінституціоналізованої системи взаємодії між ключовими гравцями з точки зору отримання політичних дивідендів зручніше підтримувати свій статус в рамках „патронажного президентства”, що є загрозою національній безпеці держави [7, с.217], оскільки „інститут патронату” сприяє не тільки неформальному розподілу благ на ринку влади, але й призводить до патронажного „дозволу” ухилення від уплати податків, що зводить нанівець фіскальну політику держави. В той же час, спиратися на впливовість партійних субститутів вигідно як президенту, так і великому бізнесу. Бізнес немотивований на вкладання фінансів у розвиток партійної системи, зокрема у розвиток тієї чи іншої партії, оскільки ефект фінансування проявляється лише через 1–2 електоральних цикли, в той час як фінансування партійних субститутів завдяки їхньої вписаності у неформальну мережу розподілу владних ресурсів дозволяє отримати вигоду в тому ж електоральному циклі.

Складність у досягненні успіху політичними партіями полягає в тому, що ймовірність, що за них проголосує значна частина електорату, залежить від того, чи були вони успішні протягом останнього електорального циклу у рішенні актуальних для держави та суспільства питань, в той час як партійні субститути отримують голоси виборців через відсутність інших варіантів голосування.

Найбільш ґрунтовною проблемою оптимізації партійного поля є певний тип політичної культури, поширеної на українському просторі. Формування тих чи інших інститутів напряму залежить від наявної політичної культури [8, с.60], що доводить провал модернізаційних теорій, які стикнулися з проблемою короткострокової розбудови демократії в рамках недемократичних (постколоніальних) режимів. Побудова тих чи інших інститутів залежить від специфіки політичної культури, однак політична культура також здатна поступово видозмінюватися, залежно від наявних інститутів. В умовах української політичної культури, що переважно розуміє неформальні механізми реалізації влади як історично обумовлені (радянський спадок), не віддаючи перевагу інституціоналізованим механізмам прийняття та реалізації владних рішень, партійні субститути отримують певну преференцію на рівні громадської свідомості.

Сучасна партійна система України включає в себе різного ступеня впливовості партійні субститути. Запит на третю силу, який було продемонстровано в процесі президентських виборів 2010, підтвердив відсутність партій, здатних виступити на потужних позиціях та створити альтернативу партійним субститутам, а також запит на професійно організовані політичні партії. Однак небажання ключових акторів політичного процесу формувати партійну систему призводить до відсутності консолідації президента з парламентом, парламенту з (найчастіше) змішаним кабінетом міністрів, кабінету з президентом, оскільки партійні субститути, що виступають ресурсом формування даних органів державної влади, не тільки не мають та не слідує стійкою програмою дій, але й також легко змінюють того, чийм вказівкам слідувати.

Пріоритетом у реформуванні партійної системи України задля уникнення коабітації найбільш має стати варіант приналежності президента, прем'єр-міністра та однопартійного кабінету міністрів до однієї політичної сили, важливим аспектом досягнення такої мети є формування такої пропрезидентської партії, яка б була здатна сформувати стійку парламентську більшість. Однак на противагу такій партії мають існувати не менш професійні партії, які б за допомогою тіньового кабінету захищали би інтереси не представленого у парламенті електорату.

Задача дійсного президента на сьогодні в рамках оптимізації партійної системи полягає у заблокуванні відцентрових тенденцій у Партії Регіонів, що на даний момент складається з окремих груп інтересів. З метою зниження транзакційних витрат необхідним кроком є за допомогою нової електоральної формули нівелювати „золоту акцію” „третіх” партій, оскільки їх проходження до парламенту як правило призводить до формування змішаного кабінету, що, в свою чергу, знижує ефективність його співпраці з законодавчою гілкою влади та президентом. Така електоральна формула може базуватися на піднятті віртуального бар'єру за допомогою встановлення регіональних маломандатних округів та регіональних відкритих списків.

Виходячи з вище зазначеного, варто визнати, що українська партійна система є квазіпартійною за власною сутністю та не здатна адаптуватися та долати виклики, що виникають в рамках сучасного політичного ринку в Україні. Її вдосконалення за допомогою видозміни електоральної системи має стати метою оптимізації правил та механізмів політичного ринку, оскільки ефект держави західного типу може бути досягнуто лише за умов інституціоналізації її базових механізмів функціонування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hale H. Why Not Parties In Russia? Democracy, Federalism, and the State / H. Hale. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 263 p.
2. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
3. Недяк И.Л. Политический маркетинг: Основы теории / И.Л. Недяк. – М.: Издательство „Весь Мир”, 2008. – 352 с.
4. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
5. Kayser M.A. Who Surfs, Who Manipulates? The Determinants of Opportunistic Election Timing and Electorally Motivated Economic Intervention / M.A. Kayser // American Political Science Review. – Vol. 99, No. 1, February 2005.
6. Нуреев Р.М. Теория общественного выбора. Курс лекций: учебное пособие для вузов / Р.М. Нуреев. – М., 2005. – 531 с.
7. Крысенко А.В. Политическая антропология: концептуальное поле и институционализация исследований / А.В. Крысенко // Ойкумена. – 2009. – № 6. – С. 211–220.

8. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; [под ред. проф. Бажанова В.А.; пер с англ.]. – М.: „Российская политическая энциклопедия”, 2000. – 320 с.

УДК: 323.1

Луцишин Г.І.

Національний університет „Львівська політехніка”

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕТНІЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

У статті аналізуються передумови виникнення, особливості розвитку етнічних партій, зокрема, розглядаються партії національних меншин. Особлива увага приділяється позитивним прикладам розвитку етнопартій в європейських державах, а також аналізується діяльність етнічних партій в Україні. Наголошується, що діяльність етнічних партій в стабільних демократичних країнах може доповнювати етнополітику держави, сприяти консолідації політичної нації, однак в перехідний етап розвитку етнічні партії часто можуть сприяти загостренню міжетнічних конфліктів та посилювати дезинтеграційні процеси в державі.

Ключові слова: етнічні партії, політична нація, національні меншини, етнополітика, міжетнічні конфлікти, міжнаціональні відносини, політизація етнічності.

Луцишин Г.И.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В УКРАИНЕ

В статье анализируются предпосылки возникновения, особенности развития, роль этнических партий, в частности, рассматриваются партии национальных меньшинств. Особое внимание отводится положительным примерам развития этнических партий в европейских государствах, а также анализируется деятельность этнических партий в Украине. Подчеркивается, что деятельность этнических партий в стабильных демократических странах может дополнять этнополитику государства, содействовать консолидации политической нации, однако в переходной этап развития этнические партии часто могут содействовать обострению межэтнических конфликтов и усиливать дезинтеграционные процессы в государстве.

Ключевые слова: этнические партии, политическая нация, национальные меньшинства, этнополитика, этнические конфликты, межнациональные отношения, политизация этничности.

Lutsyshyn H.

FEATURES OF DEVELOPMENT OF ETHNIC PARTIES ARE IN UKRAINE

This article analyses the specials of development role of ethnic parties and parties of national minorities. The special attention is given to the positive examples of development of ethnic parties in the European states, and also the analyzed and of ethnic parties in Ukraine. It is underlined that activity of ethnic parties in stable democratic countries can complement the ethno politics states, assist to consolidation of political nation, but in transformation period ethnic parties can intensity the ethnic conflicts and processes of disintegration.

Key words: political nation, ethnic parties, national minorities, ethno politic, ethnic conflicts, international relations,

Процес розвитку етнічних партій є доволі тривалим, зокрема, починаючи з кінця XIX ст. у більшості країн Європи етнічні чинники стають доволі впливовими у політичному житті. Як наслідок, етнічні спільноти з метою відстоювання своїх інтересів в органах влади створюють власні політичні партії. На початку XX ст. в Австро-Угорщині існували німецька, угорська, чеська, польська, русинська, словенська та італійська партії. Подібна ситуація склалася в Чехословаччині, Німеччині та Англії. Проте активне наукове вивчення етнічних партій відбувається лише у другій половині XX ст.

Етнополітична партія – партія, члени якої активно вболівають за захист інтересів окремої етнічної групи, мають намір представницьким чином брати участь в політичному житті держави, у якій проживають, при цьому обстоюючи конкретні інтереси етногрупи, яку репрезентують.

Сьогодні питання розвитку етнічних партій залишається доволі неоднозначним, оскільки більшість науковців наголошує на тому, що створення та розвиток таких партій значною мірою сприяє дезінтеграційним процесам в державі, загостренню міжетнічних конфліктів, протистоянню титульного етносу та національних меншин. Наприклад, Доналд Л. Горвіц стверджує, що етнічні партії є головним елементом, який привносить етнічними конфліктами в партійну політику [1]. Натомість Моріс Дюверже розглядає етнічні партії як фактор, що своєю появою сам у майбутньому буде викликати етнічні конфлікти [2].

Мета роботи – проаналізувати особливості та передумови розвитку етнічних партій, їх вплив на процес консолідації політичної нації, а також можливість негативних наслідків діяльності етнічних партій – загострення міжнаціональних відносин та посилення дезінтеграційних настроїв в державі.

Вивченню даного питання присвячено ряд праць, зокрема, серед зарубіжних вчених, це праці Б.Андерсона, Р.Брюбейкера, Е.Сміта, К.Дойча, М.Дюверже, П.Бурдье, Е.Шилза. Серед українських дослідників особлива увага приділяється у працях таких науковців як Варзар І.М., Євтух В.Б., Римаренко Ю.І., Кресіна І., Колодій А.Ф., Курас І.Ф., Кіссе А., Картунов О.В., Майборода О., Шкляр Л.Є. та ін.

Можна виділяють різні типи етнічних партій – партії титульних етносів, партії корінних народів та партії національних меншин. Оскільки проблема, яку ми аналізуємо, є доволі широкою, то ми більшою мірою зосередимо свою увагу на аналізі партій національних меншин. Роль етнічних партій може бути різною, зокрема, у стабільних демократичних країнах вони доповнюють етнополітику держави, найчастіше захищаючи права національних меншин, а в перехідний етап розвитку держави етнічні партії можуть сприяти виникненню та загостренню міжетнічних конфліктів. Позитивним прикладом діяльності етнічних партій у країнах сучасної Європи можна назвати партії угорців у Словаччині та Румунії, албанців у Македонії, фризів у Нідерландах, поляків у Литві [3].

Сьогодні партії етнічних груп існують по всьому світу, як в розвинутих демократичних, так і недемократичних країнах. В ряді країн їх діяльність чітко визначена законодавством і не виходить за межі дозволеного законом, а в деяких з країн етнічні партії заборонені законодавством.

Етнополітичну партію можна розглядати як окремий суб'єкт міжетнічних взаємин, а також вона виступає як джерело політичної влади певного народу-етносу, особливо національних меншин. На переконання професора І. М. Варзара „етноменшини можуть і повинні брати участь у процесах державотворення як прямим і безпосереднім, так і опосередкованим, представницьким чином, через свої політичні партії і громадсько-культурні асоціації” [4, с.298]. Держава, в свою чергу, має визнати їх правояридичними органами влади, поряд з етнокультурними та етнорелігійними організаціями.

У ряді країн Східної Європи є доволі позитивна практика діяльності етнополітичних партій. Зокрема, у Румунії етнічні угорці становлять 7% населення і представлені

потужною політичною партією – Демократичним альянсом угорців Румунії (ДАУР). У Словаччині угорська меншина, що складає 9,7% усього населення, створила Словацьку угорську коаліційну партію (СУКП), що бере участь у правлячих коаліціях починаючи з 1998-го року. В період між виборами 1998-го і 2002-го року СУКП призначила віцепрем'єр-міністра, двох міністрів і державного секретаря в міністерстві освіти. В уряді, що прийшов до влади у жовтні 2002-го року, СУКП знову здобула посади заступника прем'єр-міністра з питань національних меншин та міністрів екології, сільського господарства, регіонального розвитку. В цей період обидва уряди потребували підтримки СУКП для створення депутатської більшості в парламенті. Також в парламентах Іспанії та Італії присутні кілька етнічних партій.

Процес формування етнополітичної партії є доволі складним та тривалим, і найчастіше супроводжується такими процесами як активізація діяльності етнічних еліт, політизація етнічних настроїв етногрупи, посилення асиміляційних процесів, активізація відносин національних меншин із їх етнічною батьківщиною тощо. Досвід різних країн свідчить, що діяльність етнічних партій може мати різний характер: поміркований, радикальний, екстремістський чи сепаратистський.

Питання участі всіх суспільних груп країни в представницьких органах влади усіх рівнів є актуальним для будь-якої держави. Однак чи не найскладнішим є завдання відображення в представницькому органі інтересів національних меншин. Різні країни по-різному приходять до вирішення цього питання. Проблема представництва національних меншин в органах влади існує як для традиційно поліетнічних держав, так і для досить однорідних в етнічному плані держав. Ця проблема буде існувати доти, поки існуватимуть нації, народності, національні меншини. Загроза асиміляції національних меншин значно посилює прагнення до збереження своєї національної ідентичності, що завжди переходить у площину політичних відносин та необхідності прийняття політичних рішень.

Політичні вимоги національних меншин присутні у більшості випадків їхньої діяльності і проявляються вони головним чином у забезпеченні представництва в органах влади різних рівнів. Складність полягає в тому, що проблема представництва не повинна суперечити визнаному і закріпленому в більшості конституцій принципу рівного виборчого права.

Одним з методів запобігання і зняття міжетнічного напруження, вважає український дослідник А. Кіссе, може бути адекватна виборча система. Тобто існує зв'язок між стабільністю політичної системи і репрезентованістю етнічних груп в органах влади. Аналізуючи основні виборчі системи сучасності, автор приходять до висновку, що мажоритарна система спроможна забезпечити більшу стабільність, тоді як пропорційна допомагає досягнути кращої репрезентативності: „Пропорційна система сприяє появі „відчуття приналежності” у представників меншин і допомагає їм відчувати себе інтегрованими в суспільство. Але її недоліком вважають те, що вона „може призвести до ситуації, коли кожна етнічна група буде представлена власною партією, а кожна партія спиратиметься на підтримку лише однієї етнічної групи. Як наслідок, виборці віддаватимуть голоси „рідній” партії, незалежно від того, якого кандидата вона висуне” [5, с. 107-110].

Виборча кампанія може відображати природу міжетнічних взаємин і визначати характер політики після виборів. Водночас кампанія, яка акцентує увагу на загальних, а не суто етнічних проблемах, має більші перспективи для виборчого політичного процесу, який буде більш стабільним та репрезентативним. З огляду на це, для етнополітичної партії доцільним буде об'єднання з іншою, більш впливовою політичною силою. Наприклад, ряд представників Меджлісу кримськотатарського народу на парламентських виборах у березні 2006 р. були присутні у партійних списках від „Нашої України” [6, с.2].

привілеї, а є меншини, які зазнавали депортацій та репресій. Слід врахувати те, що кожна особливість розвитку тієї чи іншої національної меншини впливає на політичні симпатії, низький загальний рівень політизованості національних меншин.

Одним із способів узгодження інтересів і мирного розв'язання етнічних суперечок є формування і утвердження демократичного режиму. Але зв'язок між демократією та етнічними конфліктами має два аспекти, вважає український дослідник А. Кіссе: „З одного боку, демократія може допомогти зменшити етнічні напруження, з іншого – перехід до демократії створює сприятливі умови для зростання всіляких упереджень, що зрештою виливається в етнічні конфлікти. Водночас успішна демократизація потребує національної єдності як основної передумови, яку важко виконати у випадку наявності етнічних конфліктів, особливо в поліетнічних суспільствах” [10, с.334]. В даному контексті вчений звертає увагу на ідеї „інтегральної демократії”, за якої етнічне сегментування суспільства не підкріплюється, але волею державних діячів забезпечується співучасть етнічних груп у владі.

У багатьох державах, згідно із законодавством, передбачена певна кількість місць в парламенті для тих чи інших національних меншин. Так, у Словаччині, угорцям та представникам інших національностей „бронюються” місця в законодавчих органах влади різних рівнів. Конституція Словенії надає особливі права корінним італійським та угорським етнічним громадам. У законодавстві Угорщини зазначається, що при формуванні виборчих округів повинні враховуватись етнічні, релігійні та інші особливості населення. В Італії, в місцях проживання офіційно визнаних національних меншин, визначення округів сприяє їх доступу до представницьких органів влади. У Сінгапурі, відповідно до Конституційної поправки 1988 р., створюються виборчі округи для представників національних меншин. У цих округах принаймні один із трьох кандидатів, представлених партією або групою, повинен належати до відповідної меншини.

Задля вирішення питання участі національних меншин у суспільно-політичному процесі країн-членів Ради Європи, прийнята Резолюція міжпарламентської Асамблеї про забезпечення участі та представлення національних меншин у парламентському процесі. Асамблея рекомендує країнам Ради Європи належним чином враховувати вимоги етнічної та національної розмаїтості, рівного представництва національних меншин у парламентських органах влади.

Таким чином, проблема представництва національних меншин у багатьох європейських державах вирішується кількома методами:

- Завдяки спеціальним нормам у виборчому законодавстві;
- Внаслідок демократичних традицій, що склалися, високого рівня політичної культури народів;
- створення різних консультативних органів, залучення представників меншин до виконавчих органів.

У багатьох країнах політики дотримуються думки, що національні меншини варто обмежувати від участі у владі, оскільки присутність національних меншин несе вірогідність виникнення внутрішньої опозиції в державі, результатом чого може стати виникнення загроз цілісності держави. З іншої сторони, в багатьох державах вважають, що присутність представників національних меншин в органах влади знімає етнічну напругу в суспільстві, запобігає виникненню етнічних конфліктів. На думку ряду дослідників, зокрема, О.Майбороди, „етнічність має бути присутня у владі або своїми носіями, або ж пріоритетним ставленням до себе” [11, с.18]. Також О.Майборода підкреслює, що врахування етнічного чинника має бути обов'язковим елементом передвиборної стратегії. Водночас не можна випускати з поля зору й те, що наголос на етнічному чиннику в передвиборній боротьбі стимулює політизацію етнічності.

Український досвід свідчить, що поразка „етнічної” виборчої стратегії на парламентських виборах 1998, 2002 років дає підстави стверджувати, що в нашій державі проблема етнічних партій не є настільки актуальною. І це добре розуміють лідери національних меншин. Зокрема, Асоціація національно-культурних об’єднань України обрала тактику співпраці з політичними партіями та виборчими блоками з розрахунком, що ті включать до своїх списків найвідоміших представників етногруп. Адже кожна партія намагається продемонструвати свою європейськість і демократичність, доказом чого має стати й опікування проблемами національних меншин. Компактно розселені угорці, румуни, росіяни, звісно, виберуть „своїх” депутатів по мажоритарних округах, однак їх вибір може бути різним щодо політичних партій. Як показує практика, розігрування етнічної карти на виборах приносить успіх лише кільком кандидатам-представникам меншин.

Як бачимо, попри наявність етнічних партій в Україні, вони залишаються маловпливовими, а їх діяльність є ситуативною. Діяльність більшості етнічних партій в Україні значною мірою сприяє загостренню міжетнічних відносин, протистоянню титульного етносу та національних меншин, посиленню дезінтеграційних процесів в державі. Натомість в місцях компактного проживання національні меншини пропорційно представлені в органах місцевої влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горовіц Д. Міжетнічні конфлікти / Д. Горовіц; [пер. з англ.]. – Харків: Каравела, 2004. – 684 с.
2. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже; [пер. с франц.]. – М.: Академический Проект, 2000. – 538 с.
3. Москаленко Д. Партии национальных меньшинств в Украине: воспоминания о будущем / Д. Москаленко // Моя Батьківщина. – 2006. – 11-31 жовтня. – С. 2.
4. Варзар І. Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах / І. Варзар. – К.: ФАДА, ЛТД, 2003. – Кн. 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – 592 с.
5. Кіссе А. Виборча система як засіб врегулювання етнічних конфліктів / А. Кіссе // Політичний менеджмент. – 2006. – №2. – С. 107–115.
6. Самар В. „Наша Україна” и меджлис: вместе, но порознь / В. Самар // Зеркало недели. – 2005. – 17 декабря. – С. 2.
7. Передвиборна програма Закарпатської обласної організації політичної партії "КМКС" Партія угорців України // Новини Закарпаття. – 2006. – 24 березня. – С. 8.
8. Передвиборна програма Закарпатської обласної організації Демократичної партії угорців України // Новини Закарпаття. – 2006. – 24 березня. – С. 3.
9. Русский блок на выборах // Русское дело. – 2002 – № 8. – С. 5
10. Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз / А. Кіссе. – К.: Логос, 2006. – 380 с.
11. Майборода О. Етнічна карта на парламентських виборах не стане козирною: не той розклад / О. Майборода // Контекст. – 2001. – №11. – С. 18–25.

УДК 323.15

Загурська-Антонюк В.Ф.

Житомирський державний технологічний університет

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЕТНОПОЛІТИКИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Досліджуються особливості національної політики в Україні. Здійснено аналіз рівня відповідності українського законодавства щодо забезпечення прав національних меншин. Висвітлено ставлення національних меншин до національної більшості і самої української держави. Виділено чотири моделі національної політики в незалежній Україні.

Ключові слова: нація, національна меншина, етнополітика, етнічна група.

Загурская-Антонюк В.Ф.

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ЭТНОПОЛИТИКИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ НЕЗАВИСИМОГО УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Исследуются особенности национальной политики на Украине. Сделан анализ уровня соответствия украинского законодательства относительно обеспечения прав национальных меньшинств. Отображено отношение национальных меньшинств к национальному большинству и к самому украинскому государству. Выделено четыре модели национальной политики в независимой Украине.

Ключевые слова: нация, национальное меньшинство, этнополитика, этническая группа.

Zagurska-Antonjuk V.

STRATEGY OF DEVELOPMENT OF ETHNOPOLICY IN THE CONDITIONS OF FORMING OF THE INDEPENDENT UKRAINIAN STATE

Analyses peculiarity of the politic of Ukraine to the national minorities. At the same time special attention is concentrated on the conformity level Ukrainian legislation to the best europinian examples. The article describes the opinion of national minorities to the national majority and to the Ukrainian state. Four models of national politic in independent Ukraina are selected.

Key words: nation, national minority, ethnopolicy, ethnic group.

Одним із найважливіших чинників стабільності суспільства, особливо в такій поліетнічній державі, як Україна, є підтримка міжнаціональної злагоди, гарантування прав і свобод національним меншинам. Актуальність дослідження зумовлюється тим, що сьогодні у суспільному житті пріоритетним стало забезпечення прав та свобод особистості, національної ідентифікації меншин та малочисельних народів. Зміни в етнополітичній сфері сприяли зростанню національної самосвідомості, зумовили рух національних меншин до самоорганізації та етнічної ідентифікації, активізували включення етнічних груп у внутрішнє і зовнішнє життя України.

Перед українською державою постала нагальна потреба критичного переосмислення місця і ролі національного чинника в суспільному житті. Адже в Україні до цього часу не розроблена і не затверджена концепція державної етнонаціональної політики.

Зарубіжні політологи звернулися до вивчення даної проблеми досить давно, зосередивши головну увагу на взаємовідносинах між державою і етнічними групами,

виникненні етнополітичних конфліктів та шляхах їхнього вирішення. Вітчизняні науковці, предметом дослідження яких є етнополітичні питання, І. Варзар [1], В. Євтух [2], О. Майборода [3, 4], Ю. Римаренко [1], зацікавилися національною проблемою та розробкою етнополітичної концепції держави лише після здобуття Україною незалежності. Дослідники відзначають глобальний характер національного відродження на зламі ХХ – ХХІ століть, зокрема з кінця 70-х років ХХ століття етнічний ренесанс розпочався в країнах східної Європи, а з середини 80-х років – в СРСР.

Рівень опрацювання даного питання в нашій державі є досить низький. Сьогодні фактично відсутній комплексний аналіз досліджень розвитку державної політики України щодо національних меншин. Відповідно, можна визначити такі цілі статті:

- дослідити стратегію і тенденції розвитку політики у сфері міжнаціональних відносин в умовах формування незалежної української держави;
- визначити політико-правовий статус національних меншин в Україні.

Розвиток міжетнічних стосунків у багатонаціональних державах завжди перебуває у колі особливої уваги, як серед української політичної еліти, так і міжнародної спільноти.

Національна політика в Україні науковцями позначається терміном „етнополітика”. Це поняття відображає не лише ставлення держави до титульної нації, а й до національних меншин.

Один із найвідоміших науковців сучасності О. Майборода, який ґрунтовно займається проблемами національної політики в Україні, подає таке визначення поняття „етнополітика”: „...то є сфера суспільного життя у поліетнічній державі, до якої належать стосунки між народом (державою) та етнічними групами, а також стосунки різноманітних національних меншин між собою” [3, с.26].

Проте більш повним є визначення польського дослідника К. Пудло, який підкреслює значення і роль етнополітики у державі, як багатосторонньої співпраці між центральними державними органами та національними і етнічними меншинами, яка базується на реалізації чітко визначених концепцій розвитку держави на певному етапі її становлення. Ця політика визначає їхні регіональні або загальні статуси згідно з нормативними документами та через співпрацю з уповноваженими органами, котрі регулюють суспільне життя етнічних меншин у цілому в державі. Її місце в ієрархії політичної діяльності залежить від ступеня різноманітності етнічних спільнот, сукупності проблем між ними, сприйняття їх владою і суспільством та нарешті, від самого суспільно-політичного ладу в державі [5, с.107].

Рівень демократизму в Україні багато в чому залежить і від гармонізації міжнаціональних стосунків, врахування духовно-культурних потреб усіх етнічних меншин. Адже за даними останнього перепису населення в Україні (від 2001 р.) нараховувалося 37,5 млн. українців (77,8%) та 10,7 млн. (22,2 %) представників 130 інших національностей.

Національна політика є важливою сферою суспільного життя, у якій повинні розроблятися моделі гармонійного розвитку міжнаціональних стосунків у поліетнічній державі, якою є Україна. Міжнародний авторитет української держави значно підвищився після прийняття „Декларації прав національностей України” від 1 листопада 1991 року, закону „Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 року. Проте пріоритетним правовим документом в регуляції міжетнічних стосунків у нашій державі є Конституція України [6], що уособлює верховенство закону в країні. Відповідно до цих документів всім національним меншинам гарантується вільний розвиток і захист етнічних прав. Відповідно до ст. 24 Конституції України „громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом” [6, с.23], жодні привілейовані чи дискримінаційні дії щодо громадянина „за ознаками раси, кольору

шкіри, політичних, релігійних та інших переконань...” [6, с.21] є неприпустимі та протизаконні.

„Декларація прав національностей України” стала першим документом у сфері етнічної політики нашої держави, яким було підтверджено прагнення української спільноти до гармонізації і спокою в багатонаціональному суспільстві. У статтях Декларації гарантуються всім національним меншинам, які проживають на території України, рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права.

Найважливішим документом у сфері міжнаціональних стосунків став Закон України „Про національні меншини в Україні”. Юридичне затвердження національних прав в незалежній державі було зумовлено демократичними змінами, які передбачали визнання невіддільності свободи людини та етнічних прав. Вже у ст.1 цього документу зазначено, що „Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення” [7, с.4]. У ст. 18-19 стверджується, що „будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом” [7, с.10].

Таким чином, закладено правові основи сучасної етнополітики нашої держави, визначено оптимальне поєднання інтересів різних національних груп із нормами державотворення. Оскільки Україна є діючим членом Спільноти Незалежних Держав, яка складається із країн, що розташовані на пострадянському просторі, вона підписала ряд документів СНД, в яких теж важлива роль відводиться національним проблемам. Найголовнішими, з погляду міжетнічної регуляції, є „Меморандум про підтримання миру й стабільності у Співдружності Незалежних Держав”, „Конвенція про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин”, „Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини” „Конвенція Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека”.

Географічне розташування та культурні цінності наближають Україну до європейської спільноти. Відповідно, українською стороною ратифіковано ряд міжнародних документів, таких як: „Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин”, „Європейська хартія регіональних мов або мов національних меншин”, „Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту”, „Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин”.

Інституційні форми регуляції національних стосунків та опікування держави щодо етнічних меншин на Україні розпочали формуватися в другій половині 80-х років ХХ століття.

Переломною подією у процесі демократизації в УРСР стали березневі вибори до парламенту в 1990 році. З того часу з’явилася легальна опозиція, яка розпочала піднімати питання національного характеру. У Верховній Раді було створено Комісію у справах суверенітету та міжреспубліканської і міжнаціональної співпраці, яку очолив М. Шульга.

Після наступних парламентських виборів у 1994 р. у Верховній Раді було створено Комісію з прав людини, національних меншин і національних стосунків, на чолі якої став В. Буткевич. А після третіх парламентських виборів у незалежній Україні у 1998 р. був скликаний Комітет у справах суверенітету та міжреспубліканської і міжнаціональної співпраці, головою якого було обрано Г. Удовенка.

9 липня 1991 р. виконавча влада утворила при Кабінеті Міністрів Комітет у справах національностей, головою якого було призначено Й. Олененка. Молода демократична держава, з різнобарвною етнічною структурою, не могла собі дозволити легковажного ставлення до національного питання. Реалізуючи положення закону „Про національні меншини України”, Указом Президента у квітні 1993 року було створено Міністерство у справах національностей та міграції [8, с. 4]. На міністерство покладались завдання щодо

розробки державної політики у сфері міжнаціональних відносин, державної міграційної політики, державної політики щодо релігії та церкви, а також забезпечення реалізації прав національних меншин.

Проте внаслідок рестрикуризації виконавчої влади у липні 1996 року міністерство було ліквідовано, а замість нього створено Державний комітет у справах національностей і міграції. 28 листопада 1996 року було прийнято положення про створення Ради представників національних громадських організацій України при Держкомнацміграції України [9, с.198].

За роки незалежності України були випробувані й інші форми дорадчих інституцій за участю представників етнічних меншин. Зокрема Указом президента від 24 лютого 1997 року було створено Раду з питань мовної політики. З метою підтримки культур етнічних меншин в Україні у 2002 році при Міністерстві культури і мистецтв України створено Раду з питань національних меншин України та української діаспори.

Ініціатива представників національних громадських організацій та певна зацікавленість влади сприяли утворенню Ради представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України. Її було створено Указом Президента України № 600/2000 від 19 квітня 2000 року, а положення затверджено 22 липня 2000 р. Першим головою цієї Ради був колишній міністр у справах національностей, міграції та культур В. Євтух. Проте після бурхливих президентських виборів 2004 року і досьогодні діяльність даної Ради опинилася у невизначеному стані.

Після президентських виборів в 1999 році указом президента було ліквідовано Раду у справах національностей, реорганізувавши її у Державний департамент у справах національностей і міграції у підпорядкуванні Міністерства юстиції. Головне завдання даної інституції ґрунтується на підтримці національних меншин у задоволенні їхніх культурно-освітніх потреб, а також на розробці основ для реалізації державної національно-міграційної політики. У структурі даного органу функціонували відділи у справах: етнічних процесів та національних меншин, української діаспори, депортованих, міграції та біженців, мовної політики.

Підсумовуючи, можна зазначити, що в Україні за роки її незалежності, було створено інституційний фундамент для захисту прав не тільки титульного українського народу, але й національних меншин.

Формування національного курсу української держави значною мірою залежить від ідеологічних засад, які пропагуються політичними лідерами та найвпливовішими політичними партіями. Насьогодні представники більшості партій розуміють, що у поліетнічному суспільстві національні проблеми слід розв'язувати демократичним шляхом. У вирішенні міжнаціональних питань політичні сили закликають керуватися загальноприйнятим досвідом міжнародних спільнот у галузі забезпечення прав людини. Відповідно лівоцентриські та правоцентриські партії традиційно гарантують національним меншинам належну підтримку культури, мови та релігійного визнання. Отже, соціал-демократичні та ліберальні партії декларують реалізацію прав меншин у межах підтримання загальнолюдських прав громадянина, не надаючи багато уваги етнічним питанням. Натомість правоцентриські та праві партії постійно акцентують свою увагу на засадах національного розвитку як українців, так і етнічних меншин, спираючись на процес демократизації суспільства. Більшість партій націоналістичного спрямування прагнуть розбудувувати державу, спираючись на волю виключно української нації.

Після здобуття Україною незалежності відбулися зміни у розвитку політичної думки. Українські науковці вважають, що за роки існування незалежної держави сформувалося чотири моделі національної політики:

1) „поліетнічна” модель, представники якої, спираючись на те, що Україна є багатонаціональною державою, прагнуть втілити у життя ідею федералізму та регіоналізму;

2) „двоетнічна” модель, представники якої відстоюють думку про те, що в Україні вирішальним є вплив двох народів – українського та російського;

3) „моноетнічна” модель, представники якої сповідують ідею „Україна для українців”, котра передбачає безумовну державну асиміляцію національних меншин;

4) „титульної нації та національних меншин”. Ця концепція передбачає підтримку прав як українців, так і національних меншин, гарантовану Конституцією України, Законом про національні та етнічні меншини, Декларацією про національні права і т. ін.

Дотепер в Україні досі не ухвалено офіційної програми етнополітичного розвитку, хоча обговорення, як на рівні політичної еліти, так і громадянських спільнот, триває.

Національні та етнічні меншини загалом вдало пристосувалися до умов української національної політики. Адже держава через відповідні інституції зуміла організувати тісну співпрацю з великою кількістю етнічних груп. За допомогою діяльності дорадчих органів їхні представники мають можливість обіймати найвищі посади на різних рівнях законодавчої та виконавчої влади. Така система розвитку етнічної політики створює позитивний імідж України на міжнародній арені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мала енциклопедія етнодержавства / під ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Генеза, 1996. – 942 с.
2. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В. Євтух. – К.: Фенікс, 1997. – 245 с.
3. Майборода О. Дебютує етнополітика / О. Майборода // Віче. – 1998. – № 7. – С.19–23.
4. Майборода О. Етнологічна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні / О. Майборода // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 5–9.
5. Pudło K. Polityka etniczna państw / K.Pudło // Studia i szkice z dziejów najnowszych, politologii i socjologii; [pod red. R. Gellesa i M. Wolańskiego]. – Wrocław, 1994. – 241 s.
6. Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Преса України, 1997. – 80 с.
7. Закон України „Про національні меншини в Україні” // Голос України. – 1992. – 16 липня.
8. Про Міністерство України у справах національностей та міграції: Указ Президента України // Голос України. – 1993. – 29 квітня.
9. Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К.: Держкомнацміграції, АНКОУ, 2003. – 288 с.

УДК 32:[338.2:001:895](477)

Фоломеев М.А.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ІННОВАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ В УКРАЇНІ

У статті здійснюється аналіз деяких проектів інноваційних стратегій розвитку України, розроблених на рівні урядових рішень і законодавчих актів у період до 2009 року. Обґрунтовується ряд політичних причин нереалізованості цих інноваційних стратегій.

Ключові слова: *інноваційні стратегії, клієнтарно-патронажні відносини, політичні суб’єкти.*

Фоломеев М.А.

ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ СТРАТЕГИЙ В УКРАИНЕ

В статье дан анализ некоторых проектов инновационных стратегий развития Украины, разработанных на уровне правительственных решений и законодательных актов в период до 2009 года. Обосновываются ряд политических причин нереализованности этих инновационных стратегий.

Ключевые слова: *инновационные стратегии, клиентарно-патронажные отношения, политические субъекты.*

Folomeev M.

THE POLITICAL DIMENSION OF INNOVATION OF STRATEGIES IN UKRAINE

The article is analyzed some of the projects of innovative strategies for the development of Ukraine, developed at the level of government decisions and legislation in the period before 2009. Settle a number of political causes unrealized these innovative strategies.

Key words: *innovation strategy, klient and patron relations, political actors.*

У ХХ столітті в науковий обіг була введена категорія інновації та розроблена теорія інновацій. Вони стали фундаментом у розумінні циклічно-генетичних закономірностей (М. І. Туган-Барановський, М.Д. Кондратьєв, Й. Шумпетер, Г. Менш, С. Кузнець, К. Фрімен, Дж. Кларк, Ю.В. Яковец та ін) та соціокультурної динаміки (П. Сорокін, Г. Тард, Е. Гідденс, П. Штомпка та ін) [1, с. 3-7]. Розглядаючи інновації та інноваційну діяльність, часто до уваги не береться політична складова. Теорія інновацій є міждисциплінарною і може бути основою для розуміння процесуальних закономірностей в економічній, соціокультурній і політичній сферах. Вона може бути застосована і в політичній науці для розуміння закономірностей політичних процесів.

У даній статті ми б хотіли звернути увагу на актуальну для України тему інновацій та інноваційних стратегій, що стали одним із ключових чинників політичного дискурсу в Україні в період посткомуністичних трансформацій. Це було пов'язано з пошуком ефективної моделі державної політики на шляху переходу до ринкової економіки і демократії, що виявився більш травматичним, ніж здавалося на початку. У цьому контексті особливий науковий інтерес представляє аналіз маніфестів української інтелектуальної еліти, адресованої до влади і суспільства, урядових програмних документів, які декларують політику держави в галузі інновацій. Ці маніфести та урядові програмні документи, починаючи з другої половини 90-х років, присутні на порядку денному суб'єктів української політики. Зокрема, починаючи з 1997 року українські інтелектуали виступають з обґрунтуванням необхідності впровадження інноваційного шляху розвитку української економіки, що для них є передумовою швидкої модернізації України. Починаючи з 1999 року приймається низка законодавчих актів, що унормовують та регламентують інноваційну діяльність в Україні. В 1999 р. Верховною Радою України затверджується Концепція науково-технологічного та науково-інноваційного розвитку України. Разом з тим, під час парламентських слухань на тему „Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 року в умовах глобалізації викликів”, які пройшли у Верховній Раді України 17 червня 2009 р., було підбито підсумки інноваційних намагань української держави в період до 2009 року та унормована державна політика на наступне десятиріччя в напрямку втілення інноваційного шляху розвитку для України [2]. В частині що стосується втілення інноваційної політики державою до 2009 року, констатується велика кількість проблем, у першу чергу в інноваційній інфраструктурі України, яка

формує український інноваційний потенціал, зокрема в розрізі глобальної конкурентноздатності. Конкретні прояви з зазначенням переважно економічних причин такого стану вказані в аналітичній частині матеріалів, підготовлених для парламентських слухань низкою авторитетних українських профільних академічних інститутів. Таким чином, з'ясування причин низького рівня втілення інноваційної стратегії розвитку України в попередні роки стає важливою науковою задачею. Тим більше, що процес формування інноваційної діяльності держави, що, на думку багатьох авторів, є ключовим шансом для України отримати „перепустку” до сучасної економіки і демократичного режиму, триває. На нашу думку, відсутність прогресу у питанні переходу до інноваційної політики держави пов'язані не лише з економічними причинами, але й має вагомі політичні чинники, на які варто було б звернути увагу.

Виходячи з цього, *метою* статті є визначення політичних причин практичної неспроможності попередньої інноваційної стратегії розвитку України, задекларованої в рамках урядових програмних документів 1997 – 2004 рр. *Завданням* статті є позначення перш за все політичних причин істотного розриву між декларованою державою інноваційною політикою і реальною політичною практикою. *Предметом* нашого аналізу є маніфести української інтелектуальної еліти, адресовані до влади і суспільства, змістовні заяви політичних акторів, які формують порядок денний української політики, урядові програмні документи, що визначали інноваційний сегмент діяльності держави, а також інституціональні особливості українського політичного процесу, що створили істотний розрив між декларованою державною політикою та існуючими реаліями.

Самюель Хантінгтон у роботі „Політичний порядок у суспільствах, що змінюються”, зазначає, що в США „фундаментальні соціальні й економічні зміни поєднувалися з політичною стабільністю та неприривністю”. І додає, що „Америка подарувала світові найсучасніші та ефективні форми економічної організації. Вона стала піонером у процесі росту соціального благополуччя мас: масовому виробництві, масовій освіті, масовій культурі. В економічному і соціальному плані панували рух і зміна. Стосовно ж державного устрою єдиною істотною інновацією був федералізм, але він, звичайно ж, став можливий лише в силу традиційної ворожості до централізації влади” [3, с. 141-142]. Таким чином, на думку Хантінгтона, Сполучені Штати – стабільні і традиційні в політиці, тоді як інноваційні в економіці та соціальній сфері. При оцінці України – країни з суспільством, що змінюється – констатуємо дзеркальну ситуацію: традиційність в економіці та інноваційність у політиці, яка сприяє поділу ресурсів між зацікавленими суб'єктами політики.

Надії перших років української незалежності на те, що „ринку сам все відрегулює”, тим більше в умовах вагшого науково-інтелектуального та культурного потенціалу України, виявилися ілюзією. Як цілком закономірно зауважив В.І. Полохало у 2009 році на парламентських слуханнях щодо стратегії інноваційного розвитку України, „надія на те, що ринковий механізм автоматично забезпечить модернізацію економіки, високу якість розвитку завдяки включенню інноваційних факторів, не виправдалися” [2, с. 21]. Самоорганізації економіки та соціуму не відбулося. Замість включення інноваційних факторів, наприклад, розвитку відсутнього до того підприємництва, здатного стати локомотивом економічних і політичних перетворень, українське суспільство, економіка і політика виявилися дезорганізовані. Українська держава, що нещодавно виникла на основі регіонального апарату управління колишньої радянської імперії, була сконцентрована на власному конструюванні та пошуку способів виживання апарату чиновників. Українські підприємці, інноваційно активні за своєю природою, – зазвичай політично та економічно активний клас, що зацікавлений у режимі вільної конкуренції, погодилися на кооперацію з чиновниками. Замість запиту на інновації, що повинні були стимулювати конкурентноздатність, підприємці долучилися до запропонованої

чиновниками, інноваційної за суттю схеми розподілу ресурсів, використовуючи державу як інструмент клієнтарно-патронажних відносин. Тобто інноваційна активність підприємців була спрямована на спільну з чиновниками капіталізацію державних функцій, що приносило швидку ренту, тоді як інновації в економічній площині, що вимагали значних інвестицій, виявилася малозатребуваними. Отже, інновації в політичній сфері, спрямовані на створення сприятливого політичного режиму для приватизації державних функцій і капіталізації держави, виявилися пріоритетними. Прикладом тому стало зростання чисельності чиновників, незважаючи на невисокий рівень офіційних заробітних плат (в середньому за роки незалежності кількість держчиновників зросла в 1,76 разів – з 170 тисяч до 300 тисяч – див. рис. 1) і особливості українського законодавства, націленого на формування корупційних схем.

ДИНАМИКА ОБЩЕЙ ЧИСЛЕННОСТИ ГОССЛУЖАЩИХ

	1995 г.	2000 г.	2005 г.	2008 г.
Секретариат президента, секретариат Кабинета министров, аппарат Верховной Рады, РНБО, Госуправление делами	2033	2409	5171	7862
Министерства	8174	5740	8585	7363
ФГИ, НБУ, Центр занятости, ЦИК, налоговая, Антимонопольный комитет, Управление госохраны, госкомитеты, инспекции, службы, агентства и их территориальные органы	54 893	104 758	132 919	164 927
Органы судебной власти и прокуратуры Украины	9803	10748	27202	25226
Органы государственной власти АР Крым	2656	1074	383	407
Областные государственные администрации	24217	17391	18530	20141
Районные государственные администрации	43941	45059	50465	55199
Минобороны, МВД, СБУ, Администрация пограничной службы	26176	8998	9988	12058

СРЕДНЕМЕСЯЧНАЯ ЗАРПЛАТА ГОССЛУЖАЩИХ НА 31.12.2008 г.

Секретариат президента, секретариат Кабинета министров, аппарат Верховной Рады, РНБО, Госуправление делами	7694,10
Фонд госимущества, Национальный банк, Антимонопольный комитет, СБУ, Управление государственной охраны, ЦИК и др.	8359,26
Министерства	5419,77
Органы судебной власти и прокуратуры Украины	2928,07
Органы государственной власти АР Крым	5939,41
Областные государственные администрации	2912,15
Районные государственные администрации	2124,09

Рис. 1. Динаміка загальної чисельності державних службовців в Україну, 1995 – 2008 рр. [4]

Фактично, в перші роки незалежності в Україні конструювався політичний режим, який А. Фісун визначив як неопатрімоніалізм [5], а М. Михальченко як олігархічний [6].

На цьому тлі серед українських інтелектуалів, що опинилися на узбіччі, почалася пропаганда державного стимулювання інноваційних факторів, необхідності підтримки науки та інноваційної активності за рахунок державних і „залучених” інвестицій, що, в потенціалі, повинні були б посилити українську конкурентоздатність у глобальному контексті. При цьому після 2000-х років, коли закінчилася епоха економічного спаду і позначилися перспективи економічного зростання, суспільний інтерес до інноваційної діяльності почав відроджуватися. Зокрема, беручи участь у таких суспільних дискусіях, деякі автори (В. Семиноженко, В. Гесць, А. Гальчинський, М. Згуровський, А. Кінах та ін), виступили з концепцією інноваційної стратегії розвитку України („перспективно-пріоритетна модель економічної політики”), суть якої зводилася до виділення „6-7 національно-стратегічних ідей і проривів у технологіях, які були б здатні забезпечити не тільки вихід із економічної стагнації, але й прорив вітчизняних високих технологій на міжнародні ринки” [7]. Ця концепція була опублікована в 1997 році в газеті „Дзеркало тижня” під назвою „Україна в 2010 році: високотехнологічна країна чи сировинний придаток Заходу?”. Пропаганда інтелектуалів про необхідність повороту до інноваційного розвитку України незалишилася непоміченою. Саме тому в кінці 1990-х – на початку

2000-х років у результаті суспільної дискусії, на порядку денному української політики опинилася ідея створення інноваційної стратегії розвитку України, що знайшла своє втілення у численних законодавчих актах (Закон України „Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків”, 1999 рік; Закон України „Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки, 2001 рік; Закон України „Про інноваційну діяльність”, 2002 рік; Закон України „Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні, 2003, і т.д.) та формулюванні пріоритетів державної політики (Концепція науково-технологічного та науково-інноваційного розвитку України”, 1999 рік; Послання Президента України до Верховної Ради України „Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 рік”; 2000 рік). Але при аналізі реальних справ виявляється, що заявлений комплекс державних пріоритетів у галузі інноваційної політики залишився декларацією. Так, наприклад, підтримка наукових розробок з державного бюджету в цей період якісно не змінилася, складаючи 0,5% від рівня ВВП у 1994 році та 0,39% в 2006 і 2007 роках (див. рис. 2), тобто навіть погіршилася. У кращу сторону не змінилося й фінансування науки з інших джерел. При цьому не менш ніж 2/3 цього фінансування йшло лише на підтримку існуючої інфраструктури, а не на розвиток і підтримку перспективних проектів.

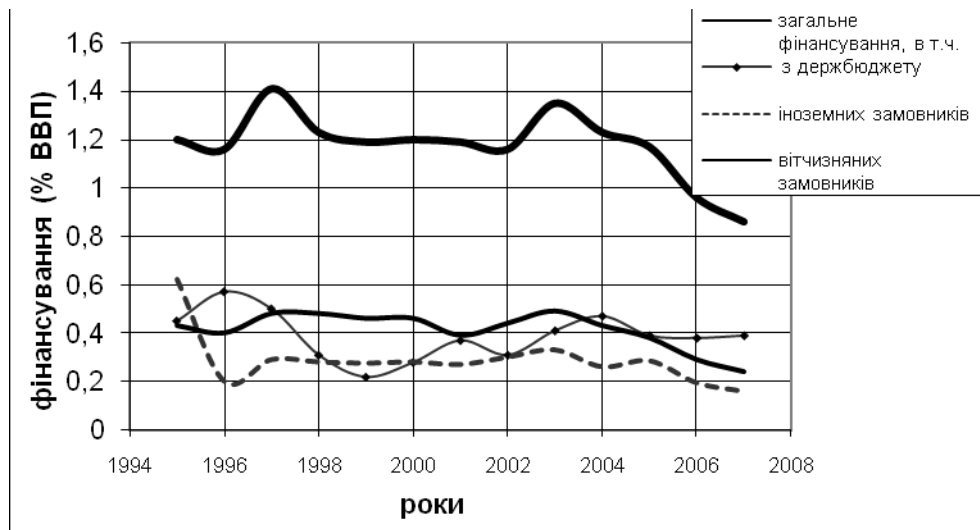

Рис.2. Рівень фінансування науки в Україні, 1994 – 2007 рр. [8].

В аналітичній частині затвердженої в 2009 році „Стратегії інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 року в умовах глобальних викликів” діагностується значне розмивання науково – дослідної сфери, системи освіти і підготовки фахівців, відсутність розвиненої інноваційної інфраструктури і т.д. Так вийшло, що Україна так і не перейшла від декларування інноваційних устремлінь до втілення стратегії інноваційного розвитку як пріоритету державної політики.

Таким чином, на нашу думку, однією з ключових причин неспроможності інноваційних стратегій розвитку України, які декларувала держава з моменту здобуття незалежності, є інституціональні особливості організації влади в Україні. Вони полягають у спрямованості інновацій не в економічну сферу, а в політичну. У 90-ті роки за ініціативи пострадянського апарату чиновників, при згоді підприємців, була сформована клієнтарно-патронажна система. Ця система дозволила розподіляти ресурси держави без огляду на конкурентоздатність економіки, яку зазвичай забезпечують підприємці в режимі вільної конкуренції. Відсутність конкуренції, яка проковує розвиток і потребує залучення інтелектуалів до розробки ідей, здатних стати інноваціями завдяки їх втіленню, залишила інтелектуалів на узбіччі. Інтелектуали, впливові суб'єкти політики, виступили

ініціаторами дискусії стосовно майбутнього України, чим примусили інших суб'єктів політики відреагувати, закріпивши на рівні законодавчих актів та урядових рішень необхідність „повороту” до інноваційних, інтенсивних стратегій розвитку України. Однак заявлена інноваційна політика Україна виявилася декларацією, яку так і не почали реалізовувати. „Інноваційного повороту” в державній політиці України, який спричинив би необхідність конкурентності в економіці (ринкова економіка) та політиці (демократія), не відбулося.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яковец Ю.В. Эпохальные инновации XXI века / Ю.В. Яковец. – М.: Экономика, 2004 – 444 с.
2. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобальних викликів. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 17 червня 2009 року / [за заг. ред. В.І. Полохала; авт. – упоряд.: Г.О. Андросчук, І.Б. Жилияев, Б.Г. Чижевський, М.М. Шевченко]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
3. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
4. Тимченко И. Государственный ресурс / И. Тимченко // Зеркало недели – № 8 (788) – 27 февраля – 5 марта 2010.
5. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монографія / А.А. Фисун. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
6. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н.И. Михальченко. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2001. – 440 с.
7. Гальчинский А. Украина в 2010 году: високотехнологическая страна или сырьевой придаток Запада / А. Гальчинский, В. Геец, В. Семиноженко // Зеркало недели. – №25 (142) – 21 – 27 июня 2007 года.
8. Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Статистичні збірники за 1995 – 2007 рр. – К.: Держкомстат України, 2007. – 157 с.

УДК 342.82 (477)

Мовчан У. І

Національний інститут стратегічних досліджень (Київ)

ЕЛЕКТОРАЛЬНА СИСТЕМА В ПОДІЛЕНИХ СУСПІЛЬСТВАХ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду прийнятній для поділених суспільств електоральній системі, а також її основним складовим. Наведено, які елементи електоральної системи впливають на партійну та політичну систему в цілому. Визначено, що для України найбільш прийнятною виборчою системою є помірно пропорційна система, яка не викликає значну фрагментацію суспільства, в той же час дає найбільшим суспільно-політичним групам бути представленими у владі.

***Ключові слова:** електоральна система, поділені суспільства, пропорційна система виборів*

Мовчан У. И.

ЭЛЕКТОРАЛЬНАЯ СИСТЕМА В РАСКОЛОТЫХ ОБЩЕСТВАХ: ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ

Статья посвящена рассмотрению приемлемой для разделенных обществ электоральной системе, а также ее основным составляющим. Показано, какие элементы электоральной системы влияют на партийную и политическую систему в целом. Определено, что для Украины наиболее приемлемой избирательной системой является умеренно пропорциональная система, которая не вызывает значительную фрагментацию общества, в то же время дает крупнейшим общественно-политическим группам быть представленными во власти.

Ключевые слова: электоральная система, разделенные общества, пропорциональная система выборов

Movchan U.

ELECTORAL SYSTEM IN DIVIDED SOCIETIES: PRACTICE FOR UKRAINE

The article is devoted to consideration of electoral system which is acceptable for divided societies, and main elements of that system. These elements of electoral systems are affected on party and political systems. The moderate proportional representation is the most acceptable electoral system for Ukraine that does not cause society's fragmentation and allows substantial social and political groups to be represented in government.

Key words: electoral system, divided society, proportion representation

В останні роки відбувається широка експертна дискусія щодо необхідності модернізації і підвищення ефективності функціонування політичних інститутів сучасних демократій взагалі, та суспільствах що трансформуються, особливо. Одним із перспективних напрямів є реформування електоральної системи. Працююча політична система – це, насамперед, ефективно електоральне законодавство, адже воно визначає ландшафт сучасної демократії. Неадекватність виборчого законодавства умовам розвитку країни спричиняє дисбаланси в системі державного управління. Даними питання займаються такі дослідники, як Б. Грофман, Б. Рейлі, А. Лейпхарт, Д. Горовіц, Дж. Сарторі, П. Норріс.

Метою статті є висвітлення основних типів та характеристик електоральної системи, які є найбільш прийнятними для суспільств з глибокими розмежуваннями, а також виявити, яким чином можливо реформувати електоральну систему в Україні.

Електоральна система має значний вплив на тип партійної системи, особливо число та відносний розмір політичних партій в парламенті. Електоральна система також впливає на партійні кампанії та спосіб, яким ведуть себе еліти, таким чином, визначаючи широкий політичний клімат, який може сприяти або гальмувати налагодженню зв'язків між партіями, забезпечувати стимули для партій та груп мати широку основу представництва та акомодатії, або спиратися на вузькі етнічні, релігійні, та ін. зв'язки. Різні виборчі системи можуть посилити або послабити напруженість та конфлікти в суспільстві. З однієї сторони, напруженість може існувати між системами, в яких ставка робиться на представництво груп меншин, та тими, які стимулюють сильне однопартійне правління. З іншої сторони, якщо електоральна система сконструйована таким чином, що не дозволяє опозиційним партіям мати шанс виграти на наступних виборах, то ці партії можуть відчувати себе «не в системі», та використовувати недемократичні методи боротьби.

Ще одну важливу характеристику, яку має електоральна система в порівнянні з іншими елементами політичної системи, є те, що електоральними правилами легше за все

маніпулювати в політичних цілях. Мається на увазі не те, що виборчу систему легко змінити, а те, що інші елементи системи змінити ще важче. Та при створенні дизайну електоральної системи найкраще почати зі списку критеріїв, які б виражали, чого потрібно досягти, уникнути, а в широкому сенсі, як повинен виглядати парламент та уряд.

Тоді як політичні дослідники мають згоду в тому, що електоральні системи здійснюють значний вплив на формування широкої політичної арени, вони сперечаються з питання, яка електоральна система найбільш прийнятна для поділених суспільств. Суперечки про найбільш відповідний для перехідних суспільств та консолідованих демократій тип виборчої системи традиційно обертаються навколо вибору між однією з різновидів мажоритарної або пропорційної виборчої системи. Вважається, що перша з них сприяє формуванню стійких однопартійних кабінетів, інша краще забезпечує представництво всіх значимих суспільних сегментів та „консensusний” поділ владних повноважень [1]. Існує згода серед експертів щодо того, що мажоритарна система відносної більшості в поєднанні з загальнонаціональним округом не є прийнятною електоральною системою для гетерогенних суспільств [2].

Можна виділити дві школи. Перша з них (найяскравішим представником якої є А. Лейпхарт) стверджує, що тільки певний тип пропорційного представництва є прийнятним у випадку глибоко корінних етнічних розмежувань. Пропорційне представництво – це ключовий елемент консолідаційного напрямку, який підкреслює необхідність розвитку спільного здійснення влади елітами. Але в той же час інший підхід, який представляє Д. Горовіц, визначає, що кращий шлях зменшити деструктивні характеристики поділеного суспільства – не заохочувати формування етнічних партій, але скоріше використати електоральну систему таким чином, яка буде заохочувати кооперацію та акомодацию серед конкуруючих груп [3, р. 157]. Якщо перші схильні віддавати перевагу системі ПП з закритими партійними списками, то другі – голосуванню з преференціями.

В останній можна виділити кілька підтипів – альтернативне голосування та голосування з індивідуальною передачею голосу. Альтернативне голосування вважається кращою системою голосування в одномандатних округах. Виборець розташовує всіх кандидатів відповідно до порядку переваги. Кандидату, для того, щоб перемогти, необхідна підтримка абсолютної більшості. Якщо не один з кандидатів не отримав перші переваги більш ніж п’ятдесят відсотків виборців, то кандидатів, які набрали найменшу кількість голосів, викреслюють зі списків, а переваги інших розподіляються доти, поки не виявлять переможця, який одержав абсолютну більшість голосів [4, с. 5]. З огляду правила розподілу місць, найбільш чистою системою з усіх є голосування з індивідуальною передачею голосу (ГПП) у багатомандатних виборчих округах: для виборців обов’язковим є відзначити цифрами прізвища кандидатів, в якому порядку за них голосують, будь-яке перевищення квоти (норми представництва) перепризначається відповідно до другої переваги, кандидатів, що знаходяться наприкінці списку, виключають зі списку і їхнє переважне право перерозподіляють доти, поки не будуть зайняті усі місця [4, с. 8]. Системи передачі голосів збільшує шанс, що голоси перейдуть від етнічної партії до неетнічної, таким чином, заохочуючи навіть в глибоко поділених суспільствах формування та зміцнення ядра „помірного середнього” всередині електорату в цілому [3, р. 158].

Сильним аргументом для системи пропорційного представництва є те, що система уникає аномальних результатів мажоритарної системи та краще здатна забезпечити представництво в парламенті. Для багатьох нових демократій особливо тих, які стикаються з глибокими соціальними розколами, включення всіх значимих груп в парламент може бути важливою умовою для консолідації демократії. Але в той же час однією з негативних сторін пропорційної системи є те, що вона породжує значну

фрагментацію партійної системи. Таким чином, договірний процес проходить важко та необхідно значно більше витрат для створення коаліції. Обмежена кількість партій полегшує коаліціювання та утворення парламентської більшості. З іншого боку, президент, який опирається на більшість, є „сильною” політичною фігурою. За наявності же взаємних стримувань, зміцнення як партійної системи, так й позиції голови держави не несуть у собі загрози домінування чи то президента над парламентом, чи то законодавців над виконавчою владою. Для змішаних режимів більш підходить така електоральна формула, яка запобігає партійній фрагментації або обмежує її. Високий рівень партійної фрагментації може мати різні, інколи важкопрогнозовані наслідки щодо парламентської більшості та її відношення до президента.

Існує згода серед спеціалістів з електоральних процесів в тому, що ключовим детермінантом здатності електоральної системи переводити голоси у місця є величина округу (магнітуда - M). Величина округу – це число кандидатів, які обираються від певного округу. Магнітуда має значний вплив на рівень диспропорційності та на число партій. Зі збільшенням величини округу встановлюється більш точна відповідність між долями голосів, які отримала партія на виборах, та долями місць, займаних у парламенті. При єдиному загальнонаціональному окрузі результати можуть бути найбільш пропорційні, але в той же час означає, що зв'язок між обраним членом та округом вкрай слабкий. Необхідно також відмітити, що існує велика диспропорційність співвідношення місць та голосів у нових демократіях, які прийняли пропорційну систему в сполученні з високою величиною округу. У нових демократіях кількість партій, які брали участь у виборах, буде збільшуватися зі збільшенням величини округу. Якщо більшість партій не зможуть подолати поріг представленості на рівні округу (або деякий загальнонаціональний поріг), цілком вірогідно, що 20 (чи більше) відсотків голосів опиняться втраченими, і це дійсно викличе певну диспропорційність долі голосів та долі місць в рамках партійної системи в цілому [5, с. 37].

Способом, який блокує надмірну фрагментацію, не відмовляючись від системи взагалі, є загороджувальний бар'єр. Диспропорційність результатів виборів збільшується, але при цьому вона рідко досягає рівнів, які спостерігаються за мажоритарною виборчою системою. Загороджувальний бар'єр – це мінімальний рівень підтримки, яку повинна отримати партія на виборах. Бар'єр може бути як офіційною нормою (формальний бар'єр) чи існувати як математична якість електоральної системи (ефективний бар'єр). Формальний бар'єр встановлений або конституційно, або прописаний в законі, який визначає систему пропорційного представництва, тоді як ефективний, скритий чи природний бар'єр виступає побічним продуктом певної електоральної системи [6].

Ще однією невід'ємною складовою виборчої системи є правило розподілу мандатів, що безпосередньо визначає пропорційність пропорційної системи. Світова практика оперує досить широким набором методик пропорційного розподілу місць. Досліджуючи механізм пропорційного розподілу місць при застосуванні різних варіантів квот у поєднанні з „методом найбільших залишків”, Р. Таагепера та М. Шугарт дійшли висновку, що за допомогою оперування різними варіантами квот можливо програмувати певні електоральні результати (наприклад, обмежити представництво найбільшої партії можливо через перехід до високої виборчої квоти) [7]. Метод д'Ондта є сприятливим для найбільшої партії, а метод Сент-Лаге – для малої. Причому чим ближчими один до одного є дільники, тим більшою є перевага великих партій.

Цікавою для української виборчої системи може бути тринімінальна виборча система – гібридна модель, в якій пропорційність результатів забезпечується мажоритарним механізмом голосування. У кожному окрузі політичні партії і блоки висувають „відкриті” списки з трьох кандидатів, виборець віддає свій голос за певного кандидата, а не за список. При розриві між першим та другим місцем більше, ніж у три

рази, всі три місця з трьох віддаються політичній партії або блоку, який є лідируючим. Триномінальна виборча система дозволяє проводити вибори за партійними списками та, при відсутності значного розриву голосів, достатньо точно відображати політичні уподобання виборців. Закладений пропорційний механізм (який починає працювати при значному розриві голосів) дозволяє коректувати мажоритарні результати в умовах явного або абсолютного переважання тієї чи іншої політичної сили в певному окрузі (винагороджуючи цю силу одним або двома додатковими місцями). Триномінальна система множить електоральні шанси великих партій за рахунок малих та стимулює трансформацію партійно-електоральної моделі до двопартійного формату [8, с. 75]

Електоральна реформа в Україні має незавершений характер. Існуюча напівпрезидентська республіка разом з пропорційною системою на основі загальнонаціонального округу створює дисбаланси в політичній системі, робить її не ефективною та не працюючою. В той же час вибір пропорційного формату виборів для поділених суспільств схвалюють багато вчених, таких як А. Лейпхарт, Дж. Сарторі, Х. Лінц. Постає питання про необхідність модифікування електоральної системи. Виборча система має бути простою для розуміння й функціонування – критерій, який особливо важливий для нових демократій. А. Лейпхарт виділяє такі характеристики, які повинні бути властиві виборчій системі в поляризованому суспільстві: високий, але не обов'язково ідеальний, рівень пропорційності; не дуже великий розмір виборчого округу для запобігання створення занадто великої дистанції між виборцями і їх представниками; партійний список, у якому партії представляють список кандидатів виборцям; закриті або майже закриті списки, у яких виборці, насамперед, обирають партії замість окремих кандидатів усередині списку. Система пропорційного представництва із закритими списками сприяє утворенню й відтворенню сильних та згуртованих політичних партій [9, р. 101].

Згідно з уявленнями про консенсус як основу представницької демократії, політичні інститути в першу чергу повинні підтримувати рішення, які направлені на консенсус, угоди та компроміси між різноманітними парламентськими партіям, кожна з якої повинна приймати участь в управлінні, а також – децентралізацію процесів прийняття рішень. Прибічники консенсусної моделі демократії стверджують, що пропорційні виборчі системи сприяють утворенню урядів, орієнтованих на домовленість та співробітництво, знижують бар'єри для партій меншин, розширюють багатопартійність, підтримують ефективність відмови від участі у виборах та гарантують, що склад парламенту вірно відображає соціальне та політичне різноманіття суспільства [10, с. 80].

Але для запобігання значної фрагментації в суспільстві слід дотримуватися помірно пропорційної системи, яку для підстрахування можливо доповнити синхронним проведенням президентських та парламентських виборів та відмовою від мажоритарної системи виборів президента у два тури. Таке пропорційне представництво дає можливість виразити свою думку деяким значимим партіям, які представляють інтереси певних меншин.

Таким чином, з огляду на досягнення в сучасній електоральній інженерії та необхідність значних поправок в сучасне виборче законодавство України можливо запровадити наступний дизайн електоральної системи в поєднанні з певними елементами політичної системи:

1. Синхронізація парламентських та президентських циклів. Напівпрезидентський режим передбачає розділене правління між президентом та прем'єр-міністром. Задля ефективного функціонування політичної системи необхідно звести у часі протягом року вибори Президента України та вибори до Верховної Ради України. Це дозволить уникнути значних транзакційних витрат на домовленості щодо кандидатури прем'єр-міністра.

2. Впровадження відкритих партійних списків з преференціями. Відкритий список є однією з умов прозорості виборів, завдяки чому виборці бачать, кого обирають. Здатність виборців обирати всередині списку робить їх більш включеними у політичний процес, а також відповідальними за свій вибір, що є необхідною умовою громадянського суспільства.

3. Введення регіональних списків на виборах до Верховної Ради України. Згідно діючого законодавства, вибори народних депутатів відбуваються на основі єдиного загальнонаціонального округу. З однієї сторони це робить результати більш пропорційними, але в той же час спостерігається диспропорційність результатів щодо представлення регіонів. В умовах поділеного українського суспільства та відсутності другої палати (де регіони змогли б відстоювати свої інтереси) доцільно було б ввести регіональні партійні списки до парламенту.

4. Введення елементів триніональної виборчої системи. Якщо розрив між першим та другим місцем складає більше, ніж два рази, то лідируючий партії чи блоку віддається додаткове місце, якщо у три рази, то 2 місця. Це дасть змогу пом'якшити чисту пропорційну систему, а також партії, які користуються найбільшою підтримкою населення, будуть заохочуватися наданням додаткових місць.

5. Зміни щодо моделі переведення невикористаних голосів у місця. Однією з проблем виборів за пропорційною основою є вибір математичної моделі, за якою відбувається переведення голосів у місця. В Україні згідно з Законом „Про вибори народних депутатів” ст. 96 п.9 дробові залишки розподіляються за квотою Хера, або методом „найбільшої частки, що залишилась”. Ця практика не сприяє тому, щоб всі значимі групи будуть представлені пропорційно, тому, на наш погляд, краще ввести модифікований метод Сант-Лаге. Цей метод сприяє проходженню до парламенту середніх партій, що дасть змогу різним сегментам суспільства бути представленим у владі.

6. Задля стимулювання партійного будівництва та набуття партійною системою України більшої сталості: впровадити диференційований виборчий бар'єр для політичних партій та виборчих блоків. Доцільно залишити 3 % бар'єр для політичних партій та підняти до 5 % бар'єр для виборчих блоків, що складаються не більш ніж з трьох партій, з підняттям на 1 % за кожну додаткову партію у виборчому блоці.

7. Формування електорального кодексу. Задля кращого комплексного реформування виборчого законодавства доцільно звести його у загальний кодекс виборчого права України. Таким чином, виборче право стане окремим напрямом юридичної науки, а також будь-які поправки будуть більш комплексні та відповідатимуть сучасній практиці державотворення.

Таким чином, суспільства з глибокими соціально-політичними, етнічними розмежуваннями постають перед важким вибором типу електоральної системи. Адже це одна із важливих складових розвитку політичної системи в цілому. Україна в цьому відношенні не виключення. Пропорційна система закритих списків з єдиним загальнонаціональним округом в умовах напівпрезидентської системи довела свою неефективність. Питання реформування електоральної системи дуже актуальне в даних умовах. Існує багато доробок щодо удосконалення електоральних систем в поділених суспільствах, які можна взяти до уваги на шляху подальшого державотворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Norris P. Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior/ P. Norris. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004. – 370 p.
2. Bogaards M. Electoral Choice for Divided Societies: Moderation through Constituency Pooling and Vote Pooling / M. Bogaards // A Paper Prepared for Workshop on “Parties, Party Systems and Democratic Consolidation in the Third World”, 2001. – 42 p.

3. Reilly B. Electoral Systems for Divided Societies/ B. Reilly // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – No2. – P. 156–170.
4. Сарторі Д. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні. Сарторі . – К: Артек, 2001. – 224 с.
5. Грофман Б., Рейнольдс Э. Избирательные системы и искусство конституционной инженерии: обзор основных открытий / Б. Грофман, Э. Рейнольдс // ОЙКУМЕНА: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 3. – Харьков: Константа, 2005. – С. 29–70.
6. Electoral System Design: The New International IDEA Handbook / Editor: Andrew Reynolds, Ben Reilly, Andrew Ellis Stockholm, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2005, published in Spanish and French in 2005, Arabic in 2007). – 223 p.
7. Taagapera R. Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems / R. Taagapera, M. Shugart. – New Haven: Yale University Press, 1989. – 292 p.
8. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія/ За заг.ред. Ю.Г. Рубана. – К.: НІСД, 2007. – 538 с.
9. Lijphart A. Constitutional Design for Divided Society / A. Lijphart // Journal of Democracy. – 2004. – Vol. 15 – No. 2 – P. 96–109
10. Норрис П. Электоральное реформирование и фрагментированная многопартийность: механические и психологические эффекты избирательных систем и их влияние на развитие партийной системы / П. Норрис // ОЙКУМЕНА: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 3. – Харьков: Константа, 2005. – С. 71–105

УДК 324:341

Бучин М.А.

Національний університет „Львівська політехніка”

МІЖНАРОДНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗА ВИБОРАМИ ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ ГЛАСНИХ ВИБОРІВ

У статті аналізується суть та особливості міжнародного спостереження за виборами як важливої умови дотримання гласності виборчого процесу. Автор досліджує права і обов'язки міжнародних спостерігачів, акцентує увагу на принципах взаємодії міжнародних спостерігачів з місцевою національною владою. Здійснено аналіз міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють проведення міжнародного спостереження за виборами.

Ключові слова: вибори, демократія, принцип гласних виборів, спостереження за виборами, міжнародні спостерігачі.

Бучин Н.А.

МЕЖДУНАРОДНОЕ НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ВИБОРАМИ КАК СКЛАДОВАЯ ПРИНЦИПА ГЛАСНЫХ ВЫБОРОВ

В статье анализируется сущность и особенности международного наблюдения за выборами как важного условия соблюдения гласности избирательного процесса. Автор исследует права и обязательства международных наблюдателей, акцентирует внимание на принципах взаимодействия международных наблюдателей с местной национальной властью. Сделан анализ международных нормативно-правовых актов, что регулируют проведение международного наблюдения за выборами.

Ключевые слова: выборы, демократия, принцип гласных выборов, наблюдение за выборами, международные наблюдатели.

Buchyn M.

THE INTERNATIONAL OBSERVATION FOR ELECTION AS A CONSTITUENT OF THE PRINCIPLE OF TRANSPARENT ELECTION

The essence and specialities of the international observation for election as an important condition of maintenance of publicity of electoral process is analysed in the article. An author explores rights and duties of international observers, accents attention on principles of co-operation of international observers with local national power. The analysis of international normatively legal acts which regulate conducting of the international observation for election is also carried out.

Key words: *election, democracy, the principle of transparent election, observation for election, international observers.*

Для України як посткомуністичної країни на сучасному етапі характерні процеси демократичних перетворень, серед яких вагоме місце посідає демократизація виборчого процесу. Однак демократичні вибори неможливі без дотримання ряду універсальних правових засад – демократичних принципів. Одним з важливих демократичних принципів виборів є принцип гласності, який передбачає, зокрема, ефективне спостереження за ходом виборів, в тому числі – і міжнародне спостереження.

Тому проблематика нашого дослідження є актуальною, оскільки міжнародне спостереження є необхідним Україні для отримання рекомендацій щодо проведення виборчого процесу. Воно є важливим аспектом легітимації української влади на міжнародній арені. Вивчення суті та особливостей міжнародного спостереження дозволить ефективніше залучати міжнародні місії для спостереження за виборчою практикою України, ефективно налагоджувати механізми взаємодії міжнародних спостерігачів з місцевою владою. Крім того, вивчення міжнародних нормативно-правових актів, що стосуються міжнародного спостереження, дозволить вдосконалити національне виборче законодавство, що сприятиме демократичним перетворенням у нашій державі.

Проблематикою міжнародного спостереження за виборами займалися такі вітчизняні та російські науковці як М. Дем'яненко, В. Погорілко, С. Князев та ін. [1-5]. Проте вони, розглядаючи принцип гласних виборів, лише побіжно акцентують увагу на міжнародному спостереженні за виборами, не розглядаючи його як цілісну систему, для функціонування якої необхідне чітке дотримання певних умов.

Мета статті – проаналізувати суть та особливості міжнародного спостереження за виборами як важливої складової принципу гласних виборів.

Спостереження за виборами дає можливість отримати уявлення про те, наскільки правильно протікав виборчий процес. Воно сприятливо впливає на відповідальність учасників виборів, підвищує прозорість виборчого процесу та рівень довіри до виборців з боку як електорату, так і міжнародного співтовариства. Тому спостереження за виборами можна вважати важливим інструментом не тільки оцінки рівня демократичності політичного режиму, але й способом поширення демократичних цінностей та забезпечення прав людини.

Всіх спостерігачів можна поділити на 3 групи:

- 1) партійні національні спостерігачі;
- 2) позапартійні національні спостерігачі;
- 3) позапартійні міжнародні спостерігачі.

Говорячи про партійних національних спостерігачів, слід зауважити, що вони є швидше „гравцями” ніж спостерігачами. І симпатизуючи певній політичній силі, вони часто керуються партійними інтересами і намагаються зробити результат виборів максимально сприятливим для своєї політичної сили. На відміну від партійних, позапартійні національні спостерігачі є нейтральними і намагаються об’єктивно і неупереджено вести спостереження за виборами. Однак на практиці, звичайно, справа часто виглядає по-іншому: багато організацій та об’єднань, які делегують спостерігачів на вибори, є залежні від певних політичних сил, прихильні до них чи навіть штучно ними сформовані. Крім того, часто в „нових демократіях” влада намагається здійснювати тиск на таких спостерігачів, примушуючи їх діяти в своїх інтересах. Тому доволі часто відмінності між двома групами національних спостерігачів є умовними і не завжди очевидними.

Саме тому важливою гарантією та інструментом забезпечення безстороннього, незаангажованого спостереження за виборчим процесом виступають міжнародні спостерігачі. Важлива роль міжнародного спостереження за виборами полягає в тому, що воно „...може сприяти підвищенню авторитетності виборчих процесів шляхом недопущення порушень і надання гласності фальсифікаціям, а також шляхом винесення рекомендацій щодо поліпшення виборчого процесу. Воно може також за необхідності сприяти підвищенню довіри громадськості, активнішій участі виборців і послабленню потенційних факторів для виникнення конфліктів під час виборів, водночас забезпечуючи на міжнародному рівні обмін досвідом та інформацією про розвиток демократії” [1].

Разом з тим, міжнародне спостереження за виборами має і певні слабкі сторони. Зокрема, не знаючи досконало місцевої специфіки, міжнародні спостерігачі часто не можуть побачити цілісної картини виборчого процесу в певній країні. Крім того, вибори завжди розглядаються як суто внутрішній процес, як основний інструмент вираження волі народу, реалізація принципу національного суверенітету. Тому міжнародне спостереження за виборами, яке має на меті оцінити цей внутрішній процес, розглядається як певна форма втручання у внутрішні справи держави, зовнішній контроль здатності влади організувати і провести вибори.

Говорячи про міжнародне спостереження, варто зазначити, що воно можливе лише при виконанні державною, в якій проводяться вибори, ряду умов. Так, для організації міжнародного спостереження держава повинна вислати запрошення чи в інший спосіб завчасно повідомити міжнародну спільноту про бажання прийняти місії із спостереження. Тому держава повинна гарантувати безперешкодний доступ міжнародних спостерігачів до всіх етапів та технологій виборчого процесу. Крім того, міжнародні місії із спостереження повинні мати вільний доступ і до всіх осіб, які мають відношення до виборчого процесу: членів виборчих комісій, посадовців, які мають відношення до організації і проведення виборів, політичних партій і кандидатів, працівників ЗМІ та ін.

Ще однією важливою умовою функціонування місії є повна акредитація міжнародних спостерігачів – надання документів чи посвідчень, які дають повноцінне право проведення спостереження на всій території країни. Сама ж процедура акредитації повинна бути простою і недискримінаційною. Також держава має забезпечити свободу пересування міжнародних спостерігачів територією країни.

Крім того, держава повинна гарантувати, що жоден посадовець не буде втручатися в процедуру формування міжнародної місії зі спостереження, в діяльність самої місії, а також не буде чинити тиск чи переслідувати громадян, які працюють на місію чи допомагають їй. Також важливою умовою діяльності міжнародної місії зі спостереження є можливість безперешкодно оприлюднювати публічні заяви, звіти та висновки щодо виборчого процесу в країні.

Разом з тим, міжнародні спостерігачі повинні також дотримуватися певних правил та умов при здійсненні нагляду за виборчим процесом. Так, для забезпечення об'єктивного аналізу та оцінки виборчого процесу міжнародні спостерігачі повинні дотримуватися суворої політичної неупередженості у країні перебування, в тому числі – і в позаробочий час. Це повинно проявлятися, зокрема, в тому, що спостерігачі зобов'язані утримуватися від висловлювань чи проявів певної упередженості чи, навпаки, прихильності, щодо органів державної влади, певних політичних сил в державі чи певних спірних питань, що виникають в рамках виборчого процесу.

Також спостерігачі мають уникати прояву діяльності, що може бути сприйнята як надання преференції певній політичній силі: „утримуватися від носіння чи виставлення напоказ будь-яких символів, квітів чи гасел, що свідчать про певну прихильність, а також від прийняття будь-яких дарунків від учасників політичної боротьби” [6].

Крім того, міжнародні спостерігачі повинні поважати законодавство та органи влади країни перебування. Тому вони повинні ставитись з шаную до діяльності влади та виконувати всі її законні вказівки. Всі судження та висновки міжнародних спостерігачів повинні базуватись на точній, достовірній і чітко проаналізованій інформації. Разом з тим, у випадку, якщо національне законодавство чи дії органів влади перешкоджають чи утруднюють реалізацію виборчих прав громадян, міжнародні спостерігачі мають зафіксувати ці факти і вказати на них компетентним національним органам влади.

Варто зазначити, що для ефективності міжнародне спостереження повинно здійснюватися не лише в день голосування, але й в період всього виборчого процесу. Зокрема, спостереження на попередніх етапах виборчого процесу дає змогу становити рівень досконалості складання списків виборців, наявність чи відсутність перешкод при реєстрації кандидатів чи партій (блоків), наявність чи відсутність проблем, пов'язаних з веденням передвиборної агітації, фінансуванням виборів та ін.

Також спостереження є важливим під час голосування і підрахунку голосів. Контроль спостерігачів у день виборів має відбуватися за всіма наявними формами голосування і у всіх випадках: для забезпечення прозорості виборів спостереження повинно здійснюватися крім традиційного голосування на виборчій дільниці також за наявності такого в місцях позбавлення волі, у військових частинах та лікарнях. Також не повинні оминати увагу спостерігачів такі форми волевиявлення, як голосування з допомогою пересувних скриньок, голосування поштою, дострокове голосування, голосування за кордоном за умови їх передбаченості у національному законодавстві.

Важливою умовою ефективного міжнародного спостереження є досконалість національного виборчого законодавства, його відповідність міжнародним нормативно-правовим актам, для чого необхідно здійснити аналіз міжнародного виборчого законодавства. Так, уперше в історії міжнародного виборчого права Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ, який був прийнятий 29 червня 1990 р., проголошує необхідність присутності як національних, так й іноземних спостерігачів, що підвищує рівень авторитетності виборчого процесу для держав, в яких він проходить. Тому держави повинні запрошувати спостерігачів з інших країн чи будь-яких приватних установ і організацій, які виявлять бажання здійснювати спостереження за виборами. Більше того, спостереження не повинно обмежуватися виборами загальнонаціонального рівня, а здійснюватись і стосовно місцевих виборів. У свою чергу, міжнародні спостерігачі повинні взяти на себе зобов'язання не вмішуватись у хід виборчого процесу [3].

Хоча Копенгагенський документ не деталізує принципів проведення спостереження, не визначає статусу самих спостерігачів та ін., його відповідне положення було кроком вперед у забезпеченні принципу гласних виборів.

Аналіз міжнародного спостереження за виборами присутній і в Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасницях Співдружності Незалежних Держав. Конвенція регламентує діяльність осіб, які здійснюють спостереження за виборами від імені інших держав чи міжнародних організацій. Підтверджуючи той факт, що присутність міжнародних спостерігачів сприяє відкритості і гласності виборів, держави-підписанти Конвенції задекларували намір сприяти доступу міжнародних спостерігачів до виборчого процесу. Тому міжнародні спостерігачі знаходяться під захистом держави, в якій проводиться спостереження, а органи влади зобов'язані сприяти їм в межах своєї компетенції. Разом з тим, в документі зазначається, що міжнародні спостерігачі не мають права використовувати свій статус для здійснення будь-якої іншої діяльності, яка не пов'язана з виборами. Тому допускається можливість позбавлення акредитації тих міжнародних спостерігачів, які порушують закони і загальновизнані принципи та норми міжнародного права [7].

Згідно з Конвенцією, міжнародні спостерігачі мають право на:

- доступ до всіх документів, що регулюють виборчий процес, а також – на отримання від виборчих комісій необхідної інформації та копій зазначених документів. Виняток становлять документи, що зачіпають інтереси національної безпеки;
- контакти з політичними партіями (блоками), кандидатами, приватними особами, членами виборчих комісій;
- вільне відвідування всіх виборчих дільниць і приміщень для голосування, в тому числі – в день проведення голосування;
- спостереження за ходом голосування, підрахунком голосів і встановленням їх результатів в умовах, які забезпечують прозорість підрахунку;
- ознайомлення з результатами розгляду скарг, заяв і претензій, пов'язаних з порушенням виборчого законодавства;
- інформування членів виборчих комісій про свої спостереження і рекомендації без втручання в роботу виборчих органів;
- публічний виклад після завершення процедури голосування своєї думки про підготовку та проведення виборів;
- надання організаторам виборів, органам державної влади і відповідним посадовим особам свого висновку про результати спостереження за ходом виборчого процесу [7].

Разом з тим, Конвенція передбачає наявність і певних обов'язків для міжнародних спостерігачів. Зокрема, вони повинні здійснювати спостереження з дотриманням норм міжнародного законодавства, а також – законодавства країни, в якій відбуваються вибори. Свої функції спостерігачі мають виконувати, керуючись принципами політичної нейтральності і неупередженості. Також міжнародним спостерігачам заборонено втручатися у виборчий процес. Їхні висновки про хід виборчого процесу повинні ґрунтуватися на спостереженні та фактичному матеріалі [7].

Як ми бачимо, міжнародне спостереження за виборами є важливою умовою, що дозволяє зробити виборчий процес більш прозорим, відкритим і зрозумілим. І якщо у країнах із стабільною демократією така прозорість і відкритість може забезпечуватися внутрішніми механізмами (взаємоконтроль політичних сил), то в країнах з перехідним режимом міжнародне спостереження за виборами є вкрай необхідна умова демократичності виборчих процедур. Тому Україна повинна всіляко сприяти та ініціювати всебічне міжнародне спостереження за ходом та результатами виборів, що сприятиме зростанню як рівня демократизму української виборчої практики, так і міжнародного іміджу нашої держави в майбутньому. Це потребує системного підходу, що і становить перспективи для подальших досліджень проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами Асоціації організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи (АОВЦС) 31 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=884_001
2. Дем'яненко М.І. Прозорість виборчого процесу як важливий фактор чесних виборів / М.І. Дем'яненко // *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики*: Збірник. – К.: Центральна виборча комісія, 2001. – 360 с.
3. Документ Копенгагенського совещання Конференції по человеческому измерению СБСЕ от 29 июня 1990 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=994_082.
4. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / за ред. Ю. Ключковського; пер. з англ. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К.: Логос, 2009. – 500 с.
5. Князев С. Курс лекцій по избирательному праву и избирательному процессу Российской Федерации [Електронний ресурс] / С. Князев. – Режим доступу: http://www.jursites.ru/kurs_lekcii_knyaze.html
6. Кодекс поведінки міжнародних спостерігачів за виборами Асоціації організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи (АОВЦС) від 31 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=884_002.
7. Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав від 7 жовтня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_622

УДК 32.019.5

Краснокутська Ю. С.
Харківський національний
педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК ЧИННИК ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ: АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Стаття присвячена розкриттю ролі громадської думки у реалізації процесів легітимації у контексті формування та функціонування політичного поля. Особлива увага приділяється дослідженню громадської думки як сукупності когнітивних нормативно-оцінювальних елементів, на підґрунті яких відбувається виробництво, відтворення і актуалізація соціально значимих і схвалюваних суджень та оцінок відносно певних соціополітичних структур.

Ключові слова: громадська думка, легітимація, поле політики, публічна сфера.

Краснокутская Ю. С.

**ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ КАК ФАКТОР ЛЕГИТИМАЦИИ
ПОЛИТИЧЕСКОГО ПОЛЯ: АСПЕКТЫ РЕАЛИЗАЦИИ**

Статья посвящена раскрытию роли общественного мнения в реализации процессов легитимации в контексте формирования и функционирования политического поля. Особое внимание уделяется исследованию общественного мнения как совокупности когнитивных нормативно-оценочных элементов, на основе которых осуществляется производство, воспроизводство и актуализация социально значимых и одобряемых суждений и оценок относительно социополитических структур.

***Ключевые слова:** общественное мнение, легитимация, поле политики, публичная сфера.*

Krasnokutska Yu.

**PUBLIC OPINION AS THE FACTOR OF LEGITIMATION OF POLITICAL
FRAMEWORK: ASPECTS OF REALIZATION**

The article is devoted opening of role of public opinion in realization of processes of legitimation in the context of forming and functioning of the political framework. The special attention is spared research of public opinion as aggregate of cognitive normative-evaluation elements on the basis of which a production and reproduction is carried out social meaningful and approved judgments and estimations in relation to sociopolitical structures.

***Key words:** public opinion, legitimation, political framework, public sphere.*

Актуальність дослідження легітимаційних процесів зумовлена самою сутністю та специфікою функціонування поля політики, яке є автономним структурованим простором конкурентної боротьби між індивідуальними і колективними політичними агентами за символічне (спрямоване на володіння монополією на конструювання та поширення моделі легітимного бачення соціального світу) та фізичне (спрямоване на монополією щодо застосування об'єктивованих (інституціоналізованих) засобів та інструментів влади – права, армії, державних фінансів, поліції тощо) домінування. Фактично, виробництво і відтворення модусів панування, тобто, відносин такого типу, за яких відбувається конституювання домінації, верховенства певної соціальної групи (об'єднання, партії тощо) на підґрунті її атрибутивних особливостей та специфіки позиціонування, – це одна з субстанціонально-функціональних характеристик поля політики. Відповідно, владні імперативи апріорно іманентні функціональним практикам політичних акторів, а асиметричні відносини дихотомічного формату „панування”/„підпорядкування”, існуючи як невід'ємний системний елемент взаємодії у політичному полі, потребують застосування легітимаційних практик, що й актуалізує дослідницький фокус даної статті..

У рамках сучасного суспільно-політичного дискурсу сутність та особливості легітимації, специфіка функціонування поля „панування”/„підпорядкування” та реалізації владних інтенцій політичних акторів репрезентовані у концепціях таких дослідників, як Є.Бистрицький, П. Бурд'ю, Т. Парсонс, Ю. Качанов, С. Ліпсет, Д. Істон, Р. Мерельман, Т. Парсонс, Д. Хелд, Ю. Габермас, М. Доган, К. Завершинський, В. Ачкасов, С.Єлисеєв, С.Ланцов. Метою статті є розкриття ролі громадської думки у реалізації процесів політичної легітимації

Отже, теоретико-методологічній рефлексії легітимаційних моделей присвячено багато наукових праць, проте у рамках зазначеної тематичної проблематики акцентуємо увагу лише на принципових для нашого аналізу аспектах, а саме, інтерпретації легітимності як модусу пояснення та виправдання певного соціально-політичного порядку.

Загальною тезою для виділеного напряму смислової редукції сутності феномену легітимації є розуміння її як засобів когнітивного та нормативного оцінювання існуючих на даний момент історичного часу субстанціональних характеристик реальності, обґрунтування та підтвердження претензій на соціальну значимість будь-яких соціоструктурних одиниць (у тому числі й індивідуальних і колективних агентів поля політики і функціональних індикаторів їхньої діяльності – цілей, результатів, наслідків, постанов, рішень тощо) як самим суб'єктом (самолегітимація), так і ресурсами соціальної підтримки: експертами, авторитетними особами, лідерами думок, засобами масової комунікації, різними відомствами та організаціями тощо (П. Бурд'ю, П. Бергер, Т. Лукман, Д. Істон, П. Селзнік, Дж. Ротшильд, Дж. Саймонс, І. Сікора та інші).

Фактично, у зазначеному контексті підґрунтя легітимаційного процесу складають виробництво, селекція та інспірування у масову свідомість сконструйованих інтерпретаційних систем, які задають смислові координати загальноприйнятих колективних пояснювально-оцінювальних схем.

Серед ресурсів соціальної підтримки реалізації легітимаційних практик особливе місце займає інститут громадської думки, яка є „станом масової свідомості, що містить у собі латентне або явне, достатньо стійке та компетентне оціночне відношення різних соціальних спільнот до проблем, подій та фактів дійсності [1, с. 38]. Дійсно, громадська думка характеризується сукупністю установок, ціннісних орієнтацій, преференцій, переконань, різних суджень (аналітичних, пояснювальних, конструктивних, оціночних тощо), тобто, таких когнітивних нормативно-оцінювальних елементів перцепції об'єктивованої реальності, які конституюють і дорефлекторну, і раціонально опосередковану консенсусну угоду щодо сприйняття існуючого соціально-політичного порядку.

Відповідно, громадська думка за своїм функціональним призначенням, виступаючи інструментом пояснення, відтворення та поширення соціально значимих суджень та оцінок відносно певних структур будь-якого порядку, у тому числі й політичних, є однією зі складових механізму легітимації владних інтенцій агентів поля політики.

Як відзначає з цього приводу відомий іспанський філософ і соціолог Х. Ортега-і-Гасет, „міцної буде лише та влада, що спирається на підтримку громадської думки. Так було завжди: і десять тисяч років тому, і в наші дні. За всіх часів суспільством можна було правити, тільки спираючись на підтримку громадської думки [2, с. 154–155].

Інший представник соціогуманітарної науки У. Ліпман також акцентував значення громадської думки у політичних процесах. Так, інтерпретуючи спосіб функціонування та формування громадської думки як кристалізацію уявлень, знань та думок, існуючих у вигляді емоційно забарвлених стереотипів, свого роду механізму „селективного сприйняття”, У. Ліпман підкреслював, що вплив на цей механізм сприяє політичному успіху та визнанню [3, с. 59].

Дослідження сутності процесів легітимації через функціональні імперативи виробництва, відтворення та актуалізації громадської думки простежується у роботі Ю. Габермаса „Структурна трансформація публічної сфери”, в якій репрезентований аналіз виникнення таких нових автономностей у суспільстві другої половини XVIII ст., як громадська думка та публічна сфера, а також конститутивні зміни в останній у контексті еволюції західної держави від конституційно-ліберальної до „такої, що опікується” (social-welfare state).

Публічна сфера – це основний структурний підрозділ соціуму, який, за визначенням Ю. Габермаса, не ідентифікується у термінах „організації”, „інституту” або „системи”, а є простором комунікативних взаємодій, мережею соціальних комунікацій, що постійно фільтруються і „зрощуються у вузли тематично специфікованих громадських думок” [4, р. 360], або інакше, публічна сфера – це галузь соціальної рефлексії, де формується і

кристалізується громадська думка. Відповідно, агентом публічної сфери є громадськість – певна формальна структура добровільної комунікації, що орієнтована на взаєморозуміння суб’єктів як „справжній інтерсуб’єктивний взаємозв’язок людей” [5, с. 45]. Громадськість – це такий якісний стан індивіда, при якому, намагання нівелювати спроби колонізації його „життєвого світу” з боку держави призводить до народження „людини політичної, яка не наділена владою державною, але наділена правом легітимації цієї влади як суб’єкт комунікативної влади. Відповідно, „політична комунікація, що бере початок у спрямованих на розуміння ресурсах „життєвого світу”, а не створена партіями, які займаються державними справами, повинна захищати границі „життєвого світу” і його імперативи” [6, с. 95].

Тобто, незважаючи на те, що у рамках публічної сфери є неможливим ухвалення політичних рішень, адже це прерогатива інституціоналізованих структур, агенти поля політики вдаються до аргументації та, відповідно, легітимації своїх практичних дій сприйнятим комунікативним впливом, ініційованим громадською думкою. Як наслідок, публічна чи комунікативна сфера стає простором, в межах якого громадськість спонукає адміністративну владу до пошуків засобів легітимації перед обличчям громадської думки.

Таким чином, у рамках процедурно-дискурсивної моделі суспільства Ю. Габермаса стає можливим здійснення аналітичного розщеплення поняття політичної влади на адміністративну і комунікативну владу, яка народжується в процесі комунікації, зберігає спонтанний характер і ототожнюється з народним суверенітетом. Стикання імперативів комунікативної і адміністративної влади відбувається в площині політичної громадськості, яка мислиться не сукупністю організацій, а мережею різноманітних форм комунікації. Громадськість, сприймаючи слабкі імпульси, що виходять із периферії приватних життєвих форм, таким чином їх тематизує і фільтрує у комунікативних потоках, що вони конденсуються у загальносуспільні проблеми, які виражає громадська думка.

Відповідно комунікативні потоки взаємопов’язуються та здійснюють взаємний вплив на політичні партії, об’єднання, парламентські та урядові структури та ін., а вся повнота державної влади утворюється із комунікативної влади, народженої в процесі комунікації. Політичне панування спрямовується і легітимується законами, які встановлюються самими громадянами в процесі дискурсивно структурованого формування думок і волі.

Отже, опосередковуючи систему відносин між державою і конкретними індивідами, виступаючи регулятором і своєрідним посередником між приватною сферою громадянського суспільства і політичною сферою адміністративно-офіційної влади, громадська думка сприяє легітимації останньої.

Розвиваючи положення, що сформульовані у роботі Ю. Габермаса „Структурна трансформація публічної сфери”, Ч. Тейлор пропонує аналогічні ідеї щодо кристалізації у публічній сфері загального умонастрою, загального очікування, загальної думки і судження, тобто, фактично, громадської думки, яка не є ефемерною, ілюзорною або бездіяльною, а цілком функціональна. Це пояснюється тим, що у процесі конституювання публічної сфери соціальні актори опанували навиками формування та публічної репрезентації свого світорозуміння, а суб’єкти політичного поля – властивостями сприймати та враховувати загальну думку. Подібна усталена сприйнятливість, демонстрована політичними інстанціями, здатність до рефлексії та врахування суспільно-політичних вимог і попиту, тобто, так звана, „громадянська чутливість”, уможливають реалізацію громадською думкою контрольно-легітимізуючих функцій [7, р. 260 – 261].

Таким чином, публічна сфера – це відкритий символічний неінституціоналізований простір комунікативної взаємодії, виробництва та функціонування громадської думки, за допомогою якої відбувається акумуляція та трансмісія загальноприйнятих суджень,

думок, оцінок, пропозицій, переважень тощо, тобто суспільної матриці смислових кодів (змістів), орієнтуючись на які адміністративно-політична система може набувати легітимного характеру.

Зазначимо, що громадська думка за своєю атрибутивно-субстанціональною суттю є соціокомунікативним феноменом, де різноманітна соціальна інформація виступає детермінантою її формування, відтворення та актуалізації. Відповідно, діяльність сучасної системи масової комунікації значною мірою опосередковує та впливає на легітимаційні процеси у політичному полі.

Так, діяльність сучасних мас-медіа орієнтована на генерування та операціоналізацію сконструйованими інтерпретаційними системами, які задають смислові координати перцепції та аналізу інформаційної репрезентації різних атрибутів соціально-політичного буття, результатом чого є опосередкування виробництва загальноприйнятих нормативно-оціночних, когнітивно-пізнавальних структур, тобто універсального принципу бачення (П. Бурд'ю), що складають підґрунтя легітимаційного процесу (наприклад, термін „легітимація” П. Бергер та Т. Лукман інтерпретують наступним чином: „легітимація говорить індивіду не тільки чому він повинен здійснювати ту чи іншу дію, але й те, чому речі є такими, якими вони є” [8, с. 153]).

Отже, ЗМК, конструюючи уніфіковано-стандартизовані генералізовані (універсальні) коди пояснювально-оцінювальних схем, за допомогою яких відбувається визначення, акцентуалізація та обґрунтування нееквівалентних значень, забезпечують ідентифікацію, репрезентацію та ієрархізацію певних структурно-ціннісних імперативів політичного поля та підтримують їхні претензії на соціальну значимість.

Узагалі у сучасному суспільстві політична діяльність тісно поєднана з мас-медійними технологіями, а влада є не просто політичними та адміністративними структурами, а технологічним гібридом, що виявляє себе в „по'єднанні влади і символу”. Подібні тенденції викликають медіатизацію та віртуалізацію поля політики, де комунікативний простір задає способи і еталони, визначає явні і неявні норми і правила діяльності, формує інтереси і цілі політичної гри та відповідно позначається на процесах легітимації у політичному просторі.

Одним із проявів медіатизації та віртуалізації політичного простору є активне використання іміджевих конструктів, які можна визначити як символічно-смислову репрезентацію суб'єкта політики (найчастіше політичного лідера, політичних партій чи владних інстанцій), яка цілеспрямовано формується і покликана справити емоційно-психологічний вплив на об'єкти політики з метою популяризації самої політики чи різного роду діяльності в її сфері. Імідж – це символічна персоналізація, яка є однією з форм реалізації символічної політики, сутність якої полягає у легітимації політичних дій та рішень через політичну комунікацію, спрямовану не на раціональне сприйняття, а на навіювання стійких сенсів через інсценування аудіовізуальних ефектів. При цьому, виступаючи в ролі певного комунікативного елементу, імідж має забезпечити ідентичність символічних систем комунікатора (політика чи партії) й реципієнта (виборців). Це особливо важливо, зважаючи на той факт, що саме символи як специфічні знаки, зв'язок яких із співвідносним об'єктом встановлюється за допомогою конвенції (договору), втілюючи й узагальнюючи в інформаційних повідомленнях певні сенси, дають змогу формувати і корегувати імідж політичного актора відповідно до інтересів, цілей і настроїв виборців і покликаний витіснити зі свідомості електорату реальні риси кандидатів, які за певними параметрами не задовольняють вимоги, що пред'являються носіям вищих владних повноважень в системі політичної влади. Отже, імідж, з одного боку, – це внутрішній механізм регуляції масових політичних уявлень, адаптації масової свідомості до складної динаміки політичного поля та перцепції його системи цінностей, а, з іншого, –

засіб селекції характеристик політичних агентів відповідно до запитів громадськості, орієнтуючись на які, адміністративно-політична система набуває легітимності.

Таким чином, влада та її легітимність в сучасному суспільстві залежать від здатності політичних суб'єктів до виробництва, відтворення та трансляції інформаційно-культурних кодів символічної репрезентації суспільно-політичної реальності, адаптивних суспільним потребам і вимогам. Однак злиття політичних і мас-медійних структур дає змогу блокувати адекватне усвідомлення політичної дійсності, що, у свою чергу, впливаючи на стан масової свідомості та громадської думки, опосередковує процеси формування та артикуляції суспільних інтересів, механізми мотивації політичного поведінки та електорального вибору та, у цілому, сприяє конституюванню дорефлекторної, раціонально неопосередкованої консенсусної угоди щодо сприйняття та суспільного схвалення існуючого соціально-політичного порядку, надаючи йому тим самим легітимного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полторак В. А. Социология общественного мнения : учеб. пособ / В. А. Полторак. – Киев – Днепропетровск : Центр „СОЦИОПОЛИС” – Издательство „Арт-Пресс”, 2000. – 264 с.
2. Ортега-и-Гассет Х. „Дегуманизация искусства” и другие работы. Эссе о литературе и искусстве / Х. Ортега-и-Гассет ; [сб. : пер. с исп.]. – М. : Радуга, 1991. – 543 с.
3. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман ; [пер. с англ. Т. В. Барчуновой ; ред. пер. : К. А. Левинсон, К. В. Петренко.]. – М. : Институт Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 384 с.
4. Habermas J. Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy / J. Habermas. – Cambridge, Massachusetts : The MIT Press, 1996. – 453 p.
5. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия / Ю. Хабермас // Вестник Московского университета. – 1993. – №4. – С. 43 – 63.
6. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Моск. лекции и интервью (Первые публикации в России) / Юрген Хабермас ; [пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева ; послесл. Б. В. Маркова] – М. : КАМІ; ACADEMIA, 1995. – 245 с.
7. Taylor C. Liberal Politics and the Public Sphere / Charles Taylor. – Harvard University Press : Cambridge, Massachusetts, London, 1995. – 325 p.
8. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 322 с.

УДК 32:[316.77:338.124.4

Ковалевський В.О.
Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України

ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ ЯВИЩ

Стаття присвячена теоретичному аналізу наукових категорій „політична комунікація”, „політичні технології”, „фінансово-економічна криза”, а також вивченню їхніх можливостей для управління сучасними кризовими явищами. В матеріалі описуються можливості політичної комунікації в подоланні кризи, а також основні елементи сучасних медіакратій та їх потенціал для вирішення існуючих проблем нашого суспільства.

Ключові слова: політична комунікація, політичні технології, медіа, інформація, медіакратія

Ковалевский В.О.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ ПРЕОДОЛЕНИЯ КРИЗИСНЫХ ЯВЛЕНИЙ

Статья посвящена теоретическому анализу научных категорий „политическая коммуникация”, „политические технологии”, „финансово-экономический кризис”, а также изучению их возможностей для управления современными кризисными явлениями. В материале описываются возможности политической коммуникации в преодолении кризиса, а также основные элементы современных медиакратий и их потенциал для разрешения существующих проблем нашего общества.

Ключевые слова: политическая коммуникация, политические технологии, медиа, информация, медиакратия.

Kovalevsky V.

POLITICAL COMMUNICATION AS INSTRUMENT OF OVERCOMING OF CRISIS EFFECTS

The article contains the theoretical analysis of scientific categories „political communication”, „political technologies”, „financial and economic crisis”, as well as their capabilities for the modern crisis management. It describes the possibilities of political communication in overcoming the crisis, and the main elements of modern mediocracy and their potential to solve existing problems in our society.

Key words: political communication, political technologies, media, information, mediocracy

Кризові процеси, які сьогодні спостерігаються в світі, пронизують різні рівні соціально-економічного та політичного життя України. Структура кризових процесів достатньо динамічна та різномірна, однак, виходячи з окремих тенденцій, деякі системні узагальнення вже можна робити. Однією зі сфер, яка дозволяє акумулювати та формулювати відповідні тези й висновки є інформаційно-комунікаційна, що однією з перших відреагувала на кризові процеси.

Зрозуміло, що кризові явища здебільшого ґрунтуються на відповідних економічних процесах. Однак подальше розгортання кризи та її системний характер цілком дозволяє їй здійснювати суттєвий вплив на всі інші сфери й галузі, граючи визначну роль, зокрема й у сучасних процесах девальвації цінностей. Почавшись у фінансово-економічній площині, кризові явища і процеси достатньо швидко знайшли прояви в політичній, соціальній, духовній, культурній та інших сферах і сьогодні вже цілком впевнено можна говорити про системну кризу, в якій опинилася наша країна. В той же час, цей висновок не може розглядатися як остаточний вердикт чи діагноз, а лише як проблема, що потребує вирішення. Серед підходів і технологій до її вирішення останнього часу чільне місце займають концепції політичних комунікацій, використання яких може бути достатньо корисним та ефективним.

Більшість дослідників цієї сфери сьогодні сходяться на думці, що політичні комунікації не тільки пронизують все суспільство та суспільно-політичні інститути, але й дають змогу глибше зрозуміти та інтерпретувати всі феномени і процеси, що відбуваються у сучасному світі. Не в останню чергу це стало можливим завдяки інформаційній революції – зростанню обсягів інформаційного навантаження, щільності

каналів передачі інформації і ускладненню політико-управлінських процесів. Політична комунікація існувала і раніше, але саме в інформаційну епоху вона набула нового змісту, що пов'язується з розвитком технологій керування інформаційним впливом, який здійснюється засобами мови через безпосередні контакти, а також засоби масової інформації та комунікації. Саме останні складають основу формування сучасних медіакратій, які можуть підсилювати або нівелювати демократичні цінності та процедури.

Підґрунтя вивчення сучасних політико-комунікаційних процесів закладалися в середині ХХ століття, коли видатний американський біхевіорист Г. Лассвелл запропонував схему для аналізу комунікативного акту через чотири питання (на чому ми ще будемо зупинятися), відповіді на які характеризували такі елементи, як: кореспондуючі сторони комунікації, її зміст та наслідки. Відтоді політична комунікація корелюється з масовою комунікацією, в якій знаходить власне втілення в умовах управління великими територіями та численними групами людей. Ці питання підіймаються у роботах Т. Адорно, П. Лазарфельда, Р. Мертона та ін. Пізніше К. Дойч визначить комунікацію підґрунтям нації та держави, виводячи їхню залежність від щільності комунікації. Окремої згадки заслуговують погляди дослідників Ю. Габермаса та Н. Лумана, результати полеміки яких сьогодні є найбільш теоретично цілісним уявленням та розумінням політичної комунікації. Перший досліджує комунікативну дію, яку розуміє як осмислену та сприйнятту інтеракцію, що лежить в основі раціонально побудованого суспільства, де комунікація є в першу чергу мовним актом. Н. Луман, в свою чергу, розглядає комунікацію як систему, заперечуючи раціональну комунікацію і наголошуючи на символічному розумінні влади.

В Україні сьогодні також окремо розвиваються кілька напрямів – функціональне розуміння політичних комунікацій, дослідження символічних підстав політики, окремих видів політичних та масових комунікацій (у першу чергу, зв'язків з громадськістю). В цьому плані достатньо цікавими є розробки і підходи О. Зернецької, Ю. Ганжурова, Н. Костенко, В. Королька, Л. Кочубей, Ю. Левенця, Г. Почепцова та інших дослідників, роботи яких є суттєвим внеском у розуміння сучасних політико-інформаційних процесів, зокрема в Україні.

У запропонованій статті спробуємо з'ясувати сутність, форми та механізми політичних комунікацій, які можуть бути корисними під час управління в умовах кризових явищ. Для цього спочатку маємо визначити категоріальний ряд, який буде використовуватися під час подальшого дослідження. До нього віднесемо наступні категорії: „політичні комунікації”, „політичні технології”, „кризові явища”. Акцентуємо увагу, що специфіка української фінансово-економічної кризи полягає у паралельному розгортанні політичної кризи, що має бути врахована під час проведення аналізу.

Для вказаного предмета дослідження буде достатнім широке тлумачення „політичних комунікацій”. Останнє передбачає розгляд політико-комунікативного процесу як передачі інформації, що має вплив на все політичне поле чи його частину. Зв'язок політичної комунікації з комунікацією масовою проявляється в тому, що засоби масової інформації (ЗМІ) та засоби масової комунікації (ЗМК) є способами і каналами реалізації політичних комунікацій. Іншими способами є пряма або безпосередня комунікація (інтеракція), що ділиться на формалізовану та неформальну, а також комунікація, що опосередкована різними організаційними структурами (партіями, громадськими організаціями, іншими групами інтересів). Інтеракція (взаємодія) є одиничним актом комунікації і, водночас, може розглядатися як одиниця відповідного аналізу. У свою чергу, політико-комунікаційні інструменти – це засоби впливу на політичне поле, які є елементами інформаційних процесів (передачі, сприйняття, зберігання, обробки, поширення інформації тощо).

Політичні технології можемо інтерпретувати як комплексні заходи, спрямовані на ефективне досягнення мети, пов'язаної з політичною діяльністю. Набір політичних технологій складається у технологічну карту, що, окрім опису змісту та послідовності дій, містить ще й відповідні часові кореляції. Політична технологія покликана дати відповідь на питання „як?”, отже має прагматичний характер і здебільшого оперативно-тактичне наповнення, оскільки її використання для вироблення стратегії обмежене знов-таки часовими характеристиками реалізації самих політичних технологій. Із запропонованого короткого тлумачення вже на рівні теоретичного аналізу чітко видно кореляцію політичних технологій з політико-комунікативними інструментами, де останні цілком можуть бути втіленням перших.

У свою чергу, кризові явища пропонуємо розуміти у першу чергу через тенденції падіння купівельної спроможності та достатку населення. Наявна нині фінансово-економічна криза, що є різновидом загальної кризи і пов'язується з віртуальною економікою, банківською сферою, обігом коштів тощо, провокує загальну кризу ліквідності. У тому числі й у суспільно-політичній площині, що проявляється у втраті ресурсу довіри. В той же час, кризу можна розглядати як точку біфуркації, тобто як переломний момент суттєвих загроз і серйозних можливостей. В цьому сенсі криза може розглядатися через згадану категорію „можливість”, тобто виступати як певна потенція для розвитку нових ідей, змістів, організаційних структур, медіа тощо.

Зрозуміло, що так чи інакше в умовах чи для подолання кризи потрібна санація основних системоутворюючих галузей економіки й політики. Однак це вже конкретні дії в межах чітких і зрозумілих предметних полів. А що ж робити в умовах високого ступеня невизначеності? Сучасні окремі кризові явища сформулювали потребу, а відповідний ринок й фахівців з антикризового управління – так званих антикризових менеджерів. Сьогодні антикризовий менеджер – це й є у першу чергу фахівець з комунікативістики. Водночас, антикризовик – це не фах, це скоріше система якостей, набір характеристик, які дозволяють здійснювати управління (або керування) кризою. В свою чергу, працівника медіасфери можна вважати антикризовиком, але за умови, що його діяльність покликана вирішувати спеціальні інформаційні завдання, що пов'язані з протіканням кризи, її висвітленням чи поширенням інформації про подолання їх наслідків. Водночас, стан цього ринку сьогодні також є кризовим. Тобто, попри необхідність у професіоналізації працівників медіасфери, у фахових кадрах, у спеціалістах з відповідними якостями, вміннями та навичками, сьогоднішній ринок не готовий до розширення, а навпаки демонструє тенденції до ще більшого звуження. За оцінками фахівців станом на березень 2009 р. по кількості проектів і розміру зарплат медіаринок впав до рівня першої половини 2007 р. Тим не менше, кількість людей, які в умовах кризи хотіли б працювати в ЗМІ, тепер набагато більше [1]. Зрозуміло, що такі тенденції й настрої в цій сфері можуть сприяти професіоналізації, оскільки в умовах жорсткої конкуренції вимоги до відповідних спеціалістів тільки зростатимуть. Водночас, значне збільшення кількості людей, які в умовах кризи хочуть працювати в медіасфері говорить також й про існування спрощеного погляду на роботу в медіа, що може бути подолано тільки шляхом надання відповідної освіти.

Так чи інакше, вирішення проблем починається з їхнього виокремлення та актуалізації. По суті, сьогодні існують відповідні класифікації, розроблені алгоритми (схеми) вирішення проблем, впроваджуються цілі системи „управління проблемами”. Так само як і з конкретними проблемами в окремих галузях функціонування суспільства, сучасні дослідження дають змогу виокремити й відповідні алгоритми дій в інформаційній сфері. В цьому сенсі головні питання на початку вирішення проблем чи подолання кризових явищ – „що робити?” і „що говорити?”. А якщо бути ще більш точним, то постає питання вибору меж необхідної інформації для фахівців, що розв'язуватимуть відповідні

проблеми, а також для громадськості, яка має зрозуміти, що відбувається. Тут постає проблема вибору моделей інформування громадськості, по-перше, про наявні кризові явища, а по-друге, про можливі тактики дій в умовах кризи. Дуже важливим контекстним питанням стає управління настроями – тобто стратегія має бути побудована так, щоб не допустити паніки та некерованого хаосу в умовах наявної інформації про суттєві ризики. Одним з механізмів розв’язання цього питання є обмеження доступу до інформації або ж її викривлення. Однак, і перше, і друге є неприпустимим у цивілізованому демократичному суспільстві чи суспільстві, що прагне до демократичних цінностей. Тож в країнах з таким ладом необхідно більш ретельно і ґрунтовно поставитися до використання і впровадження головного принципу відкритої комунікації – не дати системі замкнутися. Слід наголосити (пізніше ми ще будемо на цьому окремо зупинятися), що моделі інформування громадськості будуються на тому, що інформаційний світ може впливати на світ реальний. Отже, постає вже конкретне завдання – ефективно використання засобів масової інформації (більшою мірою) та прямих контактів (меншою мірою) для широкого інформування громадськості з приводу можливих дій та їх наслідків в умовах кризи. Найбільш ефективними в цьому плані є діалогові моделі, метою яких має стати відновлення довіри.

Зрозуміло, що ЗМІ – це найбільш потужний інструмент комунікацій. Сутність його використання залежить від наявного в конкретній країні політичного режиму. Мається на увазі, що ЗМІ потенційно володіють численними функціями і змістом – від моделювання оточуючого середовища і основного джерела інформації про нього до інвестиційного чи благодійного проекту в межах тенденцій розширення інформаційних джерел. В конкретних умовах ЗМІ можуть використовуватися й розвиватися як у бік інструменталізації, так і в бік професіоналізації. Свого часу відомий дослідник політичних комунікацій Г. Лассвелл виділив три функції масової комунікації – спостереження за оточуючим середовищем, побудова цілісної картини світосприйняття та передача соціальної спадщини. Пізніше вони були доповнені такою важливою функцією як розвага, що лягло в основу сучасного використання ЗМІ в якості інструмента формування масового суспільства. Цьому сприяє (або заважає) домінуюча в країні модель взаємодії вже самих ЗМІ та окремих суб’єктів та агентів політичного поля.

У випадку України можемо констатувати, що вітчизняні медіа гетерогенні, неоднорідні і використовують різні моделі взаємодії з політичним світом. Водночас, в наших умовах яскраво проявляється вже згадана вище інструменталізація ЗМІ, причому часто саме за рахунок зниження професіоналізації. Стан і основні тенденції політичних комунікацій вже виводилися автором раніше [2], на основі чого можна зробити основний висновок – медіасфера України в цілому не залежить від світових тенденцій, оскільки тісно пов’язана з бізнесовими проектами в інших сферах. Для основних фінансово-промислових груп в Україні ЗМІ здебільшого є додатками до інших видів діяльності, не маючи самостійного значення.

Варто також відмітити, що ступінь втручання держави у діяльність ЗМІ в нашій країні залишається високим, не зважаючи на окремі намагання знизити його впродовж майже 19-ти років незалежності України. Наявність неефективної системи комунальних ЗМІ вже давно є предметом пильної уваги як з боку держави, так і з боку місцевих політико-владних еліт і громадськості. В Україні розроблялися програми роздержавлення комунальних ЗМІ, ринкових механізмів функціонування та лібералізації всієї системи медіа, однак вони так і не були реалізовані в повній мірі. Пояснення цього здебільшого знаходиться саме в політичній площині. Мається на увазі, що фактично ці ЗМІ, які фінансуються з державних коштів чи місцевих бюджетів, здатні виконувати політичні завдання регіональних еліт, оскільки повністю від них залежать, потрапляючи у сферу їхнього впливу після чергових виборів чи призначень. Однак, в умовах наявних кризових

явищ державні і комунальні ЗМІ можуть використовуватися в якості інструмента позитивної антикризової комунікації. Але це вже залежить від поставленої мети, політичної волі та інтересів правлячого класу. Так чи інакше, це серйозний ресурс – в структурі Держкомтелерадіо сьогодні функціонує 24 обласних державних телерадіокомпаній, а також в Криму, містах Києві та Севастополі та декілька інших організацій. На ринку преси кількість комунальних ЗМІ варіюється від двох видань у Севастополі до п'ятдесяти дев'яти у Донецькій області. І попри статистичні дані, згідно з якими частка держави в телерадіоінформаційному просторі України складає всього 4% проти 96% недержавних ЗМІ, це все ж таки вагомий ресурс політико-інформаційного впливу з достатньо високим потенціалом.

Загалом, значні можливості має й все українське інформаційне середовище. Останнє проявляється у широкій інфраструктурі, достатньо високому інтелектуальному рівню як виробників, так і споживачів інформації. Однак ситуація, що нині склалася в цій сфері, формувалася не один рік і сьогодні навряд чи сприяє розвитку демократичних цінностей і процедур. А справа у тому, що в Україні в щільний політичний час триває стрімке формування „масового” суспільства і медіасфера займає в цьому процесі одне з провідних місць. В ідеалі, інформаційне суспільство, формування якого співпало з розвитком інститутів державності в нашій країні мало сприяти розвитку особистості – громадянина в політичному сенсі, де політична сфера була б сукупністю кореспондуючих рівноправних суб'єктів, які використовували б медіа як „прості та надійні інструменти впливу на владу і захисту своїх індивідуальних інтересів” [3, с. 933]. Сталося навпаки – українська медіакратія стала допоміжним інструментом розвитку вітчизняної олігархії, в руках яких медіа як бізнес-проекти доволі ефективно поєдналися з функціями інформаційно-політичного впливу та формування громадської думки. Наявність бізнесової складової української медіакратії тим часом не стало на заваді використанню групами впливу у власних інтересах комунальних і державних ЗМІ, про що згадувалося раніше. Таким чином в українському інформаційному середовищі сталася досить парадоксальна ситуація, коли порядок денний українського суспільства визначає не держава, а бізнесові кола, інтереси яких можуть суперечити національним інтересам України. І оскільки сьогодні держава вже фактично не може (або не має інтересу чи політичної волі) повернути собі право визначати медіапорядок в країні, то залишається акцентування уваги на стратегічних пріоритетах.

Оскільки, як вже згадувалося, формування вітчизняного медіапростору відбувалося завдяки домінуванню економічних інтересів, що є виграшним з тактичної точки зору, то існує як мінімум два варіанти дій держави для забезпечення власного (суспільного, національного) виграшу. З одного боку, засобами правового та економічного впливу держава має переконати бізнесові кола у тому, що вона є надійним партнером, від виграшу якого залежатиме виграш й бізнесу. В цій схемі завдяки системі стримувань і противаг відповідні державні органи повинні реалізувати головне завдання, яке полягає у чіткій і зрозумілій співвіднесеності та кореляції виграшу держави та бізнесу. В іншому випадку, виробивши засади стратегічного розвитку України, тобто мету і основні правила її досягнення, політичні лідери та державні органи мають зобов'язати всіх учасників ринку виконувати ці правила, незалежно від місця в політичній системі чи ієрархії політичного класу. В першому варіанті держава мала б продемонструвати бізнесу всі стратегічні переваги від кореляції дій та інтересів всіх учасників. Другий варіант передбачає більш консолідовану державну позицію, яка передбачала б існування суспільно прийнятих правил та чіткого контролю за їх виконанням, що в нинішніх умовах практично не можливо, хоча на етапі кризового стану суспільства було б доцільним.

Важливим для розуміння ефективності комунікаційних інструментів є також розгляд не тільки медіапорядку на рівні держави чи суспільства, але й на рівні окремої особи.

Комунікація – це інформаційна діяльність у нечіткому інформаційному середовищі. Це значить, що реальність не одна, а їх багато, оскільки більшу частину інформації, що необхідна людині, вона отримує з інформаційного середовища, що замінює дійсність. Визнання цього факту лежить в основі багатьох актуальних сьогодні психологічних напрямів, які ставлять за мету сприяння всебічному розвитку людини. Головна теза, навколо якої вони отримують розвиток полягає у тому, що досить „часто людське суспільство вирішує ті чи інші власні проблеми змінюючи інформаційне середовище, що в свою чергу призводить до змін в середовищі реальному” [4, с. 160]. Саме це і має стати головним підґрунтям антикризової інформаційної стратегії, яка б розширила поле вибору інформації для всіх зацікавлених осіб – від держави до представників бізнес-кіл та громади.

Однак не все так просто, оскільки криза за визначенням передбачає неповноту або відсутність інформації, а також високу ймовірність викривлення інформаційного простору. Вибір правильної чи корисної інформації в цих умовах значно обмежується, тож потрібні вміння та навички керування інформаційними приводами за нечіткого інформаційного середовища та невизначеності перспектив. Окрім цього, антикризовий менеджмент має враховувати наявність у сучасному суспільстві великої кількості комунікаторів, наділених владними статусами і повноваженнями, джерел інформації, фільтрів для її селекції тощо. Увага до цих аспектів дозволить сформувати адекватні алгоритми ефективних антикризових дій.

У цілому можна виділити декілька основних напрямів, за якими можуть реалізовуватися сценарії використання основних інформаційно-комунікативних інструментів. По-перше, йдеться звісно про профілактику криз, що можливо завдяки аналізу наявного досвіду та популяризації висновків з нього. По-друге, в умовах вже наявного розгортання кризових явищ в окремих сферах життя суспільства необхідно приступити до формування плану антикризової комунікації, реалізація якого починається з тестування всіх наявних каналів комунікації. По-третє, потрібно використовувати потенціал систем масової інформації, пов'язаний з принципами ефективного управління територіями. По-четверте, слід постійно моніторити та аналізувати перебіг кризи, її наслідків для окремих сфер та груп, позитивного досвіду вирішення проблемних питань тощо.

Необхідність проведення такої інформаційної роботи логічно призводить до питання її виконавців. Різноманітність, а також певна часова обмеженість в умовах наявності великих обсягів неперевіреної інформації дає підстави для наголошення на потребі створення спеціального оперативного штабу з подолання кризи. Персональний склад цього штабу має включати як політичних фігур, так і спеціалістів в окремих галузях функціонування суспільства і держави. Тимчасовий характер такого ресурсного центру не виключав би збереження за виконавцями основного місця роботи, а створення спеціальної системи заохочень склало б підґрунтя ефективної мотивації.

Все це потрібно для розуміння основного завдання, яке має реалізувати держава для налагодження ефективних комунікацій з метою подолання кризових явищ. Воно полягає в необхідності розробки та впровадження інформаційної стратегії, яка б визначала мету, основні параметри і правила її досягнення, ключовою категорією якої був би імідж. Йдеться, у першу чергу, про імідж держави (державних органів та владних політичних інститутів) як всередині країни, так і за її межами. Створення відповідного позитивного іміджу та механізми його підтримки є основою інформаційної стратегії, а вже її тактичні дії мають містити відповіді на питання складників цієї стратегії та конкретних механізмів її реалізації. На жаль, в Україні дотепер така стратегія відсутня, хоча дискусії навколо неї інколи виникають у політичному та експертному середовищах. Основою такої стратегії має відповідним чином структурований та наповнений інформаційний простір.

Формування позитивного інформаційного простору як надзадача інформаційної стратегії подолання кризових явищ буде також корисним й для подальшого розвитку та консолідації української політичної нації та політичного класу. Виходячи з основних функцій ЗМІ, які ми вказували раніше, побудова інформаційного простору на позитивних засадах можливе за рахунок державної підтримки і заохочення паралельно із запровадженням системи контролю за порушенням інформаційного законодавства. У підсумку і бізнес-кола, і політичний клас, і в цілому держава є зацікавленими у відновленні оптимізму в населення України, оскільки реалізація цього завдання є стратегічно вигіднішим у першу чергу з економічної точки зору, ніж залякування і негативізація майбутнього. Це також сприятиме оптимізації витрат, особливо в умовах вкрай невизначного інформаційного середовища, яке теж знаходиться у кризову стані, оскільки дозволить запрограмувати та передбачити окремі реакції (позитивні). Таким чином знизяться трансакційні витрати, завдяки чому ресурси можна буде спрямовувати на інші сфери та галузі.

Зрозуміло, що без залучення інформаційної галузі подолання кризових явищ у будь-якому суспільно-політичному чи економічному сегменті неможливе в принципі. Тому питання здебільшого полягає у виборі ефективних та оптимальних інструментів інформаційно-комунікаційної сфери. Звісно, це буде більш ефективним в умовах існування чіткої та зрозумілої Інформаційної стратегії розвитку країни. А подальша робота в цьому напрямі має полягати у вивченні та систематизації помилок, які вже були зроблені, з метою недопущення їх повторення у майбутньому. За цим можливе уточнення стратегії, якщо це необхідно, а також коригування тактики дій в інформаційному середовищі з наступною реалізацією їх на практиці. Інтерпретовані у такий спосіб політико-комунікативні інструменти можуть надати широкі можливості для управління кількома процесами. По-перше, сприяти подоланню кризових явищ. По-друге, створити основу для системи управління ризиками на рівні держави чи експертного середовища. По-третє, реалізувати функцію тестування ефективності тих чи інших процедур та механізмів в умовах кореляції нормативної демократичної моделі політико-економічної системи з кризовими явищами. Створення у такий спосіб дієвої та ефективної системи інформаційної антикризової роботи дозволить не тільки розв'язати конкретні завдання, що постають перед країною, але й у перспективі – оптимізувати подальший розвиток держави й суспільства.

Звичайно, антикризовий менеджмент, крім використання інформаційно-комунікаційних технологій потребує й конкретних змістовних дій у реальному середовищі. Однак й використання політичних комунікацій має бути чітко усвідомленим, що можливе за рахунок теоретичного та прикладного аналізу їх стану та можливостей в конкретних умовах. Можливості, які надають політичні комунікації для подолання кризи достатньо широкі, але їх інструментальне використання обмежується позицією влади (політичного класу) та власників засобів масової інформації та комунікації. А від кореляції цих позицій і розуміння стратегічного виграшу всіх учасників комунікації залежить не тільки ефективність тих чи інших інформаційно-комунікаційних технологій та процесів, але й перспективи розвитку суспільства й держави. Саме це завдання сьогодні у першу чергу має вирішити нова влада, що у підсумку дозволить знизити трансакційні витрати дій держави у напрямі виходу з кризи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Продаев Е. Работа – волк [Електронний ресурс] / Евгений Продаев. – Режим доступу: <http://telekritika.kiev.ua/media-rinok/virobnitstvo/market/2009-03-18/44414>, вільний. – Мова рос.
2. Ковалевський В. Сучасний стан і тенденції медіа-сфери України / В.Ковалевський // Політичний менеджмент. – 2009. – № 5. – С. 109–119.

3. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / НАН України; Інститут історії України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса [Володимир Михайлович Литвин (ред.кол.)]. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 988 с.
4. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Почепцов. – 2-е изд., стер. – М. : СмартБук, 2009. – 651 с.

УДК:323.21

Пищевська Е. В.

Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

ІНТЕРНЕТ У КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

У даній статті досліджується Інтернет з погляду ризиків для інформаційної безпеки. Розглядається вплив Інтернет-технологій на розширення можливостей тероризму, виявляються особливості комп'ютерного тероризму, аналізується досвід закордонних країн і практика України в регулюванні Інтернет-ресурсів.

Ключові слова: *Інтернет, тероризм, міжнародний тероризм, кибертероризм, регулювання Інтернет ресурсів.*

Пищевская Э.В.

ІНТЕРНЕТ В КОНТЕКСТЕ ІНФОРМАЦІОННОЇ БЕЗОПАСНОСТІ

В данній статті досліджується Інтернет з точки зору ризиків для інформаційної безпеки. Розглядається вплив Інтернет-технологій на розширення можливостей тероризму, виявляються особливості комп'ютерного тероризму, аналізується досвід зарубіжних країн і практика України в регулюванні Інтернет-ресурсів.

Ключевые слова: *Інтернет, тероризм, міжнародний тероризм, кибертероризм, регулювання Інтернет ресурсів.*

Pishevskaya E.

INTERNET IN CONTEXT OF INFORMATION SECURITY

This article explores the Internet in terms of risks to information security. The influence of Internet technologies to enhance the capacity of terrorism, identify the characteristics of computer terrorism, examines the experience of foreign countries and the practice of Ukraine in the regulation of Internet resources.

Key words: *Internet, terrorism, international terrorism, cyberterrorism, the regulation of Internet resources.*

Основними політичними чинниками забезпечення інформаційної безпеки сучасної української держави виступають: стан інформаційної політики держави; політична культура суспільства; рівень зрілості інститутів громадянського суспільства; політична і громадська соціалізація особи; міра розвиненості інформаційно-політичних, у тому числі вибіркового технологій; політична роль засобів масової інформації (ЗМІ).

Останніми роками в науковій літературі значно зріс інтерес до аналізу можливостей і

перспектив використання новітніх інформаційних технологій і Інтернету в політичній сфері. У наукових працях російських дослідників М. Г. Анохіна, В. А. Ачкасова, Л. А. Василенко, А. В. Дмитрієва, Б. З. Докторова, А. І. Кулика, В. В. Латінова, Ю. А. Нісневича, Б. В. Овчинникова, М. Ю. Павлютенкової, Д. Н. Песькова, А. В. Чугунова та ін.; українських учених О. Дубаса, Е. Емельяненка, В. Коляденка, А. Маліса, В. Недбая та ін. проведені наукові дослідження з концептуальним обґрунтуванням ролі глобальної мережі в сучасній політології. Дійсно, в літературі на теоретичному рівні ретельно вже проаналізована роль і функції Інтернет–технологій і політичних комунікацій в Мережі. В той же час проблеми інформаційної безпеки, що виникають з появою Інтернету, розглянуті не повною мірою.

Мета даної статті – розглянути Інтернет з точки зору ризиків інформаційної безпеки. Для досягнення даної мети поставлені такі *наукові завдання*: дослідити вплив інтернет-технологій на розширення можливостей тероризму, розглянути особливості комп’ютерного тероризму, досвід зарубіжних країн у регулюванні інтернет-ресурсів.

Всесвітня мережа – джерело і одночасний засіб здобуття стратегічно важливих державних секретів. Недавно в США в ЗМІ з’явилась інформація про комп’ютерну крадіжку секретних даних Пентагону, яку нібито здійснили російські спецслужби. Заяви спецслужб про те, що могли бути вкрадені відомості про системи наведення стратегічних ракет, викликали паніку серед населення. На користь національної безпеки керівництво Пентагону прийняло рішення про відключення від Інтернету 2 млн. комп’ютерів.

Ряд небезпек пов’язаний зі спробами певних політичних сил використовувати інформаційні можливості Мережі для формування громадської думки, з метою досягнення своїх інтересів. Безумовно, що до подібного інформаційного впливу вкрай схильна найбільш масова і активна частина аудиторії Інтернету – молодь. Вона привертає сьогодні особливу увагу політиків і лідерів громадської думки. Всі вони хочуть знати, яку роль здатна (або не здатна) грати молодь в розвитку демократії ринкової економіки, громадянського суспільства і правової держави. На молодих людей буквально обрушується потік інформації, значну частину якої вони не в змозі адекватно сприйняти [1, с. 37].

Не секрет, що традиційні кримінальні співтовариства використовують можливості Інтернету для координації своїх дій. Часто інтернет-форуми працюють як своєрідні біржі, де можна купити наркотики, найняти кілера або легалізувати засоби, отримані нелегально. Інтернет спричинив появу нових форм злочинності, серед яких найбільш масштабні – мережева порнографія, кардинг (злочини, пов’язані із зломом, підробкою і використанням кредитних карток) і фішинг (крадіжка конфіденційної інформації і грошей за допомогою їхньої переадресації на сфальсифіковані веб-сайти). Довкола цих явищ швидко склалися професійні кримінальні співтовариства з характерним сленгом і засобами комунікації. Вони майже повністю живуть в інформаційному суспільстві, оскільки Інтернет є для них єдиним джерелом і середовищем існування. Онлайн-злочинність широко використовує технічні новини і можливості, неактуальні для більшої частини користувачів.

Сучасні інтернет-технології сприяють розростанню міжнародного тероризму і виникненню принципово нового високотехнологічного кібертероризму. При цьому можуть застосовуватися як інформаційно-комп’ютерні, так і інформаційно-психологічні засоби. Інтернет все активніше використовується для поширення ідеології тероризму, залучення до протиправної діяльності нових членів, про що свідчить наявність великої кількості відповідних сайтів.

Навіть можна сказати, що кіберпростір став місцем існування деякого „електронного співтовариства” екстремістів. На сотнях, якщо не на тисячах веб-сторінок, далеко не всі з яких навіть утримуються в пошукових системах Інтернету, публікуються, наприклад,

інструкції з виготовлення вибухових пристроїв. Інтернет виявився для членів екстремістських і терористичних організацій вельми зручним засобом подолання колишньої географічної роз'єднаності і пошуку однодумців. У системі електронної пошти, що дає можливість миттєвої доставки зашифрованих послань, які можна прочитати, лише володіючи спеціальними засобами декодування, вони знайшли надійний спосіб конспірації і безпечного для них обміну ідеями і планами.

Особливість комп'ютерного тероризму – в дешевизні здійснення і затратності виявлення. Анонімність, властива Інтернету, робить злочинця невразливим, а здатність безперешкодно входити в Мережу – всюдисущим.

Слід зазначити, що на території нашої країни давно вже проводяться інформаційні атаки, викликані протистоянням і змаганням еліт. У результаті цього на сторінках сучасних українських ЗМІ з'явилися і стали звичними терміни „інформаційна війна” або „інформаційно-психологічна війна”.

У засобах масової інформації цей термін трактується в основному як „злив компромату”, чому неабиякою мірою сприяє і поява нового засобу масової телекомунікації – комп'ютерної мережі Інтернет, яка ідеально сприяє не лише неконтрольованому поширенню компрометуючих матеріалів, але й вкиданню в суспільство потрібної і своєчасної інформації, яку друкарські і електронні ЗМІ зможуть потім тиражувати. Не випадково, Інтернет завдяки деяким скандальним сайтам заслужив на репутацію „бвиці авторитетів”, „смітєвої ями” і так далі.

Перетворення Інтернету на загальнодоступний глобальний інструмент суспільного розвитку робить управління його використанням одним із важливих питань порядку денного міжнародного співтовариства. Цим обумовлена актуальність проблем інтернаціоналізації управління використанням мережі, підтримка високого рівня довіри до цього унікального засобу міжлюдської взаємодії, участі в цьому процесі зацікавлених урядів, представників приватного сектора, громадянського суспільства і міжнародних організацій. Інтернаціоналізація повинна сприяти справедливому доступу до ресурсів Інтернет, полегшувати доступ для всіх, забезпечувати стабільне й безпечне його функціонування.

Важливим аспектом цього питання є вироблення міжнародних правових механізмів інтернаціоналізації управління Інтернетом, міжнародної співпраці в галузі забезпечення при його використанні інформаційної безпеки кожної національної держави і міжнародного співтовариства в цілому, стійкості функціонування глобальної інформаційної інфраструктури як критично важливої сфери життя громадян, бізнесу, організацій громадянського суспільства [2].

Як відомо, різні країни вирішують проблему регулювання інтернет-ресурсу по-різному. Так, наприклад, у Росії з боку МВС і Генпрокуратури пролунали пропозиції законодавчо ввести відповідальність власників інформаційних ресурсів за розміщувану на них інформацію. Є пропозиції прирівняти розміщення інформації в Мережі до публікацій у ЗМІ.

У Германії міністр з захисту прав споживачів Ільзе Айгнер запропонувала створити „кодекс честі” в Інтернеті. На думку І. Айгнер, кодекс, який повинен включити 10 „золотих правил”, має бути вироблений самим Інтернет-співтовариством. Передбачається, що прийняття такого зведення правил повинне посприяти збереженню персональних даних. При цьому правила мають бути „короткими, чіткими і зрозумілими”.

Німеччина є однією з країн, уряди яких приділяють значну увагу захисту персональних даних в Інтернеті. Так, саме в Германії було виявлено, що при складанні панорам вулиць різних міст для сервісу Street View Google незаконно збирає дані, що передаються потім по незахищених мережах Wi-Fi. Згодом Google визнав, що діяв, порушуючи закон, і припинив збір цих даних [3].

У Китаї офіційно заборонено доступ з території країни до найбільших пошукових систем Інтернету – Google і Alta Vista. Відмова в доступі до певних Інтернет-ресурсів широко практикується в країнах Азії і Африки. Проте обмеження, як правило, стосуються політичних і порнографічних сайтів, а не пошукових систем. В уряді КНР прийняте рішення пояснили тим, що в Інтернеті розміщена величезна кількість непотрібної і шкідливої інформації. Цікавим фактом є та обставина, що таке рішення було прийнято напередодні з'їзду Комуністичної партії Китаю, на якому відбулася зміна партійного керівництва [4, с. 17]. У рамках широкої програми з боротьби з мережевою порнографією, азартними іграми і шахрайством вже були закриті тисячі ресурсів в китайському сегменті Мережі. Пекін і далі має намір блокувати шкідливу інформацію з інших країн.

Крім того, фільтрація трафіку широко використовується в боротьбі з опозицією і критикою уряду. Так, пошукові системи, що знаходяться в материковому Китаї, зобов'язані піддавати цензурі свої результати. Через це з китайського ринку пішов Google, що відмовився від фільтрації своєї пошукової бази.

У китайському сегменті Інтернету налічується понад 400 мільйонів користувачів. В країні створено нове відомство з Інтернет-цензури. Воно стежить за повідомленнями в соціальних мережах.

Спеціальні фільтри, встановлені на вузлах обміну китайського трафіку із загальносвітовою Мережею, відсікають від місцевих користувачів тисячі сайтів, визнані політично невірними. Китайці не можуть зайти на сайти практично всіх західних ЗМІ, університетів, правозахисних організацій тощо. Найпотужніші суперсучасні програми фільтрують електронну пошту в автоматичному режимі, а також обчислюють відвідувачів неблагонадійних сайтів. Порушників чекає покарання аж до тюремного ув'язнення. Чиновники також хочуть зобов'язати авторів Інтернет-щоденників реєструвати їх із вказівкою паспортних даних [5].

В Узбекистані всі Інтернет-провайдери повинні проходити реєстрацію в Службі національної безпеки, де зобов'язуються повідомляти про своїх клієнтів, які відвідують заборонені сайти. Такими, зокрема, є більшість зарубіжних мережевих ЗМІ. Відправка всієї електронної пошти контролюється. В Інтернет-кафе існують штрафи за перегляд порнографічних сайтів (близько 4 доларів) і заборонених політичних (понад 8 доларів).

У Білорусі оголошена обов'язкова – до 1 липня 2010 р. – державна реєстрація всіх онлайн-ресурсів, а робота будь-якого сайту в країні, не здійсненого реєстрацію, вважатиметься незаконною, згідно з постановою білоруської Ради міністрів. Всі власники ресурсів, які хочуть пройти реєстрацію і працювати з 1 липня 2010 р. в рамках закону, повинні подати в Міністерство зв'язку і інформатизації Білорусі заяву, в якій вказати: найменування юридичної особи або ПІБ індивідуального підприємця, код країни, ПІБ керівника, місце знаходження юридичної особи, адресу індивідуального підприємця, контактний телефон, адресу електронної пошти, дані з Єдиного державного реєстра юридичних осіб і індивідуальних підприємців (ЄДР), договір власника ресурсу з постачальником Інтернет-послуг, дані про права юридичної особи або індивідуального підприємця на вказані ресурси.

Для Інтернет-сайту вказуються: опис ресурсу, використовувані мережеві адреси, ім'я ресурсу, реєстраційний номер центру обробки даних, що здійснює цей ресурс, тощо.

Такого роду заяви на реєстрацію подаватимуть не лише власники сайтів, але і постачальники Інтернет-послуг, а також власники центрів обробки даних [6].

Ще однією новиною білоруських властей стало те, що з 1 липня 2010 р. власники комп'ютерних клубів і інтернет-кафе повинні збирати і зберігати дані про осіб відвідувачів. Згідно з урядовою постановою, користуватися послугами Інтернет-кафе буде дозволено лише тим, хто пред'явить документи. При цьому дані про особу відвідувача персонал закладу зобов'язаний фіксувати і зберігати. Крім того, персонал повинен вести

електронний журнал, в якому мають відзначати відомості про „імена або IP-адреса Інтернет-ресурсів, з якими користувач здійснив з’єднання”. Дані про відвідувачів адміністрація інтернет-кафе зобов’язана зберігати протягом року з моменту надання послуги.

Постанова уряду була прийнята відповідно до президентського указу про регулювання білоруського Інтернету, який був підписаний на початку 2010 року. В указі також зазначалося про контроль за відвідувачами Інтернет-кафе, щоправда, вимоги до власників закладу були менш конкретні.

Положення указу стали об’єктом критики з боку журналістів і правозахисників. На їхню думку, власті, зокрема, створили умови для обмеження доступу громадян до опозиційних сайтів і блокування цих ресурсів [7].

8 липня 2010 р. з’явилася інформація про те, що в Білорусі вперше відключений сайт в рамках виконання указу про державне регулювання Інтернету. Сайт газети „Вітебський кур’єр” не пройшов офіційну реєстрацію відповідно до вимог, прописаних в указі. „Вітебський кур’єр” відмовився проходити цю процедуру і не подав відповідну заявку. На думку співробітників видання, указ є спробою цензури в ЗМІ. У результаті з 6 липня 2010 р. він припинив роботу. Сайт був відключений державним Інтернет-провайдером „Белтелеком”. За словами представника видання, „Белтелеком” прийняв рішення відключити Інтернет-ресурс на підставі листа, що надійшов у компанію [8].

В Іспанії власники іспанських Інтернет-ресурсів повинні розміщувати на електронних сторінках своє ім’я, адресу і персональний ідентифікаційний номер. Ухвалений у 2002 р. закон також вимагає від провайдерів блокувати доступ до зарубіжних сайтів, якщо на них міститься інформація, що загрожує національній безпеці Іспанії.

У США спеціального закону про Інтернет немає. Будь-які спроби обмежити свободу слова в Мережі розбиваються о першу поправку до конституції, що гарантує свободу слова і друку. Навіть ухвалений у 2001 році закон, що зобов’язав встановлювати в державних школах і бібліотеках систему Інтернет-фільтрів, що блокують доступ до забороненої інформації (наприклад, порнографічного змісту), був скасований Верховним судом США. Єдиний обмежувальний закон про захист дітей в Інтернеті забороняє власникам сайтів збирати інформацію про дітей молодше 13 років без згоди батьків [9].

Правові стосунки в Інтернеті пов’язані і з проблемою: юрисдикції стосунків між користувачами; відповідальності контент-провайдерів; саморегулювання стандартів і протоколів. Загальносвітова практика правового регулювання Інтернету зводиться на сьогодні до ряду суперечливих судових рішень, що визначають державну юрисдикцію. Це пов’язано з тим, що для нього відсутні так звані колізійні норми (наприклад, *lex patrie* – закон громадянства, *lex loci actus* – закон місця здійснення операції і так далі).

В Україні національні правові норми, що регулюють Інтернет-стосунки, існують з початку 90-х років ХХ століття. Вони закріплені в Законі України „Про телекомунікації” (Розділ „Державне управління у сфері телекомунікацій”; Законах України „Про захист інформації в автоматизованих системах» від 5 липня 1994 р., „Про науково-технічну інформацію” від 25 червня 1993 р., „Про основні принципи розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 рр.” від 9 січня 2007 р., Указах Президента України „Про заходи по розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет і забезпеченні широкого доступу до цієї мережі в Україні” від 31 липня 2000 р. і „Про заходи по захисту інформаційних ресурсів держави” від 10 квітня 2000 р. та ін.

Недавно з’явилася інформація про те, що МВС України має намір влаштувати перевірку всіх сторінок „У Контакті” на наявність порнографії. Це пояснюється тим, що в міністерстві одним з головних розповсюджувачів подібних матеріалів вважають саме цю соціальну мережу. У першу чергу міліція шукатиме фотографії і відеозаписи з дитячою

порнографією, сценами вбивств і насильства. А вже потім з їх поширенням боротиметься особливий департамент.

Такі плани МВС України стали об'єктом критики експертів, які вважають, що це перший крок до встановлення повного контролю над мережею. „Якщо вони отримають цей контроль, то дістануть і загальний доступ до мережі, який зможуть використовувати вже, як їм захочеться, навіть в політичних цілях”, – вважає керівник компанії Proloject у складі групи компаній Advanter Group Антон Белецький. На сьогодні близько 80 % Інтернет-користувачів є учасниками соціальних мереж. При цьому „У Контакті” прописалися 70 % від загального їх числа. Отже, отримавши контроль над одним сайтом, МВС візьме під свій контроль практично всіх українських Інтернет-користувачів. А це може викликати звинувачення в забороні свободи слова. Міліція перечитає сторінки користувачів „У Контакті” [10].

Все це дає підстави для ствердження, що Україна повинна чітко усвідомлювати і сприяти усуненню загроз, які несе Інтернет. У той же час неможна і не враховувати і загрози для подальшої демократизації суспільних стосунків; нормального функціонування структур державної влади тощо. Таким чином, необхідно ефективно і розумно створювати і забезпечувати всебічний захист інформаційного політичного простору держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гридчин М. Проблемы влияния информационных технологий на молодежь / М. Гридчин. – Власть. – 2007. – № 9. – С. 32–38.
2. Шерстюк В.П. Тезисы выступления [Електронний ресурс] / В.П. Шерстюк. – Режим доступу: <http://www.iisi.msu.ru/news/news35/>
3. В Германии предложили ввести „кодекс чести” в Сети [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/internet/2010/07/14/700664.html>.
4. Нерсисян В. Национальная безопасность и формирование информационного общества в России / В. Нерсисян // Власть. – 2003. – № 9. – С. 14–20.
5. Китай начинает войну в Интернете [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/internet/2010/05/03/683579.html>.
6. Белорусские сайты обязали пройти регистрацию [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/internet/2010/05/07/684195.html>.
7. Белорусские Интернет-кафе обязали собирать данные о посетителях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/internet/2010/05/05/683934.html>
8. В Беларуси отключен первый сайт за отказ от регистрации [Електронний ресурс]ю – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/internet/2010/07/08/699214.html>
9. С каждым днем Интернет все более и более вклинивается во все сферы нашей деятельности, как личной, так и социальной. [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://imho.net.ua/2007/02/26/demokratija_po_internetu_2.html.
9. Милиция перечитает страницы пользователей „Контакта” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/internet/2010/07/07/698868.html>

Політична культура та ідеологія

УДК: 323. 2.(477)

Топалова С.О.

Харківський інститут банківської справи УБС НБУ

ІСТОРИЧНІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНУ КУЛЬТУРУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу основних шляхів і засобів активізації історичних факторів, що впливають на процес трансформації політичної культури сучасного українського суспільства. Показано специфіку використання історичних фактів у сучасних політичних технологіях і кампаніях та наслідки впливу на масову і групову політичну культуру.

Ключові слова: історичні чинники, політична культура, політичні міфи, маніпулювання.

Топалова С.А.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ КУЛЬТУРУ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Статья посвящена анализу основных путей и средств активизации исторических факторов, которые влияют на процесс трансформации политической культуры современного украинского общества. Показана специфика использования исторических фактов в современных политических технологиях и кампаниях, последствия влияния на массовую и групповую политическую культуру.

Ключевые слова: исторические факторы, политическая культура, политические мифы, манипулирование.

Topalova S.

HISTORICAL FACTORS OF INFLUENCE ON POLITICAL CULTURE OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

The article is devoted to the analysis of the basic ways and means of activization of historical factors which influence the process political culture transformation in Ukrainian society. The specificity of use of historic factors in modern political technologies and campaigns, consequences of their influence on mass and group political culture has been considered.

Key words: historical factors, political culture, political myths, a manipulation.

Актуальність проблематики зумовлена наявністю в будь-якій державі, за існування будь-якого типу політичного режиму одвічного і незмінного прагнення правлячої верхівки постійно впливати на суспільну свідомість, забезпечувати прийнятні для себе моделі політичної поведінки. Засоби досягнення цієї мети є різними. У тоталітарних системах контрольованість поведінки досягається шляхом нав'язування, насилля і прямого примусу. У демократичних суспільствах мистецтво управління визначається вмінням „цивілізовано” спрямовувати в потрібне русло людські емоції, почуття, думки і переконання. Однак кожна влада, незалежно від міри її демократичності, прагне мати авторитетний вигляд в очах суспільства і використовує для цього відповідний арсенал технологій міфологізації свідомості. Значна роль при цьому відводиться технологіям

політизації історії та історизації політики, що виступають в якості важливого інструмента соціального конструювання.

Комплекс проблем, пов'язаних із реалізацією стратегій і застосуванням технологій політизації історії є предметом дослідження філософської, історичної, політичної наук, соціології. Значну увагу з'ясуванню міри об'єктивності історичної науки та аналізу історичних чинників впливу на суспільну свідомість приділяють К. Ясперс, М. Лаго, Р. Козеллек, К. Скіннер, К. Надо, Ф. Досс, К. Гемпель, Н. Щербініна, К. Самарська, М. Обушний, В. Бебик, А. Тихолаз, О. Салтовський, М. Попович, О. Гриценко та ін.

Метою статті є аналіз основних шляхів і засобів активізації історичних факторів, які впливають на процес трансформації політичної культури сучасного українського суспільства, завданнями – виявлення об'єктивних і суб'єктивних передумов, політико-культурних і соціальних наслідків політизації та міфологізації історії.

Сучасні тенденції трансформації політичної свідомості українського суспільства визначаються її тотальною міфологізацією, що є результатом дії низки чинників – психологічних, історичних, ментальних, соціо- і політико-культурних, інформаційно-технологічних, освітніх, політичних та інших. Кожен з них відрізняється специфічними шляхами, засобами і наслідками впливу, що зумовлює потребу у групуванні. Розподіл цих чинників на групи є певною мірою умовним. Основою для групування виступають домінуючі якості. При цьому слід враховувати взаємозв'язки і органічне сплетіння різнорідних чинників, їх комплексну дію на політичну свідомість. До групи історичних відносимо сукупність чинників, пов'язаних із загальною специфікою історії як науки, особливостями історичного минулого кожної країни та його інтерпретації подій і фактів історичною наукою в конкретні періоди, специфікою політичних запитів і замовлень щодо трактування і оцінки минулого.

Історична наука та історичні знання є важливими не тільки і не стільки у пізнавальному, інтелектуальному контексті, скільки у плані усвідомлення членами суспільства спільного історичного минулого, формування спільної „соціальної пам'яті” і утвердження загальноновизнаної системи цінностей, на основі яких встановлюється колективне порозуміння щодо минулого і відповідна культурна ідентичність. У цьому сенсі історія завжди, певною мірою, є соціальним конструюванням, що визначає її специфіку як науки. Науковість передусім пов'язана із об'єктивністю знань. У цьому контексті виникає кілька проблем: який зміст самого поняття „історія”?; що є предметом і об'єктом історичної науки?; яка міра об'єктивності історичного знання? та ін.

Загальноновизнаним є значення поняття „історії” як науки, що вивчає минуле, яке в свою чергу, виступає базовим елементом тріади „минуле – сучасне – майбутнє”. Однак цей підхід часто піддається критиці з тих позицій, що минуле не піддається об'єктивному науковому пізнанню з огляду на низку чинників. Так, наші знання про історичні події і об'єкти залежать від способів передачі їх попередніми поколіннями і специфіки тогочасних лінгвістичних прийомів, смислових конструкцій, соціальних відносин та ще низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, які вносять у процес пізнання минулого значну частку своєрідного „історичного суб'єктивізму” і навіть за наявності намірів щодо адекватного пізнання, суттєво ускладнюють його. Зокрема, неможливим є адекватне розуміння історичних текстів без врахування інтелектуального контексту автора, а сам інтелектуальний контекст є водночас і соціальним, оскільки, описує події у соціальному вимірі. „Коли ми читаємо авторів минулого, ми повинні враховувати важливу невідповідність між їхнім і нашим інтелектуальним світом. Якщо ми не будемо її враховувати, ми будемо позбавлені великої сукупності інформації, що не піддається перекладу, і, тим самим, перешкоджати світу минулого щось повідомити нам” [1, с. 240]. Дійсно, сумнівною видається можливість адекватного розуміння сутності політичних подій чи ідей теоретиків минулого без достовірного знання соціального і політичного

контексту цих подій, суб'єктивних передумов, які визначали ставлення теоретика до конкретних політичних проблем і обґрунтування шляхів їх вирішення. Справедливим виглядає і зауваження К. Надо з приводу того, що „...розуміння смислу історії вимагає спочатку розуміння соціальних відносин між її агентами, ... а ці соціальні відносини створюються історично детермінованою соціальною реальністю” [1, с. 235]. Далі автор зазначає, що самі об'єкти історії також є соціальними конструкціями і вказує на необхідність врахування зовнішніх умов, що належать до інтелектуального світу, без адекватного розуміння яких неможливо робити будь-які висновки щодо контексту історичних висловлювань [1, с. 236-237]. На думку К. Надо, історики розглядають не самі історичні події, а інтерпретують їх як соціальні процеси, в яких групи та індивіди є репрезентантами і учасниками, внаслідок чого і вся історія суспільства стає не історією подій, а сукупністю об'єктів, фокусною точкою зору яких стають інтереси, політичні проекти і теорії сучасності, тобто історія є соціальною історією і соціальною конструкцією.

Вказуючи на соціальну сутність історії, К. Ясперс відмічав: „...перед нами розгорнулася безодня минулого і майбутнього, ...ми ж прагнемо до усвідомлення ситуації нашої сучасності”, „Майбутнє не може бути досліджене. Дослідженню доступне тільки те, що є реальністю. Майбутнє заховане в минулому і в сьогодні, ми бачимо й доосмислюємо його в реальних можливостях” [2, с. 16, 141, 155]. К. Надо також зазначає: „...історія – це соціальна конструкція, особливість якої – звернення до майбутніх поколінь. Це більше не погляд сучасного на минуле, яке досліджується тут, а погляд сучасного на майбутнє, погляд цієї епохи на власне майбутнє”, „...історія як соціальна конструкція ... це перш за все – сукупність дій, здійснюваних агентами з визначеною метою, а саме, інституціоналізації колективної пам'яті” [1, с. 238], „ ...історія – це не тільки погляд на минуле, але також погляд і на майбутнє. Вона є соціальним актом, конструкцією даного суспільства, мета якої – звернутися з посланням до майбутніх поколінь” [1, с. 239]. Це, на нашу думку, адекватна характеристика соціальної сутності історії, що може бути підтверджена низкою прикладів. Так, впровадження нормативної навчальної дисципліни „Історія української культури”, що навіть не має визначеного об'єкта і предмета вивчення, вшанування жертв голодомору і відкриття пам'ятників є не стільки погляд у минуле, скільки специфічний соціальний процес, в основі якого уявлення провладних політичних сил про базові ознаки моделі держави в майбутньому, і, очевидно, прагнення забезпечити підтримку у відповідних електоральних сегментах. Він дозволив створення історичного об'єкту, який звертається до майбутніх поколінь. Переважання історичного дискурсу над часткою історії тільки підтверджує цей висновок. Присвоєння звання Героя України сумнівному персонажу С. Бандері, очевидно, також мало на меті інституціоналізацію історичної важливості особистості і формування відповідних рис колективної соціальної пам'яті. Директивні вказівки нової влади щодо внесення змін у трактування низки історичних понять і процесів також вписуються у рамки стратегій впливу на політичну свідомість.

Таким чином, дослідження минулого спрямовується не стільки на достовірний хронологічний виклад того, що колись відбувалося, скільки на усвідомлення фактів минулого у контексті сучасного, а також, прогнозування майбутнього, відправною точкою якого є, знову ж таки, сучасне. Саме цим зумовлюється все більш широке вживання у західноєвропейському середовищі вислову „історичне знання”, а не „історична наука”.

Отже, в самому розумінні сутності і призначення історичних досліджень закладені об'єктивні передумови міфологізації суспільної свідомості. З одного боку, образи, події і факти минулого в дослідженнях сучасників у принципі не можуть бути об'єктивними, а постають лише як оповіді та інтерпретації сучасників, їх версії, судження та гіпотези щодо подій минулого. Кожний історик має свою логіку і техніку дослідження минулого, своє

бачення значення і наслідків відповідних подій, спирається на оповіді попередників і сучасників, що в сукупності вносить суттєвий суб’єктивний компонент у процес дослідження і у сформульовані наукові висновки. До того ж, цей суб’єктивний компонент має здатність „нашаровуватись”, оскільки історики складають „оповіді оповідей”, а не „оповіді фактів”.

Низка важливих факторів необ’єктивності історії та інших соціальних наук пов’язана із застосуванням наукових термінів, понять і категорій, які не можуть бути суто науковими і соціально нейтральними, оскільки виробляються суспільством для його потреб, визначають семантичні межі вживання, реагують на просторово-часові зміни. За висловом Ф. Досса, „...поняття констатує певний соціальний факт і ...саме по собі є фактором соціального факту, а не тільки його відображенням ... і має зворотний вплив на нього” [3, с. 283]. В історичних дослідженнях поняття також використовуються як „...індикатори політичних і соціальних змін”. К. Надо також зазначає, що „... можна історично показати, спираючись на певні докази, як деякі поняття з’явилися саме у той момент, коли на них виник запит з боку даного суспільства” [1, с. 243]. Так, саме після здобуття незалежності українська історична наука наповнюється поняттями „українська державність”, „національно-визвольна війна”, „рух опору”, „більшовицький переворот”, „голодомор” та ін. Поняття існує і займає відповідне місце у дискурсі суспільства, але в нього може бути вкладений різний зміст, внаслідок чого воно передаватиме інше повідомлення, після чого буде приреченим означати те, що йому приписано” [1, с. 243]. Отже, дослідження самих понять передбачає врахування значної часової дистанції, що відділяє епоху, яка створила це поняття, від сучасності, а також, розуміння відмінностей соціально-політичного змісту понять, присвоєного різними суспільствами і соціальними групами в різні часи.

Враховуючи вищевикладене, можна розглядати історію як соціально-інтелектуальну конструкцію, з допомогою якої кожне суспільство створює свою ідентичність і формує колективну соціальну пам’ять для нинішнього і майбутнього поколінь з метою реалізації відповідних політичних стратегій і проектів. Застосовувані наукові поняття і категорії, які здатні трансформувати власний зміст, виступають в якості ключових інструментів цього конструювання. В той же час і самий процес конструювання і застосування відповідних понять виступають свідченням потреб суспільства, вказують на його проблеми і бачення перспектив, є засобом передачі соціального досвіду.

Таким чином, визначаємо дві, найважливіші, на нашу думку, групи чинників, що зумовлюють об’єктивну неможливість отримання абсолютно адекватного історичного знання.

Третя група чинників необ’єктивності історії пов’язана із попередніми, а також із постійною наявністю впливу „важливих суспільних інтересів” та прямих замовлень щодо результатів історичних досліджень з боку держави, окремих політичних сил. Ці замовлення визначаються політичними проектами і стратегією їх досягнення шляхом застосування масштабного маніпулювання суспільною свідомістю. Внаслідок цього у свідомості представників різних поколінь вибудовуються різні „історії інтерпретацій”, ті, які були притаманні певним політичним періодам, домінуванню певних політичних сил та ідеологій.

Таким чином, історія не буває безпристрасною, не викладає „чистих” фактів без коментарів, оціночних суджень. У різні часи історична наука, передусім, той курс, що викладається в навчальних закладах, по-різному подає і оцінює одні й ті самі історичні періоди, події і факти – залежно від ідеологічної доцільності, політичної стратегії і т.д. Такий перманентний стан історичної науки наочно відбиває сутність поняття і процесу політизації історії. Отже, під політизацією історії розуміємо специфічну інтерпретацію фактів і подій минулого у руслі певної політичної стратегії сучасності чи конкретних,

довго- або короткострокових політичних цілей, метою якої є соціальне конструювання минулого та формування відповідних рис колективної соціальної пам'яті і свідомості, орієнтованих на проекти найближчого чи віддаленого майбутнього. Процес політизації історії не має національних кордонів і не є технологією окремих політичних сил. Свідченням глобальності його масштабів стало, зокрема, визначення як окремого тематичного напрямку „Використання історії, зловживання нею та відповідальність істориків” на XIX конгресі історичних наук в Осло (2000 р.).

Однак суспільні наслідки політизації історії можуть бути різними, залежно від конкретної політичної мети та відповідних замовлень щодо інтерпретації історичних подій і діяльності особистостей. За умови наявності визначеної моделі майбутнього суспільства, основні параметри якої не викликають ціннісних протиріч у середовищі домінуючих політичних суб'єктів, соціальне конструювання історії може відігравати консолідуючу роль, створювати соціокультурний фундамент політичного проекту майбутнього суспільства. У протилежному випадку, коли різні політичні сили орієнтуються на кардинально різні проекти майбутнього чи на власні короткострокові цілі, наслідки виявляються у вигляді масштабних суспільних конфліктів, які мають здатність транслюватися із політичної сфери до інших.

Викладення історії завжди є не лише політизованим, але й міфологізованим. Різниця лише в сюжетних лініях цієї міфологізації. Тому в свідомості представників різних поколінь уявлення про одні й ті самі історичні періоди і події складаються з різних наборів міфів. Наочну ілюстрацію цього отримаємо, порівнюючи інтерпретацію в підручниках з історії часів СРСР та в сучасних українських, наприклад, діяльності і самої постаті Б.Хмельницького, Сталіна, ОУН-УПА та ін. Відповідно, і свідомість представників різних поколінь перенасичена тими чи іншими міфами, залежно від того, яку саме „історію” вони вивчали. Ці міфи, в свою чергу, визначають ставлення до носіїв інших міфів, до сучасних політичних подій, міфологізованих шляхом використання різноманітних маніпулятивних технологій, в тому числі, і маніпулювання історією. Передбачуваним і бажаним для відповідних політичних сил результатом стають масштабні конфлікти ідентифікації, вміле технологічне розкручування яких забезпечує перемогу на виборах і суспільний розкол, що і надалі використовується для отримання політичних дивідендів.

Конкретні приклади бачимо як під час виборчих та інших політичних кампаній, так і в повсякденній діяльності суб'єктів політики різних рівнів. З усіх минулих виборчих кампаній найбільш показовою в цьому була президентська кампанія 2004 р., яку, на нашу думку, можна вважати початком нового етапу політизації історії України, суттєвими відмінностями стало загострення конфліктності політичних запитів і замовлень щодо історичних висновків, розгортання масштабних кампаній з „розкручування” у ЗМІ відповідних історичних міфів, формуванню регіональної, а не громадянської ідентичності, штучному протиставленню електорату Східних і Західних регіонів. Стратегія роботи штабів кандидатів з різними групами виборців була спрямована на забезпечення ідентифікації певних соціальних груп з даним кандидатом, а одним із ключових засобів реалізації цієї стратегії відіграло саме маніпулювання історичними фактами та актуалізація історичних стереотипів, сформованих у представників різних вікових груп.

У подальшому, фактично, усі, хоч відносно значимі дії влади чи опозиції супроводжувались явною політизацією певних історичних періодів і подій, при цьому, отримані результати часто не відповідали початковим намірам і очікуванням. Так, загальнонаціональна акція вшанування жертв голодомору, яка, за задумом Президента, мала сприяти „...формуванню порозуміння, єднання і консолідації, якої потребує нація”, вирішувати завдання „...здійснення великої, кропіткої наукової роботи, на базі якої повинна організуватися просвітницька та освітянська робота”, „...підвищення

самодостатності та відмови від малоросійства, ...формування ключових національних пріоритетів” [4, с. 4], тобто, по суті, вирішувати проблему усвідомлення спільного минулого і формування спільної ідентичності, мала наслідками подальшу поляризацію ідентичності на тлі чергових спроб політизації історії. Невміле формулювання самої ідеї, неадекватні сучасному стану суспільства масштаби заходів і витрати на їхнє проведення, провокативні спроби пошуку відповідальних серед сучасників, неврахування загальновідомої ієрархії людських потреб – усе це спричинило роздратування в суспільстві, загострення конфліктності у міждержавних відносинах.

Як бачимо, історична наука не може надавати цілком достовірні знання про минуле, оскільки перебуває під впливом низки об’єктивних і суб’єктивних чинників, що ускладнюють, а іноді, й унеможливають отримання адекватного щодо дійсності знання і формування на його основі реалістичних уявлень та інших компонентів політичної свідомості. У „науковому” викладенні історичних подій в різні періоди державності значною мірою присутній „кругообіг” міфів і контрміфів, суть і характер яких визначається політичною доцільністю та політичними інтересами впливових суб’єктів політики.

У політичній свідомості сучасного українського суспільства наявні два типи історичних міфів – радянські та пострадянські, сформовані вже за час незалежності. Результатом актуалізації цих міфів і відповідних ціннісних установок та стереотипів є поглиблення конфліктів ідентифікації за низкою ознак – віковими, регіональними, і навіть, за політичними уподобаннями, що є аномальним для демократичного суспільства. Відсутність у середовищі правлячої верхівки та в суспільстві визначеної і узгодженої стратегії розвитку держави, конкретних уявлень стосовно її майбутньої моделі унеможливує й вироблення єдиної стратегії та вибір ключового вектора конструювання колективної соціальної пам’яті. Публічно-політичні коливання між „русофобством” та „українофобством” і відповідні історичні запити та замовлення здійснюють деструктивний вплив на суспільну свідомість, актуалізують додаткові чинники її поляризації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Надо К. Социально-политическое конструирование истории: перекрестное прочтение Рейнхарта Козеллека и Квентина Скиннера / К. Надо // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа. – 2006. – № 4. – С. 235–249.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; [пер. с нем. 2-е изд.] – М.: Республика, 1994. – С. 16–160.
3. Скиннер К. Свобода до либерализма / К. Скиннер. – Спб.: Изд-во Европейского ун-та в С.-Петербурге, 2006. – С. 11–27.
4. Сірук М. Уроки голодомору / М. Сірук // День. - № 191, 6 листопада 2007р. – С. 4.

УДК 321.02 (477)

Паламаренко Р.Ю.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РІВНЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто питання трансформації рівня політичної культури в Україні та деякі проблеми, що виникають на цьому шляху. Також надаються практичні рекомендації, що можуть бути використані суб'єктами політичного життя з орієнтацією на позитивний досвід країн з розвинутою демократичною політичною культурою.

Ключові слова: політична культура, політичні цінності, дебати, криза цінностей, рівень політичної культури, зразки політичної поведінки.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ТРАНСФОРМАЦИИ УРОВНЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В УКРАИНЕ

В статье рассмотрен вопрос трансформации уровня политической культуры в Украине и некоторые проблемы, возникающие на этом пути. Также даются практические рекомендации, которые могут быть использованы субъектами политической жизни с ориентацией на положительный опыт стран с развитой демократической политической культурой.

Ключевые слова: политическая культура, политические ценности, дебаты, кризис ценностей, уровень политической культуры, образцы политического поведения.

Palamarenko R. **THE SOME ASPECTS OF TRANSFORMATION OF THE LEVEL OF POLITICAL CULTURE IN UKRAINE**

The article highlights the question of transformation in the level of political culture in Ukraine and some problems in this roads. Practical recommendations are given for subjects of political life with orientation on positive experience of countries with the developed democratic political culture.

Key words: political culture, political values, debates, crisis of values, level of political culture, patterns of political behavior.

Політична культура є складовою загальної культури людства. На сучасному етапі розвитку політична культура в Україні набуває змін. І на цьому шляху виникають певні труднощі, пов'язані з історичним минулим нашої країни. У цій статті пропонується розглянути у контексті наукового аналізу поняття політичної культури, деякі її елементи, що потребують більшої уваги та використання у реальній політичній діяльності. Це підвищить рівень політичної культури і буде сприяти більш ефективному і швидкому вирішенню суспільних проблем. Майбутнім політичним діячам також важливо проаналізувати ці питання і попрацювати над тим, щоб мати достатній рівень демократичної політичної культури.

Отже, вперше термін „політична культура” використав І. Г. Гердер у 1784 р. в своїй роботі „Ідеї до філософії історії людства”. У книзі XII ми знаходимо думку про зрілість

політичної культури, а в XIII – про носіїв політичної культури [1, с. 339, 368]. Але початок новітнього періоду дослідження політичної культури покладено 1956 р. Г. Алмондом в статті „Порівняльні політичні системи” [2]. Г. Алмонд разом з С. Вербой охарактеризували політичну культуру як відносно визначену сукупність соціальних об’єктів і процесів [3, с. 594]. Вони ж визначали її і як суб’єктивну сферу, що лежить в основі політичних дій, що надає їм значення. Індивідуальні орієнтації, на їхню думку, поєднують в собі декілька елементів:

- пізнавальна орієнтація – істинне чи хибне знання про політичні об’єкти та ідеї;
- афективна орієнтація – відчуття зв’язку, участі, протидії і т. д. по відношенню до політичних об’єктів;
- оціночна орієнтація – судження і точки зору про політичні об’єкти, які вимагають оціночних критеріїв [4].

Праці Г. Алмонда дуже важливі. Його компаративістський (порівняльний) підхід до аналізу політичних систем дає можливість виявити особливості порівняльного аналізу типів політичних культур. Г. Алмонд у своїх роботах застосовував метод структурного функціоналізму Т. Парсонса і розглядав політичну сферу як систему, що знаходиться у динамічній рівновазі та взаємодіє з іншими соціальними системами. Цей метод на перший план висуває культурно-психологічний аспект політичної поведінки. Можна стверджувати, що Г. Алмонд, а також С. Бір, С. Верба, Р.Макрідіс, Дж. А. Сміт, А. Улам є прихильниками поведінкової традиції аналізу політичної культури. Розробки Г. Алмонда і С. Верби в сфері структуризації компонентів політичної культури недостатні. Акцентування тільки на психологічних факторах, що вбирають в себе тільки орієнтації відносно політичної системи, ігнорування таких компонентів, як сприйняття в соціумі моделей і зразків політичної поведінки, звужує поняття політичної культури.

Дослідженнями політичної культури також займався польський вчений Є. Вятр. На його думку, політична культура є „сукупністю позицій, цінностей, і зразків поведінки, що торкаються відносин влади і громадян”. Він в своїх працях дає найбільш ємну і всеохоплюючу характеристику структури політичної культури: „Ми відносимо до політичної культури: а) знання про політику, знайомство з фактами, інтерес до них; б) оцінку політичних явищ, оціночні думки про те, як повинна існувати влада; в) емоційну сторону політичних позицій, як, наприклад, любов до батьківщини, ненависть до ворогів; г) визнані в даному суспільстві зразки політичної поведінки, які визначають, як можливо і потрібно діяти в політичному житті” [5, с. 256-260]. Висновки Є. Вятра цікаві тим, що він в своє визначення включив *зразки політичної поведінки, знання про політику*. Ці категорії розкривають зміст поняття і допомагають аналізувати стан політичної культури в контексті конкретної країни. Тут також важлива функція політичної культури *внесення порядку і значення в політичний процес*. А це потрібно для розуміння суспільства, що набуває змін. Регулятивна дія політичної культури на політичну практику в умовах боротьби поглядів, думок, політичних доктрин, протистояння носіїв різних ідеологій дозволяє забезпечити певну стійкість і стабільність політичної системи.

У теоретичних дослідженнях політичної культури існує декілька підходів:

Поведінковий підхід. Спирається на методи точних наук. Предметом політичного аналізу тут є емпіричний вимір поведінки. Соціологічна вибірка, інтерв’ювання, математичні і статистичні методи – необхідні компоненти наукового аналізу політичної поведінки, які апіорі формуються незалежно від нормативних і культурних орієнтацій індивіда.

Суб’єктивістський підхід. Відкриває додаткові джерела для вивчення політичної культури – це мемуари і художня література, історичні дослідження. Тут накопичений культурний досвід оцінюється як основний фактор у формуванні сучасної політичної культури.

Інтерпретаційний підхід. Його призначення – переорієнтувати науку про політичну культуру з аналізу політичних систем як відображення поведінки на їх сприйняття як

комплексів реальних та ідеальних культурних зразків. Трансляція політичних цінностей за допомогою символів тут визначається як політичний зв'язок, а вивчення його системи дає можливість розглядати явище політичної культури в прийнятих сучасною культурологією термінах контексту і його значення.

У цих підходах цікавий до розгляду суб'єктивістський підхід і думка про те, що додатковими джерелами вивчення політичної культури і етапів та передумов її формування та трансформації можна шукати у художній літературі та історичних працях.

Наявність великої кількості визначень політичної культури пояснюється не розмитістю цієї категорії, а різними методиками її дослідження. На думку Ю. С. Пивоварова, „термін „політична культура” в структурі політичної науки ... займає місце десь між поняттями „культура як така” і „політична система”. За його допомогою аналізуються типи поведінки, цілеспрямування, системи цінностей індивідів і соціальних груп, форми і процедури, в рамках яких відбувається прийняття і реалізація політичних рішень” [6, с. 7].

Отже, характеризуючи політичну культуру як з точки зору поведінки так і з всеохоплюючої точки зору, цю категорію розглядають з позицій єдності і взаємопроникнення пізнавальних, емоційно-ціннісних, психологічних та діяльнісних компонентів. Її можна визначити як імпліцитну єдність політичних знань, ідей, концепцій, переконань, традицій і цінностей, ментальностей і колективних уявлень, зразків політичної поведінки, а також моделей політичних дій, які вносять певний порядок і значення в політику. Політичну культуру слід оцінювати, з одного боку, як частину загальної культури, так і з іншого – як певний синтез важливих політичних характеристик суб'єкта політики. Для нашого дослідження важливі такі елементи політичної культури, як політичні цінності, зразки політичної поведінки, а також функція внесення порядку.

Для розуміння політичної культури окремої країни потрібно знати історичні передумови її формування. Вони знаходяться у спадщині минулого. Кожна епоха, кожне покоління формує свої уявлення про політичні цінності, зразки політичної поведінки та моделі політичних дій.

На сучасному етапі розвитку України відбуваються процеси модернізації в умовах системної кризи. Наприклад, російський вчений А.Г. Здравомислов, який досліджував соціальні трансформації на пострадянському просторі, висунув ряд важливих теоретичних передумов, пов'язаних з поясненням особливостей цих процесів. Він визначає, що криза містить в собі три складові:

- незадоволеність тим, що відбувається в країні;
- тимчасовий характер того, що відбувається;
- криза протиставляється бажаному майбутньому – стану, в якому криза буде подолана і життя суспільства увійде в нормальну колію.

„Головна передумова кризи в тому, що старі інститути і відносини виявилися зруйнованими, а нові ще не створені” [7, с. 7, 14]. Поняття кризи вживається також у зв'язку з кризою довіри до влади, духовної кризи і кризи цінностей. І саме криза цінностей, їх дрейф, розмитість у багато чому визначають суть змін, що відбуваються. Ціннісний вимір в політиці дозволяє найкращим чином побачити динаміку змін громадянських позицій, влади, сприйняття реформ. В політиці визнання або невизнання цінностей, в першу чергу політичних – передумова формування позицій. Також трансформація політичної культури в Україні відбувається на фоні латентного чи явного конфлікту. Перетворення в суспільстві і державі співпадають у часі з *циркуляцією індивідуальних та групових інтересів*, що призводить до зіткнення їх носіїв. Конфліктна складова є небезпечною. На думку В.С. Комаровського, „чим в більшій мірі конфлікт об'єктивується за межами індивідуальних інтересів і чим більше він пов'язаний з основними цінностями конфліктуючих груп, суспільства загалом, тим він більш

загострюється і тим вірогідніше використання силових методів його вирішення” [8, с. 3]. Отже, модернізація старих інститутів, зміна ціннісних орієнтацій та конфліктна складова ускладнюють процеси перетворень політичної культури в Україні.

Але, розуміючи проблеми, є можливості успішного їх вирішення. Політичним діячам потрібен широкий світогляд, який формується на основі комплексу *наукових* знань, які потім застосовуються. Це допомагає визначати орієнтири розвитку суспільства, стратегію і тактику їх досягнення, вибирати найбільш раціональні шляхи і засоби, передбачати наслідки прийнятих рішень і усвідомлювати свою громадянську відповідальність за них. Наприклад, ідеї про державу і владу мають багатовікову історію. Ще Платон стверджував, що у владі повинні бути кращі, наділені практичним розумом, що вміють тверезо оцінювати обставини і приймати правильні рішення в конкретних ситуаціях, люди досвідчені, справедливі і безкорисні. Також Арістотель писав, що держава не може бути стабільною, якщо вона не виконує своїх обов'язків перед громадянами. А Макіавеллі відзначив, що велич держави ґрунтується не на приватній користі, а на загальному добробуті. Щоб декому нагадати про мудрість віків, а комусь її зовсім відкрити, потрібно прочитати і осмислити праці цих мислителів. Наприклад, у 2005 році в серії „Політичні цінності” надрукували антологію по демократії [9]. Мета видання – надати теоретичне підґрунтя для осмислення суспільно-політичних проблем, пов'язаних з відстоюванням і *впровадженням тих чи інших цінностей*. На форзаці вказаної антології зазначений перелік політичних цінностей. Це: демократія, толерантність, свобода, рівність, справедливість, традиція, нація, порядок, права, спільнота. Зміст цих понять розглядається з наукової точки зору. Ці цінності фактично є елементами політичної культури. Читати ці праці – це перший крок, який потрібно зробити для покращення рівня політичної культури. Крім вищезазначеної антології у серії „Політичні цінності” вийшли ще – антологія по лібералізму, консерватизму, націоналізму.

Для підвищення рівня політичної культури також потрібно вчитися правильно вести дебати. На практиці в українському суспільстві це питання є проблемним. Це спостерігається у різноманітних політичних ток-шоу та у проведенні парламентських дискусій. Наприклад, в політичній енциклопедії подається таке визначення політичних дебатів: „Політичні дебати (від франц. *debats* – обговорення, обмін думками) – один з типів конфліктної взаємодії суб'єктів політики – політичних акторів, що здійснюється у вербальних формах і переслідує мету нейтралізувати чи спростувати аргументи опонента чи публічно декларувати власні аргументи з метою завоювання найбільшої підтримки прихильників. Різновид політичних дебатів – телевізійні, що пропонують на суд телеглядачів – потенційних виборців – головних претендентів на найвищі державні посади. Головним різновидом політичних дебатів є парламентські – одна з важливіших парламентських процедур, офіційно встановлений порядок обміну думками між депутатами по питанням законодавства чи діяльності уряду” [10, с. 318, 319]. Але вмінням правильно вести дебати володіють далеко не всі політики. Тут авторитетною науковою працею по цій проблемі може слугувати праця Г.М. Роберта „Ази парламентської культури”. У розділі „Етикет дискусій” відзначається: „Недопустимі слова повинні бути зафіксовані у письмовому вигляді тим, хто їх висловив або секретарем асамблеї, а потім зачитані... Якщо оратор, що їх застосував, не може їх аргументувати або вибачитися, асамблея зобов'язана вжити певних заходів. Пропонується прийняти рішення більшістю голосів” [11, с. 135, 136]. Хоча в першу чергу в цій праці розглядаються правила парламентської процедури, але у вступному розділі книги відмічається, що ці правила „в своїх деталях можливо пристосувати для використання в рядових організаціях... що проводять будь-які засідання” [11, с. 13]. Такі поради можна використовувати як практичні рекомендації для покращення рівня політичної культури. Вони активно застосовуються в країнах з розвинутою демократичною політичною культурою.

Вивчення та використання світового досвіду політичних ідей – найважливіші фактори підвищення політичної і загальної культури сучасного суспільства та майбутніх політиків. Саме недостатній рівень політичної культури не дозволяє суспільству перетворитися з об’єкту маніпулювання владою в справжній суб’єкт політичного життя. Виключно на такій умові можливе об’єднання зусиль влади та народу задля швидшого подолання кризових явищ. Але, щоб світовий досвід увійшов в культуру, важливо не запозичити його, а *зрозуміти*. Монтеск’є писав: „Щасливий клімат, який народжує чисті нрави саме сприяє створенню благородних законів”.

Отже, загальний висновок такий: сфера політики в період перетворень і реформ, а саме так може бути позначений її стан, актуалізується та виходить на перший план суспільного життя. Політика – особливий феномен: чим більше в ній плюралізму, тим важче розібратися в реаліях історичного процесу і відпрацювати оптимальну політичну лінію, тим важче досягти єдності дій влади. Стан нинішньої політики також позначається конфліктною складовою. Спираючись на досвід світових вчених, маючи знання про політику і вмючи правильно вести дискусію або дебати, особливо публічні – конфліктна складова буде мінімізована, а достатній рівень політичної культури виконає свою функцію внесення порядку. Політична культура є сукупністю знань, вмінь, що впливають через політичну соціалізацію особистості на рівень її участі в політиці, на формування політичної поведінки та її зразків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г. Гердер . – М.: Наука, 1977. – 703 с.
2. Almond G. Comparative Political Systems / G. Almond // Journal of Politics. – 1956. – Vol. 18. – No.3. – P. 111-115.
3. Алмонд Г.А. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций / Г.А. Алмонд, С. Верба // Антология мировой политической мысли. В 5 т. / Рук. проекта Г.Ю. Семигин. – Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – 831 с.
4. Алмонд Г.А. Гражданская культура и стабильность демократии / Г.А. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – №4. – С. 122-134.
5. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М.: Прогресс, 1979. – 462 с.
6. Пивоваров Ю. С. Политическая культура / Ю.С. Пивоваров. – М.: ИНИОН, 1994. – 329 с.
7. Здравомыслов А.Г. Социология российского кризиса: Статьи и доклады 90-х годов / А.Г. Здравомыслов. – М.: Наука, 1999. – 286 с.
8. Комаровский В. С. Политический конфликт и политические ценности: сравнительный анализ / В. С. Комаровский // Политическая теория: тенденции и проблемы. М.: РАУ, 1994. – 253 с.
9. Демократія.: Антологія. К.: Смолоскип (Політичні цінності), 2005. – 1108с.
10. Политическая энциклопедия: В 2 т. – Т. 1 / Рук. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 750 с.
11. Роберт Г.М. Азы парламентской культуры / Г.М. Роберт. – М.: House, 1992. – 301 с.

УДК 327.39:811.161.2'27

Под'ячев Д.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

„НЕМОЖЛИВОСТІ” МОВНОГО ЧИННИКУ ТВОРЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Стаття присвячена темі мови як чинника національної свідомості за умов глобалізованого сьогодення. Досліджуються інтеграційні можливості мови у справі творення нації в Україні. Автор прагне довести неадекватність мовної домінанти у будівництві нації сучасної доби, для чого використовує теоретичний та емпіричний доробок, аналізує мовну дискусію в Україні.

Ключові слова: націєтворення, глобалізація, національна ідентичність, мова, мовне питання

Подьячев Д.М.

„НЕВОЗМОЖНОСТИ” ЯЗЫКОВОГО ФАКТОРА ПРИ СОЗДАНИИ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Статья посвящена теме языка как фактора национального сознания в условиях глобализированной реальности. Исследуются интеграционные возможности языка в деле создания нации в Украине. Автор стремится обосновать неадекватность языковой доминанты в строительстве наций в современную эпоху, для чего использует теоретические и эмпирические наработки, анализирует языковую дискуссию в Украине.

Ключевые слова: строительство нации, глобализация, национальная идентичность, язык, языковой вопрос.

Podyachev D.

THE LANGUAGE FACTOR „FAILURES” IN THE MODERN UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY CREATION

The article is devoted to the language issue as a national consciousness factor in the globalized reality. Language integrateability is investigated in case of Ukrainian nation creation. The author seeks for justification of the language dominant irrelevance in the modern age nations development using theoretical and empirical methods and analyzing the language argument in Ukraine.

Key words: nation-building, globalization, national identity, language, the language question.

Дискусії навколо мови у сучасній Україні точаться ще з кінця вісімдесятих років минулого століття. Ці дискусії майже завжди носять політичний характер. Великої кількості написаного та проголошеного з цього приводу частіше всього бракує по-справжньому незаангажованого підходу та зважених оцінок. Мовний чинник зазвичай відіграє роль об'єднуючого у сенсі процесу будівництва нації, та у сучасній Україні він радше розколює спільноту, яка досі не є національною. Об'єктом нашого дослідження, яке висвітлюється у статті, є мовний чинник консолідації національної спільноти.

Предметом є сучасні інтегративні можливості чиннику мови в українському суспільстві та стан мовного питання на прикладі його розробки у мовній дискусії, яка точиться в Україні, та в офіційних програмах учасників виборчих перегонів протягом останніх виборчих кампаній тощо.

Хотілося б звернути увагу на те, що у вітчизняній політичній науці відсутній як такий напрямок дослідження мовного чиннику у світовому націєтворенні та впливу, який здійснює

на нього сучасний глобалізаційний контекст. Доводиться констатувати, що найкраще судити про витоки та зміст українського будівництва нації можна за роботами зарубіжних вчених П. Альтера, В. Андерсона, Г. Сетона-Вотсона. У той час як вітчизняні вчені більше концентруються на стані справ у мовному питанні в Україні.

Зазвичай мовний ідентитент відіграє колосальну роль у вигляді ґрунту самовизначення у випадках тих країн, де носієм мови так званої „титульної етногрупи” виступає переважна більшість населення. Така домінанта не дозволяє піддавати сумніву офіційний статус цієї мови. Мовна асиміляція – явище, яким супроводжувалося становлення перших націй Європи. Не можна не погодитися з Петером Альтером, який стверджує, що „в основі поняття „політичної нації завжди лежить тривалий процес вирівнювання всередині більшого державного простору, якому часом дуже допомагають побічні заходи держави, спрямовані, наприклад, на мовну асиміляцію чи правову уніфікацію” [1, с.585]. Хоча, можна цікавим чином припускати, що з часів краху абсолютизму та остаточного оформлення демократичних інституцій держав-націй Західної Європи мовна мапа кожної такої країни призупинила свою плинність – втім, демократія жодним чином не призупинила національний розвиток країни, у якій установилася. Навпаки, вона знову-таки була позитивною у відношенні до титульної етногрупи та потреб її розвитку, оскільки механізм прийняття рішень більшістю лише сприяв тому, щоб силоміць асимілювати мовні меншини: Склався принцип, за яким „одномовна нація, що кількісно переважає інші, ототожнює себе з політичною нацією і намагається силоміць асимілювати меншини, посилаючись на демократичний принцип волі більшості” [1, с.586].

Між тим, все той ж Петер Альтер вказує на певну проблематичність поєднання в одному просторі західноєвропейського та східноєвропейського трактувань нації, вочевидь натякуючи на те, що колоніальне минуле саме країн Центрально-Східної Європи зумовило брак їхнього часу на швидке подолання шляху свого становлення як націй. Утім, тим з них, кордони яких зафіксували всередині переважно моноетнічну і одномовну спільноту у сенсі політичної стабільності з цього питання пощастило більше. Чого не скажеш про такі з них, що відчували на собі важкий вплив тоталітарних дослідів ХХ століття.

На відміну від чиннику моноетнічності, значущість якого за радянських часів знижувалася за допомоги депортацій або переформатування внутрішньодержавних кордонів, мовний чинник у певних країнах, що пережили вказаний досвід, відчував на собі більш багатоаспектний вплив. Завдяки цьому впливові стала можливою поточна мовна кон’юнктура, яка на сьогодні склалася в Україні, де, за підрахунками, суто або переважно мовою провідного етносу спілкуються 35% громадян країни (у той час як суто або переважно російською – близько 40%), та Білорусі, де російськомовною є переважна більшість населення.

Така досить складна ситуація завжди примушувала уряди утримуватись від рішучих кроків „по захисту мови титульного етносу”. Умови світового правового режиму, який є одним з наслідків глобалізації, взагалі унеможливив будь-яке примусове втручання. У сукупності ж із проблемою відсутності загальнонаціональної політичної еліти (та, що існує, вимушена поляризуватися на геополітичних, регіональних ознаках, а не на ідеологічних) усе це лише продукує конфліктну ситуацію, де сходяться у двобій національний інтерес та ліберальні погляди.

Складність ситуації дає нам сьогодні зрозуміти, що хоча, чинник мови може зберігати консолідуючий потенціал, робити акцент на ньому у політиці творення ідентичності небезпечно, оскільки це може лише поглибити внутрішню інтеграцію двох мовних мега-спільнот в Україні. Водночас мовний чинник спрацьовуватиме не на користь національній спільноті.

Свого часу Бенедикт Андерсон слушно припустив, що навіть коли згадана більшість використовує мову колишньої метрополії, це ще зовсім не відкидає репрезентуючої здатності мови як такої в даній спільноті. Слід припустити, що ця теза не спрацьовує як універсалістська. Нагадаємо, що, на думку Б. Андерсона, помилкою буде трактувати мови таким чином, як їх трактують деякі націоналістичні ідеології – а саме, як зовнішні символи національності поряд із прапорами, костюмами тощо. Важливішою є здатність мови *генерувати* уявлені спільноти. Внаслідок своєїрідної *підміни*, обумовленої історично, „репрезентувати національну спільність країни – колишньої колонії, здатна також і мова нещодавньої метрополії. Кінець кінцем, „імперські” мови – це все ж таки *національні* мови, а отже, *особливі* національні мови серед багатьох”, – вважає Б. Андерсон [2].

Задля розуміння причин складності питання про мову в Україні доречно пригадати, що Україна, як і інші країни Центрально-Східної Європи розпочиналася саме за культурницьким сценарієм, у якому мовно-культурна спільність була чи не найважливішою підставою процесу nation-building XIX-XX ст. [1, с.590]. І навпаки, вже зовсім інші чинники домінували під час творення неєвропейських націй. Як стверджує Сетон-Вотсон, у той час, як серед нових націй у Європі кінця XIX ст. найважливішим чинником творення національної свідомості стала мова, у формуванні заокеанських націй європейського походження найважливішими виявилися економічні та територіальні обставини. У колоніальній ж Африці кордони держав, довільно окреслені імперськими урядами, великою мірою визначили ті цілісності, в межах яких і робилися спроби творити модерні нації [3, с.518]. Отже, користуючись прикладом Андерсона, кордони Мозамбіку не йшли по слідах етнічної групи, оскільки імпульс до творення цих кордонів визначався зовні й чужоземною волею, відтак і португальська мова опинялася більше адаптованою до цих кордонів і просто приреченою на те, щоб бути у використанні більшістю.

Найважливішим є те, що глобалізоване сьогодення невідворотно знижує значущість мовного чиннику націєтворення, підносячи економічний. Цікавим чином ця особливість відбивається на більшій функціональності в середині тієї або іншої держави мови, яка є більш кон'юнктурною у питанні появи технологічних новацій ззовні. В Україні така кон'юнктурність російської мови порівняно з українською є помітною повсякчас. Найбільш яскраво це проявляється у випадку імпорту технічних приладів, програмного забезпечення для комп'ютерного обладнання, нових рішень у поп-культурі тощо. В усіх випадках так звана відсутність мовного порогу відіграє злий жарт з українською мовою, оскільки в економічних та комерційних питаннях на перше місце виходить зрозумілість продукту як такого та можливість його засвоєння на „ринку”. Таке несприятливе становище мало б корегуватися спеціальною державною політикою економічних пільг з метою стимулювання розвитку української мови. Наголошуємо на тому, що навіть за умов глобалізації цінність розвитку та зміцнення позицій мови найчисельнішого етносу у державі-нації ніхто не відміняв, чого не скажеш про можливість здійснення примусових спроб на її користь. Інша справа, що в Україні сьогодні існує колізія у питанні значення терміну „національна мова”. Слід сказати, що існує певне протиріччя у тому, що необхідно вважати „національною мовою” – чи це апіорно є мова титульного етносу, чи це є та мова, якою користується більшість. Попри те, що сучасний контекст закликає бачити нормальність стану речей, за яким національних мов принаймні є дві, ми повинні фіксувати нормальність намірів держави зосереджуватися не на консервації існуючого стану речей, а на розвитку у першу чергу мови титульного етносу. Справедливості заради, позначимо, що в Україні ніколи не піднімалося питання нав'язування тієї або іншої мови, питання захисту використання української лишалося питанням суто захисту, а не експансії за рахунок російськомовних громадян. Вдруге відзначимо, за часів глобалізації у держави розв'язані руки, коли справа полягає у стимулюванні, а не примусі.

Згаданий дослідник Сетон-Вотсон у своїх спробах типологізації досвідів націєтворення, яке мало місце на початку ХХ століття у Східній Європі, стверджує, що коли у населення і правлячої групи спільними були або релігія, або мова, але не те і друге, виникала складніша ситуація і завдання націоналістичних лідерів ставало набагато важчим. [3, с.518] Сьогодні це можна розуміти як натяк на те, що саме в Україні завжди не спрацьовував типовий набір натуралістичних та культурницьких ознак творення ідентичності. Сьогодні сучасна політична еліта України у мовному сенсі також добре репрезентує економічну кон'юнктуру використання мов попри навіть неписані норми щодо публічного використання державної мови. Це також доводить, що мовний ідентитент в українських умовах не працює.

Більше того, як це не видається парадоксальним, але ця обставина показує, що українська мова, погано розвивається. У цьому сенсі доречно згадати Йогана Гердера: „Що живіше мова, що ближче вона до своїх джерел, а отже переживає ще пору молодості й росту, то більше вона улягає змінам. Якщо вона живе лише у книжках, де її вивчають за правилами, якщо нею користуються не в живому спілкуванні, а лише в науці, де її застосовують у певних випадках і де вона означає певне число предметів, отже, де її словник укладений, граматики вноормована, а сфера вживання зафіксована, – то така мова може ще лишитися в помітних своїх елементах незмінною, але й то тільки в помітних...” [4, с.38]. І нехай не вводять в оману постійні зміни правописів. Усі ці зміни обертаються навколо мовного минулого української. Жодний з кроків по переписуванню не був спрямований у майбутнє.

Не слід з іншого боку вдаватися у депресивну логіку, за якою суто українська мова не визначається потужним ідентифікаційним потенціалом. Слід вважати вірним твердження, що якщо за певних умов у минулому навколо мови ґрунтувалась розбудова групи націй, серед яких належало бути Україні, глобалізована сучасність створює конфлікт – між несублімованою національною потребою культурницького штибу й нормами та реаліями економічного сьогодення, яке ніби крізь сито фільтрує ідентифікаційні наративи минулого, залишаючи право на існування лише таким, що зберігають той або інший економічний потенціал.

У будь якому разі палким учасникам мовної дискусії, яка точиться в Україні, бажано було б триматися думки Ернеста Ренана, за якою мова запрошує до єднання, однак не змушує до нього [5, с.115]. Політичне значення мов, вважає Ренан, „походить від того, що їх вважають за ознаку раси... Мови це історичні витвори, які дають мало вказівок про кров тих, хто ними говорять, і які в кожному разі не могли б накласти кайданів на людську свободу, коли треба означити родину, з якою приєднуються на життя і на смерть...” [5, с.116]. А відтак затятим прибічникам етнічної та/або культурницької нації варто серйозно замислитися над тим, а чи не слід розвести питання про етнос та питання про мову між собою. А також звернути увагу на численні соціологічні дослідження з цього приводу, які показують, що етноідентичність ні в якому разі не тягне за собою відповідну мовну свідомість [6, с.3]. Отже, мова це бажаний, але не єдино можливий критерій будівництва нації.

Як не дивно, мовна дискусія в Україні лишається неглибокою. Мовне питання у вигляді політичних гасел скоріше є предметом політичного галасу, ніж серйозного розгляду. Більше того, перебіг трьох останніх виборчих кампаній доводить, що воно є далеко не трендовим серед програмних положень учасників перегонів. Так, серед 45 учасників парламентської виборчої кампанії 2006 року, так або інакше мовного питання торкнулися лише 16 політичних сил (приблизно одна третина), з яких радикальну точку зору обстоювали десять. Вже наступні, позачергові Вибори до Верховної Ради України дали зрозуміти, що існує певна гранична кількість сил, які постійно використовують мовне питання – з дев'яти політичних сил, що так або інакше торкнулися теми у своїй

виборчій програмі, шість обійняли одну з протилежних думок. Приблизно таким же було співвідношення пригадуваності мовного питання у політичних програмах учасників останніх президентських виборчих перегонів.

Взагалі мовне питання, за версіями, українських політичних гравців, має чи не найабстрактнішу форму. Інституціоналізує позицію того чи іншого претендента завжди лише передвиборча програма, де, судячи з всього (і наведені вище цифри пригадуваності лише доводять це) воно виступає як резервне. Жодного разу план поточних дій уряду країни не містив у собі документально позначених кроків не тільки по реалізації однієї з протилежних позицій – чи то захист української мови, чи то збільшення інституційних можливостей російської мови, або навіть певну помірковану позицію, за рахунок якої частина претендентів завжди також намагалася узяти собі електоральний дивіденд.

Емоційне забарвлення мовного питання насправді має штучний вигляд, оскільки воно надчутливе до популістичних трактувань. Як ми вже говорили раніше, прибічники обох поглядів, що домінують, мають рацію й серйозний підґрунтя у сенсі аргументацій та слушності, однак воно лишається галасливим, оскільки чи як там не було, населення влаштовує існуючий стан речей. Попри усі передвиборчі інсинуації, мовне питання майже не піднімається з дна суспільних інтересів, за даними опитувань. І саме ця обставина є певним гарантом, що питання ніколи не дійде до ескалації. Так, за даними соціологічних досліджень з усіх варіантів статусу мов в Україні за м'якого рейтингового вибору громадян найбільшою підтримкою користується варіант нинішнього статусу мов — тобто, щоб українська мова була єдиною державною за гарантування всім громадянам права на вільне спілкування мовою, якою вони бажають спілкуватися, і її розвиток. Саме цей варіант цілком схвалили більше половини (53,6%) громадян, а загалом схвалили 72,6%, і не схвалили — 20,4%. Жоден інший варіант не набрав підтримки і половини громадян [6].

Звичайно, кожні виборчі перегони скоріше негативно відбиваються на ставленні громадян до поточної мовної кон'юнктури, за умов якої штучно стимульовані надії в громадян на подолання неіснуючої проблеми відбиваються на підвищенні час від часу вимог до офіційного закріплення колосальних можливостей російської мови. От і останнім часом, вже сучасна передвиборча відповідальність знов зробила нагальним повернення мовного питання на політичний порядок денний зусиллями правлячої коаліції. Цього разу чергові апологети від влади „захисту російської мови” під виглядом мови міноритарних груп, якою її за формальними ознаками дозволяє вважати Європейська хартія регіональних мов та мов меншин, готують до прийняття цілий закон [7]. Те, що при цьому український народ є достатньо толерантним, й у міжвиборчу ситуацію загалом ставиться до необхідності володіти українською мовою з розумінням, парламентарів не зупиняє. А між тим, соціологи вже давно свідчать про те, що українська мова у свідомості російськомовних громадян вже певний час асоціюється з мовою вітчизни, а відтак у реальності не надто формують попит на формалізацію преференцій відносно російської мови. Це знов-таки підтверджують дані опитувань [6].

Можна припускати, що у майбутньому конфліктованість мовного питання в Україні буде знижуватись або збільшуватись, однак остаточно конфліктний потенціал питання не зникне ніколи – Україна залишиться країною, що використовує у побуті дві мови. При цьому чинник мови як підґрунтя до усвідомлення себе частиною нації „Україна” приречений на те щоб залишатися домінантою, яка так і не розкрилася.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альтер П. Нація: проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм.: Смолоскип, 2000. – С.580–591.
2. Андерсон Б. Воображаемые сообщества / Б. Андерсон. – М.: КАНОН-пресс Ц, Кучково поле, 2001.

3. Сетон-Вотсон Г. Старі і нові нації / Г. Сетон-Вотсон // Націоналізм.: Смолоскип, 2000. – С.515–519.
4. Гердер Й. Мова і національна індивідуальність / Й. Гердер // Націоналізм.: Смолоскип, 2000. – С.37–45.
5. Ренан Э. Что такое нация? / Э. Ренан // Собрание сочинений в 12-ти томах; [пер. с фр. под ред. В.Н. Михайловского]. – Т. 6. – К., 1902. – С. 87–101.
6. Ідентичність громадян України: стан і зміни // Національна безпека і оборона, 2007. – №9 (93). – С. 3–10.
7. Законопроект „Про мови в Україні”: погляд лінгвіста // Дзеркало тижня. – №34 (814). – 18 вересня 2010 року.

УДК: 329.12

Куц Г. М.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ: ОСНОВНІ ІДЕЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Центральною проблемою сучасного лібералізму, до якого відноситься неолібералізм, стало питання соціальних гарантій прав та свобод індивіда. Відповідно, домінантних позицій набула ідея державного регулювання соціальної сфери. Неолібералізм, пропонуючи власне бачення проблематики державного регулювання, став платформою по забезпеченню соціальних прав та гарантій, без яких унеможлиблювалася свобода та достойне життя індивіда. У статті розглянуто основні інтерпретації неолібералізму та виокремлено базові ідеї неоліберального дискурсу.

Ключові слова: неолібералізм, австрійська школа, ордолібералізм, лібертаріанство, неоконсерватизм.

Куц Г. М.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ: ОСНОВНЫЕ ИДЕИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Центральной проблемой современного либерализма, к которому относится неолиберализм, стал вопрос социальных гарантий прав и свобод индивида. Соответственно, доминантные позиции приобрела идея государственного регулирования социальной сферы. Неолиберализм, предлагая собственное видение проблематики государственного регулирования, стал платформой по обеспечению социальных прав и гарантий, без которых невозможны свобода и достойная жизнь индивида. В статье рассмотрены основные интерпретации неолиберализма и выделены базовые идеи неолиберального дискурса.

Ключевые слова: неолиберализм, австрийская школа, ордолиберализм, либертарианство, неоконсерватизм.

Kuts G.

NEOLIBERALISM: MAIN IDEAS AND INTERPRETATION

The central problem of modern liberalism, to which neoliberalism has become the issue of social guarantees rights and freedoms of the individual. Accordingly, the idea of state regulation of social sphere gained the dominant position. Neoliberalism, offering a unique perspective of state regulation, has become a platform for social rights and guarantees, which are indispensable for freedom and dignified life of the individual. The article deals with the basic interpretation of neo-liberalism and highlights the basic ideas of neo-liberal discourse.

Key words: neoliberalism, the Austrian school, ordoliberalism, libertarianism, neoconservatism.

Актуальність виявлення базових ідей неоліберального дискурсу зумовлена насамперед фокусуванням суспільного інтересу на проблемі визначення стратегічних пріоритетів у державотворчих процесах пострадянської України. Неолібералізм, оформившись у дискурсі сучасного лібералізму, відрізняється широким спектром концептуальних інтерпретацій (Л. Мізес, В. Ойкен, В. Рьопке, Ф. Хайек, Д. Харві, Н. Хомський та ін.).

Необхідність виявлення основоположних ідей та ключових напрямів неолібералізму зумовлює постановку мети статті, яка полягає у виокремленні базових ідей неоліберального дискурсу, які сприяли оформленню його концептуального каркасу. Завдання статті полягає в експлікації основних неоліберальних ідей у контексті аналізу окремих інтерпретацій неолібералізму.

У дискурсі лібералізму кінця ХІХ ст. стали активно окреслюватися тенденції соціалізації, які врешті призвели до концептуального оформлення сучасного лібералізму. Центральною проблемою сучасного лібералізму було питання соціальних гарантій прав та свобод індивіда. Відповідно, домінуючих позицій набула ідея державного регулювання соціальної сфери. Трансформація ліберальної проблематики, яка відбулася в кінці ХІХ – на початку ХХ століть, означається в різних джерелах по-різному: і „соціальний лібералізм”, і „ліберал-реформізм”, і „неолібералізм”. Понятійне ототожнення двох останніх термінів пов’язане з тим, що „ліберал-реформізм” виникнув в Америці, і саме там його часто називають „неолібералізмом”. Втім, значно частіше спостерігається ототожнення термінів „соціальний лібералізм” та „ліберал-реформізм”, які вживають як синонімічні. Стосовно ж уживання терміну „неолібералізм” зазначимо, що ним більш прийнято означувати окремий етап сучасного лібералізму, який оформився ближче до середини ХХ ст.

Ліберал-реформістська концепція в США базувалася насамперед на ідеях теоретиків філософського напрямку прагматизму (У. Джемс, Дж. Дьюї та ін.), згідно з яким теорію формує практика, що вимагало орієнтації на технічне вирішення суспільно-політичних проблем та відходу від зайвої ідеологізації. Крім того, на початку ХХ ст. у США набирають силу ліві доктрини. Врешті, „основним ідеологічним завданням лібералів став пошук нової моделі взаємодії індивідуалізму, егалітаризму і демократії” [1, с. 110].

У першій половині ХХ ст. у США ідеї ліберального реформізму були взяті на озброєння В. Вільсоном та Т. Рузвельтом. Будучи однією з найбільш важливих реформаторських течій 30-х років ХХ ст., соціальний лібералізм, увібравши ідеї Дж. М. Кейнса, став практичним планом подолання економічної кризи, яка припала на 1929–1933 рр. Базові ідеї концепції Дж. М. Кейнса полягали в необхідності створення умов для ефективного попиту та повної зайнятості. Він відмовився від так званого „Закону Сея”, названого в честь французького представника класичної школи політекономії Ж.-Б. Сея, який розвивав теорію ринку А. Сміта. Суть „Закону Сея”

полягала в наступному: оскільки кожен товар обмінюється на інший товар, то в умовах ринку всякий товар створює свій власний попит. Але попит, що виникає в ринкових умовах, починає вже створювати власну пропозицію. Звідси й з'являється своєрідна концептуальна „формула”, яка стала ідейним ядром „Закону Сея” – „пропозиція створює попит”. Відмова Дж. М. Кейнса від цього закону означала, з однієї сторони, відмову від опори на стихійні процеси в системі ринкової економіки, а з іншої – запровадження державного регулювання. Власне кажучи, кейнсіанство полягало, по-перше, у введенні таких принципів державного регулювання в економіку, які здатні стримувати некерованість ринку, і, по-друге, у регулюванні соціальної сфери задля уникнення проявів крайнього індивідуалізму (коли виживає лише сильніший). Врешті, ідеї Дж. М. Кейнса певним чином були інтегровані у ліберальний дискурс ХХ ст.

Паралельно із кейнсіанством виникнув неолібералізм, який пропонував власне бачення проблематики державного регулювання. Сам термін „неолібералізм” з'явився ще в кінці 30-х років ХХ ст., коли під час роботи колоквиуму американського журналіста У. Ліппмана виділилася група „неолібералів”, які вирішили вернутися до деяких ліберальних постулатів ХІХ ст. [2, с. 49]. Неолібералізм відштовхувався від соціального тлумачення свободи, згідно з яким вельми суттєвою стала вважатися приналежність індивіда до суспільства. Неоліберальна експлікація свободи означала „не відсутність обмежень, а здатність чи можливість людини – причому, на рівних з іншими – зробити для себе і суспільства дещо корисне” [3, с. 9]. Власне кажучи, неолібералізм став платформою по забезпеченню соціальних прав та гарантій, без яких унеможлиблювалася свобода та достойне життя індивіда. Сюди входило забезпечення рівного доступу до освіти, створення безпечних умов праці, встановлення мінімальної заробітної платні, допомога по безробіттю, створення системи медичного обслуговування для малозабезпечених верств населення тощо.

У Європі до неолібералів прийнято відносити представників австрійської та фрайбургської шкіл, увага яких була переважно сфокусованою на експлікації ліберальних ідей, зокрема, інтерпретації ідей класичного лібералізму. Слід зазначити, що у першій половині ХХ ст. в Європі широкої популярності набули базові постулати соціалізму. Відповідно, теоретичні розробки двох означених шкіл певним чином йшли врозріз з тогочасними пріоритетними ідеями європейського політичного дискурсу.

Австрійська школа більш відома своїми розробками в економічній царині. Ряд науковців іноді ще називають цей напрям неоавстрійською школою, виокремлюючи таким чином більш пізній етап її діяльності (середина ХХ ст.). Втім, ми будемо дотримуватися узагальненого означення. Всі представники австрійської школи в тій чи іншій мірі вважали себе послідовниками економічного вчення К. Менгера, який витіснив з домінуючих позицій британську школу в економічній науці кінця ХVІІ — початку ХІХ століть. Британська традиція, базуючись на трудовій теорії цінності та об'єктивних витратах, врешті призвела до появи марксистської доктрини, домінуючою ідеологією якої була категорія капіталістичної експлуатації [4]. К. Менгер, будучи засновником австрійської школи, поклав у фундамент економічної науки не об'єктивні властивості товарів чи праці, а суб'єктивні оцінки індивідів, відродивши тим самим схоластично-французький підхід до економіки. Таким чином, К. Менгер дотримувався принципу методологічного індивідуалізму, який згодом взяли на озброєння найбільш відомі представники австрійської школи ХХ ст. – Л. фон Мізес та його учень Ф. А. фон Хайек.

Незважаючи на превалювання проблематики соціального лібералізму в першій половині ХХ ст., саме в рамках австрійської школи спостерігалися паростки відродження ідей класичного лібералізму. Цьому насамперед сприяли теоретичні розробки Л. фон Мізеса, який стосовно лібералізму зазначав, що це не застигла догма чи повністю оформлена доктрина, це додаток наукових вчень до суспільного життя людини. У цілому,

лібералізм прагне створювати лише зовнішні передумови для розвитку внутрішнього життя [5, с. 10]. Його не можна зводити до світогляду, релігії чи партії особливих інтересів. „Лібералізм – це ідеологія, вчення про взаємозв’язки членів суспільства і одночасно прикладення цього вчення до поведінки людини в реальному суспільстві” [5, с. 183]. Відповідно, лібералізм експлікувався як благо всіх, а не певної особливої групи, як своєрідна філософія повсякденності. На думку Л. фон Мізеса, державі слід дотримуватися політики невтручання (кредо „laissez faire”), підтримуючи ідею вільного ринку. Провівши всебічний аналіз соціалізму, він послідовно обґрунтував неможливість існування соціалістичної системи всесвітнього масштабу, вважаючи, що така система здатна призвести лише до хаосу та варварства.

Класиком сучасного лібералізму можна вважати Ф. А. фон Хайєка, який послідовно розвивав концепцію еволюційного лібералізму. Він протиставляв „Космос” (спонтанний устрій, „вирослений” у середині соціуму, тобто, створений знизу еволюційними засобами) „Таксису” (створений устрій, організацію, що розпланована та керована зверху конструктивістськими засобами) [6, с. 31]. Теоретик аргументовано доводив, що жорстке слідування конструктивізму та принципам планування – це шлях до тоталітаризму.

Спонтанні устрої, на думку Ф. А. фон Хайєка, виникають в результаті підкорення їхніх елементів певним правилам поведінки. Існують різні правила поведінки в соціумі: одні правила сприяють співпраці, інші – навпаки – призводять до руйнування взаємодії.

У повсякденній свідомості доволі поширеною є думка, що прогнозована, законослухняна та чітко регламентована поведінка індивідів здатна призвести до впорядкованого ідеального устрою. Втім, як зазначав Ф. А. фон Хайєк, ця думка насправді є хибною. У цьому контексті цілком парадоксальною видається його ідея, згідно з якою ідеальна та закономірна поведінка всіх одночасно індивідів здатна призвести лише до безладу, „оскільки не кожна закономірність в поведінці елементів скерована на збереження загального устрою” [6, с. 36–37].

Аргументація цього положення ґрунтується на аналогії з другим законом термодинаміки (закон ентропії): тенденція молекул газу здійснювати прямолінійний рух з постійною швидкістю призводить до появи стану, який означають терміном „ідеальний безпорядок”. У суспільстві також ідеальна та закономірна поведінка здатна породжувати „ідеальний безпорядок”, оскільки відсутність спонтанних механізмів для індивідуальної взаємодії, які найчастіше неможливо закласти „зверху”, призведе врешті до формування суспільства егоцентристів, руйнуючи вже на засадничому рівні суспільний устрій. На думку Ф. А. фон Хайєка, „суспільство може існувати тільки тоді, коли шляхом селекції з’являться правила, які примусять індивідів поводитись так, щоб зробити суспільне життя можливим” [6, с. 37].

Теоретику належить розробка оригінальної ідеї про взаємозв’язок знань та цін (концепція „розсіяного знання”), згідно з якою саме ринок найбільшою мірою сприяє використанню інформації (знань), що розсіяна в соціумі. Централізованими засобами, на думку Ф. А. фон Хайєка, неможливо досягнути весь масив інформації. Натомість інформація набагато ефективніше осмислюється децентралізовано в межах ринкової системи, якій притаманний спонтанний порядок існування. Децентрованому осмисленню інформації сприяють механізми конкуренції.

Відстоюючи ідеї лібералізму, Ф. А. фон Хайєк зазначав, що лібералам слід протистояти трьом найбільш впливовим антиліберальним економіко-політичним проектам ХХ ст.: соціалізму, кейнсіанству і доктрині „держави загального добробуту”.

Цікавим є той факт, що Ф. А. фон Хайєка разом з Л. фон Мізесом прийнято відносити як до австрійської школи сучасного лібералізму, так і до чиказької школи. Це пояснюється тим, що початок творчої діяльності обох теоретиків пов’язаний з Австрією (звідси й назва напряму – австрійська школа). У зв’язку з подіями Другої світової війни їм

обом прийшлося переїхати до США, де була продовжена творча діяльність вже в рамках чиказької школи. Крім того, певні суперечності пов'язані з тим фактом, що Ф. А. фон Хайєка відносять до своїх лав адепти різних течій сучасного лібералізму: і неоліберали, і лібертаріанці (лібертаристи), і неоконсерватори. Втім, у цілому, недоречно чітко окреслювати місце його творчого доробку в якомусь одному з цих напрямів ліберального дискурсу ХХ ст. На наш погляд, Ф. А. фон Хайєка по праву можна вважати класиком сучасного лібералізму, ідеї якого дали могутній імпульс для становлення та формування всіх означених ліберальних течій.

Таким чином, австрійська школа стояла на позиціях методологічного індивідуалізму у поясненні політико-економічних процесів. Її представники виступали за стихійне регулювання ринку, аргументуючи, що втручання держави в економіку рано чи пізно призводить до появи тоталітарних тенденцій у політичній царині суспільства.

Представників фрайбургської школи (Німеччина) теж прийнято відносити до неолібералів [7]. Найбільш відомі з них – В. Ойкен, В. Рьопке та ін. Підтримуючи у цілому кредо класичного лібералізму „laissez faire” (невтручання), теоретики фрайбургської школи своєрідно переосмислили проблему державного регулювання. Базові позиції такого переосмислення полягають в наступному. По-перше, вважалося, що державне регулювання економічними процесами вельми необхідне лише на початковій стадії формування ринкової економіки (доки не почнуть діяти спонтанні механізми самоорганізації). По-друге, коли ринок заживе власним – стихійним – життям, державі задля успішного функціонування ринкової економіки слід проводити активну антимонопольну політику. По-третє, держава має проводити виважену соціальну політику стосовно малозабезпечених верств населення.

Для означення власної концепції представники фрайбургської школи лібералізму використовували поняття „ордолібералізм” (від лат. терміну *ordo* – порядок), називаючи свій напрям ордоліберальним. Засновником фрайбургської школи був В. Ойкен. У цілому, ордоліберали розглядали суспільний розвиток крізь призму еволюційного підходу, розробляючи концепцію соціального ринкового господарства. Практичне втілення ордоліберальних ідей – так зване „німецьке диво” – відбулося з приходом Л. Ерхарда на посаду канцлера Німеччини. Будучи адептом ордолібералізму, він запровадив відповідні економічні реформи, що врешті призвело до ефективної розбудови післявоєнної Німеччини.

Отже, теоретики фрайбургської школи, підтримуючи у цілому політику державного регулювання економіки, суттєво відрізнялися від кейнсіанства у поглядах на засоби втілення такої політики. Так, у кейнсіанстві вважалося, що державне регулювання економіки має бути спрямованим на контроль за інвестиціями та заощадженнями, використання податкової системи з метою впливу на споживання тощо. На думку ж представників фрайбургської школи держава не повинна втручатися в економічні процеси. Натомість, мета державного інтервенціонізму полягає у створенні інституціональних механізмів регулювання економіки, спрямованих, насамперед, проти монополізації.

Уже в 40–50-х роках ХХ ст. як кейнсіанські, так і неоліберальні стратегії, пов'язані із заходами стосовно „стимулювання платоспроможного попиту і збереження „повної зайнятості” стали невід'ємною частиною економіки розвинутих капіталістичних країн (причому, ці ідеї та вимоги були вельми схожі із соціал-демократичними підходами, що пропонували приблизно такі ж реформи державних інститутів” [3, с. 10].

Соціальний лібералізм інколи ще називають „етатистською” формою лібералізму. Це впливає з розуміння соціальних функцій держави. Якщо в класичному лібералізмі втручання держави в соціальну сферу було обмеженим, то в сучасному лібералізмі спостерігається пом'якшення позицій стосовно цього питання. В США саме „новий курс”

Ф. Рузвельта означували як „етатистський лібералізм” [2, с. 44], оскільки він уособлював політику державного регулювання, сутність якої полягала в посиленні соціально-реформістських рис лібералізму.

У 1950–х роках з’являються теорії, згідно з якими лібералізм уже не вважається ідеологією. Ліберальну доктрину починають протиставляти всіляким тоталітарним доктринам як більш ефективну та кращу. У контексті таких протиставлень в оцінках лібералізму відбувається певний відхід від ідеологізації та проголошується, що його мета „полягає лише в залагодженні конфліктів груп інтересів, а не в ідеологічних суперечках” [8, с. 205]. Це призводить до так званої деідеологізації, якою означилися 60–70–ті роки ХХ ст. (Д. Белл, Е. Тоффлер та ін.). Втім, згодом кінець ХХ ст. означився протилежними тенденціями реідеологізації.

Радикальна соціалізація лібералізму, закладена політикою „нового курсу” Ф. Рузвельта, отримала свій розвиток у політичних теоріях 60–70–х років ХХ ст. Це спричинило появу ідеї історичного компромісу між капіталізмом та соціалізмом, задля позначення якого було введено поняття „конвергенції”.

Згодом у США лібералізм отримав подальший розвиток у програмі Кеннеді–Джексона, якою було декларовано створення „держави загального добробуту” (welfare state). Таким чином, соціалізація лібералізму призвела у другій половині ХХ ст. до появи „держави загального добробуту” (Дж. Гелбрейт, Г. Мюрдаль та ін.), яка стала нести відповідальність за своїх громадян. Зазначимо, що „державу загального добробуту” частково визнали навіть консервативні ліберали, які ще в повоєнний період прийшли до висновку, що ліві ідеології становлять набагато більшу небезпеку для держави, ніж праві.

Політика лібералізації стосовно процесів управління економікою сприяла економічному буму, активність якого припала на повоєнні роки. Втім, остання чверть ХХ ст. продемонструвала негативні наслідки такої політики, що врешті призвело до відходу з передових позицій соціального лібералізму. Натомість, на передній план у другій половині ХХ ст. виступає консервативний лібералізм. Якщо раніше консерватизм протиставлявся лібералізму, то в 1970–х роках означився своєрідний ліберально-консервативний консенсус. Разом з тим, завищені очікування стосовно всемогутності ідеологеми „держави загального добробуту” певним чином призвели до краху ліберально-консервативного консенсусу 1970–1980–х років. Так, уже в 1970–х роках у США спостерігалось зростання недовіри суспільства до влади, незважаючи на те, що саме в цій країні державні програми соціальної допомоги виглядали достатньо успішними в контексті побудови „держави загального добробуту”, тобто держави, яка опікується людиною „від колиски до могили” [9, с. 8]. Фактично, проявилися негативні наслідки політики централізованого державного регулювання. По суті, проблема полягала не стільки в надмірній опіці людини державою, скільки в зниженні особистої відповідальності та пригніченні ініціативності, що виникли внаслідок такої політики. Крім того, регулювання державою економічних процесів, що є характерним для держави загального добробуту, негативно відображалось на формах самоорганізації у суспільстві. Така ситуація вимагала діалогу у заходах ліберальної політики, оскільки ідеологема держави загального добробуту видавалася все більш проблематичною.

У розвитку лібералізму в США 70–ті роки ХХ ст. можна означити як вищу точку соціал-реформістської тенденції. Разом з тим, слід розуміти, що „лібералізм в США завжди запозичував із соціалізму рівно стільки, скільки було необхідно для відновлення на тому чи іншому історичному відрізку часу відносної гармонії між економічною свободою та соціально-політичною рівністю” [10, с. 43]. У цілому, для неолібералізму, який можна також означувати як етатистський різновид лібералізму, було притаманне посилення регулювання економіки державою. Якщо в класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема „держави як нічний сторож”, то в теорії неолібералізму це місце

стало належати ідеологемі „держави загального добробуту”. Таким чином, основою неоліберального дискурсу стали концепти „держави загального добробуту” та „соціальної ринкової економіки”, сприяючи появі умов для формування суспільної відповідальності. Тобто, концептуальний арсенал неолібералізму поповнився ідеологемою „соціальної відповідальності”, яка була ними запозичена у соціал-демократичної доктрини. Актуальними також стали ідеї консенсусу (між тими, хто керує і тими, ким керують), орієнтація на певні моральні настанови, визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їх соціальної приналежності тощо. Крім того, дискурс сучасного лібералізму в другій половині ХХ ст. поповнився теорією „відкритого суспільства” (К. Поппер, Дж. Сорос та ін.) та теорією „суспільного вибору” (Дж. М. Б’юкенен та ін.).

Паралельно з неолібералізмом виникає лібертаріанство (або – в деяких джерелах – лібертаризм) – радикальна течія в ліберальному дискурсі, що з’явилася у другій половині ХХ ст. Власне кажучи, широка наукова громадськість звернула увагу на лібертаріанство після появи в 1974 р. праці Р. Нозіка „Анархія, держава та утопія” [11]. Вказуючи на необхідність існування „верховного органу захисту”, який в принципі, схожий на державу, Р. Нозік, тим не менше, виступає проти того, щоб цей орган займався збиранням податків з населення. Тобто, виправданою є лише мінімальна держава. На його думку, у лібертаріанському суспільстві окремі індивіди та спільноти можуть втілювати у своєму власному житті ті моделі та стандарти поведінки, яких прагнуть лише вони.

Лібертаріанство (лібертаризм) – політичний рух, що розвивався в США (в основному) та Великобританії, акцентуючи увагу на проблемі законних функцій держави. Погляди на цю проблему всередині самого лібертаріанства спровокували оформлення двох його течій. Перша течія – анархісти – дотримується точки зору, згідно з якою ставиться під сумнів легітимність всякої держави. Згідно з поглядами представників другої течії – мінархістів – держава має взяти на себе мінімум функцій, пов’язаних лише із забезпеченням національної безпеки та дотримання договірних зобов’язань. Разом з тим, мінархісти виступають проти такої функції держави як право до оподаткування. Анархічна течія лібертаріанства виступає навіть проти таких обмежених функцій держави, які пропонуються мінархістами. На їх думку, всі ці функції слід покласти лише на приватні структури. Лібертаріанській інтерпретації лібералізму належить вагомий внесок в розвиток політичної теорії в цілому, зокрема, експлікації права власності і свободи договору. У доктрині особистих прав, яка детально опрацьована в межах цього дискурсу, обґрунтовано права індивіда стосовно набуття власності та подальшого володіння нею. Втім, лібертаріанці виступають проти відстоювання права на добробут, оскільки таке право здатне, на їхню думку, поневолювати одних індивідів на користь інших, змушуючи перших до примусової праці. Адепти цього напряму активно підтримують базовий принцип класичного лібералізму „laissez-faire” (невтручання).

Інколи до лібертаріанців (лібертаристів) відносять представників чиказької школи економіки Ф. А. фон Хайєка та М. Фрідмана. Інколи до них відносять навіть Р. Рейгана та М. Тетчер. Це пов’язано, вірогідно, з тим, що в середині ХХ ст. саме Ф. А. фон Хайєк виступав за відродження ідей класичного лібералізму, критикуючи тенденції його соціалізації. Оскільки самі лібертаріанці вважають себе послідовниками класичного лібералізму, саме тому вони зазначають, що Ф. А. фон Хайєк – лібертаріанець. Разом з тим, і Ф. А. фон Хайєка, і М. Фрідмана, і Р. Рейгана, і М. Тетчер доволі часто називають представниками неоконсерватизму – гілки неолібералізму (ХХ–ХХІ ст.).

Соціальний лібералізм у кінці ХХ ст. почав втрачати провідні позиції через згортання соціальних програм багатьма країнами Заходу, яке було спровоковане зниженням темпів економічного зростання. Втрачати власні позиції стала також теорія кейнсіанства, яка була популярною аж до 80-х років ХХ ст. У результаті уряди багатьох

країн стали звертатися до альтернативних підходів в області макроекономічної політики, зокрема, до монетаризму. З теорією монетаризму пов'язане насамперед ім'я М. Фрідмана – одного з яскравих представників чиказької школи [12]. М. Фрідман у своїй концепції економічного лібералізму, експлікуючи свободу як передумову та пріоритет нормального економічного та соціального розвитку, демонструє безпосередній взаємозв'язок між економічною та політичною свободою. Врешті, він обґрунтовує необхідність мінімізації втручання держави в економіку. Згодом ідеї М. Фрідмана стали основою неоконсервативної політики М. Тетчер („тетчеризм”) та Р. Рейгана („рейганоміка”). Неоконсерватизм, набувши популярності у кінці ХХ ст., примирих лібералізм з традиційними суспільними цінностями та надав вагомого значення проблемі культурних орієнтацій.

У 80–90-х роках ХХ ст. неолібералізм став виступати за максимальну раціоналізацію процедур державного соціально-економічного регулювання. Крім того, у теорії неолібералізму спостерігалася орієнтація на своєрідне згортання процесів соціалізації лібералізму, що проявлялося у неприйнятті соціал-демократичних тенденцій. Неоліберали стали в опозицію не лише до тенденцій соціалізації в лібералізмі, але й до консерваторів, які прагнули жорстко розмежувати державу та ринок. Їх метою було чітке кваліфіковане управління соціальною та економічною політикою за допомогою державних інститутів (як це вже продемонстрував досвід Німеччини та Японії).

На думку adeptів неолібералізму, прагматизм соціальної політики має полягати в оптимізації стратегій відновлення „людського капіталу”, але аж ніяк не в утвердженні примарної „держави загального добробуту”. Тобто, ресурси насамперед слід спрямовувати на перепідготовку робочої сили, але не на допомогу безробітним. Неолібералами було введено нове поняття „індустріальна політика”, під якою малося на увазі „державне заохочення малого бізнесу, допомога технологічній перебудові традиційних галузей, податкові пільги для галузей, які є конкурентоздатними на світовому ринку” [10, с. 44].

Концепт неолібералізму стали експлікувати в двох основних значеннях: в економічному контексті та у контексті міжнародних відносин [13, с. 443]. В економічній експлікації терміну під неолібералізмом мається на увазі економічна політика, яка спрямована на лібералізацію ринку. Якщо у розвинутих країнах неолібералізм, поєднуючи з тетчеризмом, протиставляли кейнсіанству, то в країнах розбудови демократії неоліберальна стратегія стала опозицією тим стратегіям розвитку, які базувалися на індустріалізації. Метою неоліберальної стратегії в країнах, що розвиваються, була заміна імпорту внутрішнім виробництвом, причому ця стратегія була домінуючою від 1945 до початку 1980-х років. Слід також відмітити, що сьогодні терміном неолібералізм антиглобалісти позначають економічну ідеологію, що притаманна капіталістичній глобалізації. Експлікація терміну неолібералізм у сфері міжнародних відносин означає теоретичний підхід до вивчення інститутів. У такому контексті неолібералізм трактують як неоліберальний інституціоналізм або теорію режимів. Вважається, що „інституції та режими допомагають державам у співпраці, зменшуючи невизначеність, пов'язуючи питання, досліджуючи поведінку і зміцнюючи важливість репутації” [10, с. 443].

На думку Д. Харві неолібералізм за останні тридцять років призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, причому, саме „неолібералізація забезпечила відновлення впливу класів” [14, с. 46]. Констатуючи невідповідність між неоліберальною теорією та реальною практикою неолібералізму, Д. Харві негативно ставиться саме до його практичного втілення. Проблема полягає в юридичному хитруванні, яке нібито урівнює права корпорацій і приватних осіб. Результатом політики неолібералізації стало зубожіння більшості населення. Н. Хомський також негативно оцінює неоліберальні тенденції початку 2000-х років. На його думку, неолібералізм – це політика, завдяки якій

відносно невелика група осіб, керуючись своїми приватними інтересами, прагне взяти під контроль більшу частину соціального життя, причому цей контроль їм необхідний лише задля збільшення власної вигоди [15, с. 9]. За тридцять років „неоліберальної свободи” відбулася неймовірна концентрація корпоративної влади, зокрема, в галузях енергетики, медіа, фармацевтики і транспорту. Найбільша проблема політики неолібералізації полягає в тому, що „індивіди на перший погляд вільні у своєму виборі, але не мають права здійснювати вибір, який сприятиме створенню „сильних” колективних інститутів (наприклад, профспілок) – хоча все ж можуть формувати „слабі” добровільні асоціації (благодійні товариства)” [14, с. 97].

Щодо неолібералізму найбільш гостра, на нашу думку, проблема полягає в тому, що неоліберали з серйозними підозрами відносяться до демократії, вони швидше „готові віддати владу експертам і еліті суспільства” [14, с. 93], ніж сприймати правління за принципом більшості, яке надає демократія. Тобто, політика неолібералізму здатна призвести до зникнення демократії як такої. У цьому контексті Н. Хомський зазначав, що „неолібералізм – прямий і найперший ворог справжньої представницької демократії, не тільки в США, але й по всій планеті, і він залишиться таким у найближчому майбутньому” [15, с. 16].

Таким чином, неолібералізм став платформою по забезпеченню соціальних прав та гарантій, без яких унеможлиблювалася свобода та достойне життя індивіда. Основою неоліберального дискурсу стали концепти „держави загального добробуту” та „соціальної ринкової економіки”, сприяючи появі умов для формування суспільної відповідальності (ідеологема, яка була запозичена у соціал-демократичної доктрини). Крім того, актуальними стали ідеї консенсусу (між тими, хто керує і тими, ким керують), орієнтація на певні моральні настанови, визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їх соціальної приналежності тощо. Разом з тим, якщо в класичному лібералізмі ідеал індивідуальної свободи визнається в якості універсальної мети, то в неоліберальній теорії спостерігається прирівнювання індивідуальної свободи до свободи корпоративної. Таке зміщення пріоритетів загрожує майбутньому демократії, оскільки демократія, попадаючи в тенета неолібералізму, стає його заручницею.

ЛІТЕРАТУРА

1. Согрин В. В. Идеология в американской истории: от отцов-основателей до конца XX века. — М. : Наука, 1995. — 238 с.
2. Соловьев А. И. Либерализм: проблемы теоретического и идеологического измерений [Электронный ресурс] / А. И. Соловьев // Научный эксперт : научный электронный журнал. — 2010. — Вып. 6. — 105 с. — С. 5—23. — Режим доступа : http://www.rusrand.ru/text/Jornal6_2010.pdfhttp://www.rusrand.ru/text/Jornal6_2010.pdf.
3. Ровдо В. В. Идеология либерализма / В. В. Ровдо // Ровдо В. В. Мировые политические идеологии: классика и современность / Ровдо В. В., Чернов В. Ю., Казакевич А. Н. ; под общ. ред. В. Ю. Чернова. — Минск : Тонпик, 2007. — 272 с. — С. 34—59.
4. Кэллахан Дж. Краткая история австрийской школы [Электронный ресурс] / Джин Кэллахан // Экономика для обычных людей: основы австрийской экономической школы / Джин Кэллахан; [пер. с англ. ; LibertyNews]. — Режим доступа : <http://libertynews.ru/node/697>.
5. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. В. Курьева]. — М. : ООО „Социум”, ЗАО „Издательство „Экономика”, 2001. — 239 с.
6. Гайек Ф. А. Право, законодательство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Фрідріх Август фон Гайек ; [пер. з англ. В. В. Дмитрук]. — К. : „Аквілон-Прес”, 2000. — Т. I—III. — 448 с.
7. Теория хозяйственного порядка: „Фрайбургская школа” и немецкий неолібералізм / [Ойкен Вальтер, Лутц Фридрих, Репке Вильгельм и др.] ; пер с нем. / под ред. В. П. Гутника. — М. : Экономика, 2002. — 463 с.

8. Звеспер Дж. Лібералізм / Джон Звеспер // Енциклопедія політичної думки ; [пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської / редколег. : К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг]. — К. : Дух і Літера, 2000. — 472 с. — С. 203—207.
9. Боуз Д. Либертарианство: история, принципы и политика / Дэвид Боуз ; [пер. с англ., под ред. А. В. Куряева]. — Челябинск : Социум, Cato Institute, 2004. — 392 с.
10. Бондаевский В. П. Либерализм / В. П. Бондаевский // Политические идеологии : учеб. пособ. для студ. / [В. В. Желтов, С. Н. Кумскова, В. П. Бондаевский и др.]. — Кемерово : Кемеровский государственный университет, 1997. — 132 с. — С. 35—57.
11. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Роберт Нозик ; [пер. с англ. Б. Пинскера / под. ред. А. В. Куряева]. — М. : ИРИСЭН, 2008. — 423 с. — (Политическая наука).
12. Фридман М. Капіталізм і свобода / Мільтон Фридман ; [пер. з англ. Н. Рогачевської / наук. ред. В. Дубровського]. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. — 320 с.
13. Гарел Е. Неолібералізм / Ендрю Гарел, Лаура Гомес–Мера // Короткий оксфордський політичний словник ; [пер. з англ. / за ред. І. Макліна, А. Макмілана]. — К. : Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2005. — 789 с. — С. 443.
14. Харви Д. Краткая история неоліберализма. Актуальное прочтение / Дэвид Харви ; [пер. с англ. Н. С. Брагиной]. — М. : Поколение, 2007. — 288 с.
15. Хомский Н. Прибыль на людях. Неоліберализм и мировой порядок / Ноам Хомский ; [пер. с англ. Б. М. Скуратова]. — М. : Праксис, 2002. — 256 с.

УДК 329.12:608.1

Здорик М. В.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

БИОЭТИЧНИЙ АСПЕКТ ЛІБЕРАЛІЗМУ: СВОБОДА ЧИ ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ?

Стрімкий розвиток науки, зокрема медицини, останнім часом значно розширив предметне поле ліберальних теорій. Наразі проблеми біоетики мають велике значення не лише через те, що вони зачіпають низку життєво важливих питань, але й тому, що вони сприяють формуванню нових суспільних інститутів. Метою цих інститутів не є надання людині абсолютної свободи в біомедичних питаннях, а побудова нової системи відносин, заснованої на принципах відповідальності, толерантності та співпраці.

Ключові слова: біоетика, медицина, свобода, суспільні інститути.

Здорик М. В.

БИОЭТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЛИБЕРАЛИЗМА: СВОБОДА ИЛИ ОГРАНИЧЕНИЕ СВОБОДЫ?

Стремительное развитие науки, особенно медицины, в последнее время значительно расширило предметное поле либеральных теорий. Сегодня проблемы биоэтики имеют большое значение не только потому, что они касаются жизненно важных вопросов, но и потому, что они способствуют формированию новых общественных институтов. Цель этих институтов состоит не в предоставлении человеку абсолютной свободы в биомедицинских вопросах, а построение новой системы отношений, основанной на принципах ответственности, толерантности и сотрудничества.

Ключевые слова: биоэтика, медицина, свобода, общественные институты.

Zdoryk M.

BIOETHICAL ASPECTS OF LIBERALISM: FREEDOM OR LIMITATION OF FREEDOM?

Quick development of science, especially medicines, lately considerably increased the subject field of liberal theories. Today the problems of bioethics are very important not only because they touch vitally important questions but also because they assist forming of new public institutes. The aim of these institutes is not in a grant of uncontrolled liberty in biomedical questions to the man, but the construction of the new system of relations, which are based on principles of responsibility, tolerance and collaboration.

Key words: *bioethics, medicines, liberty, public institutes.*

Інститут біоетики – як один із структурних елементів ліберальної демократії – будучи покликаним захищати фундаментальні моральні цінності, має вирішити моральні колізії, які виникають під час наукових досліджень у галузі біомедицини, з метою проведення правових меж, що й зумовлює *актуальність* теми. Актуальність проблеми також пов’язана із усвідомленням небезпеки технократичного мислення в медицині, коли людина стає не лише „ціллю”, але й „засобом”, про що зазначають багато дослідників біотичної проблематики (Т. Бічамп, А. Єгоренков, В. Моїсєєв, В. Поттер, Т. Резнікова, П. Тищенко, Дж. Чілдресс та ін.).

Тому, *метою* статті є аналіз проблем та перспектив побудови нової моделі відносин у сфері біоетики, а *завданням* статті виступає створення такої моделі через заснування мережі етичних комітетів.

У 1971 році в книзі „Біоетика: міст у майбутнє” американський онколог В. Поттер писав: „Наука виживання має бути не просто наукою, а новою мудрістю, яка має поєднувати два найсуттєвіших та вкрай необхідних елементи – біологічне знання і загальнолюдські цінності. Виходячи з цього, я пропоную для її визначення термін – Біоетика” [1]. Цей термін трактують по-різному. Передусім, біоетику намагаються ототожнити з медичною етикою через обмеження її змісту етичними проблемами відносин у координатах „лікар-пацієнт”. Більш загальне розуміння біоетики поєднує низку аксіологічних, соціальних питань, питань, пов’язаних із системою охорони здоров’я і з відношенням людини до тварин та рослин. Таким чином, біоетика зачіпає низку моральних проблем, які викликані науково-технічним прогресом у галузі медицини та потребують морального та юридичного врегулювання.

У біоетиці наступні проблеми прийнято відносити до основних:

- захист прав пацієнтів (у тому числі ВІЛ інфікованих, психіатричних хворих, дітей та інших хворих з обмеженою компетентністю);
- справедливість в охороні здоров’я;
- взаємовідносини із живою природою (екологічні аспекти розвитку біомедичних технологій);
- аборт, контрацепція та нові репродуктивні технології (штучне запліднення, запліднення „у пробірці” з наступною імплантацією ембріона в матку, сурогатне материнство);
- проведення експериментів на людині і тваринах;
- вироблення критеріїв діагностики смерті;
- трансплантологія;
- сучасна генетика (генодіагностика, генна терапія та інженерія);
- маніпуляції із ствольовими клітинами;
- клонування (терапевтичне та репродуктивне);

- надання допомоги умираючим пацієнтам (хоспіси та організації паліативної допомоги);

- самогубство та евтаназія (пасивна або активна, добровільна або насильницька) [2].

Найбільш відома система біоетики, яка запропонована філософом Т. Бічампом і теологом Дж. Чілдрессом. Вона включає чотири принципи і низку правил, які діють за допомогою цих принципів. Правила, у свою чергу, є моральним обґрунтуванням рішень і дій у конкретних ситуаціях. До принципів зараховують: принцип поваги автономії пацієнта, яким обґрунтовується, зокрема, концепція інформованої згоди; гіппократівський принцип „не зашкодь”, який вимагає мінімізації збитків, що наносяться пацієнту при медичному втручанні; принцип „роби благо” (beneficence), що підкреслює обов’язок лікаря застосовувати позитивні кроки для поліпшення стану пацієнта; принцип справедливості, який вказує на необхідність як справедливого і рівного ставлення до пацієнтів, так і справедливого розподілу ресурсів (які завжди обмежені) в системі охорони здоров’я [2].

Ми розглядаємо біоетику саме в контексті ліберального суспільства, оскільки вона виходить з ідеї „активного пацієнта”, який, будучи моральним суб’єктом, вступає у складні діалогічні (а часом і конкурентні) відносини з іншими суб’єктами – лікарями та вченими.

Основна відмінність біоетики від традиційної, гіппократівської етики полягає у тому, що остання носить суто корпоративний характер. Вона розглядає лікаря як єдиного морального суб’єкта, що виконує свій обов’язок перед пацієнтом, який є пасивним і не бере участі у виробленні життєво важливого для нього рішення, оскільки перебуває в ролі індивіда, що страждає [3].

У питаннях біоетики ми ясно бачимо протистояння двох позицій – ліберальної та консервативної. Перша перебільшує біологічну сторону проблеми, друга – моральну. Так, у питанні стосовно абортів, наприклад, ліберали вважають ембріон частиною материнського організму, отже, дають жінці право самій розпоряджатися своїм тілом. Консерватори ж розглядають ембріон як людину вже з моменту зачаття, отже, прирівнюють аборт до вбивства.

Ліберальна позиція може виправдовувати евтаназію, стверджуючи право хворого на „гідну смерть”. Консерватори ж виступають проти будь-якого виду евтаназії, мотивуючи своє рішення тим, що існує небезпека надмірного розширення такої практики.

Увага до конфлікту цінностей, що є основою моральних проблем, породжених біоетичними питаннями в умовах ліберального суспільства, зумовлена здатністю такого суспільства до саморегуляції та можливості вирішувати подібні проблеми в правовому полі.

Нові технології призводять також до виникнення низки ситуацій, у яких лікар вже не в змозі самостійно приймати рішення (трансплантація, евтаназія, пренатальна діагностика тощо). Відповідно, він змушений надати пацієнту значно більшу автономію у процедурі прийняття спільного рішення. Так поступово слабшає класична патерналістська модель відносин лікаря і пацієнта, на зміну їй приходиться новий тип відносин, що побудований на принципах автономності та інформованої згоди [4].

Чільна роль у здійсненні цих принципів належить етичним комітетам. Функції етичних комітетів можуть полягати у тому, щоб заспокоїти, інформувати та пояснити сутність конкретної проблеми, а також почекати з ухваленням рішення до тих пір, поки не будуть створені умови для проведення справжніх громадських дебатів (проведення яких з метою вирішення настільки важливих питань може бути дійсно складним, але, разом з тим, і необхідним).

Етичні комітети представляють собою інститут, який є багаторівневою мережею громадських, державних та міжнародних організацій. Етичні комітети існують при

науково-дослідних установах та лікарнях, професійних об'єднаннях (лікарських, сестринських, фармацевтичних), державних органах (парламентах, президентських адміністраціях), міжнародних організаціях (ЮНЕСКО, ВООЗ, Рада Європи та ін.) Важливу роль у діяльності цих комітетів відіграють представники громадськості, пов'язані з потужними правозахисними рухами. Роль громадськості в розвитку біоетики відображена у багатьох міжнародних і національних законодавчих актах [3].

Найбільш активно біоетичний рух поширився у США. Там було сформовано біоетичні рухи і серед медиків, і серед широкої громадськості; застосовано основні біоетичні принципи в реальній практиці американської охорони здоров'я. Це стало можливим завдяки широкому розповсюдженню ліберальних теорій, оскільки фундаментальні принципи біоетики – автономності індивіда, свободи волі і вибору, інформованої згоди – не просто несуть на собі відбиток цінностей лібералізму, але є їх виразом в конкретній області моральних рішень і дій. Для прийняття рішення у разі моральних конфліктів і колізій у США створена система так званих етичних комітетів, які існують у переважній більшості американських лікарень [6].

Формуванню інститутів біоетики на пострадянському просторі притаманна своя специфіка. Як зазначає український дослідник О. Єгоренко: „Особливість сучасного розвитку українського суспільства – синергетичний ефект посилення „традиційних” проблем медицини новими, що виникли внаслідок появи нових можливостей маніпуляції живими організмами, починаючи з мікроорганізмів і рослин і закінчуючи людиною (її геномом, стовбуровими клітинами або навіть психічним станом). Багато вітчизняних фахівців в галузі біомедицини добре усвідомлюють потенційні ризики, що виникають у зв'язку з новими біомедтехнологіями: більша (ніж раніше) складність прогнозування віддалених наслідків застосування нових технологій лікування і лікарських препаратів, поява сучасних важелів маніпуляції свідомістю пацієнтів за рахунок реклами в ЗМІ ліків і „оригінальних” (але не завжди науково обґрунтованих) методів лікування, втрата лікарями навичок традиційних методів діагностики і лікування, недоступність сучасного лікування для основної частини населення та ін.” [6]. Етичні комітети в Україні наразі перебувають у стадії формування, практично відсутня взаємодія між ними. Що стосується власне проблем біоетики, то ступінь усвідомлення актуальності даних питань залишає бажати кращого. Варіанти вирішення моральних колізій доступні швидше із закордонного досвіду.

Впровадження мережі етичних комітетів породжує, у свою чергу, низку питань, перш за все, проблему бюрократизації цих комітетів, межі їх повноважень, врегулювання розбіжностей всередині комітетів. Проте, в будь-якому разі, не слід заперечувати їхню роль у правозахисному русі, в гуманізації біомедицини, у розвитку етичної самосвідомості громадян. Створення етичних комітетів, як соціальної бази громадянського суспільства, здатне поліпшити механізм зворотного зв'язку від суспільства до держави, розширити сферу судового захисту прав і свобод людини, подолати соціальну пасивність, налагодити систему міжнародних контактів з метою обміну досвідом і співпраці. Якщо в умовах такого суспільства самовизначення індивіда є найвищою цінністю, то медичний аспект не є винятком. Відбувається скасування „пасивної” позиції пацієнта, вільний вибір своїх вчинків і можливість їх контролю. Для цього необхідний певний набір знань про різні варіанти розвитку подій та їх наслідки. І саме пацієнтові належить зробити вибір, ґрунтуючись не тільки на статистичних даних ризику, але і визначаючи оптимальний саме для себе варіант, виходячи з індивідуальних особливостей і побажань, що не завжди відомі лікарю. Однак, мінімізувати роль лікаря також не можна, оскільки найбільш успішним варіантом є взаємодія лікаря і пацієнта, побудована на принципі „інформованої згоди”.

Слід зазначити, що не завжди такий варіант можливий через неповноліття, некомпетентність etc пацієнта, в цьому випадку передбачається передання права визначення на вибір методів терапевтичних маніпуляцій з його тілом іншому (члену сім'ї, другу, адвокату і т. д.), але не лікарю.

Здійснення самовизначення можливе лише при дотриманні принципу „інформованої згоди”, а це означає, що пацієнт потрапляє в залежність від інформатора – лікаря або біоетика. А біоетичні комітети стають у цьому випадку впливовими соціальними інститутами.

Лікар пояснює пацієнту можливі варіанти медичного втручання, відкриваючи перед ним потенції тілесної істоти (те розмаїття природно детермінованих станів, що можуть бути реалізовані). Біоетика роз'яснює для пацієнта ті наслідки для реалізації його „самості”, які тягнуть за собою варіанти самодетермінуючого вибору. Пацієнт при цьому зберігає простір вільного вибору, але він створений і контролюється активністю експертів, які постійно все роз'яснюють [7].

Ліберальне суспільство з властивим йому плюралізмом ідей і можливістю їх обговорення – достатня умова для появи системи норм, яка покликана вирішити моральні проблеми, що породжені еволюцією сучасного суспільства.

Врегулювання біоетичних питань зверху за допомогою закону не здатне повною мірою вирішити проблему без попереднього публічного обговорення. В етичних питаннях, більш, ніж в будь-яких інших, громадяни мають взяти на себе ініціативу колективного обговорення, висловлювати свої ідеї та піддавати їх критиці. Патерналізм і певна пасивність суспільства також ускладнюють цей процес. Головна причина цього – відсутність сформованого та дієздатного середнього класу – основи стабільності суспільства. Значну роль відіграє дефіцит дієвих правових механізмів, здатних у повному обсязі гарантувати права і свободи громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поттер В. Р. Биоэтика: мост в будущее / В. Р. Поттер ; [пер. с англ. ; под. ред. С. В. Вековшиной, В. Л. Кулиниченко]. — К. : Вадим Карпенко, 2002. — 216 с.
2. Биоэтический форум [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bioethics.ru>.
3. Тищенко П. Д. Что такое биоэтика? [Електронний ресурс] / П. Д. Тищенко. — Режим доступу : http://ethicscenter.ru/biblio/tisch_2.htm.
4. Моисеев В. И. Биоэтика – наука о биоэтах [Електронний ресурс] / В. И. Моисеев. — Режим доступу : http://www.t-pacient.ru/archive/tp1-2007/tp1-2007_248.html.
5. Резникова Т. Проблемы биоэтики [Електронний ресурс] / Т. Резникова. — Режим доступу : <http://www.xserver.ru/user/probb/index.shtml>.
6. Егоренков А. Зачем Украине биоэтика? [Електронний ресурс] / А. Егоренков. — Режим доступу : <http://news2000.org.ua/print?a=/paper/8958>.
7. Тищенко П. Д. Феномен биоэтики [Електронний ресурс] / П. Д. Тищенко. — Режим доступу : <http://www.philos.msu.ru/libfiles/Tish1.doc>.

УДК 329.11

Авксентьев А.О.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕОЛОГІЇ ТА ПОЛІТИКИ НЕОКОНСЕРВАТИЗМУ

Стаття присвячена аналізу феномену неоконсерватизму в теоретико-ідеологічному та практико-політичному вимірах. Особлива увага прикута до еволюції неоконсервативного руху, проблем ідеологічної спадкоємності неоконсерватизму, до основних принципів та характерних рис політичного курсу. В статті робляться висновки щодо характеру ідеологічних засад, хронологічних і територіальних меж розповсюдження, а також перспектив неоконсерватизму.

Ключові слова: неоконсерватизм, консерватизм, лібералізм, ідеологія, цінності, демократія, імперіалізм.

Авксентьев А.А.

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕОЛОГИИ И ПОЛИТИКИ НЕОКОНСЕРВАТИЗМА

Статья посвящена анализу феномена неоконсерватизма в теоретико-идеологическом и практико-политическом измерении. Особое внимание приковано к эволюции неоконсервативного движения, проблемам идеологической преемственности неоконсерватизма, основным принципам и характерным чертам политического курса. В статье делаются выводы касательно характера идеологических оснований, хронологических и территориальных границ распространения, а также перспектив неоконсерватизма.

Ключевые слова: неоконсерватизм, консерватизм, либерализм, идеология, ценности, демократия, империализм.

Avksentyev A.

EVOLUTION OF NEOCONSERVATISM IDEOLOGY AND ITS POLICY

The article is devoted to the analysis of neoconservatism phenomenon in abstract-ideological and practical-political dimensions. The special attention is focused to the evolution of neoconservatism movement, problems of ideological succession of neoconservatism, to the basic ideological principles and characteristic features of political course. They are making conclusions concerning the character of ideological principles, chronologic and territorial limits of dissemination, and also prospects of neoconservatism.

Key words: noeconservatism, conservatism, liberalism, ideology, values, democracy, imperialism.

Наприкінці другого президентського строку Джорджа Буша-молодшого почали активно поширюватися заяви щодо згортання неоконсервативного зовнішньополітичного курсу, очікуваної ротації у владних колах США та, як наслідок, зникнення неоконсерватизму як такого. Начебто неоконсервативний рух, що з'явився на американській політичній арені у другій половині ХХ століття, повністю пройшов свій життєвий шлях, а відсторонення від влади неоконсервативної адміністрації Джорджа Буша неминуче потягне за собою крах усієї ідеологічної течії неоконсерватизму.

Слабкість ідеологічного напрямку неоконсерватизму та його нездатність відповідати новим політичним викликам пов'язується з відсутністю власного філософського коріння,

у багатьох джерелах робиться припущення, що неоконсервативна ідеологічна течія не є самодостатньою, а розглядається лише в якості похідної від консерватизму. Цікаву думку з цього приводу висловлюють американські дослідники неоконсерватизму Стефан Халпер та Джонатан Кларк, зазначаючи наступне: „Специфіка ідеології неоконсерватизму полягає у тому, що не „теорія” зумовлює „практику”, а навпаки – ідеологія слугує своєрідним виправданням політичного курсу” [1, с. 61]. В той же час Халпер і Кларк не погоджуються з тезою про „смерть неоконсерватизму” (вперше про це заявив Норман Подгорець ще у 1996 році, акцентуючи увагу на тому, що „не поразки, а перемоги знищили неоконсерватизм як унікальне явище” [2]), аргументуючи це періодичністю та систематичністю неоконсерватизму. „Неоконсерватизм – це ракетний прискорювач для американської військової переваги, який періодично набирає потужність. Подібно до того, як повертаються комети, знов повернуться й неоконсервативні настрої” [3, с. 39]. Саме це й зумовлює актуальність досліджень неоконсерватизму, підсилює інтерес до теми, яка аж ніяк не вичерпана і не є лише однією і вже перегорнутою сторінкою в політичній історії США. Неоконсервативні настрої системні (бо уособлюють погляди суспільства, а не лише якоїсь когорти агресивно налаштованих у зовнішній політиці інтелектуалів) та періодичні, тому детальне вивчення еволюції цієї ідеологічної течії та політичного руху допоможе знайти відповіді на питання: коли, де і як неоконсерватизм знову зумовить глобальні геополітичні трансформації.

Власне, об’єктом дослідження слугує неоконсерватизм як ідеологічна течія в американській політиці. Предмет – закономірності розвитку синтетичної ідеології неоконсерватизму та основних форм її політичного втілення. Мета дослідження полягає у вивченні ідеологічного і практико-політичного виміру феномена неоконсерватизму: його історії, еволюції основних принципів та його перспектив.

Коли мова йде про неоконсерваторів, то в першу чергу, згадуються ті, хто стояв у витоків цього напрямку: Ірвінг Крістол, Даніель Белл, Сеймур Ліпсер, Натан Глейзер, Джеймс Бернхам, Даніель Мойніхан та інші. Історія появи неоконсерватизму суттєво відрізняє цей політико-ідеологічний напрям від більш масштабних, класичних ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціалізм). Неоконсерватизм створювався у «теплих умовах» та був свого роду державним замовленням з боку ЦРУ з метою втілення у життя проекту ідеології, спроможної конкурувати з комунізмом. В 1950 році було зібрано конгрес за свободу культури, одразу ж по закінченні котрого було опубліковано „Маніфест вільних людей”, з головним лозунгом: „Свобода переходить в наступ!”. Один з підписантів, у минулому троцькіст та автор теорії „революції організаторів”, Джеймс Бернхам прокоментував появу маніфесту так: „Я виступаю проти бомб, розміщених у Сибіру чи на Кавказі, спрямованих на знищення Парижу, Лондону, Риму, та усїєї західної цивілізації, проте я погоджуюсь з необхідністю наявності бомб, розміщених в Лос-Аламосі, котрі протягом п’яти років являють собою захист – єдиний захист – свобод Західної Європи” [4, с. 91]. Схожі погляди були і в інших колегах та соратників Бернхама, а якщо зауважити, що ідейний інтерес підігрівався й економічним (ЦРУ щедро фінансувало та надавало всіляку допомогу інтелектуалам, котрі переходили з троцькізму до неоконсерватизму), то мотивації подібних ідеологічних метаморфоз стають зрозуміліші. Приречений на закриття через фінансові негаразди журнал *Partisan Review* (така собі „трибуна троцькістів”) отримує субсидії від згадуваного комітету за свободу культури, у майбутньому „хрещений батько неоконсерватизму” Ірвінг Крістол стає редактором „*Journal X*”, його колега Норман Подгорець отримує посаду редактору „*Commentary*”. „Інвестиції в інтелект” з боку американських спецслужб повністю себе виправдали – вже через 10 років, у 1960-му, з’являється та стрімко набирає популярність книга Даніеля Белла „*The end of ideology*”, більша частина якої присвячена критиці комунізму. Ще через п’ять років Белл і Крістол засновують журнал „*Public interest*”, котрому відводиться роль

полемічного фундатора нового ідеологічного напрямку. Таким чином, на тому місці, де раніше було потенційно небезпечне ліве угруповання троцькістів, у другій половині ХХ століття з'являються неоконсерватори.

Серед основних дослідників феномену неоконсерватизму слід виділити Метью Коннелі, Джошуа Муравчика, Майкла Харрінгтона, Марію Райан, Майкла Аллена, Брайна Шмідта та Патріка Бьюкенена. У вітчизняній та пострадянській політичній науці тема розроблена недостатньо і представлена роботами Максима Момота, Олексія Громико, Юрія Замошкіна, Андрія Мельвиля та Олексія Кандюка. Основні проблеми, до яких прикута увага, у контексті дослідження неоконсерватизму – це, по-перше, проблема ідеологічної спадкоємності, по-друге, проблема хронологічних та територіальних меж розповсюдження, а також питання пов'язані з перспективами неоконсерватизму.

Стосовно ідеологічної спадкоємності, варто зазначити наступне: введений в 1970 році соціалістом Майклом Харрінгтоном термін „неоконсерватори” для позначення політичної групи інтелектуалів, апріорі передбачає зв'язок між неоконсерватизмом та консерватизмом. Проте в ході проведеного дослідження цей зв'язок було поставлено під сумнів: по-перше самі неоконсерватори, що були й троцькістами, й демократами, потрапивши в 1972 (після так званої „революції Макговерна”) році у табір консервативної республіканської партії, так і не стали ототожнювати себе з партією, сформувавши надзвичайно впливове автономне крило. По-друге, основні ідеологічні засади та принципи неоконсерватизму в рівній мірі запозичені з лібералізму та з консерватизму, тому неоконсерватизм можна визначити як синтетичну ідеологію, проте аж ніяк не можна вважати за похідну від консерватизму. Щодо цих основних принципів та характерних рис, то це, насамперед, наступні: по-перше, агресивна зовнішня політика та перенесення своїх національних інтересів за межі кордонів США всупереч традиційному консервативному республіканському поміркованому ізоляціонізму. Консерватор Патрік Бьюкенен у своїй роботі „Праві та не-праві” стосовно цього питання, згадує „Останнє послання Вашингтона”, датоване 17 вересня 1796 року, яке, доречі, згідно американської політичної традиції щороку зачитується перед початком чергової сесії роботи обох палат конгресу [5]. Саме в ньому Вашингтон застерігав нащадків від розпилювання своїх зусиль та ресурсів за межами території США, від постійних політичних союзів, що можуть у певний період зашкодити інтересам країни, від будь-якої спроби пов'язати свою долю з долею Європи. „...Чому ж не використати перевагу такого особливого розташування? Навіщо полишати нашу власну землю та переходити на чужу? Навіщо робити нашу долю залежною від долі будь-якої частини Європи та пов'язувати наше процвітання з проявами марнославства, суперечок, інтересів, настроїв чи примх Європи? Нашим єдиним вірним курсом є утримання від будь-яких постійних союзів з будь-якою частиною зарубіжного світу...” [6].

Другою характерною рисою „неоконсервативного переконання” (за однойменною статтею провідного діяча неоконсервативного руху Ірвінга Крістола, який дуже обережно використовував термін „ідеологія” і називав неоконсерватизм саме „переконанням” або „системою поглядів”) слід вважати розуміння військовою сили як найважливішого фактору зовнішньої політики. Саме через це розуміння виникла потреба у постійному збільшенні видатків бюджету на військові цілі, проти чого рішуче протестували консерватори. В економіці неоконсерватори всупереч традиційним нормам консерватизму, проводили політику перенесення великих підприємств за межі території США, збільшили обсяги імпорту. В соціальній сфері неоконсервативне правління адміністрації Джорджа Буша-молодшого позначилось доволі лояльною міграційною політикою за принципом „Відкритому суспільству – відкриті кордони”, а також збільшенням видатків на соціальні програми, що викликало шквал критики з боку консерваторів. Підводячи підсумок, відповідь на питання ідеологічної спадкоємності

можна сформулювати наступним чином: неоконсервативна ідеологічна течія є синтетичною, ціла низка її базових принципів запозичена як з консерватизму, так і з лібералізму, але неоконсерватизм аж ніяк не можна вважати похідною від консерватизму.

Щодо другої важливої проблеми – хронологічних та територіальних меж розповсюдження, то в ході дослідження було виявлено два основних підходи до визначення територіальних і хронологічних рамок феномену неоконсерватизму. Згідно з першим до неоконсерваторів відносять Тетчер, Рейгана, в деяких джерелах європейських „нових правих” (Гельмута Коля, Жака Ширака, Тоні Блера). Філософське коріння ідеологічного напрямку пов’язується з працями Лео Штрауса, Фрідріха фон Хайека, Карла Шмідта. Набагато більш поширеним й аргументованим є другий підхід, згідно з яким неоконсерватизм ототожнюється з американським неоконсерватизмом. Врешті ніхто окрім американських неоконсерваторів не іменував себе цим терміном, а тому будь-які спроби віднесення тих чи інших діячів постфактум видаються хибними. Стосовно „рейганоміки” та „тетчеризму”, то в цих випадках ми можемо казати лише про економічну складову (в якій до речі дуже важко розмежувати неоконсерватизм та, наприклад, неолібералізм), а підстав розширювати її до комплексної ідеології об’єктивно не існує.

Варто зазначити, що й самі неоконсерватори вважають цю ідеологію і політику виключно американською знахідкою. Так „хрещений батько неоконсерватизму”, Ірвінг Крістол називав неоконсерватизм консерватизмом з „американською кісткою” [7], а, наприклад, інший провідний діяч неоконсервативного руху Роберт Каган у своїй роботі „Of paradise and power” говорячи про сучасне „охолодження” відносин США та Європи зазначав, що неоконсервативна Америка ніколи не буде зрозумілою для постмодерної Європи, яка вже звикла до дипломатичного та політичного (а не воєнного) вирішення конфліктів [8]. І Крістол, і Каган скептично ставляться до можливості появи та широкого розповсюдження неоконсерватизму за межами США, проте ця теза підлягає сумніву. Таким чином, відповідь на питання хронологічних та територіальних меж розповсюдження може бути висловлена наступною тезою: американський неоконсерватизм наразі є єдиним існуючим, проте не єдиним можливим проявом ідеологічної течії неоконсерватизму.

Стосовно третьої ключової проблеми (питання перспектив неоконсерватизму), як вже зазначалося, єдиної думки серед дослідників немає. Скептично ставиться до потенціалу неоконсерватизму російський дослідник Максим Момот, який у своїй статті „Реалізм проти неоконсерватизму” зазначає: „Населення США складає лише 4% населення світу, їх територія – 7% території земної кулі. Лише неграмотність та бідність більшості населення Землі дозволяє цим декільком відсоткам володарювати...Щоб зберегти свій статус США доведеться скорочувати соціальні програми, воєнні видатки, забороняти аборти, повертати виробництво в територіальні межі держави...” [9, с. 54]. Тобто за прогнозом Момота, Америці потрібно відмовитися майже від усього, що запроваджувала неоконсервативна адміністрація, що фактично ставить хрест на неоконсервативній доктрині. Варто звернути увагу й на думку Метью Коннелі, який у статті „Нові імперіалісти” також дає невтішний прогноз імперським неоконсервативним зазіханням, порівнюючи Америку з Британською та Французькою імперіями (які, до речі, також відмовлялися іменувати себе імперіями, зупиняючись на „співдружності” чи „союзи”). Усі імперії переживали зародження, розквіт та неминучий крах, тому сучасна Америка або перестане бути імперією, пройде певну трансформацію у своїй зовнішній та внутрішній політиці, або її так само очікує занепад (більше того, Коннелі взагалі ставить під сумнів сумісність лібералізму та імперії як світосприйняття) [10].

Основні аргументи прибічників можливості повернення неоконсерватизму на перші ролі в американській політиці пов’язані, перш за все, з періодичністю чергування неоконсервативних та ізоляціоністських настроїв. Більше того, розвиваючи цю тезу,

можна ретроспективно дослідити кількісний вимір цього чергування на прикладі політичної історії США у другій половині ХХ століття. Якщо оцінити проміжки часу між Корейською війною, В'єтнамською кампанією, вторгненням в Ірак („Буря в пустелі”) та початком бойових дій в Афганістані, то приблизно через 10-15 років потрібно очікувати нового сплеску радикалізації зовнішньополітичного курсу США.

Тезу про певне чергування в суспільних настроях (яка засвідчує своєрідну „репрезентативність неоконсерватизму”, тобто його відповідність поглядам населення, а не лише певної групи політиків та інтелектуалів) можна проілюструвати й даними соціологічних опитувань. Одне з найбільш важливих питань – війна в Іраку, мало наступну динаміку в громадській думці: ще в 2003 році американці в цілому підтримували перебування військового контингенту в Іраку (55% „за”), а наприкінці 2007 року цей відсоток скоротився майже вдвічі і становив 28%. Рівень підтримки політики „експорту демократії” скоротився з 59% до 32%, але в той же час 64% американців висловили впевненість у тому, що ситуація в Іраку погіршиться з виводом контингенту. Про що це свідчить? В першу чергу про те, що в 2005-2006 році відбулося кардинальне зміщення акцентів в суспільній думці у бік поміркованого ізоляціонізму: усвідомлюючи загрози для Іраку та демократичного режиму в цій країні, американці не вважають подолання цих загроз за пріоритетний напрям зовнішньої політики і схиляються до необхідності першочергової орієнтації на повсякденні внутрішні питання (зокрема в економічній та соціальній сферах).

У той же час „політична реінкарнація” неоконсерватизму як політичної практики чи ідеологічного напрямку не обов'язково зумовить повернення самого терміну „неоконсерватизм”. У першу чергу, через його невідповідність сутності напрямку: як вже зазначалося, неоконсерватори запозичили левову частку своїх принципів як з консерватизму, так і з лібералізму. По-друге, через негативне забарвлення терміну, який асоціюється з війною в Іраку та Афганістані, що є вкрай болючою темою для американського суспільства (ефект можна порівняти з так званими „уроками В'єтнаму”, які окрім економічного тягаря уособили й фактичну втрату психології переможців та статусу єдиної та всесильної наддержави).

Таким чином, підводячи підсумок треба зазначити, що ідеологічний фундамент неоконсерватизму являє собою унікальне синтетичне поєднання низки консервативних і ліберальних принципів (економічна політика в унісон сучасному розумінню лібералізму, відстоювання традиційних цінностей у культурній сфері внутрішньої політики, мілітаристський ухил і радикальний відхід від республіканського ізоляціонізму в зовнішній політиці). Американський неоконсерватизм, що виокремлюється в політичний рух та ідеологічний напрям у другій половині ХХ століття та досягає своєї кульмінації за часів перебування при владі адміністрації Джорджа Буша-молодшого, є єдиним існуючим, проте не єдиним можливим політичним втіленням ідеологічного напрямку неоконсерватизму. Сучасна політична історія США дає підстави для прогнозу, що імперіалістські й ізоляційні настрої з певною періодичністю чергуються в американській політиці, а тому одним з висновків проведеного дослідження може слугувати заперечення спрощеної та наївної ідеї „смерті неоконсерватизму”, і натомість ствердження неминучості „політичної реінкарнації” неоконсерватизму. Більше того, не виключена й можливість поширення неоконсерватизму в широкому розумінні (як ідеології та політичної практики агресивного розповсюдження своїх традиційних цінностей за межами власних кордонів) на території країн, що мають певний „імперський генофонд” (за термінологією Метью Коннелі), що, безперечно, підсилює актуальність та важливість досліджень даної проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Халпер С. Неоконсерваторы новая политическая группа интересов / С. Халпер, Дж.Кларк. // Прогнозис: журнал о будущем. – 2006. – №2(6). – С. 57–86.
2. Подгорец Н. Мертва ли доктрина Буша? [Електронний ресурс] / Норман Подгорец. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/layout/set/print/pole/Mertva-li-doktrina-Busha>
3. Халпер С. Неоконсерватизм и будущее Америки / С. Халпер, Дж. Кларк. // Русский журнал. – 2004. – Март. – С. 34–39.
4. Боно Д. Нью-йоркские интеллектуалы и рождение неоконсерватизма. Культурный аспект „холодной войны” / Д. Боно // Прогнозис: журнал о будущем. – 2007. – №3(11). – С. 89–96.
5. Бьюкенен П.Дж. Правые и не-правые: Как неоконсерваторы заставили нас забыть о рейгановской революции и повлияли на президента Буша / Патрик Дж. Бьюкенен. – М.: Транзиткнига, 2006. – 348 с.
6. Вашингтон Дж. Прощальное послание [Електронний ресурс] / Джордж Вашингтон. – Режим доступу: <http://www.grinchevskiy.ru/17-18/g-v-proschalnoe-poslanie.php>
7. Кристол И. Неоконсервативное убеждение / Ирвинг Кристол. // Логос. – 2004. – №6. – С.170–174.
8. Kagan R. Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order / Robert Kagan. – N.: Knopf publishers, 2003. – 137 p.
9. Момот М. Реализм против неоконсерватизма / Максим Момот. // Прогнозис. – 2006. – №1 (5). – С. 51–64.
10. Коннели М. Новые империалисты / Мэтью Коннели. // Прогнозис: журнал о будущем. – 2006. – №4 (8). – С. 91–103.

УДК 329:316.75

Нікогосян О.О.

Інститут інноваційної та післядипломної освіти
Одеського національного університету імені І.І.Мечникова

ІДЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

У статті розглядаються тенденції зближення соціал-демократичної й ліберальної ідеологій. Аналізуються нові підходи соціал-демократії до оцінки політичних процесів, простежується еволюція ліберальної ідеології. Виявляється особливість світової соціал-демократії - орієнтація на конвергентну модель суспільного розвитку, що відбиває загальносвітову тенденцію до взаємовпливу й взаємопроникнення соціалістичних і ліберальних ідей в епоху глобалізації світової економіки, фінансів, торгівлі й культури.

Ключові слова: ідеологія, політичні партії, соціал-демократія, лібералізм, конвергентна модель суспільного розвитку.

Никогосян О.А.

ИДЕОЛОГИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ

В статье рассматриваются тенденции сближения социал-демократической и либеральной идеологий. Анализируются новые подходы социал-демократии к оценке политических процессов, прослеживается эволюция либеральной идеологии. Выявляется особенность мировой социал-демократии, которая выражается в ориентации на конвергентную модель общественного развития, отражающую общемировую тенденцию к взаимовлиянию и взаимопроникновению социалистических и либеральных идей в эпоху глобализации мировой экономики, финансов, торговли и культуры.

Ключевые слова: идеология, политические партии, социал-демократия, либерализм, конвергентная модель общественного развития.

Nikogosyan O.

IDEOLOGY AT THE ACTIVITY OF POLITICAL PARTIES

In the article trends in convergence of social democratic and liberal ideologies are examined. New approaches of social democracy to the evaluation of political processes are explored, the evolution of the liberal ideology are traced. The peculiar of the world social democracy is propertied. It is the orientation of a converged model of social development, reflecting a global trend of mutual influence and interpenetration of the socialist and liberal ideas in an era of globalization of world economy, finance, trade and culture.

Key words: ideology, political parties, social democracy, liberalism, convergent model of social development.

Актуальність статті полягає в тому, що ідеологія – це основний фактор становлення партійності сучасного типу. Прихильність до будь-якої ідеології відрізняє партії від профспілок, суспільних рухів і об'єднань за інтересами. Різноманітність ідеологічних напрямів стала базою для появи різних партій – демократичних, соціалістичних, ліберальних, комуністичних, анархістських, консервативних, тощо.

Мета статті: показати тенденції зближення соціал-демократичної й ліберальної ідеологій. Завдання статті: проаналізувати нові підходи соціал-демократії до оцінки політичних процесів; простежити еволюцію ліберальної ідеології.

Прийнято вважати, що діяльність, яка пов'язана з виробленням і трансляцією ідеології, досить важлива для політичних партій: не випадково спочатку вони сприймалися саме як „союзи однодумців”. Вираз Е. Берка: „Партія - це група людей, які об'єдналися, щоб спільними зусиллями на основі тих або інших принципів, що вони поділяють, забезпечувати загальнонаціональний інтерес” нерідко розглядається в якості одного з перших визначень даного поняття в його сучасному розумінні [1, р. 335].

Разом з тим місце ідеології у житті партій не є незмінним: ще М.Дюверже говорив, що ідеї й програми відіграють помітну роль на ранній стадії існування партій (причому ступінь їхнього впливу залежить від того, чи складаються партії на основі парламентських об'єднань чи „зовнішніх” стосовно останніх організацій), надалі вага „ідеологічного фактору” обумовлена головним чином типом організаційної будови партії [2, с. 20-37.]. І хоча сучасні автори продовжують розглядати ідейні розходження як обставину, що визначає параметри партійних систем, ідеологічну функцію партій навряд чи можна назвати домінуючою. Але й скидати її з рахунків явно передчасно: так, недавні дослідження партій США, що вважаються найменш ідеологічно ангажованими, виявили їхню послідовну прихильність певним комплексам ідей (що не цілком співпадають з

лібералізмом і консерватизмом як такими) і істотну роль партійних ідеологій в американській політиці.

Як відомо, у другій половині ХХ ст. чітко виявилися ознаки кризи всіх світових суспільно-політичних парадигм – лібералізму, консерватизму, соціалізму. У масовій свідомості вони виступають як деякі фундаментальні альтернативи. У дійсності ж, при всіх їхніх відмінностях, які здаються життєво важливими, з багатьох питань у них проглядаються загальні позиції – у розумінні змішаної економіки, політичного культурного плюралізму, представницької демократії, тощо. Розходження між названими парадигмами нерідко проявляються в акцентах, дозах і черговості пропонованих рішень, у термінології. У результаті традиційні поняття (особливо „соціалізм”, „демократія”, „свобода”, тощо) піддаються семантичній ерозії, втрачають свій первісний зміст. Як вважає А. Лейпхарт, „демократія - це поняття, що рішуче не піддається визначенню” [3, с. 38].

Так, наприклад, коли соціал-демократи змогли відтіснити консерваторів від важелів державної влади, з’ясувалося, що їхні погляди на розвиток суспільного життя перетерпіли зміни. А саме, вони продовжили активні пошуки модернізації своїх програмних і політичних установок. Можна зауважити, що в останні два десятиліття західна соціал-демократія виявила прагнення до більш рішучої підтримки інститутів, цінностей і норм ліберальної демократії, перегляду позицій з питання щодо ролі держави, посилення орієнтації на індивідуальну свободу, приватну власність і ринкові відносини. Консервативний натиск із характерними для нього вимогами децентралізації, роздержавлення, скорочення державного регулювання й т.д., призвів до того, що в рядах соціал-демократів підсилювалися настрої на користь відмови від гасел націоналізації, усупільнення або соціалізації й інших традиційних для цього напрямку установок.

Здавалося б, що в умовах тріумфальної ходи лівих сил Європи логічним було б вироблення єдиної європейської „соціальної моделі”, що заснована на ідеях „соціалізму ХХІ століття”. Результатом чого могла би стати відповідь на питання: як управляти „ліворуч”, коли глобалізація світової економіки набирає темпи й директиви Комісії Європейського союзу, що відбивають цей процес, усе більше сприяють конвергенції національних політик незалежно від орієнтації партій, що стоять у влади в кожній країні? Однак цього не відбулося. Та це й не викликає подиву, оскільки партії соціал-демократичної спрямованості, що діють в Західній Європі, різні за своїми поглядами і підходами. Їх можна розділити на наступні три групи: соціалісти, лейбористи й соціал-демократи.

Зміст основного документу останнього конгресу Соцінтерну – Паризька декларація, одна із частин якого має назву „Виклики глобалізації”, відбив серйозність нових соціал-демократичних підходів до сучасних суспільно-політичних проблем. У документі аналізуються проблеми й виробляються підходи до їхнього вирішення: „Великим парадоксом даного історичного періоду є те, що ніколи досить людство не мало настільки багатих можливостей боротьби з такими споконвічними проблемами, як нерівність, голод, хвороби й малограмотність. І в той же час ці можливості використовуються для того, щоб збільшувати, а не скорочувати існуючі диспропорції. Наше завдання – звернути назад цю тенденцію й у такий спосіб змусити глобалізацію слугувати прогресу людства” [4].

Аналіз нових підходів соціал-демократії до оцінки політичних процесів свідчить про те, що вплив процесів глобалізації на національні держави вона не обмежує сферою економіки. Наслідки цього впливу виражаються в тому, що роль національної держави виявляється під зростаючим впливом подвійного процесу децентралізації. З одного боку, це субнаціональна, а з іншого – наднаціональна регіоналізація. Таким чином, відбувається „звуження національного простору”, що провокує нові дискусії щодо ролі і місця держави в нових умовах. Усередині ж окремих держав політичний простір скорочується, і

національна держава вже не представляє повністю суспільні інтереси. У той же час саме національна держава залишається справжнім гарантом конструктивного впливу як між суб-, так і наднаціональними структурами.

Таким чином, соціал-демократи виступають опонентами тих авторитетних діячів і політиків, які вже готові визнати „кінець держави”.

Отже, узагальнення досвіду світової соціал-демократії дозволяє виявити її основну особливість – орієнтацію на конвергентну модель суспільного розвитку, що відбиває загальносвітову тенденцію до взаємовпливу й взаємопроникнення соціалістичних і ліберальних ідей в епоху глобалізації світової економіки, фінансів, торгівлі й культури. Сучасна соціал-демократія орієнтується на універсальні прийоми й принципи політичного впливу й взаємодії. Відкрите суспільство зникне, якщо індивідуальність втратить свою автономність. Однак свобода людини без регулятивної ідеї соціальної справедливості зводиться до голого егоїзму. Внутрішньою сполучною ланкою між індивідами повинна стати солідарність. Ліберальне суспільство життєздатне, якщо воно спонукає своїх громадян до дій по відновленню існуючих інституцій. Прагнення по-новому осмислити зміст свободи, рівності, справедливості, солідарності припускає з погляду соціал-демократичного бачення соціалізму й нове відношення до республіканського ладу. Тобто мова йде про творче сприйняття демократії, орієнтацій соціальної демократичної практики на ціннісний обрій розуму, здорового глузду, індивідуальності, корисності, розширення соціальної участі.

Обговорюючи принцип свободи й політичні засоби його реалізації в державі, сучасні соціал-демократи все частіше використовують термін "ліберальна держава", що акумулює соціал-демократичні й ліберальні оцінки свободи: ліберальна держава надає своїм громадянам шанси випробувати всі мислимі гуманні приклади сенсу життя.

Зближення з лібералістською ідеологією обґрунтовано якісним зрушенням у розвитку масової бази соціал-демократії, небувалим ростом нових середніх шарів (службовців, техніків, чиновників, тощо) і значним скороченням чисельності традиційного робітничого класу. Соціальний стан, місце роботи, самі по собі, хоча й продовжують відігравати важливу роль у житті людини, тепер вже не є однозначним індикатором її соціокультурних потреб і політичних орієнтацій. Ріст індивідуалізації суспільства, розширення можливостей отримання освіти, вибору індивідуального способу життя й професійної праці зробили світоглядну шкалу людини більш рухливою.

Звичайно, це не може не позначитися на формуванні членської маси й електорату соціал-демократичних партій: колишня відносна однорідність масової бази поступилася місцем різноманіттю її складу. Спосіб життя й інтереси нових середніх шарів усе більше рухаються в середину політичного спектру, де завдання будівництва соціальної держави з'єднується з орієнтацією на ліберальні цінності. Якісне зрушення в розвитку масової бази соціал-демократії обумовило еволюцію її ідейно-теоретичних позицій. Вона проявляється, з одного боку, у перегляді ряду традиційних постулатів, відмови від застарілих підходів і, з іншого, - у розвитку тенденцій зближення із соціал-лібералістською ідеологією.

Криза соціал-демократичної (і взагалі соціалістичної) парадигми, наступ неоконсервативної й неоліберальної ідеологій в ряді партій стали приводом для закликів переглянути колишнє тверде протиставлення ідей соціалізму й лібералізму. У першу чергу гармонічно з'єднати ідеал рівності з вимогами індивідуальної свободи, принципи солідарності з новим розумінням індивідуалізму. Обговорюючи загальні завдання щодо вироблення сучасного соціал-демократичного проекту соціал-демократичних і соціалістичних партій країн Західної, Центральної й Східної Європи, Х.Тіммерман пропонує поповнити цей проект елементами соціал-лібералізму. На його погляд, у майбутньому основною проблемою для лівих партій стане завдання забезпечити рівновагу між соціалістичними й ліберальними цінностями, тобто „рівновагу між вільним ринком і

соціальною захищеністю, державним втручанням і дерегулюванням, колективною інтеграцією й індивідуалізмом як способом життя” [5, с. 178]. Тобто, у соціал-демократичний проект варто включити елементи „здорового лібералізму” стосовно держави, економіки й суспільства.

Спираючись на ліберальні концепції „відкритого суспільства” і соціальної інженерії (К. Поппера), теорію справедливості (Дж. Роулса), роботи Е. Бернштейна й ін., багато соціал-демократичних теоретиків виступили з ідеями, що одержали назву „ліберального соціалізму”.

На думку лібералів-соціалістів, варто обмежити функції держави у вирішенні соціальних проблем і підтримувати розвиток ринкових відносин, конкуренції, приватної ініціативи, свободи людини, тощо. Лібералізація ідеології соціал-демократизму знаходить своє підтвердження й у позитивній оцінці тих аспектів індивідуалізму, що пов'язані з розвитком індивідуальності людини, її свободи й ініціативи. В умовах послаблення солідарістських умонастроїв як способу життя висуваються оновлені трактування принципу колективізму, що одержав назву „нового колективізму”. У його трактуванні індивідуалізм – це спосіб розширення плюралізму мотивацій і свободи вибору людей, але не роз'єднаних егоїстичними інтересами, а об'єднаних деякими загальними цілями.

Досліджуючи еволюцію й відновлення соціал-демократії, слід зазначити, що ці процеси закономірні й для лібералізму. Так, наприклад, ліберальна ідеологія перетерпіла еволюцію в розумінні особистості і її ролі в суспільстві. Вирішальний вплив на цей процес у першу чергу зробила ідея плюралізму форм власності, а також ідея істотної допомоги держави в забезпеченні поряд з політичними соціальних і економічних прав людини. „У лібералізмі отримали більшу значимість цінності й соціальні цілі, – відзначає Ю.А. Замошкін, – для реалізації яких були потрібні не тільки дії відповідно до законів ринку й конкуренції (загальне визнання цих законів збереглося), але й такі колективно-організаційні дії, що безпосередньо мотивуються гуманістичними ідеалами й виходять за рамки мотивів, що задають механізми ринку й конкуренції” [6, с. 151]. Окрім цього увага звертається на колективну дію в рамках демократії з обмеження ринку й конкуренції, щоб не сковувати динамізм розвитку суспільства й здійснити соціальний захист всіх громадян. Не говорячи вже про важливість цього для зниження гостроти екологічної проблеми або проблем фізичного й морального здоров'я людей. Сучасна ліберальна ідеологія увібрала всі ці нові ідеї, ідеали й принципи, хоча в США відбулося пожвавлення цінностей класичного лібералізму.

Політична практика показала, що панування лібералізму призвело до ряду негативних моментів. Воно звузило спектр філософських і політичних можливостей, обмежило наш філософський словник і „звільнило” лібералізм, як від оригінальних, так і від епігонських „інших” напрямів. Більш того, воно перетворило властиву прихильникам лібералізму лексику в деяку метамову, що одержала привілейоване положення: будучи у вживанні нарівні з іншими варіантами політико-філософської термінології, вона стала критерієм оцінки правильного вживання понять; інакше кажучи, сьогодні вона виступає одночасно і як валюта, і як міра вартості всіх інших валют. Збиток, що нанесено самооцінці неліберальних ідеологічних систем, настільки очевидний, що пояснювати це представляється зайвим. Ще більш сумною представляється та обставина, що пануючий лібералізм увібрав у себе моральні, політичні й культурні досягнення інших напрямів суспільної думки, і масштаби цих запозичень настільки великі, що виникла ймовірність втрати лібералізмом своєї самобутності й цілісності й перетворення його у свого роду ідеологічний есперанто.

Так вже в першій половині ХХ ст. лібералізм випробував на собі сильний вплив ідеології соціалізму, особливо в галузі соціального захисту. Пізніше ліберали запозичили й такі соціалістичні ідеї, як можливість державного регулювання економіки, суспільного

контролю й т.д. У результаті цього класичний (докейнсіанський) лібералізм перетворився в соціально орієнтований (післякейнсіанський) лібералізм. Це дало привід дослідникам зробити висновок, що „соціал-демократизм послідовно лібералізується, лібералізм же (а тим самим і капіталізм взагалі) соціал-демократизується”.

Тенденція до їхнього зближення закономірна, а будівництво „соціальної держави”, „держави добробуту” – це заслуга не тільки соціал-демократів (скільки б вони самі це не стверджували), але й лібералів. Таким чином, можна говорити про те, що західна модель соціальної держави є наочним вираженням конвергенції соціал-демократичних і ліберальних підходів.

Відмінність же соціал-демократичного від ліберального й консервативного підходів полягає в тому, що на противагу консерваторам соціал-демократія прагне виробити й застосувати нові стратегії й цілі, для того щоб модифікувати застарілі структури влади й володіння власністю, якщо вони несумісні із деякими цілями. Соціальна держава, на думку соціал-демократів, не обмежує свободу, вона гарантує соціальну безпеку, що і є невід’ємною передумовою індивідуальної свободи. Така держава можлива, якщо вона розуміється як „вираження всеохоплюючого суспільного договору, що ґрунтується на моральних принципах..., якщо сильні вже не готові до того, щоб захистити більш слабких від високих життєвих ризиків, тоді піддається ерозії моральний фундамент суспільства, на якому ґрунтується сучасна соціальна держава” [7, с. 55].

Можна зробити висновок, що процес гібридизації й синтезування призвів до зближення наявних у політичному світі ідеологій, до зменшення відмінностей між ними й, в остаточному підсумку - до знецінювання самих ідеологій. До початку XXI століття ринкова економіка, мінімізація або оптимізація державного втручання, свобода, демократія, права людини стали кредо майже всіх ідеологічних напрямів, суперечки між якими зводяться тепер переважно до визначення нюансів інтерпретацій.

Ідеологізована політика поволі поступається місцем раціонально-прагматичній, а за ухваленими рішеннями усе частіше стоять не програмні установки, а тверезий розрахунок і повсякчасні констеляції інтересів. І тут вже не так важливо, до якого табору - лівого (лівоцентристського) або правого (правоцентристського) – належить конкретний політик.

Навіть у тих випадках, коли інтелектуальні штаби партій намагаються дати тому або іншому конкретному курсу ідейне обґрунтування, мова йде скоріше не про „чисті” ідеологічні моделі, а про синтез протилежних підходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Burke E. Thoughts on the Cause of the Present Discontents (1770) / E. Burke // The Works of the Right Honourable Edmund Burke. – Vol. 11. – L., 1808. – P. 332–337.
2. Дюверже М. Политические партии. / М. Дюверже; [пер. с фр.]. – М.: Академический проект, 2005. – 514 с.
3. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах / А. Лейпхарт; [пер. с англ.]. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 234 с.
4. Declaration on Paris. The Challenge of Globalisation [Електронний ресурс]. – 1999. – Р.1. – Режим доступу: <http://www.socialistinternational.org/5Congress/XXISICONGRESS/DeclParis-e.html>.
5. Тиммерман Х. Социалистические и социал-демократические партии в Центральной и Юго-Восточной Европе / Х. Тиммерман // Европейская социал-демократия накануне XXI столетия. – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 172–181.
6. Замошкин Ю.А. «Конец истории»: Идеологизм и реализм / Ю.А.Замошкин // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 147–154.
7. Лафонтен О. Вызовы на пороге нового тысячелетия / О. Лафонтен // Социал-демократия в Европе на пороге XXI века. – 1998. – Вып. 1. – С. 49–58.

УДК: 32.019.51:004.93

Волвенко Н. М.

Автомобільно-дорожній інститут державного вищого навчального закладу „Донецький національний технічний університет” (м. Горлівка)

НЕЙРО-ЛІНГВІСТИЧНЕ ПРОГРАМУВАННЯ: ОСНОВНІ ЗАСОБИ ТА РІВНІ ВПЛИВУ

Стаття присвячена розгляду феномену, еволюції та технології нейролінгвістичного програмування в сучасному українському політичному дискурсі. Виділені основні засоби, рівні, прийоми та техніки, що застосовуються в організації впливу НЛП. Зазначено, що всі техніки НЛП побудовані на реорганізації інформаційних процесів людини.

Ключові слова: нейролінгвістичне програмування, політичний дискурс, впливове мовлення, м'який гіпноз.

Волвенко Н. Н.

НЕЙРО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ: ОСНОВНЫЕ СРЕДСТВА И УРОВНИ ВЛИЯНИЯ

Статья посвящена рассмотрению феномена, эволюции и технологии нейролингвистического программирования в современном украинском политическом дискурсе. Выделены основные средства, уровни, приемы и техники, применяемые в организации воздействия НЛП. Отмечено, что все техники НЛП построены на реорганизации информационных процессов человека.

Ключевые слова: нейролингвистическое программирование, политический дискурс, воздействующая речь, мягкий гипноз.

Volvenko N.

NEURO-LINGUISTIC PROGRAMMING: FIXED AND LEVELS OF INFLUENCE

The article is devoted consideration of a phenomenon, evolution and technology of neuro-linguistic programming in a modern Ukrainian political discourse. The basic means, levels, methods and technics applied in the organization of influence of NLP are allocated. It is noticed that all technics of NLP are constructed on reorganization of information processes of the person.

Key words: neuro-linguistic programming, political discourse, influencing speech, soft hypnosis.

Сучасна політика, в тому вигляді, в якому ми її сьогодні сприймаємо, все глибше занурює нас у світ образів, подалі від реальності. Не в останню чергу це можна пояснити впровадженням в інформаційний простір за допомогою нейролінгвістичного програмування (НЛП) певних поведінкових стереотипів. На думку багатьох дослідників (О. Є. Баксанський, М. Гріндер, О. М. Кучер, Л. Лойд, Р. І. Соколова та ін.), технологія нейролінгвістичного програмування – один із найбільш дієвих способів маніпуляції людською свідомістю [1].

Метою статті є розгляд технології нейролінгвістичного програмування в політичному дискурсі. Постановка мети потребує вирішення наступних *завдань*: 1) виявити основні засоби, що застосовуються в організації впливової промови; 2) виділити рівні впливу в політичному дискурсі; 3) розглянути особливості НЛП крізь призму сучасної української політики. Майкл Гріндер та Лінда Лойд відзначають, що буквально „НЛП вивчає слова та нерви” [2, с. 8]. Тобто, значення терміну „нейро” вказує на відношення до мислення або чуттєвого сприйняття – до процесів, які відбуваються у нервовій системі та відіграють важливу роль у формуванні людської поведінки, а також до неврологічних процесів у сфері сприйняття (зір, слух, тактильні відчуття, смак та нюх). Значення терміну „лінгвістичний” спрямовує нас до мовних моделей, які відіграють важливу роль у досягненні взаєморозуміння між людьми. А термін „програмування” вказує на спосіб, за допомогою якого ми організуємо наше мислення, включаючи почуття та переконання, щоб у результаті досягти поставлених цілей подібно до того, як ми використовуємо комп’ютер для вирішення будь-яких конкретних завдань за допомогою відповідного програмного забезпечення [1, с. 86; 2]. Можна сказати: концепт „програмування” припускає, що психіку людини можна розглядати як свого роду комп’ютер з такими ж можливостями програмування.

Як наукова дисципліна НЛП виникає на початку 70-х рр. ХХ століття в університеті Санта-Круз в США, постаючи як результат спільної роботи молодого математика Річарда Бендлера та професора лінгвістики Джона Гріндера [1]. Таким чином, створена технологія впливу на мозок (або, іншими словами, мовна програма для „біокомп’ютера” з метою отримання від нього результатів), швидко стала розповсюджуватися, стаючи чимось на зразок ефективного набору технологій для маніпуляції іншими людьми.

Сприйняття реальності та наша відповідна реакція на неї багато в чому залежать від мови. З. Фрейд зауважував, що „слова і магія першочергово були єдині, і навіть в наші дні більша частина магічної сили слів не втрачена. За допомогою слів людина може подарувати іншій величезне щастя або сприяти введенню її у відчай... за допомогою слів оратор захоплює собою аудиторію та передбачає її судження й рішення. Слова викликають емоції та, в цілому, є засобом, за допомогою якого ми здійснюємо вплив на наших близьких” [3, с. 348]. Хоча проблема впливу слова на особистість хвилює людство давно, однак ще недостатньо уваги дослідники приділяють вивченню мовного впливу на прикладі різноманітних видів дискурсів, зокрема, політичного. На наш погляд, сьогодні навіть звичайна середньостатистична людина бажає знати про приховані пружини та важелі впливу на неї зі сторони влади, яка доволі часто використовує засоби таємного впливу на психіку людей.

Поняття впливу виступає однією із головних функцій політичної мови задля досягнення певної прагматичної мети. Як відзначають О. Є. Баксанський та О. М. Кучер, в організації впливової мови першочергове значення має лінгвістичний аспект (мовні стратегії). За ним іде екстралінгвістичне наповнення комунікативної ситуації. Третім по значенню виступає паралінгвістичне оформлення впливової мови (голос, міміка і жести, зовнішність, погляд та ін.). „НЛП – це все ж таки „програмування” в тому сенсі, що воно дозволяє отримати передбачені зміни... Іншими словами, мова не йде про зміни взагалі, а про рух у заданому напрямку” [1, с. 87]. Розглянемо, приміром, таку характеристику політичного іміджу як молодість політика. В багатьох країнах стосовно цієї характеристики існує поширена думка про силу та перспективність такого політика. Втім, інколи можна звести всі точки зору щодо молодості політика в русло недосвідченості та некомпетентності, що може знищити молодого лідера. Тобто, використовується звичайний прийом з практики НЛП: провести перепрограмування людського сприйняття з позитивного відношення до молодості політика на негативне.

Деякі словесні матриці, навіяні обивателю, націлені на те, щоб виховати людину у дусі служіння своєму обивательському інстинктам. Егоїст живе тільки заради власного задоволення, і тому, найчастіше, є найбільш керованим: мотиви його вчинків завжди зрозумілі, поведінка передбачена, тому переконати його в цілеспрямованості будь-яких кроків, здійснених владою, не складає труднощів. Яскраві реклами закликають: „Життя – це насолода, насолода смаком!”, „Живіть із задоволенням, ви цього заслужили!”. Особливо активно, без критики, ці установки вбирає молодь. Закони словесного впливу спрацьовують, приглушуючи волю людини, яка починає прямувати до насолоди (в їжі, в любові, в будь-якому своєму вчинку), шукаючи тільки цього та інтуїтивно уникаючи всього, що може заважати насолоді (переховуючись від армії, нехтуючи батьківськими обов’язками, ніколи не ризикуючи перед обличчям небезпеки життям, бо їй вказано насолоджуватися). Людина стає своєрідною машиною по добуванню грошей – заробляти, витратити, знову заробляти, та знову витратити. Засвоєння таких програм вводить людину в ненормальний психічний стан одержимості багаточисельними фобіями.

Так, розроблена у рамках НЛП психотехнологія дозволяє створювати у сфері свідомості та підсвідомості конкретні та цільові операції, спрямовані на вимірювання будь-якої звички, установки, уявлення, оцінки подій тощо. На нашу думку, найважливіше в нейролінгвістичному програмуванні те, що воно дуже легко й органічно лягає на винайдену мову телебачення й кіно, а – значить – може бути легко використане з метою прямого програмування глядацької аудиторії.

Дослідники підкреслюють, що провідна роль в НЛП відводиться прийомам вводу співбесідника (аудиторії) непомітно для нього самого та оточуючих у стан м’якого гіпнозу. Цей стан характеризується тим, що ні сам співбесідник, ні оточуючі його люди, якщо вони не знайомі з прийомами нейролінгвістичного програмування, навіть і не підозрюють про застосування у відношенні до них м’якого (еріксоніанського, по імені психотерапевта Мілтона Еріксона) гіпнозу [4]. Як відзначає Е. Е. Шуберт, сугестія безпосередньо пов’язана з поняттям гіпнозу, де під сугестивною мовою розуміється „вербальний вплив на психіку людини, пов’язаний зі зниженням свідомості та критичності при сприйнятті навіюваного змісту, що не потребує ні логічного аналізу, ні оцінки” [4, с. 5]. Отже, істинно сугестивна мова здійснюється тільки тоді, коли об’єкт знаходиться в розслабленому психічному стані, тобто в трансі. „Сугестивна мова здійснюється сугестором – індивідом, який займає домінуюче положення, з метою стимуляції у реципієнта – індивіда, який знаходиться в залежному положенні, певних ідей, емоцій, поведінки та інших ментальних процесів” [4, с. 5]. Гіпнотичний транс – це такий стан психіки, в якому вона найбільш здатна до зміни та до сприйняття нового знання. Транс не є штучно викликаним сонним станом. „Сугестор не возвеличується над реципієнтом, не підкорює його собі; реципієнт не слідує велінням чужої волі. Транс – це природний стан... Щоб допомогти реципієнту ввійти у транс, необхідно оволодіти його увагою..., добиваючись гіпнотичного відклику. Сугестор просто приєднується до світу проблем людини, в повній мірі поважаючи його інтегрованість, приймаючи її такою, якою вона є” [4, с.10]. Так, в передвиборчій рекламі (у зверненнях до народу), з вуст кандидатів часто можна почути вислови на кшталт „Ви, як і я” тощо. Отже, основним інструментом сугестора можна вважати його мову. А вміння словесно налаштуватися під співбесідника, говорити на звичному йому рівні розуміння, на наш погляд, – одне із головних для публічного політика, який використовує елементи НЛП.

Нейролінгвістичним програмуванням розроблено сучасний стан теорії впливової мови. Вплив можна розподілити на одиниці різних рівнів. Так, для того, щоб оптимальніше презентувати потенціал впливової мови, ми звернулись до рівнів впливу, які виділяють дослідники.

1. *Фонологічний* (фоносемантичне наповнення впливової мови). „Фоносемантичні тексти завжди містять слова з високою частотністю однакових звуків, покликаних забезпечувати потрібну атмосферу. Такі слова прийнято називати фоносемантичними синонімами. Вони утворюють ритм впливової мови, за рахунок якої здійснюється лєвова доля латентного впливу на психіку” [4, с. 5]. У такому контексті, на наш погляд, НЛП дійсно уявляється якоюсь магією, котра здатна зробити щось з нічого. Як відомо, всякий професійний психотерапевт, не говорячи вже про банальну ворожку або ясновидицю, просто вимушений розповсюджувати навколо себе атмосферу власної значущості і, частково, таємничості. Без цього ефективна робота з клієнтом просто неможлива.

2. *Просодичний* (звучність, темп, паузи, висота, інтонація, тембр, артикуляція тощо). А. І. Соловйов відмічає, що з історії відомо як більшість правителів спеціально пробуджували в людях ірраціональні відчуття, використовуючи їх для посилення прихильності владі. Так, нацисти „використовували для цих цілей різноманітні театралізовані зібрання, нічну факельну ходу, складну політичну символіку – все це своєю таємністю та величчю повинно було допомогти їм сформувати беззвітне поклоніння обивателів фюрерові та рейху” [5, с. 361]. Цілям активізації підсвідомих почуттів та емоцій, згідно з А. І. Соловйовим, може слугувати також організація пишних політичних церемоній та ритуалів.

3. *Соматичний* (парамовний) рівень. Так, кожний з мовних рівнів впливу може супроводжуватися впливом на паралінгвістичному рівні – це можуть бути паси руками, „гіпнотичний погляд”, наприклад, суворий пильний або, навпаки, пом’якшуючий, або ж пустий, „скляний”, доторкання руками до різних частин тіла об’єкта гіпнозу (так звані „якорі” в практиці НЛП) тощо. „Будь-який стимул, що викликає стійку реакцію, є якорем... Якорями можуть бути доторкання, образ, слово і т. ін.” [2, с. 274]. Наприклад, коли політик виступає в певному місці, в певній позі, певним голосом, аудиторія автоматично відновлює певний ментальний стан. Із встановленням стійкого зв’язку між невербальними сигналами та змістом вважається, що він (зміст) „заякорився”. Наш світ наповнений природними якорями: візуальними, аудіальними, кінестетичними та будь-якою їхньою комбінацією. Та прикладів може бути безліч: від гуркоту пожежної машини до політичної символіки певної партії. Але питання не в тому, існують вони чи ні. Питання, на наш погляд, в тому, як їх використовувати цілеспрямовано та постійно. Так, всяка поведінка публічного політика, що викликає постійний відгук аудиторії, є якорінням. О. Є. Баксанський та О. М. Кучер відзначають, що якоріння є важливим форматом когнітивних змін. „Процес якоріння використовується для стабілізації деякого стану посередництвом відомого стимулу та отримання в подальшому доступу до нього в будь-який потрібний час... В НЛП використовується погашення дії негативних якорів за рахунок позитивних, а також активація необхідних в деякому контексті ресурсів за допомогою відповідних якорів” [1, с. 95]. Так, поява на вулицях міст України під час передвиборчої президентської кампанії 2010 р. плакатів з гаслами „Вони зраджують, вона працює”, „Вони руйнують, вона працює” і т. ін., вказувала, на те, що „Вона” – це Ю. Тимошенко, причому, саме „Вона” – найбільш конструктивний політик. Можна сказати, що команда Ю. Тимошенко використовувала психолінгвістичні технології, в тому числі з елементами НЛП (виконані всі вимоги: збережена й анонімність означення, й асоціативний ряд). Ми вже бачимо, що якщо раніше виборча кампанія була кампанією війни слоганів та різноманітних установок десь усередині, то зараз вона супроводжувалась війною слоганів: один рятує країну (А. Яценюк), інша – працює (Ю. Тимошенко). Отже, Ю. Тимошенко був вибраний формат: „Вона” та „вони”. Тут ставиться наголос на дуалістичності кампанії: існує лише один кандидат – жінка Юлія Тимошенко та – „вони”. А „вони” – чоловіки-кандидати – змішуються такою групою в одну купу: Янукович, Яценюк, Ющенко, Тігіпко, Гриценко та всі інші. На наш погляд,

коли прагнуть чітко окреслити та відокремити фаворита гонок від інших, через таке відокремлення одного кандидата від конкурентів з'являється чітка перевага саме того кандидата, хто виставляється як один проти цілої групи. Тут слід відзначити, що на ядро виборців Ю. Тимошенко або її ярих опонентів така реклама ніякого впливу не може здійснювати. А що стосується тих виборців, хто не визначився – ця ідея може мати свої позитивні наслідки. М. Гріндер та Л. Лойд підкреслюють: „Якщо два якорі одночасно асоціювати з однією і тією ж подією, то більш сильний якорь отримує перемогу – або відбудеться інтеграція, та в результаті з двох попередніх реакцій виникне одна нова” [2, с. 276]. Таким чином, заякорити можна словом, жестом, образом, тоном голосу, поглядом та ін. Політик обирає якорь, який може відтворити у точності.

Отже, поведінка політика, вміння втримати себе та, відповідно, аудиторію, часто стає визначальним фактором впливу. І – як ми бачимо – однією із чудових і все ще загадкових властивостей слова є його здатність впливати на соматичний рівень людини.

4. *Лексико-семантичний рівень* (зв'язок між словниковим складом та сферою застосування впливових текстів). „Слово ефективно впливає тоді, коли вживається в повній відповідності з притаманним йому значенням. Крім прямих слів впливу (запам'ятай, сиди та дивись, відчуй, уяви та ін.), впливовою силою може володіти також будь-яке інше слово – в залежності від контексту, інтенції автора, настрою реципієнта та ряду інших причин” [4, с. 6]. Життя сучасного публічного політика нагадує безперервно триваючий спектакль, в якому він може вибрати будь-яку роль, яка йому сподобалась. Та, будучи талановитим актором, сучасний публічний політик з успіхом може зіграти безліч найрізноманітніших ролей. У цьому контексті знову звернемося до Ю. Тимошенко, якій що за багато років свого перебування в політиці, вдалося, на наш погляд, стати однією з найяскравіших „зірок” нашого політичного небосхилу. Потрапивши на політичний Олімп, вона зуміла зруйнувати створені уявлення про жінок-депутатів, як про безформних і безстатевих істот у сумнівних убраннях, та відкрила сезон показів моди „от кутюр”. Думки народу про Ю. Тимошенко виявились настільки суперечливими, що, на нашу думку, так і не вдалося в'яснити, хто ж вона: „професійний топ-менеджер” чи „бездарний управлінець-авантюрист”, „народна героїня”, „українська Жана Д'Арк”, „символ Помаранчевої революції” чи „вождь з якостями тирана”? Навіть ім'я „Юля”, яке у всіх на слуху, у когось викликає негативне, а у когось захоплене ставлення. Так, Е. Е. Шуберт підкреслює, що величезною силою впливу володіє власне ім'я. „Спробуйте уявити, що лермонтовський „герой нашого часу” носив прізвище „Собакевич” – це зовсім неможливо!” [4, с. 6]. Тоді б впливова сила твору, вважає Е. Е. Шуберт, була б, якщо не кардинально іншою, то набагато слабшою.

5. *Морфо-синтаксичний рівень* (зв'язок між граматичним складом впливової мови та установкою реципієнта). „Найбільш розповсюдженими морфолого-синтаксичними засобами впливу у впливовому дискурсі є наступні: прямі питання, зв'язки, уточнюючі доповнення..., засоби створення ілюзії вибору (наприклад, „Ми сьогодні підпишемо контракт або завтра?”) [4, с. 6]. Е. Е. Шуберт вважає, що велику впливову роль можуть відігравати певна синтаксична форма та синтаксичні функції мовних одиниць.

У цьому контексті, на наш погляд, важливо розглянути ще один прийом НЛП – рефреймінг. Це так звана зміна рамки у відношенні ситуації. Так, якщо подію перейменувати, вона змінить свій зміст: „Це не поразка, а просто ще один життєвий урок”, „Це не проблема, а завдання, яке треба вирішити”. Подібного роду вислови часто можна почути у виступах політичних лідерів. З цієї точки зору, до технік НЛП відносяться й такі постулати, які часто з'являються у виступах перших осіб держави: „ми будемо сильну державу” (а не витягуємо країну з бруду), „ми будемо нові сучасні виробництва” (а не лікуємо хвору економіку) та ін. Можна погодитися з тим, що таке програмування країни на успіх все-таки якось впливає на свідомість людей.

О. Є. Баксанський та О. М. Кучер відмічають, що для „переключення уваги з негативного відношення до події на позитивне можна використовувати рефреймінг... Рефреймінг – розміщення будь-якого образу або переживання в новий фрейм, тобто перетворення сенсу будь-чого розміщенням його в нову рамку чи контекст, відмінний від вихідного. Дослівно „рефреймінг” – це „перетворення”, „зміна рамки” чи „переформування”... Мета рефреймінгу полягає у зміні звичного сприйняття з метою більш адекватного реагування” [1, с. 95-96]. Так, політик-маніпулятор пропонує слухачам ті чи інші слова та вислови, що стають своєрідними „клітинами”, в рамках яких простий громадянин оцінює походження події. На нашу думку, це можна продемонструвати на прикладі політичної демагогії президента США Джонсона, який для виправдання війни у В’єтнамі широко використовував такі докази, як „обов’язки”, „борг”, „відповідальність” США перед Південним В’єтнамом, котрий в такій інтерпретації піддавався агресії зі сторони Північного В’єтнаму [6, с. 219]. Р. І. Соколова відзначає, що значення політичної номінації, тобто вибору слів для опису тієї чи іншої події, дуже велике в політиці, оскільки вона надає можливість тому, хто дає визначення якимось фактам та явищам, маніпулювати уявленнями і реакціями людей у відношенні цих фактів та явищ, формувати оцінки і тим самим виправдовувати свої політичні дії [6, с. 96-98]. З цього приводу відомий американський лінгвіст Чарльз Осгуд, наприклад, писав: „Достеменно так само, як один і той же запах може бути названий „ароматом” або „вонню” в залежності від того, як хочуть, щоб до нього відносилися, так само одні й ті ж партизани можуть називатися „борцями за свободу”, „бунтарями” чи „терористами”” [Цит. за 6, с. 97]. Отже, вибором слів можна змінити бачення аудиторією ситуації, іншими словами, перетворити її фрейм.

6. *Екстралінгвістичний* рівень впливу. „Це знання, що підходять до внутрішнього досвіду іншої людини. Наука про вплив вчить звертати увагу сугестора на суб’єктивний досвід реципієнта” [4, с. 7]. Із найбільш розповсюджених та дієвих засобів екстралінгвістичного рівня впливу Е. Е. Шуберт виділяє коментарі (прості, предикати усвідомлення, невимовляючі коментарі). Дослідниця підкреслює, що цілям усної впливової мови повинен відповідати також сам вигляд сугестора, його поведінка. „Сугестор повинен викликати повагу, але не страх. Те ж саме стосується і жестів, і міміки, і вибору пози під час промови. Жестикуляція повинна бути повністю підкорена впливовій структурі мови” [4, с. 7]. М’якість форм виразу у виступах політиків, на нашу думку, підкреслює увагу до аудиторії, створює можливість для формування особистої думки у людей тощо. Отже, для „публічного політика в сучасному світі надзвичайно важливо бути постійно присутнім у засобах масової інформації. За допомогою PR-технологій створюється позитивний імідж політика, щоб виборці йому симпатизували” [7, с. 405]. І не малу роль, як бачимо, в цьому відіграє НЛП, що є вельми актуальним і для політичного дискурсу.

У цілому, всі техніки НЛП так чи інакше побудовані на реорганізації інформаційних процесів людини, в результаті чого вона отримує нові можливості взаємодії з реальністю. Як показує практика, завдання навмисного програмування засобами НЛП реалізується у різних людей по-різному. У одних громадян складається більш складна система визначення цінностей, та, відповідно, стосовно них процес впровадження нових цінностей є вельми ускладненим. Людям з низьким рівнем політичної культури легше нав’язати певні ідеї та потреби. Таким чином, низький рівень загальної культури та політичної культури людини, відповідно, спрощує її систему загальних ціннісних орієнтацій та, тим самим, робить її більш передбачуваною і керованою засобами масової інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баксанский О. Е. Нейролингвистическое программирование как практическая область когнитивных наук / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер // Вопросы философии. — 2005. — № 1. —

- С. 82—100.
2. Гриндер М. НЛП в педагогике / М. Гриндер, Л. Ллойд ; [пер. с англ.]. — М. : Институт общегуманитарных исследований, 2001. — 320 с.
 3. Фрейд З. Психология бессознательного: сборник произведений / З. Фрейд ; [пер. с нем.]. — М. : Просвещение, 1989. — 448 с.
 4. Шуберт Э. Э. Дискурсные единицы, уровни, приемы и принципы речевого воздействия в когнитивном аспекте : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 „Теория языка” / Э. Э. Шуберт. — Краснодар, 2006. — 20 с.
 5. Соловьёв А. И. Политология. Политическая теория, политические технологии : [учеб. для студ. вузов] / А. И. Соловьёв. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 559 с.
 6. Технология власти (философско-политический анализ) / [отв. ред. Р. И. Соколова]. — М. : ИФРАН, 1995. — 163 с.
 7. Основи демократії : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / [заг. ред. А. Колодій]. — К. : Видавництво „Ай Бі”, 2004. — 668 с.

УДК 322.24

Вауліна Ф. В.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті розглянуто основні етапи становлення католицької церкви. Представлено основні події, що мали вплив на положення Церкви у державі та змінювали роль, що вона відіграє у суспільстві. Розглянуто особливості політичного устрою держави – міста Ватикан, що є офіційним представництвом католицької церкви на сьогоднішній день.

Ключові слова: Ватикан, католицька церква, Реформація, Просвітництво.

Вауліна Ф. В.

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИЗМЕНЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ

В статье рассмотрены основные этапы становления католической церкви. Представлены основные события, которые повлияли на положение Церкви в государстве и изменили роль, которую она играет в обществе. Рассмотрены особенности политического устройства государства-города Ватикан, который является официальным представительством католической церкви на сегодняшний день.

Ключевые слова: Ватикан, католическая церковь, Реформация, Просвещение.

Vaulina F.

MAIN TRENDS IN POLITICAL INFLUENCE OF THE CATHOLIC CHURCH

The main stages of the development of the Catholic Church are considered in the article. The major events that have impact on the Church in the country and changed the role that it plays in society are presented. The features of the political system of the state - Vatican City, which is the official representative of the Catholic Church today are considered.

Key words: Vatican, the Catholic Church, Reformation, Enlightenment.

Перехід сучасного суспільства до суспільства постмодерну, з його цінностями та пріоритетами, на перший план ставить питання про те, яку роль на цьому етапі розвитку людства відіграють традиційні інститути. Одним з таких інститутів є релігія, значимість якої для сьогодення є одним з найбільш дискусійних питань. Актуальність вивчення позицій, що займає церква в сучасному суспільстві підкреслюється й процесом секуляризації, що набирає обертів у різних країнах світу ще починаючи з часів епохи Просвітництва.

Виходячи з цього важливо прослідити те, яке місце в сучасному світі займає одна з світових релігій, а саме християнство та його найчисельніша конфесія, тобто католицизм.

Метою даної роботи є визначити сучасний стан церкви у суспільстві та прослідити, які зміни у її положенні відбулися протягом історії існування та становлення католицизму у світі.

Завданням даної праці є виявлення основних подій, що мали вплив на перебіг історії католицизму та на втрату або посилення його впливу на політичне життя суспільства протягом всієї історії співіснування церкви і держави.

Проблемами історії церкви, її місце в сучасному світі та основних доктрин займалися С. Соколов, М. Поснов, Ю. Табак, И. Григулевич, Ю. Карлов, А. Красиков, Н. Ковальский, С.Г. Лозинский, В. Рожков, М.М. Шейнман, Т. Зонова, Ж.-П. де Гандт, А. Дюпюи, П. Кент, И. Поллард, Ж.-И. Руксель, П. Пупар, О. Е. Хансен.

Сучасна Римо-католицька церква розглядає всю історію раннього християнства до Великого розколу 1054 року як свою власну. Віровчення своїм корінням сягає апостольської церкви I століття, у II столітті християнська релігія розповсюджується на всій території Римської Імперії. Найбільшого свого розповсюдження християнство зазнає у III столітті, коли криза, що охоплює традиційний політичний та економічний устрій починає не лише відчуватись низами населення, а й активно осмислюватись його верхівкою, яка шукала нових філософських шляхів вирішення ситуації, що склалася [1, с. 130].

У 1054 році у християнстві сталася подія, яка дістала назви „Великий церковний розкол” – християнство поділяється на східне (православ'я) та західне (католицизм). Фактично розбіжності між папою Римським і патріархом Константинополя почалися задовго до 1054, однак саме в цьому році Римський папа Лев IX послав у Константинополь легатів на чолі з кардиналом Гумбертом для розв'язання конфлікту, початок якому було покладено закриттям в 1053 році латинських церков у Константинополі за розпорядженням патріарха Михайла Кіруларія, під час якого його сакелларій Костянтин викидав з даросховищ Святі Дарунки, приготовані за західним звичаєм із прісного хліба, і топтав їх ногами. Знайти шлях до примирення не вдалося, і 16 липня 1054 у соборі Святої Софії папські легати оголосили про скинення Кіруларія і його відлучення від Церкви. У відповідь на це 20 липня патріарх наклав анафему на легатів.

Саме факт взаємного обміну анафемами має великого значення, оскільки саме ним покладається велике розділення між церквами на сході та заході. У 1964 році у Єрусалимі відбулася зустріч Константинопольського патріарха Афінагора та папи Римського Павла VI, в результаті якої у 1965 році були зняті взаємні анафemi та підписана Спільна Декларація.

На сьогодні не існує єдиного погляду на причини розколу християнства. А. Пихлер доводить, що головною причиною великого Церковного розколу було утворення франкської імперії, як спадкоємиці Римської, а потім ненормальне ставлення Церкви до держави на Сході – сервілізм із боку правлячого кліру.

А. Гарнак, не заперечуючи значення в справі поділу Церков богословських суперечок, ієрархічного властолюбства й різких національних особливостей, основну рушійну причину цього явища вбачає в різній відповіді на запитання про ідеал життя.

М. Поснов же убачає причину розколу у адміністративно-канонічній організації церкви, а саме в боротьбі за владу між папою Римським та патріархом Константинопольським [2, с. 125].

З кінця XI століття починається епоха хрестових походів, метою яких було відвоювання Святої землі у арабів, яку вони зайняли ще у VIII столітті. Перший хрестовий похід був організований у 1095 році за закликом папи Римського Урбана II, в наслідок чого було створено державу хрестоносців на Близькому Сході.

У 1059 році була заснована Священна Колегія кардиналів, якій відтепер належало право обрання папи Римського. У 1074-1075 роках імператор був позбавлений права єпископальної інвеститори. Протистояння папи та імператора посилюється у 1076 році, коли організоване імператором Генріхом IV зібрання єпископів об'явило папу Григорія VII звергнутим, у відповідь на що Григорій VII відлучає імператора від церкви.

На початку XIII століття папа Інокентій III ініціює четвертий хрестовий похід, результатом якого у 1204 році був захоплений Константинополь, в якому папством створюється Латинська імперія (1204-1261). Цей факт та насадження латинства на сході ще більше поглиблюють розкол всередині християнства.

Надалі католицизм існує окремо від православ'я, все більше посилюючи свій вплив у державах, домінуючою релігією яких воно є. Існування католицизму у XII – XVI століттях нагадує постійне змагання Пап зі світською владою за абсолютний контроль над всіма сферами суспільного життя. Досить характерним для цього періоду є використання анафем по відношенню до тогочасних володарів та ув'язнення священнослужителів у відповідь. Наприклад, цікавим є факт конфлікту між папою Боніфацієм VIII та французьким королем Філіпом Красивим через намагання розширити податкову базу за рахунок духовенства. Папа видає ряд булл, в тому числі були від 18 листопада 1302 року, в якій йдеться про те, що вся повнота влади як духовної так і світської знаходиться в юрисдикції папи. У відповідь на це Боніфація VIII називають „небезпечним еретиком” і ув'язнюють у вересні 1303 року.

Першим серйозним викликом впливу католицької церкви стала Реформація, що охопила більшість європейських країн. Найважливішою ознакою політичної ситуації напередодні Реформації було те, що на тлі ослаблення імперій, у яких активізуються процеси децентралізації, у Західній Європі поряд з різноманітним дрібним політичним утворенням виникають великі монархічні держави із централізованим керуванням. Крім уже існуючих на той час монархій, завдяки об'єднанню Кастилії й Арагону утворюється майбутня Іспанська імперія. Ця подія датується 1469р, коли був укладений шлюб між Фердинандом Арагонським і Ізабеллою Кастильською. Їм вдається остаточно вигнати маврів з Піренейського півострова: в 1492р впаде Гранада, і в тому ж році Колумб пред'явить заяву про права Іспанії на „Новий Світ”. Боротьба з маврами, що тривала кілька століть, перетворила цю країну в постійний фронт і повідомила її фронтовий дух: сильна церковність і цілковита відданість національній місії були природним наслідком такого стану справ. Німеччина і Італія не можуть знайти сил для об'єднання [3, с. 326].

Рух за реформи в католицькій церкві набув загальноєвропейського характеру і знайшов підтримку в різних верствах населення. Католицька церква на чолі з її інтернаціональним центром, папською курією, втратила своє колишнє значення в політичному й духовному житті європейських країн. Утворення централізованих національних держав у Західній Європі позбавляло католицьку церкву її колишньої, наднаціональної політичної ролі. У той же час, у результаті поширення світської освіченості й розвитку наукових знань, католицька церква втрачала монополію на освіту і духовне керівництво суспільством.

До основних причин Реформації відносять:

1. Суто релігійні причини: невдоволення станом речей всередині церкви, намагання повернути церкву до „ранньоапостольських часів”

2. Середньовічне католицизм було не лише релігійною доктриною, а й сильною системою, що накладала певні межі на всі суспільні інститути. Тому з католицизмом починають боротись світська влада, нецерковна освіта, що набирає у цей час обертів, та національна самосвідомість, що починає формуватися в цей час.

3. Розвиток націй призводить до того, що в них зароджуються різноманітні суспільно-політичні рухи, що ніякого відношення до католицької церкви не мали, однак досить вдало поєднуються з рухом Реформації у кожній окремо взятій країні [4].

Католицькій церкві необхідно було: витримати атаку; побороти протестантські настрої всередині церкви; знову завоювати загублені позиції. Для розв'язання цих трьох завдань були використані всі релігійні, теоретико-богословські, політичні, у тому числі й сумнівні засоби.

Однією з найдієвіших сил Контрреформації було засноване Ігнатієм де Лойолою „Товариство Ісуса” (орден єзуїтів), що спочатку було засноване як таємне товариство, але згодом стало головною силою в боротьбі з протестантизмом. Орден був створений за воєнним зразком: в ньому мало існувати беззастережне підкорення генералу і кожен єзуїт повинен був вважати себе учасником війни проти ересі. Не зважаючи на воєнну організацію єзуїти використовували здебільшого місіонерською та просвітницькою діяльністю [3, с. 556].

Не дивлячись на деякі успіхи Контрреформації, Реформація, тим не менше, стала першим масштабним викликом владі Католицької церкви. Вона відрізняється від інших рухів проти верховенства церкви тим, що охопила відразу декілька країн та мала багатотисячні армії прихильників. Результатом реформаційного руху крім розповсюдження протестантизму можна вважати і втрату Римом влади над Англію, оскільки створена Генріхом VIII англійська церква багато в чому була створена на засадах діяльності реформаторів.

Наступним викликом для церкви стала епоха Просвітництва, яка приносить з собою ідею раціонального сприйняття та верховенства розуму у всіх сферах людського життя. В період з початку XVIII до середини XIX століття нові соціальні явища змінюють суспільство: розпадається старий устрій та залишки його інституцій, затверджуються національні прагнення народів, починають розвиватися наука і техніка. Всі ці перетворення проходять під владою епохи просвітництва [5, с. 135].

Визначною подією цього періоду стала Французька революція (1789), яка мала велике значення як для політичного так і для релігійного життя суспільства. Французька революція виявилася логічним наслідком ідей Просвітництва, що висувалися з Вольтером, Дідро та Руссо. Вона мала значний вплив на подальшу долю церкви, який не може бути оцінений однозначно: з одного боку, Французька революція завершила один з етапів розвитку церкви і розпочала інший, з другого – зруйнувавши середньовічний світовий порядок та розділивши суспільство на багато політично нерівних прошарків, вона відкривала нові можливості для церкви.

До головних наслідків Французької революції для церкви можна віднести:

1. До 1789 головним чинником розвитку церкви був її безпосередній зв'язок з державою. Найвище духовенство церкви було привілейованим прошарком та мало багато суспільних і політичних свобод. З іншого боку, дворянство мало багато привілеїв у церковній діяльності. Висунувши на перший план ідею Просвітництва щодо державної церкви та проголосивши загальну рівність, Французька революція зруйнувала цю систему. Всі питання, що стосувалися організації суспільного життя, були об'явлені компетенцією держави. Цим самим революція радикально змінила умови існування церкви [3, с. 348].

2. В суспільстві виникають антицерковні рухи, наслідком яких стає відміна привілеїв духовенства (1798) і націоналізація багатьох церковних угідь. 12 липня 1790 року була прийнята „Громадянська конституція духовенства”, в якій висувалася вимога відокремлення французької церкви від Риму, що означало фактичну ліквідацію католицької церкви у Франції [6, с. 349].

3. Французька революція стала необхідною передумовою для формування сучасної конституційної держави. В такій державі церква є більш захищеною ніж при абсолютистському режимі [6, с. 350].

Таким чином, епоха Просвітництва і Французька революція, як її безпосереднє втілення, призводить до ще більшої зміни у становищі католицької церкви у суспільстві. Епоха Просвітництва приносить з собою ідею панування розуму, що саме по собі вже суперечить основним доктринам християнства. З Просвітництвом приходять не лише нове світосприйняття, а й новий суспільний стан, нова організація суспільного життя. Французька революція приносить з собою широкомасштабну хвилю секуляризації, що позначається як на духовній ролі церкви так і на її економічному та суспільному становищі. Церква поступово здає свої позиції інституту, що домінує в суспільстві, віддаючи більшість своїх повноважень державі.

Епоха Просвітництва завершує собою широкомасштабні зміни у житті католицької церкви та формує рамки, в яких вона існує і наразі.

Наступна велика зміна у стані католицької церкви настає з оформленням держави – міста Ватикан, яка є офіційним представництвом католицької церкви і чий політичний устрій є одним з цікавих феноменів сьогоденного світу.

Існування Ватикану у сучасному вигляді та його незалежність від Італії розпочинаються з 7 червня 1929 року, коли між папою Римським Пієм XI та Беніто Муссоліні була підписана угода, згодом ратифікована Італією та Святим престолом.

Ватикан не має єдиної кодифікованої конституції, її роль виконують 6 конституційних актів Ватикану: Договір між Святим престолом та Королівством Італія (11.02.1929), Основний закон Держави – Міста Ватикана, Закон про джерела права, Закон про права громадянина ті праві перебування, Закон про адміністративний устрій, Закон про економічну, торгівельну та професійну організацію, Закон про суспільну безпеку, прийняті 7 червня 1929 року.

Ватикан є абсолютною теократичною монархією, папі Римському належить повнота законодавчої, виконавчої та судової влади. Повний титул папи звучить як: єпископ Риму, намісник Ісуса Христа, спадкоємець князя апостолів, верховний понтифік Вселенської Церкви, патріарх Заходу, примас Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, монарх Держави-Міста Ватикан, раб рабі Божих.

Папа обирається конклавом пожиттєво, з числа кардиналів більшістю у 2/3 голосів плюс один голос, не пізніше ніж за 18 днів після смерті попереднього папи. В період, коли місце папи є вакантним, влада належить Священній колегії [7, ст.1].

Найважливіші державні повноваження (ведення зовнішніх зв'язків, затвердження державного бюджету, керування майном Святого престолу) належать безпосередньо папі.

Верховний голова Церкви залишає за собою право делегування Губернатору своєї законодавчої влади у певних справах або спеціальних питаннях. Крім цих спеціально делегованих повноважень Губернатор має право видавати постанови щодо виконання законів по всіх питаннях, що стосуються управління Міста Ватикан, але не може відмінити закони або звільняти від їх виконання [7, ст.5].

Губернатор держави назначається та знімається з посади Верховним головою Церкви, перед яким безпосередньо й несе відповідальність [7, ст.7].

Дорадчим органом Міста Ватикан є Генеральний державний радник. Він призначається і знімається з посади Верховним головою церкви, перед яким безпосередньо і виключно несе відповідальність [8, ст.8].

Керівництво політичною, економічною і релігійною діяльністю Ватикану і католицької церкви здійснюється Римською Курією. До її складу входять 6 канцелярій, 3 трибунали, 10 священних конгрегацій. Головою кожної конгрегації є перфект. До складу курії включені три секретаріати – Секретаріат по об'єднанню християн, Секретаріат з питань контактів з нехристиянами, Секретаріат з питань контактів з невіруючими.

Судова влада у Ватикані здійснюється від імені Верховного голови церкви судами першої інстанції і Вищим церковним апеляційним судом – Священною Римською Ротою, у деяких випадках можливе оскарження у Верховному суді Сигнатури. Призначення і звільнення суддів залишається за понтифіком. Для управління окремими сферами суспільного життя у Ватикані існують спеціально створені департаменти: охорони здоров'я, безпеки, телекомунікацій тощо.

Цікавим є Закон Ватикану про громадянство. Розмір території не дозволяє проживати на території Ватикану всім родичам громадян держави. Громадянство поставлено в пряму залежність від часу перебування особи на території держави, принципи „права землі” або „права крові” на території Міста Ватикан не діють.

Згідно до закону громадянами Ватикану є:

1. Кардинали, що проживають у Ватикані або Римі
2. Особи, що постійно проживають на території Міста Ватикан в силу свого рангу чи роду занять

3. Особи, яким незалежно від перших двох пунктів Верховним головою церкви надано громадянство [9, ст.1].

Громадянами Ватикану також є дружини, діти, брати і сестри громадянина Ватикану за умови їх постійного проживання разом з ним і якщо їм дозволене проживання на території Ватикану [9, ст2.].

У Законі про суспільну безпеку практично відсутні притаманні для конституцій положення щодо політичних та громадянських прав. Закон, що складається з 12 статей, фактично вказує те, що заборонено все, про що йде мова у законі, якщо на це не було отримано дозволу Губернатора. Забороняються практично всі активні дії у політичній та соціально-економічній сфері: об'єднання, зібрання, друкування будь-чого, фотографування. Дозволи або ліцензії, що видаються губернатором на зайняття тією чи іншою діяльністю обмежуються певними строками та можуть бути припинені у будь-який момент без компенсації.

Цікавою є також організація армії Ватикану. Єпископальна швейцарська Охорона була створена Папою римським Юлієм II 22 січня 1506 року, як загін особистої охорони Папи римського, що до сьогодні продовжує виконувати цю функцію. Цей загін знаходиться під керівництвом Папським престолом, а не державою Ватикан. Наприкінці 2005 року до Охорони були найнято 134 особи. Вербовка до Охорони влаштована згідно до спеціальної угоди між Папським престолом та Швейцарією і обмежена лише чоловіками, громадянами Швейцарії, що сповідують католицьку віру.

Палантина (палацова) Охорона та Дворянська Гвардія були сформовані Папою римським Павлом VI у 1970 році. Охорона виконує функції міліції у папській області, в той час як функції Дворянської Гвардії є суто церемоніальними.

Корпус Жандармерії діє як поліція. Жандармерія відповідає за громадський порядок, втілення законів у життя, керівництво транспортними потоками та кримінальні розслідування у Ватикані.

Святий Престол підтримує дипломатичні зв'язки з 177 країнами світу, в тому числі і з Україною. Він має дипломатичні відносини також і з Європейським союзом і

Суверенним Військовим Мальтійським Союзом. Відносини особливого характеру з Росією і Організацією звільнення Палестини.

Крім того, Святий Престол бере участь у різних міжурядових організаціях та міжнародних програмах, включаючи: ООН (статус спостерігача), Всесвітню організацію інтелектуальної власності (член), Міжнародну агенцію з атомної енергії (член), Міжнародну організацію праці (спостерігач), Всесвітню організацію охорони здоров'я (спостерігач), ЮНЕСКО (спостерігач), Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (члени), Латинський союз (постійний гість), ОБСЄ (член), Лігу арабських держав (член двосторонньої угоди про співпрацю). Загалом 33 міжнародних організації [10].

Католицизм є основною релігією у багатьох країнах Європи: Італії, Іспанії, Португалії, Австрії, Бельгії, Литві, Польщі, Чехії, Угорщині, Словаччині, Словенії, Хорватії, Ірландії та ін. Загалом у 21 одній державі Європи католики складають більшість населення. У Західній півкулі католицизм розповсюджений по всій Латинській Америці, у Мексиці, на Кубі, у Канаді та США, в Азії – на Філіппінах та Східному Тиморі, Південній Кореї, Китаї, на Близькому Сході – у Лівані.

З усього вищенаведеного виходить, що на сьогодні католицька церква має вплив у більшості країн світу. В той же час, вплив католицької церкви обмежується виключно духовною сферою. Основні зміни, що зазнало становище католицької церкви принесли з собою дві основні події: Реформація та Велика Французька революція, які позначили межі діяльності католицької церкви, пов'язаної зі всіма сферами суспільного життя, крім духовної.

Сьогодні втручання церкви у світське життя католицьких і не католицьких країн здійснюється виключно на підставах міжнародного права, оскільки співпраця Церкви і інших країн на офіційному рівні здійснюється виключно через представництво Ватикану у міжнародних організаціях та на базі підтримання офіційних дипломатичних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории / И. С. Свеницкая. – М.: Политиздат, 1987. – 336 с.
2. Поснов М.Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей — 1054 г.) / М. Э. Поснов. – Б.: Жизнь с Богом, 1964. – 476 с.
3. Рассел Б. История западной философии. Книга третья / Б. Рассел. – Е.: Сибирское университетское издательство, 2007. – 992 с.
4. История европейской Реформации. Конспект лекций по истории Западных Конфессий для IV курса Киевской Духовной Академии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/text/441750.html>
5. Скальфи Р. Краткая история Католической Церкви / Р. Скальфи. – М.: Христианская Россия, 2000. – 206 с.
6. Лортц Й. История Церкви рассмотренная в связи с историей идей / Й. Лортц. – М.: Христианская Россия, 1999. – Т. I. – 579 с.
7. Закон про джерела права від 7 червня 1929 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864879.htm#sub_para_N_3000
8. Основний закон Держави-Міста Ватикан від 7 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 1929 http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864879.htm#sub_para_N_2000
9. Закон о громадянстві та праві перебування від 7 червня 1929 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864879.htm#sub_para_N_5000
10. Офіційний сайт Святого престолу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vatican.va>

Геополітика та міжнародні відносини

УДК:327.7:477

Прокопова О.А.

Харківський національний
технічний університет НТУ «ХП»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу трансформації геополітичних інтересів України. Формування власної геополітики пов'язано з виваженим розумінням змін характеру геополітичних інтересів. Відбувається актуалізація розуміння трансформації геополітичних інтересів в ході глобалізації, регіоналізації як чинників глобального процесу для усвідомлення докорінних геополітичних інтересів української держави.

Ключові слова: трансформація, геополітичні інтереси, національні інтереси, вибори, глобалізація.

Прокопова О.А.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ УКРАИНЫ

Статья посвящена анализу трансформации геополитических интересов Украины. Формирование собственной геополитики связано с четким пониманием изменений характера геополитических интересов. Происходит актуализация необходимости рассмотрения трансформации геополитических интересов в ходе глобализации, регионализации как элементов глобального процесса для осознания коренных геополитических интересов украинского государства.

Ключевые слова: трансформация, геополитические интересы, национальные интересы, выборы, глобализация.

Prokopova O.

THE TRANSFORMATION GEOPOLITICAL INTERESTS OF UKRAINIAN

The article generation own geopolitical depends on the understanding of changes the character of geopolitical interests with transformation of a geopolitical view of the world: there is an integration of subjects of political process which update necessity of consideration the transformation of value the geopolitical interests during globalization. The factor of global process for an exit to the decision of the major question – comprehension of radical interests of the Ukrainian state which should become the important factor in development geopolitical interests.

Key words: transformation, geopolitical view, geopolitical interests, globalization, choices.

Припинення ідеологічного протистояння двох систем призвело до корінних геополітичних змін в світі. Актуальність теми обумовлена тим, що сучасні політичні відносини характеризуються загостренням боротьби різних блоків, союзів, альянсів, неурядових організацій за сфери впливу.

Геополітичні інтереси провідних держав світу виступають рушійною силою сучасних політичних процесів, оскільки детермінує характер відносин між державами, пов'язаних з вирішенням територіальних і ресурсних проблем.

Метою статті є виявлення особливостей, напрямків і параметрів трансформації геополітичних інтересів України та інтеграційної стратегії в контексті аналізу їх динаміки.

Завдання статті полягає в розкритті сутності геополітичних інтересів як рушійної сили двох основних тенденцій сучасного політичного процесу – глобалізації та регіоналізації.

Зазначимо, що методологічна база дефініційного розуміння парадигми геополітичного інтересу була закладена в працях Р. Нібура, Ч. Бирди, Дж. Розенау, Р. Арона та інших. В вітчизняних наукових публікаціях вищезазначена проблематика часткова була розглянута В. Дергачовим, В. Ліпканом, В. Лановим, А. Гальчинським, В. Кириченком та іншими.

Аксіомою геополітики є те, що і національний, і державний інтереси обумовлюються з одного боку геополітичними факторами: місцем на географічній мапі світу, ресурсами, економічним розвитком, воєнною могутністю держави, а з іншого – геополітичними інтересами. На міжнародній арені представляти геополітичні інтереси можливо тільки через державу. Основні цілі, що стоять перед геополітичними, національними та державними інтересами – це збереження суверенітету та цілісності, забезпечення державної та національної безпеки, зміцнення державного та національного добробуту.

Особливої актуальності набуває питання артикуляції геополітичних інтересів, які в сучасних умовах виявляються, насамперед, у забезпеченні державної безпеки, збереженні його місця й ролі на міжнародній арені, досягненні стійкого розвитку на шляху демократизації й загального цивілізаційного підйому. У сформованій геополітичній ситуації стає необхідним усвідомлення докорінних геополітичних інтересів української держави, що може стати важливим фактором у зміцненні національно-державної ідеї.

Дослідник О.М.Паламарчук вважає, що геополітичні інтереси країни пов'язані насамперед із зовнішніми аспектами її розвитку і виникають завжди у конкретному регіоні, країні (географічна ознака) [1, с.7]. На формування геополітичних інтересів впливає економічна діяльність країни у певному регіоні світу або континенту; економічне співробітництво з конкретною країною та його здійсненням через її територію (шляхи сполучень, магістральні трубопроводи); військові, етнічні, екологічні чинники тощо. А. Файоль вказував на такий засіб реалізації геополітичних інтересів відповідно до якого „країна повинна просувати свої інтереси, якщо необхідно, то силоміць, без обліку вимог моралі й врахування інтересів інших країн” [2, с.162]. Повинна бути повна перевага перед іншими країнами в економічній, технологічній, соціальній, культурній сферах. В разі потреби використовувати такі засоби як політичний і економічний контроль, пресинг, шантаж, тиск, махінації. Як бачимо, геополітичні інтереси держав, прагматичні, якщо не сказати егоїстичні. Безпека держави виступає домінуючим геополітичним інтересом, одним з елементів національного інтересу держави, що забезпечує йому поряд з іншими елементами оптимальне існування.

Треба зазначити, що завжди ресурси держави (природні, демографічні тощо) розглядаються насамперед в плані нарощування військової сили, максимізації можливостей компенсації недоліків місця розташування держав або їх коаліцій. Оскільки в сучасних умовах основна боротьба за сфери впливу, що досягає розмаху боротьби за перерозподіл світу, ведеться в першу чергу економічними засобами, то економічна міць і комплекс умов, що її забезпечують, стають одними з найважливіших, але аж ніяк не одиничними показниками геополітичного впливу держави. Тому зараз геополітична могутність країни – це комплексний показник взаємодіючих у системі факторів, одним з яких є структура й спрямованість геополітичних інтересів держави.

В. Дергачов зазначає, що в рамках багаторівневої динамічної системи геополітичних інтересів виділяють два рівні. Перший – група фундаментальних, довгострокових інтересів, які практично не змінюються або змінюються дуже повільно. Інша група – інтереси ситуативного характеру. Їх предметом є цілі, які формуються за результатом досягнутої згоди або компромісу у вирішенні протистояння, протиборства. У реальній політиці місце цих двох груп інтересів визначається конкретними умовами й залежить від співвідношення сил, наявності можливостей для проведення власних фундаментальних інтересів [3].

Вирішальну роль у формуванні, функціонуванні, забезпеченні ефективності системи геополітичних інтересів відіграє, з одного боку, адекватне матеріальному й духовному потенціалу народу усвідомлення національних цінностей, ідей і цілей, з іншого боку – їх закріплення в політичній, соціально-економічній організації суспільства, державному й культурному будівництві, у практичній політиці. Національні цінності, інтереси й цілі – триада першоджерел, основних рушійних сил системи геополітичних інтересів, які визначають її зміст, характер, конфігурацію, спрямованість.

Життєво важливі національні геополітичні інтереси пов'язані з захистом національних цінностей, девальвація й втрата яких ставлять під питання безпеку або навіть саме існування народу. До таких геополітичних інтересів можуть бути віднесені: суверенітет, державна й територіальна цілісність, ефективна система оборони й безпеки, відбиття агресії, запобігання війн.

Не можна не відмітити той факт, що сьогодні значно активніше в політичній сфері починає застосовуватися геополітична аргументація. По суті, геополітика стає новою ідеологією, тим „наріжним каменем”, що заважає затвердити безконфліктний світ, структуруючи геополітичні інтереси на три компоненти: геополітичну практику, геополітичну ідеологію й геополітичну науку. Саме вони є невід'ємною частиною суспільної свідомості, у якій одержують теоретичне вираження різноманітні інтереси й цінності різних суб'єктів соціального життя. Особливістю нашого часу стало те, що з'явилися нові форми ідеології, що відбивають інтереси союзів держав, блоків, альянсів, створюваних для досягнення фундаментальних цілей викликаних до життя процесами глобалізації, інтеграції, регіоналізації. Основне протиріччя епохи трансформуються в сферу відносин між державами, що розрізняються рівнем розвитку і географічним положенням.

Виходячи з реалій сьогодення нова фундаментальна геополітика може аналізувати розвиток подій з урахуванням геополітичних інтересів не тільки на глобальному, але й на регіональному, субрегіональному і навіть внутрішньодержавному рівнях. Геополітика сучасності – це сукупність десятків, навіть сотень паралельних і пересічних процесів з властивостями, що відбивають взаємодію інтересів різних держав.

Тому формування власної геополітики, геополітичних інтересів пов'язано з виваженим розумінням національного інтересу й того місця, яке він повинен займати в співробітництві з іншими країнами.

Як приклад можна проаналізувати функціонування українських транспортних коридорів. Через територію України проходить три з десяти європейських транспортних коридори, так званих, Кіпрських, або Хельсінкських транспортних коридори. Причому це три найважливіші транспортні коридори. Один із них простягається з півночі Італії через територію України на схід. Сьогодні є бажання Франції розвивати цей коридор на Захід. Інший транспортний коридор з Брюсселя через Берлін також в Україну та на Захід. Третій транспортний коридор – Скандинавія, Прибалтика, Балкани. Україна має сфокусувати сьогодні всі зусилля, аби ці транспортні коридори повноцінно функціонували.

Інший напрям, це збереження будь-якими засобами нашого значення як транзитної країни для російських енергоресурсів. Сьогодні Україна може втратити це значення,

причому як з ініціативи Росії, так і з ініціативи Європейського Союзу. Ми маємо розглядати всі проекти, такі як „Набукко”, „Південний потік”, „Північний потік” та інші та спрямувати дипломатичні, економічні та політичні зусилля на те, щоб ці проекти не розвивалися. А в регіоні Чорного моря Україна має запропонувати не конкурентні проекти, які б конкурували між собою, а проекти, які взаємодоповнювали би одне одного.

Але проблема полягає не в тому, що більшість країн регіону любіють власні проекти з видобутку та транспортування енергоресурсів – це нормально, адже кожна з них прагне бути незалежною, як політично, так і енергетично. Навіть не проблема, що вони проєктують свої проекти в обхід України, з їхнього боку це теж нормально, адже імідж нашої країни, як партнера в транзиті не дуже позитивний. На наш погляд, проблема полягає в тому, що Україна втрачає геоекономічний вплив в регіоні. Враховуючи ризик виникнення несподіваних проблем з українського боку (в більшій мірі через внутрішньополітичну нестабільність в країні), більшість міждержавних бізнес-проектів уходять з держави.

Обмеженість, копірвання у внутрішньополітичному протистоянні, перебування у стані перманентних виборів не дає змоги українським політикам міркувати глобально, або хоча б континентально. Наша держава і, зокрема, її керівники, абстраговані від стратегічного планування, а зовнішня політика України не спрямована на розбудову та зміцнення власних геополітичних і геоекономічних факторів.

Зазначимо, що важливими чинниками нестабільності для України все ще залишається слабкість політичної еліти. Можна констатувати недостатність політичного бачення національного масштабу. Превалює лобювання регіональних, кланових, групових та інших інтересів, які не сприяють формуванню загальнонаціональної згоди, а навпаки, порушують інтегративні тенденції. Спрямування до партикулярних цілей сьогодення окремими політичними акторами превалює над довгостроковими загальнонаціональними пріоритетами. Політична еліта в Україні демонструє не лише нехтування національними інтересами задля кланових егоїстичних, вона характеризується більшістю якостей, прийнятих для „роз’єданого” типу еліт, що панує при нестабільних режимах влади, яким властиво коливання між авторитарними та демократичними формами правління. До цих якостей відносяться: ситуативність союзників, нерозбірливість при їх визначенні щодо переконань і норм політичної поведінки, схильність до конфронтаційних методів діяльності, зазіхання на правомірність існування тих чи інших соціально-політичних інститутів, превалювання оцінки політики за моделлю «переможець отримує все». Роз’єднаність української політичної еліти більш виглядає як кон’юнктурною, ніж принципово світоглядною. Отже, для успіху геополітичних трансформацій необхідно досягнення консолідації еліти задля ефективної реалізації національних інтересів; становлення у перспективі консенсусно об’єднаної еліти, яка забезпечує гармонізацію різних інтересів у політичному полі.

Таким чином можна відмітити, що формування геополітичного інтересу відбувається через існування двох груп факторів. З одного боку, це „загальні інтереси”, які детермінуються реаліями та засадами зовнішньою політикою держави. З другого боку існують „специфічні інтереси”, які обумовлені не тільки геополітичними факторами, але й виступають деяким чуттєвим сприйняттям конкретної ситуації тими чи іншими політичними акторами. Тобто це є свого роду конвенції, що формуються і фіксуються в рамках відкритої суспільної дискусії. Причому в якості такого роду акторів виступають політична еліта, політичні лідери або партії, державні або недержавні організації, групи тиску та т.п.

Аналізуючи трансформацію геополітичних інтересів України треба використовувати принцип всебічності та плюралізму. Предметом уваги мають стати

геополітичні орієнтації акторів політичного поля, які особливо проявляються під час президентських та парламентських виборчих кампаній.

За роки незалежності українська політична еліта була не в змозі дати чіткої відповіді щодо геополітичних пріоритетів держави. Як відомо, Президент Л. Кучма виступав та багатовекторну політику. Президент В. Ющенко втілював європейські та євроатлантичні цінності. Президент В. Янукович виступає за рівноправне співробітництво як з Росією так і з ЄС, США та їх структурами.

Президентські вибори 2010 р. та парламентські вибори 2006 р. наочно продемонстрували поглиблення геополітичного (цивілізаційного) розколу України. Вже через рік після „оранжевої революції” правлячий блок „Наша Україна” зазнав поразку на виборах отримавши 13,95% голосів, виборчий блок «Блок Юлії Тимошенко» вийшов на друге місце з 22,29 % голосів, а перше місце посіла Партія Регіонів з 32,14% голосів. Президентські вибори 2010 р. підтвердили наявність геополітичного розколу, коли східна Україна проголосувала за В. Януковича (33%), а західна за Ю. Тимошенко (27%) [4].

Якщо ставити питання таким чином: або Захід, або Схід, – то вибір шляхів ефективного розвитку буде свідомо обмеженим у геополітичному і нераціональним у соціальному відношенні. Для України важливим у сенсі використання досвіду модернізації західної і східної суспільних систем є визначення механізмів взаємодії національної культури з такими, що впродовж століть перебували з нею у продуктивній взаємодії. Саме такий підхід є найбільш вірогідним варіантом конструктивної відповіді на ті загрози і труднощі внутрішнього та зовнішнього характеру, з якими останнім часом зустрічається Україна. Органічний симбіоз західної і східної моделі суспільної модернізації в умовах інтенсифікації транснаціональних відносин має незаперечні переваги.

Геополітична невизначеність компрометує не тільки вищих посадових осіб, а й державу в цілому. Ейфорія, що супроводжувала перші півріччя 2005 року, пов'язана з виборами Президента України, змінилась на «паралічний» стан державної влади, а в останні місяці перейшла на «конвульсивний» стан, коли відбувались різкі переходи від затяжної депресії до короткочасної агресивності і навпаки. Разом з цим йшла постійна боротьба між законодавчою і виконавчою гілками державної влади, яка після змін до Конституції 2004 р. мала ще більше повноважень. Політична еліта, що прийшла до влади, виявилася нездатною вирішувати загальнодержавні проблеми. Не спрацював визначений Конституцією механізм стримувань і противаг діяльності владних структур; не вдалося запровадити верховенство закону в усі сфери громадського життя. Країна переживає своєрідний „синдром політичної перевтоми”.

На нашу думку, все це свідчить про відсутність у державі дієвих механізмів примусового характеру здійснення державно-владних функцій, обов'язкового дотримання усіма суб'єктами політичного процесу законності і правопорядку. Зазначимо, що примусова функція державно-владних структур, особливо органів виконавчої влади та силових структур у цивілізованих країнах, полягає у захисті конституційних прав і свобод громадян, у тому числі і захист людини від свавілля з боку іншої або певної частини державного апарату, яка, замість ефективного надання управлінських послуг, займається всіляким утиском громадян, а саме – хабарництво, тяганина, корупція тощо. Якщо екстраполювати це поняття на дійсність, то можна констатувати, що існуюча система державної влади не тільки не має в очах населення належного авторитету, але не виконує й належних їй примусових функцій.

Тому цілком природне, що на сучасному етапі, під час кризових явищ в державі потрібне не послаблення, а, навпаки, посилення ролі інституту президентства. На нашу думку, Конституційне закріплення президентсько-парламентської форми правління в

жовтні 2010 р., з точки зору потреб сучасного суспільства виступає найбільш оптимальним рішенням.

Але слід пам'ятати світовий досвід вищезазначених демократичного перетворень. Наприклад, в Латинській Америці, після конституційних трансформацій відбулося посилення президентської влади, налаштованої на популістські, часом авторитарні методи; існування розбіжності між передвиборчими обіцянками політичної еліт та її практичною реалізацією; слабкість парламенту; відчуження народу від партій, які, на думку народу, захищають здебільшого елітарно-кланові інтереси. Усі ці чинники вказували на існування в державі кризи легітимності влади. Дослідник О. Строганова відзначила, що люди за таких умов не почуваються інтегрованими до партійно-політичної системи, схильні до віри в окремих кумирів, або ж впадають в політичну апатію, або звертаються до екстремальних форм протесту, стають легкою здобиччю для впливів мафіозних угруповань [5, с.50].

Аналізуючи всі вищезазначені факти, відмітимо, що пріоритетним завданням для України виступає процес визначення своїх геополітичних інтересів з урахуванням складної системи інтересів різних країн та сучасного розкладу сил — економічних, політичних, військових, духовних. У різних зовнішньополітичних вимірах міжнародних відносин держава може виступати як «країною-суб'єктом», так і «країною-об'єктом». Це залежить від наявності необхідних ресурсів, вірно побудованої стратегії та її послідовного втілення. Метою реалізації геополітичних інтересів країни є те, щоб не перетворитися на об'єкт міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поламарчук М.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник для викладачів / М.М.Поламарчук, О.М. Поламарчук. – К.: Знання, 1998. – С.4–16.
2. Файоль А. Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тейлер, Г. Форд. – М.: Республика, 2008. – С. 160–167.
3. Дергачев В.А. Геополитика / В.А. Дергачев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – С.44–57.
4. Результати голосування [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.byut.com.ua>.
5. Строганова Е.Д. Специфика демократического правления в Латинской Америке / Е.Д. Строганова // Полис. – 2009. – №3. – С.50–51.

УДК 332.135(061.1ЄС):329.145(477)

Ярова Л. В.

Одеська національна морська академія

УКРАЇНА ТА ЄС: ШЛЯХ ДО ІНТЕГРАЦІЇ ЧЕРЕЗ РЕФОРМИ

У статті уточнюються умови, які необхідно виконати Україні для євроінтеграції. Робиться висновок про те, що політичні реформи йдуть швидше чим реформи економічні й соціальні. Висловлюється точка зору про те, що перспектива вступу в ЄС допомагає країнам-кандидатам проводити важливі політичні й економічні реформи. Тому для України важливі позитивні сигнали з боку ЄС.

Ключові слова: євроінтеграція, політичні реформи, соціальні реформи, адаптація соціальної політики до стандартів ЄС.

Яровая Л. В.

УКРАИНА: ПУТЬ К ИНТЕГРАЦИИ ЧЕРЕЗ РЕФОРМЫ

В статье уточняются условия, которые необходимо выполнить Украине для приближения евроинтеграции. Делается вывод о том, что политические реформы идут быстрее и динамичнее, чем реформы экономические и социальные. Высказывается точка зрения о том, что перспектива вступления в ЕС помогает странам-кандидатам проводить важные политические и экономические реформы. Поэтому для Украины важны позитивные сигналы со стороны ЕС.

Ключевые слова: евроинтеграция, политические реформы, социальные реформы, адаптация социальной политики к стандартам ЕС.

Yarova L.

UKRAINA: THE APPROACH TO INTEGRATION THROUGH REFORMS

The paper clarifies the conditions that must be done to approach the European integration of Ukraine. It is concluded that political reforms are faster and more dynamic than the economic and social reforms. Expresses the view that the prospect of EU membership is helping the candidate countries to hold important political and economic reforms. Therefore, for Ukraine are important positive signals from the EU.

Key words: European integration, political reforms, social reforms, adapting social policies to EU standards.

Актуальність статті обґрунтована тим, що для України перспектива прийняття в ЄС повинна стати стимулом для подальших реформ економіки, державного апарату, соціальної й освітньої систем. Мета статті: розглянути перспективи вступу України в Євросоюз при виконанні відповідних умов. Завдання статті: розглянути, які риси Європейського Союзу є привабливими для України, які кроки варто розпочати для скорочення відстані до євроінтеграції.

Євросоюз як політичне утворення має відмінності в порівнянні з державою, тому його навряд чи можна оцінювати за звичними для національної державності мірками. На відміну від інших інтеграційних процесів, що проходять у світі з тим або іншим ступенем успіху [1], європейська інтеграція цілеспрямовано орієнтована на інтеграцію політичну. І тому параметри становлення демократичних інститутів наднаціонального (постнаціонального) рівня перебувають у фокусі уваги не тільки теоретичного аналізу, але й політичної практики. Відомий італійський політолог А. Сбраджіа вважає за необхідне розглядати реалізацію європейського політичного проекту як „поступальний процес постнаціональної демократизації”, у центрі якого – становлення інституціонального дизайну ЄС [2]. Даний процес базується на досвіді демократичного розвитку країн-членів, але виникаючі завдання вимагають іншого, в порівнянні з національною демократією, інституціонального оформлення й іншої якості підстав. У цьому сенсі Євросоюз можна розглядати як більш-менш ефективно працюючу систему узгодження різнорівневих інтересів. Для підтримки й розвитку цієї нової якості ЄС має потребу в опорі на різноманітні механізми представництва й взаємодії національних, регіональних, групових інтересів. Громадянські ініціативи загальноєвропейського рівня формують мережні структури залучених у спільну справу людей.

У числі тих цінностей, які представляють сьогодні обличчя Євросоюзу, громадяни Європи бачать мир, права людини, демократію, верховенство закону, повагу до інших культур. Індивідуальні права й демократичні свободи розглядаються й емоційно переживаються як основа основ загальної системи цінностей. У Європі ці цінності, які

давно розглядаються як універсальні, загальнолюдські, інституціоналізовані в рамках соціальної держави, й ідеальна модель європейської ідентичності будується на прагненні до соціальної справедливості.

Одним із пріоритетних напрямків європейської інтеграції була визначена адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС, що означає реформування цієї сфери з активним залученням інститутів і програм ЄС, включаючи системи страхування, охорони праці, здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості й т.д. Важливим у цьому контексті став намір України ратифікувати Європейську соціальну хартію й укласти міжнародні угоди про координацію систем соціального забезпечення працівників, які мають українське громадянство та працюють на території держав-членів Євросоюзу.

Як відомо, для вступу в Європейський Союз Україні необхідно одночасно виконати три головних умови: досягти європейського рівня у сфері демократії та громадянського суспільства, розвитку технологій і продуктивності праці, підвищення рівня життя громадян. Проміжними умовами є гармонізація законодавства, членство в Міжнародному Валютному Фонді (МВФ), Всесвітній Торговельній Організації (ВТО) і Північноатлантичному альянсі (НАТО), а також забезпечення ряду інших політичних і організаційних передумов.

У сфері демократії в молодій Українській державі досягнення, безумовно, є. Вільні демократичні вибори в недалекому майбутньому можуть стати візитною карткою України. Так, наприклад, на думку представників Європейського Союзу, Президентські вибори 2010 р. продемонстрували „важливі досягнення” української демократії. Мова про це йшла в заяві верховного представника ЄС із питань зовнішньої політики та політики безпеки, віце-президента Європейської комісії Кетрін Ештон, розповсюдженій 8 лютого 2010 р. у Брюсселі. „Я вітаю завершення другого раунду голосування президентських виборів в Україні й позитивну оцінку, дану процесу міжнародною спостерігальною місією ОБСЄ. У цілому, спокійна атмосфера, в якій були проведені вибори, відкрита кампанія у ЗМІ й факт, що був наданий справжній вибір, свідчать про важливі досягнення в розвитку української демократії”, – заявила Ештон. Крім того, вона поздоровила народ України з високою явкою в обох турах виборів і продемонстрованим „демократичним процесом і зобов'язаннями”.

Верховний представник також завірила, що ЄС залишається відданим зобов'язанню поглиблення відносин з Україною та підтримки в імплементації реформ, що стоять на порядку денному [3].

Однак за роки реформ життєвий рівень у країні знизився в 10-12 разів. За даними Всесвітнього банку, в 2002 р. вона виявилася на 139-му місці зі 160. Стандарт життя як показник відносин доходів 10% найбагатшої частини населення до доходів такої ж чисельності найбіднішого в Європейському союзі становить 6:1, а в Україні - 40:1 [4]. За оцінками експертів на сьогодні в Україні: 8% - абсолютно бідних, 13% - на межі зuboжіння (практично все витрачається на харчування), 28% – відносно бідних. За оцінками ж самих українців, бідними є 75% [5].

Під час обговорення перспектив майбутнього членства України в Європейському Союзі важливо широко використовувати європейський досвід для досягнення кращих результатів, особливо для оптимізації політичної ситуації. Аналіз ставлення європейських держав до вступу України в ЄС свідчить про схвалення та підтримку курсу країни на євроінтеграцію, але відзначається також необхідність невідкладних змін і вирішення багатьох питань у внутрішній діяльності країни [6, с. 156].

„Очевидно, що сучасні слабкі євроінтеграційні позиції України та її невідповідність політичним і економічним критеріям для вступу до ЄС є закономірним результатом непослідовності і зволікання у здійсненні реформ – роки тупцювання на місці залишили Україну позаду тих країн Центральної і Східної Європи, які наполегливо здійснювали

складні ринкові перетворення. Домінування „декларативної” і брак правової культури в органах виконавчої влади, слабка інституційна і функціональна закріпленість пріоритетності політики європейської інтеграції у повсякденній діяльності Уряду, низький рівень фахової підготовки і знань державних службовців навіть вищої ланки того, що стосується європейської інтеграції, негативно впливають на реалізацію Угоди про партнерство і співробітництво та Стратегії інтеграції до ЄС.

Корпоративна закритість системи державного управління, високий рівень корупції, слабкість демократичних інституцій і нерозвиненість громадянського суспільства, утиски свободи преси, політичні проблеми, що викликали критику Ради Європи, відсутність стабільного національного консенсусу з ключових питань внутрішнього розвитку і зовнішньої політики утворюють вкрай негативне тло для відносин України з ЄС і загрожують перетворити Україну на країну-аутсайдера” [7].

Європейські партнери продовжують висловлювати стурбованість проведенням реформ в Україні. 4 грудня 2009 р. у Києві відбувся 13 саміт Україна-ЄС, у результаті якого питання про підписання з Україною угоди про асоціацію було відкладене. На минулому саміті Україна-ЄС Україні було відмовлено у визнанні її державою з „європейською ідентичністю”. Фраза про „європейську ідентичність” не ввійшла й у зміст документів 13 саміту. Безпосередньо на саміті глава Європейської комісії Жозе Мануель Баррозу заявив, що сподівається на укладення угоди про асоціацію з Україною в наступному, 2010 році. „Ми сподіваємося, що зможемо завершити дуже амбіційну угоду про асоціацію між Україною і ЄС протягом 2010 року, і ми вітаємо той прогрес у співробітництві в різноманітних сферах... – сказав Баррозу. – Але нам ще багато необхідно зробити – і Україні, і ЄС – якщо ми хочемо реалізувати амбіції нашого партнерства”. Основною претензією до України є невиконання нею взятих на себе зобов'язань. „Я буду чесно з вами говорити, пане президенте, – заявив Жозе Мануель Баррозу. – Досить часто нам здається, що зобов'язання відносно реформ тільки почасти виконуються. Вони не завжди супроводжуються діями” [8].

Особливе значення надавалося економічній і політичній стабільності України напередодні виборів. Україна повинна була після виборів провести ряд реформ, у тому числі й конституційну реформу. Проведення конституційної реформи відповідно до рекомендацій Венеціанської комісії є одним з ключових завдань „Порядку денного асоціації” – документа, що прийшов на зміну застарілому „Плану дій Україна-ЄС”, і набув чинності 20 листопада 2009 р. Серед інших завдань у документі значилися й посилення місцевого самоврядування, забезпечення незалежності судової влади, незалежності й ефективності омбудсмена, поліпшення умов утримання ув'язнених і затриманих громадян, і ліквідування неналежного поводження з ними, а також реформа соціальної сфери. За всіма цими пунктами у Європи до України серйозні претензії. „Ми вважаємо, що європейський вибір України є стратегічним, і ми готові його підтримувати, – заявив Баррозу. – Але Україна, у першу чергу, повинна підтримати себе сама” [8].

У той же час у Європейському парламенті визнають, що перспектива вступу в ЄС допомагає країнам-кандидатам проводити важливі політичні й економічні реформи, і це правило може „спрацювати” у відношенні України. Про це заявив представник групи Європейських консерваторів і реформістів (ГЕКР) Томаш Пореба на пленарному засіданні Європейського парламенту в Страсбурзі в ході дискусії про прогрес, зроблений Хорватією, Туреччиною й Македонією в плані набуття членства в ЄС. „Приклад балканських країн підтверджує, що процес розширення ЄС є сильним каталізатором для політичних і економічних реформ у країнах, які домагаються членства. Ми також повинні мати це на увазі, коли ми дивимося убік нашого східного сусіда – України”, – сказав він [9, с. 10].

На думку німецького експерта Андреаса Умланда, „Без дисциплінуючого ефекту, надаваного перспективою членства в ЄС, в Україні немає загальноприйнятого мірила, здатного точно визначити – чи корисний той або інший державний захід, політична акція для країни, чи ні. В українських політиків, чиновників й інтелектуалів відсутній єдиний орієнтир, їм не вистачає ясної точки відліку в проведенні своєї зовнішньої та внутрішньої політики. Стабілізація України – мета не тільки громадян цієї юної демократії. В упорядкуванні українського політичного процесу також повинні бути прямо зацікавлені Брюссель, Париж і Берлін. Продовжує існувати ризик, що в економічно ослабленій, політично розділеній і соціально кризовій українській державі може розвинути дезінтеграційна динаміка. Такі тенденції у свою чергу могли б послужити приводом для російського втручання або навіть військової інтервенції Москви (наприклад у Криму) – з серйозними наслідками й для російсько-західних відносин. За найгіршим сценарієм вся європейська система безпеки, створена після холодної війни, може бути поставлена під питання” [10].

25 лютого 2010 року Європейським парламентом була прийнята резолюція, у якій говориться, що головним викликом, перед яким опинилася після президентських виборів Україна, є стабілізація політичної й економічної систем.

Члени Європарламенту привітали той факт, що президентські вибори відповідали більшості стандартів вільних і чесних виборів, у них брало участь широке коло кандидатів з альтернативними політичними поглядами. „Політична й економічна стабілізація України передбачає конституційну реформу, зміцнення влади закону, залучення меншостей у політичний процес, установлення соціальної ринкової економіки та боротьбу з корупцією”, – говорилося в резолюції.

Важливим стимулюючим моментом для України стало те, що Європейський парламент визнав європейські устремління України, відзначивши, що вона „може подати заявку на вступ до ЄС, як будь-яка європейська держава, що визнає принципи свободи, демократії, поваги прав людини й фундаментальних свобод, влади закону”. Таким чином, відповідно до даної резолюції за Україною закріплюється право подавати заявку на вступ до ЄС і відкривається перспектива на перехід до безвізового режиму в Європу.

„Угода про поглиблену й всеосяжну зону вільної торгівлі дозволила б Україні поступово інтегруватися у внутрішній ринок ЄС, включаючи поширення на Україну чотирьох свобод (цього ринку)”, – вказується в резолюції [11].

Цей позитивний сигнал був високо сприйнятий українською стороною, що висловила подяку Бузеку за прийняття Європарламентом спеціальної резолюції відносно України: „У цій резолюції є довгоочікуваний сигнал, що Київ може подати заявку про вступ до ЄС” [12].

Як вважає німецький експерт А. Умланд, відкриття перспективи майбутнього членства в ЄС є, мабуть, найпотужнішим інструментом впливу Заходу на внутрішній стан і зовнішню політику сьогоденної України. Надання можливості майбутньої інтеграції країни в європейські структури переформатувало б політичний дискурс і реструктурувало б партійні конфлікти [12].

Прихильність до курсу на Європейську інтеграцію підтвердив у ході свого першого візиту в Брюссель у якості Президента України Віктор Янукович. „Для України європейська інтеграція – це ключовий пріоритет зовнішньої політики, а також стратегія здійснення системних соціально-економічних реформ”, – сказав він в інтерв'ю журналістам 1 березня 2010 р. у Брюсселі по закінченні зустрічі з президентом Європейської комісії Жозе Мануелем Баррозу [13].

Як справедливо пише О. Горенко, „Для того, щоб стати гідним членом європейського співтовариства, Україні конче потрібно виробити власну „соціальну модель” європейського типу. Однак множинні, морально цілком виправдані, але в

основному спонтанні ініціативи, які не передбачають стимулів для економічного зростання й підвищення продуктивності праці, можуть виснажити будь-яку економіку. Соціально-політична безсистемність є небезпечною в умовах надмірної залежності ресурсів соціального розвитку від зовнішньоекономічної кон'юнктури. Тому європейську інтеграцію можна розглядати як форму економічного й соціального самозахисту в умовах загострення глобальної конкуренції” [14].

На думку доктора Ханс-Юргена Гаймзета, Надзвичайного й Повноважного Посла Федеративної Республіки Німеччина в Україні, „Населенню, насамперед заможним прошаркам, треба дати зрозуміти, що тільки спільними зусиллями можна зробити Україну економічно потужною країною, яка займе належне місце у світі. Для цього потрібне сильне політичне керівництво, яке тільки тоді зможе бути успішним, якщо воно буде надавати пріоритетного значення загальному добробуту, а не партикулярним інтересам, що постійно паралізувало дієвість реформ в Україні й блокувало прийняття вкрай необхідних законопроектів у парламенті” [15].

З метою зміцнення Європейської політики сусідства, посилення політичного співробітництва й просування економічної інтеграції між ЄС і його сусідами Європейський Союз збільшив фінансування на період 2011-2013 р.р. У цілому на ці три роки буде виділено понад 5,7 мільярда євро. Для України обсяг коштів складе 470,1 мільйона євро.

Коментуючи дане рішення, віце-президент Європейської комісії, Верховний представник Європейського Союзу з питань зовнішньої політики та політики безпеки, баронеса Кетрін Ештон сказала: „Ми хочемо залучити глибше до співробітництва наших сусідів, доводячи, що ЄС залишається надійним партнером у цей важкий час. Ми пропонуємо більш сильні зв'язки політичної асоціації й економічної інтеграції, адаптованої для бажань і можливостей наших партнерів. Збільшення фінансування ЄС – важливий інструмент для досягнення цих цілей” [16].

Викладене дозволяє дійти таких висновків. Досягнення європейського рівня демократії, соціально-економічних стандартів, захисту прав і свобод людини відповідає національним інтересам країни й повинне бути головним пріоритетом реалізації державної політики України. Тому необхідно скористатися шансом здійснення реформ, які відкриває Україні наближення до ЄС. У той же час членство в ЄС не повинне стає самоціллю. Якщо Україна досягне європейських економічних стандартів, то вона – незалежно від питання вступу в ЄС – сама підготується до успішного господарювання в ХХІ столітті. З огляду на реальну ситуацію, варто розробити стратегію взаємовигідного розширення партнерських відносин з ЄС у різних сферах, пошуку, ініціювання та реалізації загальних проектів, поступового наближення країни до рівня європейських стандартів.

Найбільш характерними рисами соціальної політики України є централізація, формалізація, а останнім часом – значна політизація. Причому, саме політичний аспект соціальних проблем знижує їхню ефективність. Політична нестабільність перешкоджає проведенню необхідних структурних реформ і реформ, які дійсно орієнтовані на реальне підвищення рівня добробуту населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ / Ю.В. Шишков. – М.: АСТ, 2001. – 418 с.
2. Sbragia A. Post-National Democracy: A Challenge to Political Science. Paper Delivered as the Introductory Presentation /A. Sbragia // Convegno Nazionale della Societa Italiana di Scienza Politica (SISP), Universita degli Studi di Trento, 2003. – 15 September. – P.14–15.
3. ЕС доволен прогрессом украинской демократии [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <http://podrobnosti.ua/power/2010/02/08/664457.html>
4. Кухарская И. Украина и Европейский Союз / И. Кухарская // Корреспондент – 2005. – № 1. – С.101.
 5. Талалай Х. Скільки в Україні бідних / Х. Талалай // Соціальний захист. – 2010. – № 1. – С.6.
 6. Іщенко М. Імідж України в контексті глобальних трансформаційних процесів /М. Іщенко, О. П'єсх // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С.152–157.
 7. Климончук В. Шлях до свободи через євроатлантичну інтеграцію України (інституційний вимір) [Електронний ресурс] / В. Климончук. – Режим доступу: <http://www.pu.if.ua/inst/ndc/nato/journal/2008/2008-12.pdf> // С.66-70.
 8. Україне указали на закрытую дверь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/analytics/2009/12/07/649044.html>.
 9. Надежда попасть в ЕС помогла бы Украине провести реформы – европарламентарий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/opinion/2010/02/10/665003.html>
 10. Умланд А. Европейский вклад в недуги Украины. ЕС совершает историческую ошибку, не предоставляя Киеву перспективу членства [Електронний ресурс] // Зеркало недели № 30 (758) 15 — 21 августа 2009.
 11. Украине нужна политическая и экономическая стабилизация, считают в Европарламенте [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax.ru/politics/news.asp?id=125317>.
 12. Тимошенко верит в скорейшую ассоциацию с ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ura.dn.ua/25.02.2010/92594.html>
 13. Янукович: Евроинтеграция – главный приоритет Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/power/2010/03/01/669091.html>.
 14. Горенко О. Європейська соціальна модель і європейські перспективи України / О. Горенко // Віче. – 2009. – № 20. – С.8–10.
 15. Гаймзет Х-Ю. Будущее Украины – Европейское / Х-Ю. Гаймзет // Зеркало недели. – 2010. – № 6–7. – 20 февраля 2010.
 16. ЕС дает Украине деньги на реформы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/economy/2010/03/02/669389.html>.

УДК: 321.02:061.1ЄС

Головко В.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОЛІТИЧНА ФРАКЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЯК СТРУКТУРНИЙ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ЄС

У статті пропонується аналіз проблеми політичних протиріч між національними державами у Європейському Союзі на основі запропонованої концепції політичної фракціоналізації, досліджується роль цивілізаційних, культурних, історичних чинників у цьому процесі. Розглядається вплив політичної фракціоналізації на процеси прийняття політичних рішень і вироблення зовнішньої політики ЄС. Автором підкреслюється важлива роль історичних особливостей формування європейського простору у політичному сьогоденні об'єднання.

Ключові слова: *Європейський Союз, політична фракціоналізація, культурні плити*

Головко В.М.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ФРАКЦИОНАЛИЗАЦИЯ КАК СТРУКТУРНЫЙ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН ЕС

В статье производится анализ проблемы политических противоречий между национальными государствами в Европейском Союзе на основе предложенной концепции политической фракционализации, исследуется роль цивилизационных, культурных, исторических факторов в этом процессе. Рассматривается влияние политической фракционализации на процессы принятия политических решений и разработку внешней политики ЕС. Автором подчеркивается ключевая роль исторических особенностей формирования европейского пространства в сегодняшних политических реалиях объединения.

Ключевые слова: *Европейский Союз, политическая фракционализация, культурные плиты*

Golovko V.

POLITICAL FRACTIONALIZATION AS A STRUCTURAL AND INSTITUTIONAL PHENOMENON OF THE EUROPEAN UNION

The article deals with phenomenon of EU political fractionalization. Author focuses on a problem of political contradictions between EU member states and their main grounds. The influence of political fractionalization to the political decision making process and foreign affairs of EU considered. It is underlined that the historical and cultural factors act main part in the process of political fractionalization.

Key words: *European Union, political fractionalization, cultural grounds*

Події останніх 5-7 років, а саме розширення Європейського Союзу на Схід, реформування його політичної системи, поява нових глобальних викликів сучасності в цілому, поглибили існуючі у спільноті внутрішні протиріччя, значно ускладнивши її внутрішню структуру і дестабілізувавши інституційний ландшафт. По суті, ЄС із об'єднання відносно рівних за своїми політичними можливостями та рівнем економічного розвитку країн перетворився на гетерогенне утворення із численними територіальними структурами, зросла ступінь його мозаїчності та фрагментованості, а й без того складна природа цього міждержавного об'єднання стає дедалі заплутанішою. Нинішній ЄС включає в себе безліч територіальних структур, а також етнічних і релігійних груп, які співіснують разом із наднаціональними структурами спільноти і впливають на їх функціонування.

Дослідження внутрішніх процесів ЄС за допомогою традиційних категорій політичної науки та європейських студій значно ускладнилося, що змушує оновлювати їх понятійний апарат, а також використовувати нові інструментальні засоби, зокрема, символічної географії, цивілізаційних підходів та ін. Ніби підтверджуючи цю тезу, професор Оксфордського університету Я. Зеленка називає сучасний Європейський Союз „невпізнаним політичним об'єктом”, таким чином підкреслюючи його заплутаний характер, складну природу та амбівалентну сутність основних інститутів та договорів [1, с. 9].

Дослідження цієї проблематики за допомогою міждисциплінарних підходів приводить нас до думки, що коріння багатьох процесів, що протікають нині всередині ЄС, лежать в історичних особливостях формування європейського простору і розвитку окремих „ментальних” регіонів або цивілізаційних кластерів, які є фундаментом Європи. Це зумовлює той факт, що країни ЄС суттєво різняться за своїми географічними,

культурно-цивілізаційними і соціально-політичними характеристикам, різною динамікою історичного розвитку, що виражається у відмінностях у розумінні й „виробництві” публічних політичних рішень, правових і економічних системах, методах і формах державного управління, фіскальної політики всередині окремих держав, які згодом відтворюються на загальноєвропейському рівні. Зіткнення цих відмінностей у політичному полі ЄС є каталізатором внутрішніх політичних протиріч у спільноті, і вагомим чинником при цьому є нерівність економічних і політичних можливостей країн-членів що виявляється у різному ступені їхньої включеності до управлінських процесів усередині нього.

У зв'язку з цим, значна частина дослідників вказує на тенденцію до периферизації й подальшого посилення мозаїчності Європейського Союзу разом із поступовим виділенням у співтоваристві чітко окресленого ядра-центру, що складається переважно з держав Західної Європи. На думку професора МДУ І. Бусигіної, особливо сприяло цьому включення в європейський політичний простір країн, що відстають від Західної Європи за цілою низкою характеристик. Таким чином, до вже існуючих у рамках ЄС західної (Іспанія та Португалія) та південної периферій (Греція та Кіпр) додалася східна периферія, що складається з держав Центрально-Східної Європи. Це призвело до підсилення конкурентної боротьби периферій за відстоювання власних інтересів, та значного зростання кількості внутрішніх політичних та економічних протиріч [2, с. 47].

Поступове прогресування внутрішніх протиріч змусило вчених удатися до введення додаткових понять і термінів для опису політичної реальності Європейського Союзу, що змінюється. Одним із таких термінів виступає поняття „фракціоналізація” (*fractionalization*), яке в буквальному значенні означає поділ певного цілісного об'єкта на окремі частини або фракції [3]. Термін „політична фракціоналізація” (*political fractionalization*) є абсолютним неологізмом у понятійному апараті європейських студій, який не має повного визначення й опису. Втім, він здатний стати потенційно об'єднувальним для вивчення внутрішніх протиріч у Європейському Союзі, оскільки дозволяє систематизувати, узагальнити вже наявні наукові доробки і доповнити їх новими аспектами, зокрема, проаналізувавши глибинні причини й основні закономірності цього процесу.

Розгляду та концептуалізації цього поняття в контексті політичних процесів у ЄС і буде присвячена поточна робота.

Дослідження базується на застосуванні між- та інтер-дисциплінарних підходів, зокрема використанні інструментарію європейських студій, класичної політичної теорії, політичної історії, теорії ментальних карт, світ-системного аналізу та цивілізаційних підходів.

Як уже було вказано вище, для розуміння сучасних процесів в європейському політичному просторі, доцільно звернутися до особливостей його історичного та культурно-цивілізаційного розвитку. Особливий інтерес при цьому представляють питання сенсу та значення терміну „Європа”, а також розгляд окремих ментальних кластерів, що є фундаментом геоісторичного та геополітичного простору континенту.

У контексті концепції уявлених спільнот Б. Андерсона [4], найбільш логічним, на наш погляд, є бачення Європи як *уявного картографічного простору, що наділяється індивідами, які його населяють, специфічною ідентичністю та низкою ментальних атрибутів*, серед яких слід окремо виділити такі міфологеми, як „свобода”, „приватна власність”, „християнство”, „капіталізм”. При цьому, спираючись на фундаментальні праці Н. Девіса [5], А. Тойнбі [6] та О. Шпенглера [7], ми можемо виділити 3 виміри Європи. Це – географічний, культурний і політичний, географічним виміром виступає територія між Португалією та Уралом, культурним – простір, що охоплює сучасний ЄС та

низку країн Східної Європи за виключенням Закавказзя, а політичним – виключно територія, обмежена кордонами ЄС.

При цьому поняття „Європа” в історичній ретроспективі зазнає фундаментальних трансформацій, безпосередньо його формування зайняло великий проміжок часу. В історії йому передували ряд інших термінів, серед яких слід особливо виділити термін „Християнський світ” насамперед тому, що нинішнє значення „Європи” несе в собі й зерна християнської ідентичності в числі інших. Проблема визначення значення, смислового наповнення поняття „Європа” тісно пов’язана із проблемою демаркації східного кордону європейського уявного простору (слід зазначити, що в кожному із зазначених нами значень – географічному, культурному і політичному – цей кордон буде проходити по-різному), а також виділення центру – ядра Європи. Важливою особливістю європейського простору є спорадичне розширення та звуження, що відбувалося в залежності від низки клімато-географічних, політичних і культурних факторів, а також „переміщення” центру та периферійних регіонів Європи у період Середньовіччя, Ренесансу, Просвітництва та Нового часу.

Подібна геоісторична динаміка є, як вказує Н. Девіс [5, с. 33], причиною того, що й досі у науковій літературі відсутнє єдине бачення фундаментальних основ Європи.

На наш погляд, сучасна територіально-просторова організація Європи якнайкраще може бути описана за допомогою підходу „культурних плит”, який базується на дослідженнях Ф. Шенка [8], Л. Вульфа [9], С. Роккана [10], Д. Урвіна [10], Х. Лемберга та Ф. Науманна [11]. Цей підхід сприймає Європу як сукупність „культурних плит”, за аналогією з літосферними плитами, які формують поверхню земної кори. У ролі таких основних складових елементів Європи виступають деякі історичні регіони та області, що були поступово включені до європейського простору, і які об’єднані за допомогою загальних, у першу чергу, культурних і цивілізаційних, рис. Критеріями при виділенні культурних плит виступають специфічні культурно-історичні особливості розвитку регіону („загальна історична доля”), наявність власної ідентичності або її подоби, а також спільність за декількома характерними цивілізаційними рисами, що надаються ментальним атрибутам і ознакам. Також у ряді випадків можуть застосовуватися географічні критерії – відстань від умовного центру або відокремлене розташування будь-якого регіону.

Цей підхід дозволяє побачити причини наявних на сьогоднішній день розбіжностей у Європейському Союзі з позицій культурно-цивілізаційних парадигм і пояснити появу різних тимчасових ситуаційних політичних об’єднань країн на карті співтовариства. Він показує, чому процес європейської інтеграції у XXI сторіччі зіткнувся з численними труднощами, особливо при розширенні Європейського Союзу на Схід.

Загалом є п’ять основних культурних плит Європи. Це такі регіони як Західна Європа, Скандинавія, Балкани і Південно-Східна Європа, а також Центрально-Східна Європа. Вони відрізняються одна від одної за допомогою кількох основних уявних атрибутів і ознак, які є їх основними ідентифікаторами. Якщо для Західної Європи це, у першу чергу, т.зв. „ідентичність центру”, що включає у себе спадщину Римської та Священної Римської імперій, Ренесанс, Реформацію і Просвітництво, більш високий рівень розвитку політичних свобод, економічної, фінансової потужності (за Рокканом [10, с. 42]), то для Центрально-Східної – спільна історична пам’ять, а також напівпериферійне розташування на уявній карті континенту, специфічна ідентичність „прикордоння”, уявна „відсталість” у розумінні Західної Європи [9, с. 31-47].

У рамках кожної з виділених культурних плит спостерігається приблизно однаковий рівень економічного розвитку і політичного впливу країн, що її складають. Утім, в окремих випадках показники політичного і соціально-економічного потенціалу окремих регіонів усередині культурної плити можуть відрізнятися, приміром, як у Північній і

Південній Італії. У наш час саме культурна плита Західної Європи складається із країн ядра ЄС, найбільш потужних держав за економічними можливостями і політичним впливом, у той час як культурні плити ЦСЄ, Балкан загалом є більш периферійними по відношенню до неї.

Це твердження може бути обгрунтовано за допомогою таблиці:

Таблиця 1

Порівняльні дані ВВП найбагатших і найбідніших регіонів деяких країн Європейського Союзу станом на 2006 рік [12]

Країни-Члени	Регіон	ВВП на душу населення	
		в Євро	% від середнього по ЄС27
Європейський союз у цілому		23,600	100.0%
Болгарія		8,600	36.5%
Найбагатший	Піденно-Західний	13,500	57.1%
Найбідніший	Північно-Західний	6,000	25.4%
Чехія		18,300	77.4%
Найбагатший	Прага	38,400	162.3%
Найбідніший	Центральна Моравія	14,200	60.1%
Франція		25,900	109.5%
Найбагатший	Іль-де-франс	40,100	169.7%
Найбідніший	Французька Гвіана	11,600	49.0%
Германія		27,400	115.8%
Найбагатший	Гамбург	47,200	199.7%
Найбідніший	Північно-східний Бранденбург	17,800	75.5%
Естонія		15,400	65.3%
Італія		24,500	103.5%
Найбагатший	Больцано-Боцен — Південний Тіроль	32,000	135.5%
Найбідніший	Кампанія	15,600	66.1%
Латвія		12,400	52.5%
Литва		13,100	55.5%
Нідерланди		30,900	130.9%
Найбагатший	Гронінген	41,000	173.7%
Найбідніший	Флеволанд	23,600	99.9%
Польща		12,400	52.3%
Найбагатший	Мазовецьке воєводство	19,700	86.7%
Найбідніший	Люблинське воєводство	8,400	35.3%
Португалія		18,000	76.4%
Найбагатший	Лісабон	25,200	106.6%
Найбідніший	Північна Португалія	14,300	60.5%
Румунія		9,100	38.4%
Найбагатший	Бухарест-ільфів	19,800	83.8%
Найбідніший	Північно-Східна Румунія	5,800	24.7%
Словаччина		15,000	63.5%
Найбагатший	Братиславський край	35,100	148.7%

Найбідніший	Виходне Словенско	10,400	44.0%
Іспанія		24,600	104.1%
Найбагатший	Мадрид	32,100	135.7%
Найбідніший	Естремадура	16,700	70.6%
Великобританія		28,400	120.4%
Найбагатший	Внутрішній Лондон	79,400	335.9%
Найбідніший	Західний Уельс і долини Південного Уельсу	18,300	77.3%

Головним наслідком такого територіально-просторового устрою сучасної Європи в політичній площині є існування більш-менш стійких цивілізаційних розбіжностей і ліній-розламів, які у тому чи іншому вигляді з'являлися в Європі протягом століть, а у теперішній час відтворюються в політичних практиках Європейського Союзу, виступаючи зручним інструментом обґрунтування власних політичних амбіцій для країн ядра і водночас пригнічення таких самих амбіцій з боку периферії. Ці лінії, що існують в ментальній уяві мешканців європейського простору, за характером подібні до ліній тектонічних розламів земної кори, тобто характеризуються наявністю латентної напруги, а також конфліктного потенціалу. Багато в чому саме у феномені „Європи культурних плит” криється відповідь на питання походження проблеми внутрішніх протиріч ЄС і складностей окремих культурних аспектів європейської інтеграції.

Враховуючи вищесказане, логічним є припущення про недостатність традиційних підходів до вивчення внутрішніх протиріч ЄС, у першу чергу, через неврахування ним цих культурно-цивілізаційних та історичних факторів. У такому випадку нам стане у нагоді поняття „політична фракціоналізація”, яке може бути визначено як *процес виникнення та існування різних стійких, іноді навіть інституціоналізованих політичних об'єднань і груп інтересів на основі наявних відмінностей або протиріч, як у рамках однієї держави, так і в рамках наднаціональних структур*, в окремому випадку Європейського Союзу це визначення буде звучати як *виникнення та існування стійких політичних об'єднань серед держав-членів співтовариства на основі наявних внутрішніх протиріч*.

Поняття „політична фракціоналізація” являє собою зручний інструмент для аналізу міжнародних організацій з високим ступенем фрагментованості та мозаїчності. Це пояснюється відносною цілісністю держав як суб'єктів світового політичного процесу і, як наслідок, процес фракціоналізації цих об'єднань є чітко структурованим. Цінність цього поняття полягає в тому, що воно дозволяє виділити найбільш характерні відмінності, що формують фракції, показати глибинні причини цих процесів, а також систематизувати і упорядкувати наявні знання про природу й сутність деяких міждержавних об'єднань.

Серед основних складових частин політичної фракціоналізації слід виділити лінії фракціоналізації або фракційні розломи, власне фракції або стійкі групи інтересів, а також фактори політичної фракціоналізації. Лінії фракціоналізації – це такі риси, які відрізняють одну групу інтересів від іншої, та проводять між ними стійку границю. Фактори політичної фракціоналізації можуть бути визначені як причини, що визначають виникнення і розвиток процесу фракціоналізації, і створення окремих фракцій, при цьому вони поділяються на 2 групи – внутрішні та зовнішні, а також безпосередні та опосередковані. Фракціями ми називаємо ті стійкі політичні об'єднання, які утворилися внаслідок процесу фракціоналізації на основі наявних економічних інтересів або протиріч.

Що стосується Європейського Союзу, то основними факторами його фракціоналізації слід назвати такі:

- *гетерогенізація ЄС внаслідок розширення на схід та поява „конкуренції периферій” всередині спільноти,*

- наявність цивілізаційних ліній-розломів та протиріч унаслідок специфічної територіально-просторової організації сучасної Європи,
- відсутність рівних можливостей у процесі прийняття політичних рішень за рахунок впливу неформальних політичних практик у цьому процесі,
- різний рівень економічного і соціального розвитку та політичного впливу країн-членів, що утворився внаслідок нерівномірності їх історичного розвитку,
- наявність у ряді держав нереалізованих владних амбіцій і претензій щодо власної ролі у системі координат ЄС.

Що ж стосується фракційних розломів, які існують у сучасному ЄС, то серед них найбільш значними є лінія центр-периферія, цивілізаційні розломи, лінія європейсти/атлантисти, лінія між аграрними та промисловими країнами, а також розподіл через зовнішньополітичні та інституціональні суперечки.

Ці фракційні розломи Європи багато в чому повторюють лінії розмежування культурних плит континенту, зокрема це стосується цивілізаційного розлому, лінії центр-периферія, аграрних і промислових країн, європейців і атлантистів. Це дає можливість говорити про відтворення цих ліній у часовому та просторовому вимірах, а також про тривкий вплив подібних історичних розділових ліній Європи на сучасну політичну дійсність Європейського Союзу, що підтверджує тезу про наявні серйозні цивілізаційні відмінності в ньому. Начасі існуючі лінії фракціоналізації в ЄС мають схильність до постійного відтворення в його політичних практиках, головним чином в інтересах держав ядра, політичні еліти якого можуть за допомогою уявних ментальних атрибутів легітимізувати провідну роль своїх держав у політичному житті Європейського Союзу.

Вплив політичної фракціоналізації на структурний та інституціональний рівні ЄС виявляється в тому, що вона детермінує розробку й прийняття деяких політичних рішень, а також формування зовнішньополітичних стратегій. Зокрема система багаторівневого переплетення, що є базисом процесу „*political decision making*” у сучасному Європейському Союзі, включає як формальні інституційні, так і неформальні, „кулуарні” політичні практики, причому останні, завдяки своїм основам (опора на політичний авторитет, економічну потужність, чисельність населення), надають додаткові важелі впливу державам ядра. Додатковим фактором переважаючого впливу держав ядра є існуючі схеми представництва у інституціях спільноти та моделі голосування у провідних органах – Раді ЄС та Європарламенті. Наприклад, згідно з Ніццьким договором, кількість голосів у Раді ЄС від Німеччини, Англії, Франції та Італії складала по 29, у Європарламенті ці країни мають по 99 представників (Німеччина) та 72 представники (Англія, Франція та Італія). Серед країн східної периферії найбільшу кількість мала Польща (27 голосів у Раді ЄС та 50 європарламентарів), Лісабонська угода в цілому зберігає це співвідношення.

Таким чином, ядро Європейського Союзу, спираючись, у першу чергу, на неформалізовані атрибути політичного процесу, завдяки низці характеристик може виступати однозначним лідером процесу *decision making*. Це зумовлює той факт, що, на думку польського дослідника Т. Гроссе, автора монографії „Європа на роздоріжжі”, зараз відбувається поступове втілення проекту інтеграції Європейського Союзу на основі „міжнародної моделі” (*modela międzynarodowa*) з домінуванням країн ядра і вкрай слабкою репрезентативністю інтересів периферійних держав [13, с. 200-207]. На думку дослідника, ключові політичні рішення в Європейському Союзі, особливо що стосується інституціональних перетворень, приймаються обмеженим колом держав ядра, тоді як інтереси периферійних держав не знаходять свого відображення в нинішній багаторівневій конфігурації процесу прийняття політичних рішень [13, с. 469-471].

Незважаючи на деякі намагання протистояти закріпленню у політичних практиках Союзу нерівності між його членами (імплементация правила подвійної більшості в Європарламенті та інше), ці спроби поки що серйозно не впливають на загальну ситуацію.

Розв’язання проблеми політичної фракціоналізації спільноти, винайдення балансу між національними інтересами держав ядра і держав периферії зараз цілком залежить від наявності політичної волі у керівних інститутів ЄС.

Такий стан речей став причиною формування у політичному просторі ЄС декількох виокремлених груп інтересів, що згодом перетворилися на фракції. У теперішній час у складі Європейського Союзу в наявності є кілька стійких фракцій, серед яких слід окремо виділити Союз для Середземномор’я, Вишеградську групу, Центральноевропейську ініціативу, а також Веймарський трикутник. У нашому дослідженні ми окремо розглянемо найбільш „активні” з них.

Перша – це Середземноморський Союз, що має об’єднати країни ЄС і 21 державу Середземноморського басейну включаючи Туреччину, орієнтуючись при цьому на співробітництво в економічній та енергетичній сферах, а також розробці загальної політики безпеки. Офіційно в Середземноморський Союз повинні входити всі 27 держав-членів ЄС, однак на практиці ідею його створення підтримали лише Іспанія, Греція, Італія і Португалія – тобто ті країни, чії економічні інтереси тісно пов’язані з Арабським Магрибом, Туреччиною і Близьким Сходом, або що мали колись африканські колонії. Проект створений з метою підвищення авторитету Франції на європейській і світовій арені, а також поглиблення вигідного для середземноморських країн ЄС економічного співробітництва з державами Близького Сходу [14]. При цьому середземноморський вектор визнається пріоритетним для Європейського Союзу. У той же час Німеччина, Польща і держави Центрально-Східної Європи зі своїми інтересами на сході континенту виступають проти.

Друга – т. зв. Вишеградська група, що складається із Польщі, Чехії, Угорщини та Словаччини, є основним представником інтересів Центральної та Східної Європи в ЄС. Країни-члени синхронізують свої позиції по деяких ключових моментах загальної політики ЄС, зокрема подібний епізод трапився під час обговорення Лісабонського договору. Також Вишеградська група на протигагу Середземноморському Союзу лобіює східний напрямок у європейській зовнішній політиці, а саме розвиток співробітництва з Україною, Молдовою та Білорусією

Також присутній ряд не оформлених інституційно груп інтересів, склад учасників яких міняється час від часу залежно від наявної на порядку денному проблеми.

Політична фракціоналізація досить яскраво виявляє себе в питаннях формування зовнішньополітичних позицій ЄС, що надає їм певний характер фрагментованості, непослідовності та неоднозначності. Це можна побачити на прикладі дискусії між атлантистами та європейцями, що з прийняттям у 2004 та 2007 рр. нових членів до складу ЄС здобула новий вимір. Атлантисти, до числа яких входять, зокрема Великобританія та країни „нової Європи”, вважають, що США повинні відіграти більш важливу роль у геополітичних процесах на континенті, і є прихильниками поглиблення євроатлантичної інтеграції. На протигагу їм європейці виступають за створення на базі ЄС нового світового центру прийняття рішень, розробку власної оборонної програми співтовариства і більш самостійну зовнішню політику в цілому. Очолюють „табір” європейців традиційні опоненти США Франція і Німеччина.

Також вплив політичної фракціоналізації на зовнішню політику виявляється в тому, що у теперішній час в ЄС спостерігається конкуренція двох програм політичної і економічної асоціації, одна з яких – Середземноморський союз, а друга – Східне партнерство. При цьому програми за своїм наповненням не є рівноцінними, оскільки в рамках Середземноморського союзу реалізується проект побудови квазієвропейської міжнародної організації з дублюванням частини інститутів і функцій ЄС на чолі із Францією, Італією і Іспанією в той час як Східне партнерство має на увазі лише часткове поглиблення співробітництва ЄС зі своїми східними сусідами. Такий „перехил” стає

можливим насамперед завдяки здатності країн ядра Європи лобіювати свої інтереси за допомогою широкого вибору структурних і неформальних важелів впливу. Подібний стан речей викликає невдоволення ряду держав „нової Європи”, що виражається в несхваленні ініціатив Франції з розширення її проекту Польщею, Чехією та іншими країнами. Питання збалансування політики сусідства ЄС і до сих пор перебуває в числі актуальних у політичному просторі об’єднання.

Загалом усі ці проблеми ускладнюють вироблення єдиної стратегії взаємин співтовариства з найбільшими агентами світового політичного процесу та своїм власним прикордонням. У той же час позиції, що конкурують, перебувають у трохи нерівних умовах, оскільки держави ЄС, що лобіюють Середземноморський напрямок мають більшу політичну вагу та авторитет у співтоваристві, користуючись можливістю ухвалювати ключові рішення де-факто без участі „нової Європи”. Остання ж, своєю іноді занадто глибокою взаємодією зі США вносить елемент уразливості в загальну політичну конфігурацію Союзу, відкриваючи для Сполучених Штатів широкі можливості маніпулювання і досягнення власних цілей за допомогою використання наявних протиріч у Європі.

У цілому проведена робота дозволила зробити перші висновки про вплив політичної фракціоналізації ЄС на різні аспекти існування співтовариства, а саме на розробку й прийняття політичних рішень, а також формування зовнішньополітичних стратегій. Зокрема система багаторівневого переплетення надає державам ядра, що опираються на власну політичну вагу і авторитет, додаткові важелі впливу у процесі *political decision making*. У той же час зовнішня політика ЄС перебуває під впливом дискусії атлантичного і європейського напрямків, а також суперечок між прихильниками різних векторів політики сусідства, що детермінує її неоднозначність і непослідовність.

Розгляд процесу *political decision making* у контексті проблеми політичної фракціоналізації ЄС дозволяє розглянути його у контексті взаємин національних держав та їх місця і ролі у спільноті. Безумовно, вона потребує свого вдосконалення, наприклад, подальшого виділення та розгляду інших ліній фракціоналізації, наявних у сучасній Європі, а також вироблення чіткої методологічної основи дослідження. Все це разом може стати основою повноцінної інструментарію, який допоможе глибше зрозуміти процеси, що протікають всередині Європейського Союзу.

Продовження подальших пошуків у цій сфері вбачається перспективним напрямком європейських студій. Це дозволить розробити певні практичні рекомендації для гармонізації політичних практик ЄС, стирання наявних ліній фракціоналізації і впорядкування зовнішньополітичних позицій об’єднання. Подальше дослідження цього питання може принести вагомні результати: розробку програм і планів „вирівнювання” членів ЄС, рекомендацій з гармонізації зовнішньої політики та реформування основних інститутів та ін. Перспективним напрямком також є аналіз найближчих років впровадження в дію Лісабонського договору у контексті політичної фракціоналізації ЄС, а також європейської інтеграції України в умовах фрагментованої зовнішньої політики Спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Zielonka J. Europe as Empire. The nature of enlarged EU / J. Zielonka. – Oxford: Oxford University Press. – 293 p.
2. Бусыгина И. Расширение Европейского союза с точки зрения подхода «центр-периферия» / И. Бусыгина // Космополис – № 1(7) – 2004. – С. 46–55.
3. Fractionalization/ Merriam-Webster Dictionary [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/fractionalization>
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К., Критика, 2001. – 272 с.

5. Дэвис Н. История Европы / Н. Дэвис. – М., АСТ, 2001. – 1003 с.
6. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – М., Айрис-Пресс, 2003. – 589 с.
7. Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби. – М., Айрис-Пресс, 2004. – 640 с.
8. Шенк Б.Ф. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Б.Ф. Шенк // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2001. – № 4. – С. 4–17.
9. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Л. Вульф; [пер. с англ.]. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
10. Ларсен Ст. У. Моделирование Европы в логике Роккана / Ст. У. Ларсен // Полис. – 1995. – №1. – С. 39–57.
11. Central European History and the European Union. The Meaning of Europe / [edited by Stanislav J. Kirschbaum]. – New York: Palgrave MacMillan, 2007. – 253 p.
12. Бюлетень Євростату 2006. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/pls/portal/docs/PAGE/PGP_PRD_CAT_PREREL/PGE_CAT_PREREL_YEAR_2009/PGE_CAT_PREREL_YEAR_2009_MONTH_02/1-19022009-EN-AP.PDF
13. Grosse T. G. Europa na rozdrożu / T. G. Grosse. – Warszawa: Instytut spraw publicznych, 2008. – 488 s.
14. Spanish PM backs plan for Mediterranean Union [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.expatica.com/fr/articles/news/spanish-pm-backs-plan-for-mediterranean-union-40417.html>

УДК 32.001 (470+571)

Скребець О.В.

Київський національний
університет імені Тараса Шевченка

ГЕОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕГРАЦІЇ РОСІЇ У ВСЕСВІТНЬО-ІМПЕРСЬКИЙ РЕЖИМ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО РОСІЙСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Досліджуються проекти і напрями модернізації сучасної Росії і перспективи її адаптації до структур глобальної імперії в російській геополітичній думці. Розглядається еволюція російського ліберального ідеологічного напрямку політичної думки.

Ключові слова: імперська ідея, імперська політична форма, глобалізація, глобальна імперія, модернізація.

Скребець О.В.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ИНТЕГРАЦИИ РОССИИ ВО ВСЕМИРНО-ИМПЕРСКИЙ РЕЖИМ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО РОССИЙСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Исследуются проекты и направления модернизации современной России и перспективы ее адаптации к структурам глобальной империи в российской геополитической мысли. Рассматривается эволюция российского либерального идеологического направления политической мысли.

Ключевые слова: имперская идея, имперская политическая форма, глобализация, глобальная империя, модернизация.

Skrebets O.

GEOPOLITICAL CONCEPTION OF INTEGRATION OF RUSSIA IN THE WORLD-IMPERIAL REGIM IN THE CONTEXT OF MODERN RUSSIAN POLITICAL DISCOURSE

Projects and directions of modernization of modern Russia and prospect of its adaptation to structures of global empire in the Russian geopolitical thought are investigated. Evolution of the Russian liberal ideological direction of political thought is considered.

Key words: *imperial idea, imperial political form, globalization, global empire, modernization.*

Новий тип розвитку сучасних суспільств і цивілізацій пов'язаний з трансформацією політичної системи світу. Як вважає російський дослідник В. Федоров, наступником держав-цивілізацій стали імперії-цивілізації – масштабні соціокультурні спільноти [1, с. 58]. Як російська, так і західна політична наука знаходяться в процесі експериментальних пошуків оптимального співвідношення універсальної і регіональної політичних трансформацій, можливостей ефективною державної інтеграції в глобальні суспільні структури. Відповідно, на початку ХХІ ст. перед Росією, як і багатьма іншими державами, знов постала проблема вибору напрямів подальшої модернізації і у вказаних умовах дослідження імперської ідеї отримало загальносвітову значущість. Російський досвід пошуку можливостей виходу держави з системної кризи, самоідентифікації нації, шляхів і засобів збереження соціально-політичної і територіальної цілісності, безумовно, буде корисний і для України.

Трансформація світового геополітичного простору на рубежі ХХ–ХХІ ст. знайшла своє відображення в роботах таких вітчизняних дослідників, як В. Кремень, В. Дергачова, А. Кудрявченко, В. Мадіссон. Дослідниками російських геостратегій, визначення місця України в геополітичних планах Російської Федерації є В. Головченко, Л. Нагорна, М. Михальченко, С. Лотоцький, С. Трохимчук, Ю. Шаповал. Метою даної статті є аналіз моделей інтеграції Росії в глобальний імперський режим у працях сучасних російських дослідників.

Відомий російський політолог С. Каспе стверджує, що „постмодернізм” викликав методологічну кризу сучасної політичної науки, „поставивши під сумнів не тільки значну частину дослідницького інструментарію науки як способу виробництва верифікованого знання, але і сам цей спосіб як такий...” [2, с. 3]. У даний час в осмисленні проблем державності російські учені активно використовують теорії і типології, що розвиваються в західній науці. Значна частина російських і зарубіжних учених визнає, що сучасний світовий лад є глобальною імперією і найактуальніші дослідження в області геополітики направлені на визначення місця окремих держав у цій системі, а також проблему втрати ними державного суверенітету. Л. Фішман, наприклад, стверджує, що Росія є невід’ємною частиною глобалізованої світосистеми, в якій займає специфічне периферійне положення [3, с. 11].

Описуючи тріумфальне поширення імперських тем і ідей як в наукових, так і популярних виданнях, і в широкій пресі А. Уткін констатує: „нова імперія прийшла в світ, і світ повинен знайти в ній ознаки і умови прогресу” [4, с. 29]. Початком американської глобальної імперії російський геополітик В. Афанасьєв вважає війну в Іраку, яка продемонструвала, що для існування імперії національні держави є перешкодою, а також описує відродження імперіалістичних настроїв у сучасній Німеччині з метою „навести лад” за межами Європи, цитуючи колишнього міністра оборони Німеччини Фолькера Руе, який вимагав „повторного об’єднання континенту”, що повинне проходити під гаслом

„Назад до Європи” [5, с. 32]. Найближчими роками, резюмує російський історик Ю. Каграманов, напевне, продовжуватиметься пошук оптимальної державної структури і для Росії, і така структура не може не відтворити деякі риси імперії [6].

На думку російського дослідника А. Магуна, причинами, що спонукають все більше людей по всьому світу повертатися сьогодні до поняття імперії, є:

- по-перше, поєднання політико-економічного універсалізму, що зростає, з новою проблематизацією питання про владу;

- по-друге, розмова про імперію, на його думку, виникає у момент наростання відчуження, яке є „неминучим результатом будь-якої глобалізації, що революціонізує”;

- по-третє, імперія традиційно зв’язується з контролем над простором. Як стверджує А. Магун, „імперія відрізняється від держави, крім іншого, своїми розмірами, своєю відвертістю зовні, тобто постійною експансією. Держава територіальна, імперія ж просторова”;

- по-четверте, поняття „імперія” пов’язане з певною формою праксіса: „імперія – це політичний організм, який, щоб вижити, повинен знаходитися в постійному русі, перш за все в процесі територіальної експансії. Імперія є режим постійної дії” [7].

У російській геополітиці західна „нова імперська ідея” в деяких дослідженнях розглядається в рамках критичного аналізу. Ю. Соколов пояснює затребуваність імперської ідеї і появу концепції „вимушеного імперіалізму” в західному світі необхідністю закріплення „реальної переваги в силі, прагнення довести природність і неминучість, справедливість і благодійність нових порядків” [8, с.22]. Російські дослідники Т. Венедіктова і Р. Шлейфер називають нові імперські проекти „переімпереним” імперіалізмом або імперіалізмом „в режимі постмодерну”; „тотальним (глобальним) ринком, що не визнає нічого собі нетотожного або не підвладного” [9]. На думку іншого російського дослідника А. Магуна, праця А. Негрі і М. Хардта „Імперія” – це „реакція на внутрішню суперечливість „постмодерністської” філософії 1970-х і 1980-х, суперечливість між нещадною критикою фіксованих, ідентитарних, апропріюючих структур думки і влади (як помилкових описів реальності і як репресивних кайданів, накладених на цю реальність) і апологією нестабільного, гнучкого, але врешті-решт відчуженого від людини світу який проголошується наявно існуючим”. Цей новий режим, на думку А. Магуна, автори бачать таким, що вже майже сформувався [7]. Така точка зору частково пояснюється неоднозначним відношенням до нової імперської ідеї з боку зарубіжних учених: найвідомішу в цій області сучасну працю М. Хардта і А. Негрі називають, наприклад, „комуністичним маніфестом, переписаним для нашого часу” (Славой Жижек); „першим великим новим теоретичним синтезом нового тисячоліття” (Фредерік Джеймісон), „спробою осмислити кризу гуманітарного знання, яка в своєму розвитку привела до повсякденного і безпросвітнього тріумфу банальності” (Стенлі Ароновіц). Проте, можна констатувати, що західна версія „нової імперської ідеї”, що пояснює суперечності глобального світу, знаходить все більше прихильників і ідеологів в Росії.

Аналізуючи структурування сучасної глобальної влади, О. Кустарьов стверджує, що консолідація світової спільноти розгортається одночасно в декількох версіях, внаслідок чого переплітається цілий ряд різних „світових порядків”: (а) імперія; (б) силовий баланс; (в) федерація і (г) „республіка”. При цьому, будь-яка велика держава (наддержава), а точніше, її державна організація є агентурою імперського ладу. На думку цього автора, шанси на імперський рецидив самої Росії мало залежать від неї: „Вони більше визначаються тим, наскільки світовому порядку знадобиться ще один суб’єкт на субглобальному рівні” [10, с. 10-11]. Близькою до цієї точки зору є теза Т. Бордачова про те, що „найважливішим досягненням для російської зовнішньої політики за останні 20 років стала остаточна відмова від будь-яких форм месіанства і спроб розповсюдження на

інші держави і народи власної моделі суспільних відносин. Позбавлення від обов’язків єдиної системної альтернативи глобальному пануванню ліберальної демократії принесло російському політичному класу велике полегшення”. На його думку, зараз Росія знов стоїть перед вибором між політикою, заснованою на глобальних ідеях, яку в першу чергу проводять Сполучені Штати, і суверенним прагматизмом, схожим із зовнішньополітичною поведінкою Китаю, Індії і – все більше – Європи [11].

У цілому російський ліберальний ідеологічний напрям політичної думки еволюціонує, виходячи з нових реалій міжнародних відносин і необхідності адаптації країни до умов глобального розвитку, що змінилися. На думку російського дослідника В. Федорова, в даний час історична перспектива державного устрою в цілому зумовлена можливістю сучасних держав успішно вирішувати комплекс взаємозв’язаних екологічних, демографічних, культурних, політико-економічних, військово-стратегічних інформаційно-технологічних проблем, що значно загострилися в результаті процесів глобалізації і регіоналізації [1, с. 59]. Прихильниками необхідності добровільної відмови Росії від частини державного суверенітету для розвитку глобальної міжнародної співпраці є А. Нікітін, В. Сергєєв, Е. Ясин, Н. Загладін, Ю. Рижов. Російськими авторами підкреслюється необхідність продовження в Росії модернізації як продукту еліти і її ініціації зверху. Д. Фурман, наприклад, виражає надію на те, що реальна демократизація Росії „може пом’якшити „імперські відносини” до такого ступеня, коли для чеченців, татар і інших народів переваги перебування у великій, вільній, впорядкованій і процвітаючій країні явно переважуватимуть переваги бути державостворювальним народом крихітної країни. Заради цього Д. Фурман пропонує представникам „головного” етносу мінятися, „зживаючи імперські міфи і імперську психологію” [12, с. 112].

Вирішуючи проблему цивілізаційної приналежності Росії, С. Гавров доводить, що зараз „щоб рухатися вперед, витримувати достатньо високу інтенсивність соціокультурної динаміки, необхідне усвідомлення того, що Росія є частиною європейського світу, в усякому разі, саме в цьому напрямку розвивається російська соціокультурна система з моменту початку реформ Петра I” [13, с. 105]. На переконання І. Яковенка, Росія, яка є частиною євро-атлантичної християнської цивілізації, повинна мінятися, пристосовуватися до глобалізації, нової адекватної сучасності політичної форми, що знаходиться у стадії відпрацювання [14, с. 208].

Сучасні російські західники в своїх дослідженнях розробляють стратегічні проекти вбудовування політичної системи Росії в гетерогенний простір глобальної імперії, плани по її участі в створенні світового уряду, „всесвітньо-імперського клубу” як стабільного і досконалого світоустрою з метою подолання системної кризи людської цивілізації, припускаючи, що Росія перетвориться на „молодшого союзника США і надійного партнера Євросоюзу”. Як, наприклад, голова комітету Державної Думи II-го скликання з питань геополітики О. Митрофанов, який вважає, що панацеєю від впливу всіх факторів періоду реформування і післяреформеного часу, що дестабілізують ситуацію в Росії, завжди була сильна вертикаль державної влади в своїй найдосконалішій формі: унітарна держава. Виходячи з посилення, що крупний геополітичний проект розвитку Росії відсутній, СНД являв собою значною мірою зайву структуру (його роль була важлива лише для США в контексті ефективного контролю ядерних арсеналів СРСР), ідея союзу з Китаєм і Індією не одержує розвитку, ставка на альянс з Близьким Сходом після іракської війни зникла, О. Митрофанов вважає єдиним світовим проектом для Росії вступ до Європейського Союзу [15, с. 308-309].

Теоретичною основою подібних робіт є визнання факту, що жодна держава світу зараз не може протистояти поодиноці глобальним викликам, а також теза про те, що сучасна Росія є частиною глобалізованої системи світоуправління. С. Гавров, наприклад, розглядає глобалізацію як продовження модернізаційного проекту, „найзначніший шанс

для подолання цивілізаційної амбівалентності, включення Росії в ліберальну суперцивілізацію” [13, с. 104]. Д. Тренін вважає, що реалізація „європейського вибору” зажадає серйозних змін у внутрішній і зовнішній політиці, відмови від зарозумілості, що розцвіла за останні роки, віри у власну винятковість, нетерпимості до критики, від пошуку ворогів та ін. Він пропонує цілий ряд проблем, де російські, європейські і американські інтереси близькі або збігаються [16, с. 31]. Відповідно до атлантичної стратегії і розуміння модернізації як „вбудовування в світ” (В. Іноземцев) гострій критиці піддається керівництво країни за розрив між зовнішньополітичними намірами і внутрішньополітичними процесами в Російській Федерації.

Таким чином, на початку ХХІ ст. сучасне російське західництво трансформує ідею інтеграції Росії в світову спільноту як рівноправного партнера міжнародних відносин серед цивілізованих країн в ідею необхідності її входження в однополюсний світ, євроатлантичні структури як єдиної для неї можливості подолання системної кризи і тих перешкод, які властиві її входженню в міжнародні інститути (які аналізував, наприклад, А. Лівен). Рішення цього завдання зумовлене відсутністю альтернатив такому зовнішньополітичному вибору Росії і культурно-цивілізаційною однорідністю Росії і Європи, які диктують майбутню несамостійність визначення Росією зовнішньополітичної стратегії, вибір якої буде обмежений лише конкретним стратегічним партнером. Розробляють ліберальні проекти в російському суспільстві і розглядають глобалізацію як магістральну тенденцію сучасного цивілізаційного розвитку А. Адамшин, А. Володін, Г. Широков, Е. Сабуров, Л. Шевцова. На думку Д. Треніна, наприклад, Росії необхідно енергійно просуватися шляхом внутрішніх перетворень і модернізації, що повинно забезпечити її інтеграцію в світову спільноту і поліпшити її імідж в США [17, с. 16].

„Імперію” С. Каспе також називає терміном, що найадекватніше передає природу сучасного світоустрою і пропонує цілісну теоретичну модель еволюції політичної форми Заходу: „від імперії до сучасної держави і, можливо, знову до імперії” [2, с. 4, 8]. „Універсальними сутностями” цей відомий російський геополітик називає Церкву і імперію, а визначально в його теорії є теза, що „простір, в якому народилося християнство – зокрема відносно самої події Різдва – був імперським” [2, с. 21].

Стабільність будь-якої імперії, на думку С. Каспе, забезпечується через організацію взаємодії між центром і субцентрами по моделі „незавершеного колеса”, введеної О. Мотилем, коли всі субцентри рівного рангу полягають в неопосередкованих відносинах з центром, а всі відносини між ними опосередковані центром. Існує імперія до „вирівнювання центру і периферії”, тобто до тих пір, поки харизматична потужність і інституційна ефективність основного центру виявляється достатньою для підключення до нього все нових субцентрів і контрольованих ними периферій. Провідною ознакою імперії як ідеального типу він вважає наявність надпотужного – як в інституційному, так і в ціннісному відношенні – макросоціального центру, якого сприймають як канал зв’язку з трансцендентним початком, трансляцією сакральних значень і їх конвертації в політичну дію. Важливість кожного з центрів, існуючих в будь-якому суспільстві, визначається ступенем переконливості їх домагань на статус її земного представництва і проекції. [2, с. 20-22].

Особливості ранньоевропейського і американського федералізму С. Каспе пояснює тим, що перший походить від імперії, „будучи епіфеноменом її ослаблення і розпаду”; другий – сходиться до імперії, „затверджуючи альтернативну суверенній територіальній державі, відкриту, що розширяється, і при цьому легітимуює переважно сакральним чином політичну форму”. Сучасний етап глобалізації в його політичному вимірюванні, на думку С. Каспе, характеризується переходом американського імперського проекту з латентної фази у відкриту [2, с. 15].

Сучасний етап політичного світового розвитку С. Каспе характеризує як глобальний імперський, атипичність якого виявляється в наявності в імперії замість консолідованого центру системи співіснуючих, але не супідрядних інституційних субцентрів, орієнтованих на загальний ціннісний центр. Суверенні держави, втрачаючи суверенітет, перетворюються на структурні елементи імперського світопорядку, що надбудовується над ними. При цьому, перш за все, в сферу дії імперських стандартів включаються периферійні еліти, що взаємодіють з елітою центральною на загальноімперській мові соціальної комунікації — а з підконтрольним їм населенням продовжуючи контактувати на мовах локальних, перекладаючи цими мовами поступаючи з центру сигнали, виступаючи одночасно в ролях буфера, посередника, перекладача і наглядача [18].

Як відзначає С. Каспе, прийдешній світопорядок бачиться західним дослідникам як поле діяльності транснаціональних корпорацій, і всіляких мережевих структур, як позбавлена оформленого панівного центру різьма. Ситуація кризи, жорсткого виклику породжує незбориму потребу в такій же жорсткій силі домінування, яка може виходити тільки з центру, який формулює відповіді на такі виклики, мобілізує необхідні для відповіді ресурси і їх використання у відповідних цілях. Центром імперії Заходу, на думку С. Каспе, є Америка, „хоча імперія ця до Америки не зводиться — так само як не можна було звести Римську імперію до міста Риму”.

Уразливість глобальної імперії Заходу С. Каспе бачить в проблематичності ціннісного потенціалу цього проекту, який тільки і дозволяє переконливо представляти імперію як єдино можливу і належну форму організації соціального космосу. Тому, як вважає С. Каспе, завдання, що стоїть перед сучасною імперією Заходу, якісно складніша за завдання, що розв’язувалися імперіями минулого. У глобалізованому світі, як він стверджує, імперська справедливість може бути тільки дійсно і беззастережно універсальною, а завдання побудови такої структури політичного панування в таких масштабах — безпрецедентне — і, можливо, непосильне для імперії, яка страждає фундаментальною невпевненістю у власній правоті, та піддає постійній руйнівній деконструкції власні основи.

Головною ознакою сучасного світу, як пише С. Каспе, стає позитивне або негативне ставлення до „імперії Заходу”, що є основним і загальнообов’язковим параметром політичної самоідентифікації, як індивідуальної, так і колективної. На його думку, слід чекати помітного скорочення допустимого ступеня плюралізму, релятивізму, терпимості; активної боротьби з ворогами імперії всіх мастей, боротьби, як всякі контрпартизанські дії, жорстокої і кривавої; радикального урізування маргінальних, автономних від центрального ціннісного комплексу культурних просторів, в яких було можливе комфортне існування в режимі „ні нашим, ні вашим”. Автор робить висновок, що Росія повинна увійти до „цивілізованого світу”, тобто в імперію. Будь-який інший вибір буде, по-перше, контрпродуктивним з погляду раціонального розрахунку вигод і витрат, по-друге, будь-який інший вибір став би для Росії зрадою її власної історичної ідентичності — безумовно християнської [18].

М. Асонов стверджує, що XXI століття пройде під знаком боротьби цивілізацій за своє виживання, яка вестиметься по всіх напрямках соціально-політичного життя [19, с. 53]. Російськими дослідниками ліберального напрямку наголошується, що імперська політична форма після декількох десятиліть визнання її нелегітимності, повертається разом з політикою універсалістської експансії, її насильницькими методами і натиском ринку, що глобалізується. У дусі „кінця історії” Ф. Фукуями російськими представниками сучасного західництва визнається, що імперія стала органічною складовою сучасного глобального світо устрою, і це поняття використовується для критики існуючого стану суспільства і як орієнтир його зміни з метою самозбереження. Імперська ідея виявилася здатною пояснити процеси інтенсифікації європейських процесів і зниження значення

державного суверенітету, що відбувається, в цілому. На основі неогуманістичної концепції А. Печчеї, футурологічної концепції О. Флейхтгейма та робіт інших західних теоретиків розробляються проекти подальшої модернізації Росії у напрямі ефективної взаємодії з глобальною цивілізацією, керованою світовою спільнотою, вбудовування політичної системи Росії в структури демократичного світоустрою з відповідними соціальними ієрархіями і системами цінностей. Оцінюється перспектива Росії стати в майбутньому одним із полюсів політичного впливу в глобальному світі і адаптуватися до сучасної соціокультурної системи і структур глобальної імперії, яка гарантуватиме громадянські права її населенню. У політологічних дослідженнях з ліберальним ідейним наповненням визнається, що, стаючи елементом імперського світопорядку, Росія втратить частково свій суверенітет і повинна відмовитися від небезпечної для її подальшого розвитку співпраці з недемократичними країнами Азії і Сходу. Залишається відкритим питання, на яких умовах Росія включатиметься в світову спільноту, в якому обсязі їй необхідно в цьому процесі буде поступитися частиною державного суверенітету, а також конкретними територіями федерації; яким чином задовольнятимуться російські національні інтереси – якщо Росії, у якої не виходить стати метрополією, доведеться ввійти до складу колоній. Адже, як доказує Е. Паїн, країни, що знаходилися на периферії в епоху Римської імперії, стали згодом лідерами європейської модернізації [20, с. 33].

Непопулярність цього проекту, його широку критику і поштовхування конкуруючих політологічних течій спричинили пострадянські реформи у РФ, що виявили свою неспроможність і фінансово-економічний спад на Заході. Крім того, в політиці західного світу спостерігається розкол, і, не дивлячись на „вражаючі аспекти американської першості”, як пише колишній прем'єр-міністр Бельгії (1999-2008 рр.) Гі Верхофстадт, Європа прагне самостійно відповідати за рішення міжнародних політичних питань [21]. Однією з головних проблем нової імперії, заснованої на християнських принципах, є складність розвитку в умовах крайньої секуляризованого світогляду сучасних суспільств. І в цих умовах, як вважають російські дослідники Т. Айзатулін, С. Кара-Мурза, І. Тугарінов, „включивши біологізаторські уявлення соціал-дарвінізму в соціологію культури і соціологію розвитку російського (радянського) суспільства, наші суспільствознавці перейшли на позиції найвульгарнішого євроцентризму, що свідчить про те, що низка пройдених Заходом суспільно-економічних формацій є єдиною правильною („стовповий шлях цивілізації”) [22, с. 33].

Виступаючи проти незорого наслідування цієї стратегії, деякі з російських західників критичні по відношенню до імперських атлантичних претензій і визнають, що сам західний світ переживає поворотний момент. Як пише С. Гавров, „панування модерністської парадигми припускає турбулентну гонку капіталізму, що швидшає, при якій темп змін досягає деякої критичної позначки, у тому числі і відносно адаптаційних можливостей людської психіки”, тобто „дана система не може стійко розвиватися протягом скільки-небудь довгого часу. Вступають в дію ресурсні, екологічні, соціальні обмеження, відбувається загальне виснаження, деградація всіх природних систем, і, як наслідок, під питання ставиться не тільки досягнутий якісний рівень життя, але й фізичне виживання значної частини людства” [13, с. 111-112].

На еволюцію російської геополітичної думки значно впливали і продовжують впливати цінності і історичні практики традиційного суспільства, які негативно оцінюються сучасними російськими західниками. Як стверджує російський політолог М. Асонов, „впродовж своєї історії Росія в кризових ситуаціях орієнтувалася не тільки на власний, але й на західний досвід. Причому його упровадження часто здійснювалося „пожежними” темпами, ставлячи країну на край загибелі. Навпаки, успішний вихід з кризи завжди був пов'язаний із зверненням до тих або інших елементів національної російської державності, що сприяло консолідації суспільства і зміцненню єдності

держави” [19, с. 54]. Як зовнішньополітичні процеси, так і внутрішньополітичні реформи викликають посилення конкуренції політологічних наукових напрямів, появу помірніших позицій і нових ідеологів російської імперської ідеї, а також значну конфронтаційність їхніх доктрин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Федоров В. Государство как объект глобальной и региональной безопасности / В. Федоров // Власть. – 2008. – № 12. – С. 56–59.
2. Центры и иерархии: пространственные метафоры власти и западная политическая форма: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / С.И. Каспэ. – М.: МГИМО МИД России, 2009. – 37 с.
3. Фишман Л.Г. Политические дискурсы постсоветской России: теоретико-методологический анализ: автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Л.Г. Фишман. – Екатеринбург: Институт философии и права Уральского отделения Российской академии наук, 2007. – 39 с.
4. Уткин А.И. Американская империя / А.И. Уткин. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 736 с.
5. Афанасьев В.В. Новый мировой порядок и миротворческая роль Запада / В.В. Афанасьев // Политическая структура мира: Сборник статей; [под ред. В.В. Афанасьева]. – М.: НИЦ "Инженер", 2009. – С. 30–40.
6. Каграманов Ю. Империя и ойкумена [Электронный ресурс] // Новый мир. – 1995. – № 1. – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1995/1/kagram-pr.html.
7. Магун А. Остраненное пространство. Империя как одна из политических форм современности: Негри, Хардт и другие [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2006. – Часть 1. – № 1 (45). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/1/ma21-pr.html>.
8. Соколов Ю.В. Опасности однополюсного мира / Ю.В. Соколов // Политическая структура мира: Сборник статей; [под ред. В.В. Афанасьева]. – М.: НИЦ "Инженер", 2009. – С. 13–29.
9. Венедиктова Т. Революционная ситуация forever, или Американские филологи времен «Империи» (Рец. на кн.: Hardt M., Negri A. Empire. Cambridge, 2000) [Электронный ресурс] / Т. Венедиктова, Р. Шлейфер // НЛО. – 2004. – № 65. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/ven34-pr.html>.
10. Кустарев А. Кем и как управляется мир / А. Кустарев // Pro et Contra. – 2007. – Том 11. – № 6 (39). – С. 6–19.
11. Бордачев Т. Без идеологии и порядка [Электронный ресурс] / Т. Бордачев // Россия в глобальной политике. – 2009. – № 5. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/40/12751.html>.
12. Фурман Д. Рецензия на книгу "Наследие империй и будущее России" (2008) / Д. Фурман // Pro et Contra. – 2009. – Том 13. – № 1 (44). – С. 107–112.
13. Гавров С.Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества / С.Н. Гавров. – М.: МГУКИ, 2002. – 146 с.
14. На смену имперскому проекту должна прийти новая форма интеграции / И. Яковенко // После империи; [под общ. ред. А.М. Клямкина]. – М.: Фонд "Либеральная миссия", 2007. – С. 208–211.
15. Митрофанов А.В. Россия перед распадом или вступлением в Евросоюз / А.В. Митрофанов. – М.: Ад Маргинем, 2005. – 312 с.
16. Непрактичный прагматизм / Д. Тренин // Pro et Contra. – 2008. – Том 12. – № 5–6 (43). – 24–32.
17. Почему Америка и Россия нужны друг другу / Д. Тренин // Pro et Contra. – 2007. – Том 11. – № 2 (36). – С. 6–17.
18. Каспэ С. Империя под ударом. Конец дебатов о политике и культуре [Электронный ресурс] / С. Каспэ // Неприкосновенный запас. – 2002. – № 5 (25). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/kasp-pr.html>.
19. Асонов Н.В. Политические доктрины российского самодержавия: генезис, эволюция и современный дискурс: Автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Н.В. Асонов. – М.: Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 2009. – 59 с.

20. Паин Э.А. Исторический "бег по кругу" (попытка объяснения причин циклических срывов модернизационных процессов в России) / Э.А. Паин // *Общественные науки и современность*. – 2008. – № 4. – С. 5–20.
21. Верхофстадт Ги. Три выхода для Европы [Электронный ресурс] / Ги Верхофстадт // *Россия в глобальной политике*. – 2009. – № 1. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/36/11220.html>.
22. Айзатулин Т.А. Идеологическое влияние евроцентризма / Т.А. Айзатулин, С.Г. Карамурза, И.А. Тугаринов // *Социологические исследования*. – 1995. – № 4. – С. 27–33.

УДК 323.1:81'272(497.1)

Бірюкова О.О.

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

МОВНИЙ ЧИННИК У НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ НА РУБЕЖАХ ЗАХІДНИХ БАЛКАН (КРАЇН КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ)

В статті аналізується вплив мовного чинника на формування комунікативних і культурних зв'язків у взаємовідносинах народів Західних Балкан. Робиться висновок, що затвердження національних мов як державних виступає важливим чинником зростання національної самосвідомості сучасних балканських націй-держав, своєрідним маркером усталення їхньої незалежної політики.

Ключові слова: *сербохорватський мовний простір, мови колишньої Югославії, мовна політика Західних Балкан.*

Бірюкова Е.А.

ЯЗЫКОВОЙ ФАКТОР В НАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ НА РУБЕЖАХ ЗАПАДНЫХ БАЛКАН (СТРАН БЫВШЕЙ ЮГОСЛАВИИ)

В статье анализируется влияние языкового фактора на формирование коммуникативных и культурных связей во взаимоотношениях народов Западных Балкан. Делается вывод, что утверждение национальных языков в качестве государственных выступает важным фактором роста национального самосознания современных балканских наций-государств, своеобразным маркером упрочения их независимой политики.

Ключевые слова: *сербохорватское языковое пространство, языки бывшей Югославии, языковая политика Западных Балкан.*

Biryukova E.A.

LINGUISTIC FACTOR IN NATIONAL RELATIONS ON BORDERS OF WESTERN BALKAN (OCCIDENT OF FORMER YUGOSLAVIA)

In the article influence of linguistic factor on forming of communicative and cultural connections in the mutual relations of people of Western Balkan is analyzed. A conclusion, that claim of national languages as state comes forward the important factor of growth of national consciousness of modern Balkan nations-states, original marker of strengthening of their independent policy is drawn.

Keywords: *serbocroatian linguistic space, languages of former Yugoslavia, linguistic policy of Western Balkan.*

Кінець ХХ ст. означився на соціополітичному і культурному житті балканських націй насичуваністю бурхливих подій, а саме: відбулося чергове перекроювання політичної карти регіону. Деструктуризація югославського простору першої половини 1990-х років, виникнення на мапі Балкан нових незалежних держав, а також зростання міжетнічних проблем у регіоні, висувають на порядок денний питання співіснування різних етномовних груп як у рамках окремих держав, так і на міждержавному рівні.

Мовний чинник у суспільстві й, особливо, у перехідному відіграє надзвичайно важливу роль. Вирішення мовних питань має велике значення для зміцнення міжетнічних та міжкультурних відносин усередині держави, в той же час лінгвістичні успіхи нації нерозривно пов'язані із зміцненням її цивілізаційного внеску в світовий розвиток. Для вирішення лінгвістичних питань суспільство і держава виробляють політику, найбільш прийнятну за етнополітичної конфігурації, що склалася. Від того, як побудована державна мовна політика, якими є її цілі та пріоритети, залежить стабільність і цілісність суспільства, його самодостатність, ефективне функціонування й розвиток.

Актуальність теми визначається потребою з'ясування ролі та специфіки мовного чинника, його впливу на сучасні соціополітичні процеси в балканському регіоні. Дослідженню мовних аспектів на Балканах присвячено чимала кількість праць російських істориків та філологів (В.Гудков, О.Русаков, Р.Усікова та ін.), західних дослідників (З.Голаб, К.Джорджевич, Г. Невекловський)¹ та багатьох балканських учених. Проте здебільшого поза увагою залишаються питання впливу мовного чинника на перебіг політичних процесів та реформування різних сфер суспільного життя, формування правових засад адекватної сучасним суспільним потребам мовної політики постюгославських країн з урахуванням сучасної етнополітичної ситуації на Балканах.

Метою статті є аналіз суспільно-політичних змін у країнах колишньої Югославії, зумовлених дією мовного чинника та відповідно мовною політикою урядів. У завдання досліджуваної проблематики входить: 1) аналіз ролі мовного чинника та його впливу на характер політико-трансформаційних і соціокультурних процесів країн колишньої Югославії; 2) розгляд специфіки сучасного мовного континууму Західних Балкан (на прикладі країн колишньої Югославії); 3) розкриття особливості формування мовної політики сучасних постюгославських країн та тенденції етно-мовнокультурних процесів.

Мови народів Балкан, їхнє буття, менталітет визначається безліччю об'єктивних і суб'єктивних обставин, що склалися, під дією тих чи інших чинників на певному етапі історичного розвитку. Так, незаперечним на сьогодні є факт впливу особливостей географічного простору (ландшафт і рельєф місцевості, клімат тощо) на характер взаємодії мов народів певної території. Балкани – півострів, де культурна і мовна взаємодія і взаємовплив здійснювалися на відносно замкнутому географічному просторі. Крім того, на культуру спілкування різних релігійних і етнічних груп накладалися різні історичні обставини (ворожнеча між Османською і Австро-угорською імперіями, так зване суперництво на Західних Балканах). Тобто балканська мовнокультурна спільність формувалася і розвивалася впродовж багатьох століть у складних історичних і геополітичних умовах на перехресті політичних, релігійних і культурних течій Заходу та

¹ Golab Z. „Balkanisms” in the South Slavic languages // *The Slavic and East European Journal* 6/2.-1962.– P. 138-142; Невекловский Г. Языковое состояние на территории распространения бывшего сербскохорватского языка // *Славяноведение*. – 2001. – №1. – С.39-50; Гудков В.П. Исследование частных вопросов истории славянских языков: Сб. научн. трудов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2007. – 124 с.; Русаков А.Ю. Албанский язык: между Востоком и Западом // IX Конгресс по изучению стран Юго-Восточной Европы. Докл. российских ученых. – СПб., 2004. – С.259-274; Усікова Р.П. Из истории македонского литературного языка (типология литературного языка К. К. Мисиркова) // *Славянский вестник*. Вып. 2. – М.: МАКС Пресс, 2004. – 608 с.

Сходу. Наявність високопрестижних культур з тривалою історичною традицією (греко-візантійська, римсько-романська, слов'янська) на території Балкан, компактне розселення балканських народів та чисельні міжетнічні контакти зумовили культурно-мовну схожість, певну спільність балканських традицій і фольклорних сюжетів, численні паралелі фразеологізмів, що дали можливість сучасним лінгвістам і балканістам сформулювати поняття „Балканський мовний союз”, „балканський культурний простір” (Kulturraum Balkan, термін Д. Буркхарт) і „балканська модель світу”, а етнографам виділити історико-етнографічну область „Південно-східна Європа” [1, с. 83].

Балкани – арена безперервного перебування нових цивілізаційних потоків, де присутні елементи мовного змішування. І хоча багато з етносів, які з'являлися на Балканах залишалися як окремі мовно-лінгвістичні групи, мови балканських народів набули багато загальних рис, тому що люди були білінгвальні і мультилінгвальні, уміли пристосовуватися один до одного.

Наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. на території постюгославських країн спостерігається не лише політико-державне, а й мовне розмежування: колишні югославські народи почали активно відновлювати свої старі мови. Складність розвитку національних літературних мов у цьому регіоні як і в минулому, так і сьогодні спричиняє насамперед діалектне розшарування, відмінність культурних традицій (західної – латинської та східної – церковнослов'янської), наявність кількох графік (латиниці, кирилиці), співіснування усної та писемної літературної традиції тощо. Сучасний розподіл колись єдиної югославської (сербохорватської) мови на чотири нові (сербську, хорватську, боснійську і чорногорську) та затвердження національних мов на державному рівні відбувається в умовах складних суспільно-політичних трансформацій й суттєво впливає на міжнаціональні стосунки всередині незалежних держав. На території сучасних Хорватії, Сербії, Боснії і Герцеговини і Чорногорії відмінності між термінами „мова” і „діалект” мотивуються скоріше з політичних, ніж з філологічних міркувань, адже, як стверджують філологи, наприклад, чакавський і кайкавський говір хорватської мови відрізняються сильніше, ніж літературні норми хорватського і сербського. У цілому ж, всі жителі колишньої Югославії (окрім словенців і македонців) здатні зрозуміти один одного без словника, оскільки вони є носіями сербохорватської мови, якщо не застосовуватимуть специфічну місцеву лексику. Використання місцевої лексики може викликати нерозуміння навіть усередині однієї країни, оскільки місцеві діалекти мови подекуди надто відрізняються одна від одної. Для порівняння можна взяти приміром англійську мову, що має по декілька стандартних (регіональних) варіантів плюс безліч традиційних діалектів. Сербохорватський мовний континуум включає чакавський, кайкавський і штокавський говір, а також сербську, хорватську і боснійську літературні мови (діалекти). Проте варіанти англійської мови (британський, американський, австралійський тощо) загальноновизнано вважаються однією мовою, не в останню чергу тому, що вони використовуються дружніми державами (Співдружністю націй). Стандартні ж варіанти сербохорватської мови, яка у Радянському енциклопедичному словнику визначається як „мову сербів, хорватів, чорногорців і боснійців-мусульман” [2], начасі, особливо у відповідних країнах, вважаються окремими мовами, причому саме через політичні причини – прагнення підкреслити незалежність та національну особливість.

Поняття єдиної сербохорватської мови, що проіснувало протягом тривалого часу (з середини ХІХ – до кінця ХХ ст.) в країнах колишньої Югославії, крім політичної конотації має історичне підґрунтя. В усталенні сербохорватської/хорватосербської мови на території постюгославських країн, а також розвитку інших основних мов (словенської, македонської) та мов національних меншин умовно можна виокремити три періоди: доюгославський, югославський і постюгославський. Ідеї створення єдиного культурно-духовного простору та об'єднання різних південно-слов'янських народів у межах однієї

держави були присутні ще в XIX столітті. Цей період суспільно-політичних трансформацій країн Південно-Східної Європи характеризувався пробудженням національної свідомості балканських народів і бажанням звільнитися від іноземного панування - османського на півдні і австро-угорського на півночі. Культурно-політичні рухи ставили за мету створити спільну мову для всіх жителів майбутньої Югославії, а потім створити й загальну державу. Як відзначив Я.Вишняков, „найбільший вплив на становлення національної самосвідомості балканських народів, на процес складання націй, справили ідеї французького Просвітництва, причому найбільш близькими до європейської системи цінностей виявилися хорвати-католики, що входили до складу імперії Габсбургів. Саме у хорватських землях в кінці 30-х – початку 40-х років XIX століття склався іллірійський рух, метою якого було згуртувати в один народ все населення Хорватії, незалежно від етнічного походження” [3, с.324].

З 30-х років XIX століття, представниками хорватських іллірійських кіл і сербськими діячами культури робляться спроби зближення в мовному і культурному відношенні всіх південних слов'ян. Обґрунтування доктрини ілліризму та основні принципи мовної реформи були викладені в 1830-1835 рр. в працях хорватського діяча Л. Гая. У 1835 році в Загребі розпочато видавництво першої політичної газети хорватською мовою „Novine horvatske” з літературним додатком „Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska” (з 1836 – „Hirske narodne novine” і „Danica ilirska”). Майбутнє мовне для літератури „об'єднання південних слов'ян” становило передумову для майбутньої політичної єдності, де Хорватії відводилася роль центру майбутньої югославської держави – „Великої Іллірії”. Ідея „Великої Іллірії” протиставлялася іноземному пануванню і політиці асиміляції, що проводилася відносно південнослов'янських народів того часу. Вже у 1836 р. хорвати прийняли реформу сербського філолога Вука Караджича та перешли на штокавський діалект, відмовившись від місцевого чакавського, з використанням латинського алфавіту на відміну від сербської кирилиці. Формування єдиної хорватосербської літературної мови заклало міцні підвалини мовного зближення між хорватами і сербами, що зрештою виявилось у визнанні хорватськими і сербськими філологами єдності сербохорватської мови як мови єдиного народу та було закріплено підписанням в 1850 р. у Відні спеціальної угоди, де були встановлені правила вимови, подвійний алфавіт, діалект, прийнятий за основу стандартної мови. Мовний чинник завжди відіграв важливу роль у соціокультурному житті хорватського народу, про що свідчить, зокрема, відкриття в Хорватії і Славонії слов'янської друкарні (1837 р.), а в Загребі – читальні (1838 р.), яка згодом перетворилася на своєрідний суспільно-політичний клуб. За прикладом Загреба читальні виникли в інших містах Хорватії. Із загостренням хорватсько-угорських суперечностей державною мовою в Хорватії і Славонії фактично стає угорська мова (проголошена у 1847 р. Сабором країни). Проте, не дивлячись на всі труднощі, реформа в області єдиної міжнаціональної мови значно вплинула на подальший розвиток сербської і хорватської мов, і одним із головних тому свідoctв був розвиток на базі сербохорватської мови хорватської літератури.

Прагнення до політико-державної єдності знов набула актуальності на початку XX ст. Серед сербських правлячих кіл почала домінувати зовнішньополітична концепція, заснована на принципі „Балкани для балканських народів” і відроджуватися ідея щодо об'єднання слов'ян в єдину державу під сербською гегемонією. Це, зокрема, виявилось в підписанні спільної з хорватами Корфської декларації (1917 р.) й проголошенні так званої „першої” Югославії - Королівства сербів, хорватів і словенців (1918 р.). Корфська декларація виходила з принципу дотримання конституційних прав і політичних свобод, повної рівності трьох народів – сербів, хорватів і словенців, визнання свободи віросповідання: православного (сербі і чорногорці), католицького (хорвати, словенці), мусульманського (потуречені боснійські серби). І хоча, як справедливо відзначає

Ю.Писарев, у Корфській декларації був відсутній ряд важливих положень, приміром, питання про права національних меншин - македонців, албанців, угорців та інших народів [3], що безпосередньо торкалося і права використання рідної мови меншинами, стосовно мовного питання можна відзначити, що „перша” Югославія не відчувала особливих проблем: серби і хорвати використовували спільну мову, а словенці вільно користувалися словенською мовою. За Відавдановським указом (1921 р.) в країні закріплювався трилінгвізм, і депутати Народної скупщини були зобов’язані говорити і писати „сербохорватсько-словенською державною мовою” [4].

За переписом 1921 р. в КСХС проживало: близько п’яти млн. сербів, трьох млн. хорватів й одного млн. словенців. Решту населення становили меншини: угорців, албанців, румунів, словаків [5, с.124]. Поступово непридатність такого державного устрою ставала все більш очевидною, що лише загострювало міжнаціональні суперечності, не залишаючи практично ніякої можливості для реального політичного діалогу і пошуку конструктивних рішень. Утім, мовна ситуація в країні, на відміну від політичної (у 1929 р. фактично відбувся державний переворот в Белграді й країна отримала нову назву – Югославія), залишалася усталеною до кінця Другої світової війни.

„Друга” Югославія, що виникла після війни в 1945 р., опинилася в набагато складнішій ситуації і застосувала оригінальну й унікальну в європейському контексті мовну політику. На 1963 р. Соціалістична федеративна республіка Югославія складалася з шести незалежних республік (Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговини, Чорногорії, Сербії, Македонії) та вирізнялася, на відміну від „першої” Югославії, досить етнічно строкатим складом населення. Найбільш змішаною в етнічному відношенні стала Сербія (з переважаючою чисельністю сербів і в основному представників албанського, угорського й чорногорського етносів), яка включала автономний край Косово (населляли албанці, серби, турки, чорногорці) і автономний край Воєводіна (серби, угорці, словаки, румуни, хорвати) та Боснія. З кінця 1960-х рр. боснійських мусульман було визнаною окремою нацією в Югославії, що розмовляє сербсько-хорватською мовою.

Головною проблемою в югославському конгломераті було вирішення різних національних питань. Слід також відзначити наявність проблемного поля у мовній сфері югославської федерації. Передусім, це було пов’язано зі спробами відокремлення хорватської від сербської літературної мовної норми (шляхом утворення неологізмів) режимом усташів в Хорватії - хорватських націоналістів. Варіантом виходу з кризової мовної ситуації в Хорватії, стало підписання другого договору про єдність сербохорватської мови – Новосадської угоди (1954 р.), що визнавала існування хорватського і сербського варіантів сербохорватської мови. Зокрема, у „Новосадському договорі” декларувалося, що серби, хорвати і чорногорці „розмовляють єдиною народною мовою” [6], а літературна мова, що розвивається на її основі навколо двох культурних центрів - Белграда і Загреба, є єдиною мовою з двома нормами вимови - „єкавської” та „ієкавської” (пункт 1). Офіційне найменування мови отримало двокомпонентну назву сербохорватська або хорватосербська (srpskohrvatski jezik / hrvatskosrpski jezik), причому особливо підкреслювалася рівноправність кириличного і латинського алфавітів (пункт 3,4). Було ухвалено рішення підготувати і видати спільними зусиллями словник єдиної літературної мови, розробити єдині орфографічний кодекс та термінологію (пункти 5-7). Спеціально наголошувалося на необхідності запобігання практиці „перекладу” авторських оригінальних текстів з одного алфавіту на інший (пункт 8) [6].

Наступним етапом штучного відокремлення хорватської мови став 1967 р., коли в Хорватії ряд представників хорватської інтелігенції підписали „Декларацію про назву і положення хорватської літературної мови”, в якій викладалася вимога визнання рівноправ’я хорватської, сербської, словенської і македонської мов та використання хорватської мови у всіх органах влади в республіці Хорватії. Політика об’єднання мов

була зупинена в результаті відмови головної установи хорватської культури – „Матиця хорватська” („Matica hrvatska”) закінчувати десятирічну працю над „Словником сербохорватської літературної і народної мови” спільно з „Матицею сербською” („Matica srpska”). Політичні виступи з вимогами більшої автономії Хорватії, початок яким поклала Декларація 1967 р., отримали назву „Хорватська весна”. У 1971 р. хорватські лінгвісти С. Бабич, Б. Фінка і М. Могуш опублікували керівництво з граматики і правопису хорватської мови „Хорватська орфографія” („Hrvatski pravopis”), що стало певною мірою викликом офіційному терміну „сербохорватський” та суперечило ідеї „югославського федералізму”. Не зважаючи на негайну заборону цієї праці, одну з її копій було опубліковано у Лондоні (на сьогодні 4-е видання книги вважається стандартною граматикою хорватської мови). До розпаду Югославії у мовній сфері зберігався „статус кво”: у Хорватії використовувалася хорватська мова під назвою „хорватська або сербська” (з 1974), тоді як в Сербії цю мову продовжували називати „сербохорватською”.

Югославія у лінгвістичній сфері, зважаючи на специфіку міжнаціональної та мовної ситуації, діяла прагматично й розвивала особливу мовну політику. Це їй вдалося, оскільки ухвалені у той час рішення вважалися зразковим прикладом мовної політики. У Конституціях СФРЮ усім балканським народам надавалися широкі громадянські права і свободи, незалежно від національної ознаки. Визнавалася рівність громадян, їх прав і обов’язків незалежно від національності, раси, статі, конфесії, освіти, а також мови, якою користується людина, і суспільного стану (Ст.33 Конституції 1963 р.; Ст. 154 Конституції 1974 р.) [7, 8]. В основному різниця між двома категоріями громадян (народи і народності), означеними у конституціях, полягала в тому, що „народи” мали свою союзну республіку (наприклад, словенці – Словенію, серби – Сербію тощо), „народності” ж в основному склалися з тих, хто був за походженням з прикордонної або близької країни (албанці, угорці і т.д.), і хто не мав відповідної країни (цигани, русини і т.д.). Проте, якою б не була чисельність національних меншин, усім громадянам гарантувалася свобода визнання своєї національної приналежності і національної культури, а також свобода використання рідної мови та писемності (Ст. 41 Конституції СФРЮ 1963 р.; Ст. 170-171 Конституції СФРЮ 1974 р.) [7,8]. Мови визнавалися рівноправними на території Югославії. У Ст. 246 Конституції СФРЮ 1974 р. закріплювався офіційний статус мов народів, а мови народностей застосовувалися відповідно до Конституції і союзних законів [8]. Окрім офіційної мови, громадяни мали право отримувати інструкції на їх власних мовах. Виняток становили армія та адміністрація, яких закон зобов’язав використовувати сербохорватську мову (Ст. 41 Конституції СФРЮ 1963 р). Основна ідея мовної єдності полягала у збереженні спільної сербохорватської мови поряд із наданням можливості самовизначення кожному народу, не завдаючи шкоди єдності федерації. Державою забезпечувалось право на освіту на рідній мові (Ст.171 Конституції СФРЮ 1974 р) [7, 8], а задля задоволення запитів різних „політичних акторів” режим І.Тіто дозволяв „офіційне визнання” культурно-мовних відмінностей. Таким чином, офіційний статус знайшли східний і західний варіанти однієї і тієї ж мови. Практично всі представники народів і народностей Югославії на території будь-якої із республік чи автономного краю мали свої газети, радіо і телебачення, різні культурні клуби.

Забезпечення „мовного плюралізму” на рівні держави, привело до використання у повсякденному житті югославів багатьох мов, однак найбільш вживаною була сербохорватська, якою користувалися майже 16 млн. чол., переважно серби, хорвати, чорногорці і мусульмани. Словенці й македонці надавали перевагу своїм власним мовам, відповідно словенській, якою говорили близько 2 млн. чол., і македонській – близько 1,3 млн. чол. Головною мовою меншин в Югославії вважалася албанська, якою користувалися близько 2 млн. чол. Як відзначив К. Джорджевич, албанська залишалася мовою „меншин”, не зважаючи на кількісне перевищення носіїв цієї мови на відміну від

македонської, яка була мовою „більшості” [9]. В автономному краї Воєводіно можна було зустріти німецьку, угорську, словацьку, українську, румунську, чеську та інші мови. Крім того, болгари, італійці, турки в Македонії і Косово зберегли свої власні мови, що зумовило своєрідність югославської держави.

Мовну політику „другої” Югославії, можна назвати унікальною у європейському контексті, адже республіки та автономні регіони Воєводіна і Косово мали власні конституції і можливість приймати власні закони щодо мови, приміром, проголосити офіційною мову, що не мала цього статусу на федеральному рівні. Сербохорватська мова була офіційною в Сербії, Хорватії, Чорногорії та Боснії і Герцеговині, тоді як словенська отримала офіційне визнання тільки в Словенії, македонська – в Македонії, албанська, сербохорватська і турецька - в автономному краї Косово. Провінція Воєводіна зі свого боку затвердила п'ять офіційних мов: сербохорватську, угорську, словацьку, русинську і румунську. Це є досить вдалим прикладом реалізації мультикультурної політики.

Таким чином, можна зробити висновок, що мовна політика в „другій” Югославії була спрямована на всебічне задоволення культуромовних потреб народів Балкан і сприяла вирішенню міжетнічних проблем. Проте бажання зберегти як лінгвістичну, так і політичну єдність держави не витримало випробування часом. Мультинаціональна, багатомовна Югославія часів І.Тіто поступово припинила своє існування. Після виходу з її складу Словенії, Хорватії, Македонії, Боснії і Герцеговини у квітні 1992 р. Сербія і Чорногорія проголосили утворення Союзної Республіки Югославія і прийняли Конституцію СРЮ. Безумовно, значну роль у політичних процесах того часу відіграв зовнішній вплив світових геополітичних гравців, але детермінантою краху міжнародної політико-мовної єдності федерації, на нашу думку, стало загострення внутрішньополітичної ситуації, зумовлене переплетенням економічних проблем, релігійного і мовного факторів.

За Конституцією (1992р.) у „третьої” Югославії офіційною мовою було проголошено сербську (екавського та ієкавського говору з кирилицею при письмі) й відповідно до закону використання латинського алфавіту (Ст.15), мов і писемності національних меншин у районах їх проживання (Ст. 15, 45) [10]. За даними перепису населення 1991 р., найбільш численним етносом були серби - 62,6%. Крім того, велику частку склали албанці - 16,5%, чорногорці - 5%, югослави (термін, що з 1961р. отримав в СФРЮ офіційне визнання як етнонім - діти від змішаних шлюбів народів Югославії) - 3,4%, угорці - 3,3%. У країні також проживали болгари, македонці, румуни, цигани. Сербська мова (що, до речі, лише змінила назву з сербохорватської) залишалася головним засобом спілкування в країні. Її знали практично всі національні меншини. Конституція СРЮ, як і попередні (1963р., 1974 р.) гарантувала свободу вираження національної приналежності і культури (Ст. 45), а також право на освіту рідною мовою представникам національних меншин (Ст. 46). Крім того, не зважаючи на складну політичну й економічну ситуацію в країні, національним меншинам вдалося зберегти свою етнокультурну, мовну самобутність і власні просвітницькі і культурні організації - видавничі будинки, бібліотеки, театри тощо, що фінансувалися на принципі добровільності.

Після розпаду Югославії на теренах молодих незалежних держав почали інтенсивно формуватися, частково за історичним та етнотериторіальним принципами з урахуванням місцевих діалектів і літературних традицій, частково за принципом штучного розмежування на базі націоналізму, власні мовні стандарти. Слід відзначити, що на поч. ХХІ ст. й остаточного зникнення Югославської федерації з політичної карти світу (2006 р. - проголошення незалежності Чорногорії) мовно-лінгвістичні межі регіонів постюгославських країн змінюються не тільки з політичних міркувань, але й, відповідно, до розвитку національної самосвідомості народів Західних Балкан і їх національних інтересів. Прикладом цього може служити нова самоідентифікація не лише словенців і

хорватів, а й боснійців та чорногорців. У нових незалежних державах, де панувала сербохорватська мова, зараз офіційно визнано такі мови: сербську в Сербії, хорватську в Хорватії, боснійську в Боснії і Герцоговині і навіть чорногорську в Чорногорії. Крім того, уряди молодих самостійних республік, де офіційною була сербохорватська мова, почали проводити курс на збільшення мовнолінгвістичних відмінностей.

Так, керівництво Хорватії, з проголошенням її незалежності у 1990 р. та прийняттям у грудні цього ж року Конституції, почало активно здійснювати реформу у сфері мовної політики. У Республіці Хорватія як „національній державі хорватського народу і як державі представників інших народів і національних меншин, що є її громадянами: сербів, мусульман, словенців, чехів, словаків, італійців, угорців, євреїв і інших” офіційною була визнана хорватська мова і латинський алфавіт (Ст. 12 Конституції Республіки Хорватія). В окремих адміністративно-територіальних одиницях разом з хорватською мовою і латинським алфавітом фактично діє „офіційне використання іншої мови, а також кириличний або інший алфавіт на умовах, вказаних законом” [11]. У мовній сфері уряд Хорватії послідовно проводить політику пуризму. Політико-мовна „хорватизація” країни полягає в „очищенні” мови, спрямованій на витіснення старих запозичень новими неологізмами. Проте, як правило, приживаються в основному неологізми, що широко використовуються в канцелярському ужитку. Така практика вже існувала в 1940-х рр., але уведена профашистським урядом А. Павеліча неологізми після закінчення Другої світової війни практично відразу ж зникли з ужитку. Наразі, мовне питання найбільше політизується саме там, де хорватська має статус офіційної: у Хорватії і в Мусульмано-хорватській федерації Боснії і Герцеговини. І якщо серби наразі демонструють відносну толерантність до вживання діалектних слів (окрім сучасних хорватських неологізмів), а також до „ієкавскої” вимови і написання, то хорвати, навпаки, проводять активну кампанію з викоринення т.зв. „сербізмів”.

На думку К.Джорджевича, мовні перетворення в Хорватії (часто незручні для практичного застосування) неоднозначно сприймаються хорватським населенням, адже „оволодіти цією „ною” мовою непросто навіть для самих хорватів” [9], які складають національну більшість (89,6 %) за переписом 2001 р. Проблемним питанням лишається і реалізація прав національних меншин, що представлені: сербами (4,5 %), боснійцями (0,5 %), угорцями (0,5 %), словенцями (0,3 %), румунами (0,2 %), албанцями (0,1 %), чорногорцями (0,1 %) та іншими етнічними групами (4,1 %). Меншинам (де вони складають як мінімум 50%), дозволяється мати свої школи, ЗМІ, можливість використовувати свою мову в судах, в місцевих адміністраціях. Проблема ж складає застосування самих законів.

Унікальною політикою в мовній сфері керується сучасна Боснія і Герцеговина, на території якої почали розмовляти боснійською мовою, що за структурою практично не відрізняється від сербської і хорватської мов. На сьогоднішній день офіційними вважаються три мови - сербська, хорватська і боснійська. Причому, у Федерації Боснії і Герцеговини, більшість населення якої складають боснійці (72,9 %) та хорвати (21,6 %), використовується хорватська і боснійська мови з латинським алфавітом, в Республіці Сербській (88 % – сербів, 8 % – бошняків і 4 % – хорватів) відповідно сербська з кирилицею. Уведення боснійської мови підкреслює прагнення молоді держави виокремити елементи, що відрізняють боснійську мову від сербської. У боснійській мові закріплюються турцизми, арабізми і персизми, які так і не зустріли опору ані з боку наукових кіл, ані власне населення.

У Чорногорії, яка отримала незалежність в 2006 р., відповідно до ст.13 Конституції Чорногорії „службовою (державною) мовою в Чорногорії є чорногорська мова” [12], рух за створення якої почався ще в 1995 році. Визнається рівноправне застосування обох алфавітів - кирилиці і латиниці. Крім того, за цією ж статтею Конституції у службовому

вжитку можуть використовуватися сербська, боснійська, албанська і хорватська мови. Чорногорським населенням, де поряд з чорногорцями (43,2 %), широко представлені серби (близько 32 %), боснійці (7,8 %) албанці (5,03 %), мусульмани (3,9 %) і хорвати (1,1 %), досить безболісно й легко сприйняли зміни у мовній сфері. Адже особливих нововведень ані в літературній, ані в повсякденній мові (порівняно з Сербією, де частіше при юридичній рівноправності „ієкавської” та „екавської” норм використовується остання, чорногорська мова виділяється більш м’якою вимовою) практично не відбулося. Тому можна стверджувати, що в основному відсутня якась певна етнічна межа між чорногорською і сербохорватською мовами, якщо не враховувати юридичну площину.

Сучасна сербська мова, що є офіційною мовою Сербії (ст. 10 Конституції Сербії), Чорногорії і Республіки Сербської Боснії і Герцеговини, за правописом і вживаністю серед населення, найближча до сербохорватської мови [13]. Проте тенденції до розмежування і вироблення власних мовних норм наявні і всередині Сербії. Прийнята після розпаду союзу Сербії і Чорногорії конституція Сербії (2006 р.) передбачає офіційною нормою правопису тільки кирилицю, але в побуті і в окремих друкарських виданнях латиниця використовується навіть частіше, ніж за часів існування СФРЮ. У сучасній сербській мові досить широко використовуються запозичення.

Таким чином, колись єдиний сербохорватський мовний простір розпався на ряд „самостійних мов” (близькоспоріднених мов-наступників). Для постюгославського простору характерна відсутність так би мовити „мови-акумулянта”, яка б сприяла відновленню політико-територіальної консолідації. Західні дослідники і зараз часто говорять про єдину сербохорватську мову, а до нових національних варіантів апелюють у випадках, коли відмінності між ними принципові або йдеться про діалекти.

Досить своєрідною у формуванні національної єдності і мовно-культурного діалогу була політика Словенії. З проголошенням незалежності у 1990 р. Республіка Словенія і до цього часу вважається серед постюгославських країн найбільш політично й економічно стабільною, що успішно увійшла до європейських структур практично безконфліктно. Мовний чинник завжди відіграв стабілізуючу роль у взаємовідносинах словенців і сприяв консолідації словенської нації. Словенці зберегли свою культурну самобутність саме завдяки використанню словенської мови, що і за часів СФРЮ мала статус офіційної мови країни поряд із сербохорватською. За Конституцією Словенії, єдиною офіційною мовою в країні залишилася словенська з латинським алфавітом. Словенський уряд досить грамотно і послідовно проводить національну політику етнолінгвістичної, політичної і етнокультурної єдності країни. Для переважної більшості населення, найбільш вагомою частку у національному складі якого становлять словенці (83,1%), ця мова є рідною. Наявність же у країні сербів – 2%, хорватів – 1,8% і боснійців – 1,1%, що за чисельністю перевищують представників інших національностей (а їх 12 %), не створює для них додаткових мовних преференцій, а навіть навпаки. Сербська, хорватська, боснійська мови не вважаються мовами меншин в Словенії, а самі представники цих етнічних груп вважаються взагалі іноземцями. У них відсутні школи з навчанням на рідній мові, немає можливості використовувати свою рідну мову в суді, тоді як на територіях, населених італійцями і угорцями, італійська і угорська мови є офіційними мовами. Тобто ситуація в Словенії з правами сербів, хорватів і боснійців далека від ідеальної, не дивлячись на її входження в Європейське Співтовариство. Хоча, можливо, у майбутньому ситуація покращає і критерії отримання громадянства (що в сучасній Словенії численні і складні) пом’якшаться. Крім того, останнім часом, у словенському суспільстві спостерігаються ксенофобські настрої щодо боснійців або албанців.

Два проблемних питання Республіки Македонії (назви країни і мови) викликали найбільшу полеміку серед наукових і політичних кіл Греції та Болгарії зразу ж після проголошення її незалежності у 1991 р. Це єдина з колишніх югославських республік, яка

зуміла до сьогоднішнього дня уникнути гострих воєнних конфліктів і значних втрат населення (що за переписом становило 2,02 млн. чол. [14, с.20]). Македонська літературна мова була кодифікована у 1945 р. й стала офіційною мовою Республіки Македонії у складі федеральної Югославії. З отриманням самостійності Республіка Македонії у 1991 р. проголосила її державною, відповідно до ст. 7 Конституції Македонії, з використанням кириличного алфавіту [15]. Болгарія, яка першою визнала Македонію як незалежну державу заперечувала факт існування самостійної македонської нації та мови, аргументуючи свою позицію насамперед мовною близькістю та тим фактом, що сучасна Македонія перебувала свого часу у складі Болгарії. Етнографи вважають македонців етнічними болгарами, такої ж думки дотримується й болгарський уряд (македонці – це болгарари, а македонська мова – діалект болгарського). Точка зору Македонії з цих питань прямо протилежна: країна має власну національну мову, культуру та державу. „Мовний конфлікт” між двома державами швидко поширився на політико-правову сферу, що негативно позначилося на зовнішньополітичних стосунках обох країн. Урешті Болгарія запропонувала використовувати у двосторонніх відносинах як робочу англійську мову. „Потепління” у двосторонніх стосунках відбулося з визнанням Болгарією в 1999 р. існування македонської мови, що було зумовлено переважно поточними кон’юнктурними міркуваннями. Однак її офіційне визнання на політичному рівні не означає миттєвих радикальних зрушень як у суспільній свідомості, так і у поглядах на цю проблему вчених. У той же час категоричне неприйняття Грецією назви країни „Македонія” зі столицею у Скоп’є поширюється і на поняття македонської мови. У Греції були видані книги з метою продемонструвати „штучну природу” македонської мови. Офіційно визнає македонську мову як самостійну і окрему від болгарської сучасна Сербія, де за підсумками перепису 2002 р. приблизно 26 тис. чол. визначили себе як етнічні македонці.

Македонська мова – типowo балканська, але, як і всі інші мови на Балканах, має лише їй притаманні риси. На думку Р. Усікової, балканськість македонської мови визначається не тільки її балканською мовною структурою, але й специфічним балканським мовним менталітетом, що виражається у відношенні до свого і чужих мов в ситуації тривалої багатомовності і схильності культурно-мовної інтерференції [16, с. 56-58]. Унаслідок багатомовного взаємовпливу балканських народів у словарний фонд македонської мови влилися численні балканізми – слова, запозичені з грецького, румунського, турецького та ін. мов і говорів народів Балкан. Македонська мова найбільш поширена і в побуті серед населення як для македонців – 64,18 % (1,3 млн. чол), так і інших національностей, зокрема торбешів. Уряд Республіки Македонії провадить досить лояльну політику у мовній сфері. В органах місцевого самоврядування, „де більшість складають представники національних меншин, крім македонської мови і кириличного алфавіту використовується мова і алфавіт цих національностей відповідно до встановленої законом процедури” (Ст. 7 Конституції Македонії). Національним меншинам (албанцям, що складають - 25,1 %, туркам - 3,85 %, ромам - 2,66 % , сербам - 1, 78 %, боснійцям - 0,84 %, арумунам - 0,48 % та іншим національностям – 1,04 % [14, с.34]) державою гарантується захист їхньої етнічної, культурної, мовної і релігійної ідентичності та надається право на заснування культурних, наукових, художніх тощо установ чи об’єднань. Крім того, дозволяється викладання рідною мовою меншин у початковій і середній школі, а у школах, де навчання здійснюється на мові національностей, вивчається і македонська мова (Ст. 48). Налагодженню міжкультурного діалогу сприяє не лише вільне вживання мов національних меншин, а й те, що такі мови, як турецька (100 тис.чол.) сербська і боснійська (50 тис. чол.), циганська (50 тис. чол.) та арумунська (10 тис.чол.) вважаються офіційними у ряді міст і адміністративних одиниць. Не менше 25% населення розмовляють албанською мовою, яка з 2001 за Охридською угодою має статус офіційної в районах компактного проживання албанців. Багато жителів республіки говорять на

іноземних мовах. Старше покоління, що жило в Югославії, використовує сербську мову, тоді як молодь все частіше користується англійською. Отже, можна стверджувати, що наразі в Македонії наявні не лише юридично-правові підстави для всебічної гармонізації міжнаціональних відносин, а й створено практичний механізм забезпечення культуромовних потреб усього македонського суспільства.

Таким чином, упродовж століть територія країн колишньої Югославії являє собою поліфонію мов і культур, що склалася в результаті довготривалого культурного обміну, різноманітних міжетнічних мовних контактів в умовах сумісного існування в рамках різних етнодержавних організмів. Становлення балканських націй було можливим тільки при збереженні народної мови та культури. Мовний чинник завжди відігравав на різних етапах розвитку балканських „націй-держав” важливу роль у процесі становлення їхньої національної самосвідомості та зміцнення державності. Сучасні національні мови народів Балкан нерозривно пов’язані з національними питаннями країн, що прагнуть утвердитися на міжнародній арені в якості самостійних гравців. На наше переконання, статусне „оформлення” мов постюгославських країн як державних не лише сприяє зміцненню та піднесенню їхнього авторитету у світі, а й виступає необхідною умовою існування та подальшого розвитку балканських націй. У наступні роки у балканському мультиетнічному та мільтикультурному регіоні мовний чинник швидше за все актуалізуватиметься під дією глобалізаційних процесів, внутрішньої національної політики та зовнішньополітичних впливів. Звідси випливає такі завдання подальшого дослідження: процес інституціоналізації національних мов, виявлення специфіки їхнього функціонування, з’ясування конфліктогенності певних мов тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Степаненко Е. Македонский язык и культура в аспекте переводческой и культурологической проблематики / Е. Степаненко // Филологические заметки: межвуз. сб. науч. трудов. Вып. 4. Ч. 2. – Пермь, Скопье, Любляна: Изд-во Пермского университета, 2006. – С. 81–93.
2. Советский энциклопедический словарь / Под ред. А.М. Прохорова. – 4 изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 1632 с. – С.1210.
3. Вишняков Я.В. Балканы как цивилизационно-контактная зона (к постановке проблемы) / Я.В. Вишняков // Мир и Россия на пороге XXI века: Вторые Горчаковские чтения. МГИМО МИД России (23–24 мая 2000г.). – М.: РОССПЭН, 2001. – 576 с. – С. 321–326.
4. Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 28. jun 1921 (Vidovdanski ustav) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/vidovdanski_ustav.html.
5. Bataković Dušan T. La Yougoslavie: nations, religions, ideologies / Dušan T. Bataković . – Lausanne: L'Age d'Homme, 1994. – 335 p.
6. Novosadski dogovor (1954). – Novi Sad. – 1954. – 10 decembra [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://govori.tripod.com/novosadski_dogovor.htm.
7. Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1963) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.worldstatesmen.org/Yugoslavia_1963.doc.
8. The Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. – Belgrade: Dopisna Delavska Univerza, 1974. – 310 p.
9. Социополитическая и языковая ситуация в странах бывшей Югославии [Электронный ресурс] / К. Джорджевич // Межд. научно-практический (электронный) журнал „INTER-CULTUR@L-NET?”. – Режим доступа: http://vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v5/v5_ar04.htm.
10. Конституции государств Европы: В 3 т. Т.3 : / Под ред. Окунькова Л.А. – М.: НОРМА, 2001 . – 789 с.
11. Ustav Republike Hrvatske // Narodni novina. – 2001.– od 7 svibnja. – № 41.
12. Ustav Crne Gore. Proglašava Ustavotvorna Skupština Republike Crne Gore u 2007. godini, dana 19. oktobra [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.skupstina.me>.

13. Устав Републике Србије [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parlament.gov.rs/content/cir/akta/ustav/Ustav_Srbije_pdf.zip.
14. Попис на населението, домакинствата и становите во Република Македонија. – Скопје. – 2005. – 51с.
15. Ustav na Republika Makedonija. – Republika Makedonija, Skopje . – 1991. – 64 p.
16. Усикова Р.П. Балканскость современного македонского языка / Р.П. Усикова // В поисках „балканского” на Балканах. Балканские чтения – 5: Тезисы и матер. симпозиума. – Москва, 1999. – С. 56–58.

УДК 329.3:28 (5-15)

Гарник Л.П.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ІСЛАМ ТА ДЕМОКРАТИЧНІ ЦІННОСТІ У ДИСКУРСІ ТРАНСФОРМАЦІЙ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ В КРАЇНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Стаття висвітлює особливості сприйняття демократичних цінностей суспільством в контексті спроб модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу. Подано авторське бачення проблематики базових доміант дискурсу трансформацій політичних режимів у мусульманських країнах як чинників зміни конфігурації політичного поля.

Ключові слова: модернізація, демократичні цінності, ідеальна політична система, релігійний фактор, міжнародні відносини.

Гарник Л.П.

ИСЛАМ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В ДИСКУРСЕ ТРАНСФОРМАЦИЙ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

Статья раскрывает особенности восприятия демократических ценностей обществом в контексте попыток модернизации политических режимов в странах Ближнего Востока. Предлагается авторское видение проблематики базовых доминант дискурса трансформаций политических режимов в мусульманских странах как факторов изменения конфигурации политического поля.

Ключевые слова: модернизация, демократические ценности, идеальная политическая система, религиозный фактор, международные отношения.

Garnik L.

ISLAM AND DEMOCRATIC VALUES IN THE DISCOURSE OF POLITICAL REGIMES TRANSFORMATION IN THE COUNTRIES OF MIDDLE EAST

The article highlights the peculiarities of perception some democratic values by society in the context of attempts of modernization political regimes in the countries of Middle East. The author's point of view on agenda of the basic dominants of transformation political regimes discourse in Muslim countries as factors of changing the political field configuration is offered also.

Key words: modernization, democratic values, ideal political system, religious factor, international relations.

Середина ХХ ст. та початок ХХІ ст. ознаменувалися розгортанням політичної риторики навколо трансформацій політичних режимів у ряді близькосхідних країн, яка мала на меті суто практичну реалізацію ідей демократичного транзиту у цьому регіоні. У працях багатьох західних дослідників (Р. Даль, С. Хантінгтон, К. Шміттер, К. Джаггерс, Т. Гарр) концепція демократії інтерпретується, як бажана мета, безсуперечний статус або як метафорична альтернатива загрози авторитарних чи диктаторських практик.

Демократія все частіше асоціюється з символічним поєднанням концепцій свободи та незалежності, хоча за семіотичним забарвленням концепція свободи (*liberty*) наближається у дискурсі цієї риторики до значення керованої свободи (*ordered liberty*). Це створює деякі труднощі втіленню демократичних ідеалів на практиці та неоднорідний характер й незавершеність цих процесів у конституційному полі країн окресленого регіону, бо демократія за своєю сутністю є варіативною дефініцією, визначення якої має різні трактовки залежно від регіону та частини світу, де вона реалізується. У світлі сьогодення визначення демократії набуло певного політичного забарвлення та певних негативних асоціацій у більшості ісламських країн, переважно розташованих у регіоні Близького Сходу.

Так, Кондоліза Райс в інтерв'ю *Financial Times* (23 вересня 2002 р.) підкреслила, що демократизація в арабському світі, яку вони підтримують, відповідає державним інтересам США; Бахрейн, Катар та Йорданія мають деякі елементи реформації. Ахмад Махр, Міністр закордонних справ Єгипту прокоментував слова держсекретаря США таким чином: „Ми в арабському та ісламському світі знаємо свій шлях. Ми маємо своє власне волевиявлення та відстоюємо наші права. Саме тому ми не бачимо потреби у комусь, хто б давав нам уроки як керувати нашими країнами” (*Arabic daily Al-Hayat, September 25, 2002*) [1, с.37]. Проте арабський дослідник Саламех Нематт зазначає, що: „Дуже цікавим та безсуперечним постає той факт, що перші вільні та загальні вибори за всю історію арабської нації пройшли в Іраці за підтримки американських та в Палестині при посередництві ізраїльських окупантів” (*Arabic daily Al-Hayat, March 27, 2005*) [там само].

За визначенням політолога Моатаза А. Фаттаха, переважна більшість країн Близького Сходу є непропорційно автократичними. У 1975 р. більшість мусульманських країн складала 25% від загальної кількості недемократичних режимів у світі, а у 2005 р. цей показник досяг 55%. Та всупереч цій тенденції, на думку Альфреда Степана та Альфреда Лінца, деякі країни мусульманського світу можна віднести до групи країн з консолідованою демократією. Стівен М. Фіш вважає, що більшість мусульманських країн є більш авторитарними, ніж немусульманські суспільства за однакових зовнішньо- та внутрішньополітичних умов [1, с.37]. Більш песимістичні думку висловив Адріан Каратницький: „У той час, коли країни Латинської Америки, Африки, Західної і Центральної Європи та Південно-Східної Азії досягли значних висот у встановленні демократії та свободи протягом останніх 20 років, ісламській світ за цей час значно збільшив кількість репресивних політичних режимів” [2, с.100]. Формулюючи типологію незахідних політичних режимів Роберт Даль (у роботі „Демократія та її критики”), зазначив, що переважна більшість політичних режимів в ісламському світі може класифікуватися, як недемократична. В той час, як шість з цих режимів, визначених як нові демократії, ще не можуть бути зараховані до розвинених демократій. Дійсно, більшість авторитарних та напівавторитарних режимів у низці мусульманських країн поряд із поточними проектами з державотворення у Афганістані та Іраці, не припиняють нас дивувати тим, що Іслам є сумісним з демократичними цінностями. Перифразуючи цю тезу, поставимо питання:

- чому мусульмани не відчують нагальної потреби у демократії, коли очевидні факти свідчать про те, що така потреба існує в їхньому суспільстві?

- чи дійсно світогляд і ціннісні орієнтації мусульман стають на заваді процесу демократизації в ісламському світі? Якщо так, то чому? Якщо ні, то хто може виступити у ролі ймовірного соціального агента впровадження демократичних змін у суспільствах ісламського світу?

Зазначимо, що подібний дискурс проблематики демократичного транзиту на теренах країн Близького Сходу став впродовж останніх 70 років канвою для численних наукових досліджень, журналістських репортажів і розслідувань, а також родючим ґрунтом для розвитку багатогранної полеміки у політичних і провладних колах. Але всупереч чисельним сподіванням, журналістські матеріали лише стисло викладають зміст тої чи іншої події, ілюструючи її дрібною фактів й дат, коротким відеорядом або кількома фото з місця подій, та часто бувають політично заангажованими; а дослідницькі праці занадто переобтяжені історичними фактами та їх інтерпретаціями, що заважає скласти об’єктивну картину реальної ситуації демократизації в ісламському світі. Понад те, це позбавляє мусульман можливості висловити своє ставлення до тої чи іншої події. Тому дослідження проблеми демократичних цінностей у ісламському світі, проведене Моатазом А. Фаттахом, можна вважати інновацією, бо воно базується на толерантному ставленні до гендерного питання та врахуванні поглядів представників різноманітних політичних, расових, етнічних та релігійних спільнот, що проживають у 32 ісламських країнах та у діаспорі (США, Європа, Індія, Канада). Тому в рамках нашої статті ми частково використаємо здобутки його дослідження для визначення та ілюстрації деяких домінант дискурсу трансформації політичних режимів у країнах Близького Сходу, схематично представлених на рис. 1.

Дискурс трансформацій політичних режимів в країнах Близького Сходу

Рис 1. Домінанти дискурсу трансформацій політичних режимів в країнах Близького Сходу

Спочатку спробуємо розкрити соціально-історичні та релігійно-культурні особливості соціокультурної домінанти окресленого вище дискурсу. Історично так склалося, що більшість східних країн у різний час ступили на шлях колоніального (залежного, напівколоніального) переходу до капіталізму, тим чи іншим чином потрапивши під вплив Заходу. Так розпочався процес модернізації під зростаючим впливом Європи, що призвело до суперечливих зрушень у суспільній свідомості. Для найбільш далекоглядних правителів та частини інтелектуальної еліти східних суспільств була незаперечною військова, фінансово-економічна, політична слабкість регіону. Тож для протистояння

могутній Європі треба було засвоїти її знання та досвід, бо саме в освоєнні секретів військово-промислового та науково-технічного потенціалу Заходу, на їхню думку, вбачався єдиний шанс здобути перемогу над супротивником. Нові функції східних суспільств у системі світового господарства спричинили трансформацію соціально-економічних структур та прийняття нових правил гри в умовах ринкової економіки, що вимагали нового мислення та конструктивних рішень для специфічних проблем регіону.

Остання чверть XIX ст. позначилася національним пробудженням народів Сходу. У суспільній думці починають домінувати уявлення про необхідність модернізації, формуватися прагнення політичної свободи, загального добробуту та прогресу за європейським зразком, виникають національно-ліберальні течії, зароджується ідеологія національно-визвольного руху. Новий світогляд формується як реакція (позитивна чи негативна) на європейський виклик стабільності традиціоналістського мусульманського світу. Специфіка суспільного та релігійного світогляду формується шляхом взаємодії (зіткнень та компромісів) традиційного та сучасного: секулярної цивілізації Заходу та релігійно-культурного середовища народів Сходу.

До цього ж періоду можна віднести спроби модернізації релігії та східних філософсько-богословських учень. Пристосування релігійної доктрини до мінливих обставин, у тому ж числі й пошук її захисту від викликів сучасності, першочергово полягає у переосмисленні її догм, що безпосередньо регулюють відносини у соціальній сфері. При цьому релігія набуває тої форми, в якій її здатний сприйняти віруючий як член суспільства. Про це свідчить зміна деяких релігійних норм під впливом міжкультурного діалогу, які за межами ареалу виникнення релігії більш інтенсивно збагачувалися специфікою духовного субстрату та традиціями інших культур [3, с. 17-19]. У зв'язку з цим виникають нові ідейно-політичні течії та рухи, змінюється шкала культурних цінностей та норми поведінки, що є запорукою адекватної відповіді на зміну середовища. Так скорочується відстань соціокультурної дистанції між традиційним і сучасним суспільствами, але цей процес подекуди характеризується багатовекторністю та нерівномірністю, тому сучасний східний соціум являє собою своєрідний конгломерат традиційного, поміркованого та сучасного. Так, Моатаз Фаттах визначає три типи сприйняття представниками країн Близького Сходу питання співіснування Ісламу та демократії (таблиця 1).

Таблиця 1.

Напрями трактовки питання співіснування ісламу та демократії на Близькому Сході [4, с.26]

	Традиціоналісти	Модерністи	Секуляристи
Щось, щоб бути ісламським, повинне	бути повністю відповідним шаріату та визнано всіма улемами	не суперечити нормам шаріату	бути необхідним суспільству та не суперечити змісту священних текстів
„Мовчання” шаріату	неможливе	сприятливим для іджтіхаду	свідчить про невизначеність деяких норм шаріату
Безсуперечним авторитетом є	шаріат або фікх	шаріат	все підлягає скептичній оцінці з боку здорового глузду та соціальної доцільності
Порушення злагоди між улемами є	причиною розриву зв'язків та порушення єдності в уммі	небезпечним але можливим	необхідним для подолання та ліквідації єдності традиціоналістів
Культурний обмін та співпраця з немусульманами	людська новація та прояв ересі, відхід від догм віри	пошук консенсусу, прояв раціоналізму	набагато краще, ніж сліпе слідування архаїчним звичаям пращурів

Секти та нові релігійно-політичні рухи за своєю сутністю є	сприяючими насиллю або байдужості до всього	носіями ідей ісламської демократії	плюралістичними та підлягати контролю з боку держави.
Демократія є	анти-/неісламською	Ісламською/сумісною з Ісламом	необхідною для існування плюралізму ідей та поглядів, нетиповою для представників провладних кіл.

Згідно з визначенням М. Фаттаха, за виявом ставлення до співіснування Ісламу та демократії у суспільстві можна віднести учасників політичного процесу до однієї з трьох груп: традиціоналістів, модерністів або секуляристів. Представники кожної з цих груп часто розходяться у поглядах на питання, який з аспектів демократії можна вважати ісламським (предписаним чи прийнятим ісламським віровченням), неісламським (нетиповим для ісламу але таким, що не суперечить віровченню) та анти-/неісламським (суперечить ісламу та не може бути прийнятим).

Цікавим виявляється факт того, що більшість мусульман, віднесених до категорії традиціоналістів, на запитання про найкращий, на їхню думку, державний лад дали таку саму відповідь, як і помірковані модерністи, назвавши ідеальним ісламське правління, що засноване на правовому підґрунті часів становлення ісламської державності (своєрідний прообраз сучасної представницької демократії), який більшість дослідників вважає тотожними з сучасними демократичними цінностями. Та деякі з них, більш радикального спрямування, повністю заперечують наявність демократичних засад в Ісламі. Модерністи вважають демократичний лад повністю сумісним з базовими цінностями мусульман, бо сучасний ідеальний державний лад конструктивно відрізняється від общини Пророка Мухаммада, проте має ті ж самі цілі та спрямування на досягнення соціально-економічного добробуту своїх громадян. Такий державний лад отримав назву „ісламська демократія” („Islamic Democracy”). Секуляристи ж не обтяжують себе питанням, чи є сумісним їх ідеал державного ладу з ісламськими традиціями та віровченням. Але наголошують, що іслам, або будь-яка інша релігія у такому випадку повинна слугувати на користь виправдання будь-якого державного ладу. Проте дослідження М.А. Фаттаха виявило наявність у більшості країн мусульманського світу респондентів, що асоціюють себе з такими групами, як: традиціоналісти, модерністи, автократи та плюралісти, їх питома вага у тій чи іншій країні є своєрідним індикатором розвитку чи згортання процесу демократизації суспільства.

Таблиця 2.

Уявлення про ідеальну політичну систему респондентів з країн Близького Сходу

[4, с.108]

Країна	Всього, %	Обрали власну країну	Модерністи	Традиціоналісти	Автократи	Плюралісти
Ірак	0,18	0	0	0	11	0
Турція	0,42	12	18	1	5	22
Йорданія	0,71	11	5	2	21	10
Пакистан	1,28	8	1	4	18	4
Єгипет	1,62	3	2	1	19	6
Судан	1,63	15	5	12	9	3
Саудівська Аравія	1,65	14	1	14	1	0

Велика Британія	2,06	34	10	1	1	14
Індія	2,24	23	6	0	2	12
Франція	3,92	31	7	0	1	10
Афганістан	12,27	-	3	14	2	0
Іран	13,84	27	17	3	6	6
США (діаспора)	16,71	37	11	0	2	12
Респонденти з інших країн	40,56	-	14	48	2	1
Всього	100		100	100	100	100
Підтримують демократію	24,93		34	1	6	48

Таким чином, під впливом соціально-історичних процесів у соціумі Близького Сходу відбулося так зване заломлення світогляду, що спричинило появу нових ідейно-політичних течій та національно-визвольних рухів, лідери яких досить по-різному ставилися до ідей демократизації суспільства. Саме їх часто діаметрально протилежні погляди стають другою домінантою дискурсу трансформації політичних режимів у країнах Близького Сходу, сприяючи чи придушуючи спроби конструювання та реалізації національних демократичних проєктів. А значення деяких догм та коранічних дефініцій було переглянуто та перефразовано з метою легітимізації політичних експериментів. Так розпочинається доба виникнення та розквіту інноваційних політичних проєктів, дбайливо зрощених на родючому ґрунті Ісламу.

Важливо, що модерністи та плюралісти підтримують демократію з різних причин. Перші – тому що вона є сучасним втіленням традиційного принципу Ісламу – шури (суспільного обговорення), а другі – через те, що демократизація сприятиме досягненню їх ліберальних цілей. Світогляд респондентів, яких було ідентифіковано як модерністів та традиціоналістів, формується переважно під впливом наукових праць і публічних виступів політичних лідерів та представників інтелектуальної еліти, таких як: Імам Хомейні (Іран), Сайїд Кутб (Єгипет), Абу Бакар Башир (Індонезія), Сайїд Абул Алла Маудуді (Пакистан), Шейх Абдул Хамід Кішк (Єгипет), Ібн Бааз (Саудівська Аравія). Більшість поміркованих респондентів, які підтримують ідеї толерантності та гуманізму, вважають своїм взірцем ідеї викладенні у працях Мохамеда Аль-Газалі (Єгипет), Мохамеда Ікбала (Індія), Абдолкаріма Соруса (Іран), Рашида Ганнуши (Туніс), Мохамед Хатамі (Іран).

Тракування деяких релігійних догм та відголоски доісламської спадщини (соціально-політичний устрій спільноти, історично та географічно зумовлена система міжнародних зовнішньоекономічних зв'язків, звичаєве право і традиції проголошення миру або війни) стали канвою низки політичних інноваційних проєктів, творці яких по-різному розцінювали корисність демократизації суспільства. Рухуллах Хомейні, наприклад, зауважив: „...реальна загроза Ісламові не йде від шаха. Реальна загроза міститься у ідеї насадження у ісламських країнах західної системи демократії, яка є однією з форм проституції”. Хоча й закликав іранців до участі у вельми відповідальних виборах президента та членів парламенту, наголошуючи, що це – їхній обов'язок як вірян [5, с.24-25]. Провладні кола у Кувейті зайняли неоднозначну позицію, яку можна визначити як квазі-традиціоналістську та водночас квазі-модерністську, бо утворивши парламентську більшість внаслідок перемоги на виборах, приділили особливу увагу наданню виборчих прав жінкам. Базою для розробки подібного законопроекту стала дослівна трактовка ісламського віровчення та інтерпретація місцевих племінних звичаїв та

традицій. Кувейтський парламент насамкінець таки надав жінкам виборчі права, але лише під тиском вимог опозиційних сил.

Загальновідомо, що зародження нових ідейно-політичних течій та рухів на Сході відбувається переважно у стінах науково-освітніх центрів та вищих навчальних закладів, наприклад, таких як єгипетський Аль-Асхар, де формувався світогляд Сайїда Кутба, засновника руху „Брати-Мусульмани” або іранський місто-університет Кум, де зароджувалися ідеї Ісламської революції під впливом ідей суфізму та побудови ісламської республіки у Рухуллаха Хомейні та його послідовників. Настрої сучасної близькосхідної університетської молоді, як потенційного агента демократизації суспільства дослідили Абдаллах Аль-Джарра та Седрік Куллінгфорд, отримавши такі результати (див. рис.2).

Сприйняття концепції демократії молоддю у країнах Близького Сходу

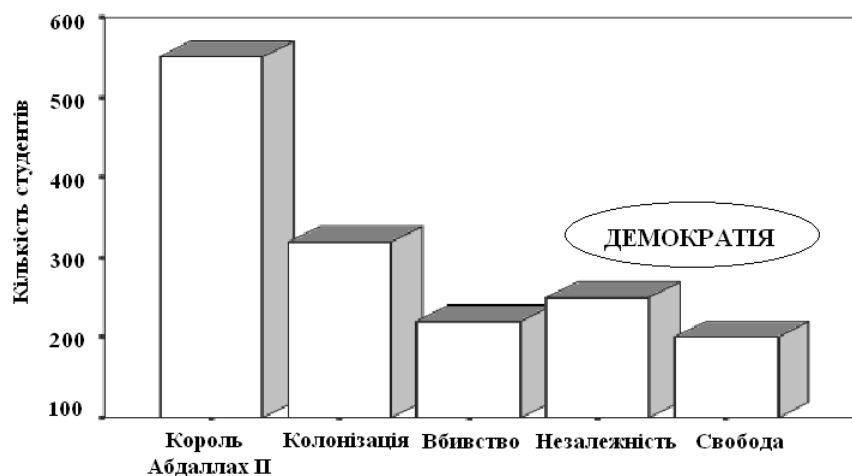

Рис.2. Сприйняття концепції демократії молоддю у країнах Близького Сходу.

Концепція демократії, за висловом С. Хантінгтона, спочатку засуджується та зустрічає подекуди опір з боку традиціоналістів, хоча є найкращим рішенням соціальних проблем у всьому світі [6, с.96]. Вона по-різному сприймається у кожній окремій країні ісламського світу. Переважна більшість прозахідних країн, таких як Туреччина, Йорданія та Марокко, вважають процес демократизації доцільним механізмом мобілізації людських ресурсів, створення умов для випереджувального економічного розвитку та гармонізації процесу інтеграції до світового співтовариства. Так, проведене Абдаллахом Аль-Джаррою та Седріком Куллінгфордом у Йорданії дослідження виявило наявність широкої пропаганди демократичних цінностей у системі вищої та середньої освіти. Керівництво Йорданії симпатизує Сполученим Штатам та має тісні зв'язки з Великою Британією, тому намагається популяризувати та залучити до процесу демократичних реформ молодь. Та на практиці демократія викликає досить різні асоціації, що пов'язано з наявністю та розгортанням у країні широкої антизахідної пропаганди активістами консервативно-фундаменталістських осередків („Брати-мусульмани” та послідовники неосалафітських течій).

У більшості опитаних студентів (575 осіб) демократія асоціюється з діяльністю Абдуллаха II, нинішнього очільника Хашимітського королівства, який розпочав демократизацію суспільства. В цілому ідея монархії є за змістом антиподом демократії, хоча подекуди саме з ініціативи голови держави зароджуються та розвиваються процеси демократизації (Марокко, Йорданія). Тому у більшості молодих йорданців демократія автоматично асоціюється з їх політичною системою, хоча 430 респондентів обрали категорії „свобода” та „незалежність”, які не асоціюються з королем та є більш цінними

для сучасного суспільства. Західні демократичні цінності попри їх активну пропаганду, на думку 317 студентів, тотожні з колонізацією. Найбільш негативно звучить порівняння демократії з вбивством (більш ніж 200 респондентів), що зазвичай стало рефлексією на події 2004 року в Іраку [7, с. 16 – 23].

Поряд із тенденціями Ісламського ренесансу та модернізації вирішальними чинниками, що формують політико-економічну домінуючу дискурсу трансформацій політичних режимів в країнах Близького Сходу залишаються проблема контролю над природними ресурсами (переважно поклади нафти, газу та рідкоземельних металів) та релігійно-духовними центрами (Мекка, Медина, Єрусалим тощо). Так, наприклад, лояльний США правлячий режим сунітського спрямування у Саудівській Аравії піддавався гострій критиці з боку шіїтського лідера Р. Хомейні, який звинувачував своїх опонентів у американізації Ісламу та відхиленні від традиційних мусульманських цінностей [5, с. 33].

Загострення протистояння Ірану та Саудівської Аравії у боротьбі за лідерство в Перській Затоці відбувалося не лише за рахунок давніх міжконфесійних протиріч між сунітами та шіїтами, але й за рахунок активних спроб США шляхом демократизації суспільства отримати бажаний контроль над запасами стратегічних ресурсів у цьому регіоні. Найбільшим страхом правителів країн Перської Затоки та Заходу залишається сьогодні факт, що ідея Ісламської революції в Ірані буде підхоплена іншими, що спричинить непередбачувані зміни конфігурації системи міжнародних економічних відносин [5, с.34]. Тому для стримування „небезпечного супротивника західних демократичних цінностей” у обличчі Ірану, прозахідні кола вдалися не тільки до економічних санкцій.

Четвертою домінуючою обраного дискурсу є система міжнародних відносин, яка є синергетичною за структурою та плюралістичною за своїми поглядами. І саме ця система є своєрідним буфером обміну між країнами демократичними ідеями, здобутками а також досвідом конструювання й втілення інноваційних проектів модернізації політичних режимів та демократизації суспільства [8, с.72]. Враховуючи неоднорідність та багатовекторність країн сучасного світу та інтенсивність їх інтеграції до системи світогосподарських зв'язків, можна стверджувати, що під впливом глобалізації йде поступова та безповоротна демократизація багатьох країн третього світу та Близького Сходу, у більшості з яких демократичні цінності вже оволоділи думками прошарку інтелектуальної еліти. Ймовірність розбудови демократичного суспільства та спектр демократичних сподівань можна окреслити таким чином (див. таблицю 3.)

Таблиця 3.

Спектр демократичних сподівань у мусульманських спільнотах [4, с.120]

	Відхилення демократичного суспільного ладу		Вияви підтримки демократії	Відкритість до демократичних змін		Інтернаціоналізація демократичних цінностей	
	Чітко сформована на позиція	Варіативна позиція		Чітко сформована на позиція	Варіативна позиція	Чітко сформована на позиція	Варіативна позиція
Країни	ОАЕ, Оман, Лівія	Саудівська Аравія, Ємен	Судан, Пакистан, Нігерія, Індонезія, Таджикистан	Катар, Бахрейн, Марокко, Туніс, Йорданія, Алжир	Гамбія, Ліван, Туркменістан, Кувейт, Сирія, Єгипет, Бангладеш	Туреччина, Малі, Сенегал, Індія, Албанія, США, ЄС	Іран, Малайзія
Підтримка демократичних норм	С/В	Н	Н/С	В	С/В	В	С/В
Підтримка демократичних інститутів	Н/С	Н	С	С/В	С/В	В	В
Демократизація	Н/С	Н	Н/С	С/В	С/В	В	В
Підтримка статусу кво	В	Н	Н/С	С/В	Н/С	В	Н/С
Еластичність демократичних потреб	В	В	В/С	С	С/Н	Н	Н
Ідеальна політична система	Д	не Д	Д	Д	Д	Д	Ісламська Д
Умовні скорочення: Н- низький рівень, С – середній рівень, В – високий рівень, Д - демократія							

Таким чином, ми бачимо, що процес глобалізації сприяє формуванню попиту на демократичні цінності серед майже всіх прошарків суспільства у переважній більшості країн мусульманського світу, які вже стали на шлях демократичних реформ. Деякі з них за тих чи інших обставин уповільнюють чи прискорюють ці процеси під впливом локальних технічних, теологічних, ідейно-політичних чинників та поступово змінюють архаїчні прояви традиціоналізму у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fish M. Steven. Islam and Authoritarianism” / Steven M. Fish // World Politics. – № 55:4. – 2002. – Р. 36–40.
2. Karatncky Adrian. The 2001 Freedom House Survey: Muslim Countries and Democracy Gap / Adrian Karatncky // Journal of Democracy. – № 1. – 2002. – Р. 99–112.
3. Левин З.И. Реформа в Исламе. Быть или не быть?: опыт сист. и социокультур. исслед. / З.И. Левин – М.: Ин-т востоковедения РАН: Крафт+, 2005. – 240 с.
4. Fattah A. Moataz. Democratic Values in the Mualim World / Moataz A. Fattah. – London: Lynne Rienner Publishers, 2006. – 210 p.
5. Еспозіто Дж. Ісламська загроза. Міф чи реальність? / Дж. Еспозіто; [пер. І. Саповського]. – Львів: Кальварія, 2004. – 336 с.
6. Huntingdon S. The Clash of Civilisations and the Remaking of the World Order / S. Huntingdon. – New York: Simon and Schuster, 1996. – Р. 89–114.

7. Al-Jarrah A. The Concept of Democracy: Muslim Views. Analysis / A. Al-Jarrah, C. Cullingford // Politics: VOL 27(1). – 2007. – P.16–23.
8. Thomas M. Scott. The Struggle for the Soul of the Twenty-First Century. The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations / Scott M. Thomas, Desmond Tutu. – NY: PALGRAVE MCMILLAN, 2009. – 300 p.

УДК 332.135 (5-15)

Краснопьорова Л.Д.
Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: РЕТРОСПЕКТИВА І ПЕРСПЕКТИВА

У статті аналізується досвід інтеграційної співпраці держав Близького Сходу з кінця 1970-х рр. по теперішній час та її реальний стан. Значна увага приділяється дослідженню проблемам і умовам інтеграції країн Близького Сходу в єдине субрегіональне утворення. Доведено, що підвищення рівня регіональної інтерактивності дозволило б стати Близькому Сходу полюсом на карті міжнародних відносин.

Ключові слова: регіональна інтеграція, глобалізація, близькосхідне ядро.

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ: РЕТРОСПЕКТИВА И ПЕРСПЕКТИВА

Краснопёрова Л.Д.

В статье анализируется опыт интеграционных сотрудничества государств Ближнего Востока с конца 1970-х гг. по настоящее время и его реальное состояние. Значительное внимание уделяется исследованию проблем и условиям интеграции стран Ближнего Востока в единое субрегиональное образование. Доказано, что повышение уровня региональной интерактивности позволило бы стать Ближнему Востоку полюсом на карте международных отношений.

Ключевые слова: региональная интеграция, глобализация, ближневосточное ядро.

REGIONAL INTEGRATION ON MIDDLE EAST: RETROSPECTIVE VIEW AND PROSPECT

Krasnoporova L.

The article deals with a process of integrational collaboration of the Middle East's states from the end of 1970th for a present tense and its real state. Considerable attention is spared research problems and terms of integration of countries Middle East in single subregional union. It is well-proven that the increase of level of regional interactiveness would allow to become Middler East by a pole on the map of international relations.

Key words: regional integration , globalization, Middle-Eastern kernel.

Актуальність дослідження інтеграції арабських країн зумовлена теперішнім станом міжнародних відносин і тенденціями еволюції світового господарства, головною ознакою

яких є економічна інтеграція, що охоплює практично усі регіони світу. Метою дослідження є аналіз сучасного ступеня регіональної інтеграції в даному регіоні. Завданням статті є виявлення перспектив ймовірного подальшого інтегрування країн Близького Сходу та визначення основ цього процесу.

Значний вклад у дослідження інтеграційних процесів країн Близького Сходу внесли Руденко Л.Н., Соловійова З.А., Мелкумян Е.С., Ісаєв В.А., Халідей Ф., Епштейн А.Д., Мирський Г.І., Сатановський С.А. Серед українських дослідників можна виділити Шведа В.О., Коппель О.А., Білана В., Кочубей Ю.М. Водночас слід зазначити, що динаміка розвитку інтеграційного процесу на Близькому Сході у тому числі його геополітична складова розглядалися дещо фрагментарно. Проблеми аналізу російської і американської політики в регіоні досліджувалися без проведення порівняльного аналізу, без урахування чинника ескалації міжнародного тероризму. З урахуванням зростання стратегічного значення регіону, подібний напрям наукових досліджень є дуже актуальним.

Складність розуміння геополітичних процесів на Близькому Сході зумовлена тим, що на цей регіон мають великий вплив США, країни Європейського Союзу, Росія та Китай. Це підтверджується також тим, що термін „Близький Схід“ завжди був європоцентричний і не враховував власне внутрішні регіональні процеси. Головним критерієм тлумачення термінів „Близький Схід” та „Середній Схід” протягом минулого століття були стратегічні інтереси великих держав – Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, та Радянського Союзу. „Близький Схід” або „Середній Схід” варто сприймати не тільки як об’єктивно існуючий політико-географічний регіон, але і як інтелектуальну конструкцію, яка інколи за певних обставин означає простір на стику Європи, Азії та Африки, де реалізується політика позарегіональної держави [1]. Реальна геополітична карта регіону швидше є складним орнаментом з взаємопересічних просторів різного рівня і характеру: історико-географічних, темпоральних, економічних, військово-стратегічних, етнокультурних, конфесійних, ментальних, „просторів ідентичності” та ін.

У середині ХХ століття арабськими державами, що отримали незалежність, рухало бажання відігравати вагомий роль в міжнародних відносинах, стати полюсом сили не лише серед країн, що розвиваються, але і в цілому на світовій арені. Воно оформилося в юніоністських прагненнях деяких арабських лідерів, що знайшли своє відбиття в ідеї панарабізму. Створення в березні 1945 р. Ліги арабських держав (ЛАД), найбільшої міжарабської організації, лише позначило загальні цілі арабського співтовариства. Регіональне економічне співробітництво із самого початку було одним із чинників утворення Ліги арабських держав і однією з її найважливіших цілей. У статті другої Хартії ЛАД вказувалося, що співпраця між державами-членами повинна здійснюватися по таких напрямках: економічні і фінансові питання, включаючи торговельні стосунки, митні, валютні проблеми, а також область сільського господарства і промисловості. [2, с. 404].

У різні роки Єгипет, Сирія, Лівія, Судан, Туніс намагалися об’єднатися на багатосторонній або двосторонній основі. У 1981 р. шість монархій Аравійського півострова – Саудівська Аравія, Об’єднані Арабські Емірати, Кувейт, Оман, Катар і Бахрейн – об’єдналися в Раду співпраці арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ). РСАДПЗ була створена для досягнення інтеграції в економічній, політичній і військовій областях, а також для забезпечення регіональної безпеки країн, що спільними зусиллями увійшли до неї. Керівники держав РСАДПЗ підкреслювали, що їх організація є одним з елементів загальноарабської геополітичної структури. У свою чергу, розвиток інтеграції у рамках Ради співпраці повинен стати, як відзначалося ними, природним етапом на шляху до досягнення арабської єдності [3, с. 5-6].

Нарівні з моделлю спільного арабського ринку, запропонованої керівництвом ЛАД, нині в регіоні існує і інша модель арабської інтеграції – створення субрегіональних інтеграційних угруповань. Серед них можна виділити Магрибську економічну спільноту (1964 р.) у складі Алжиру, Мавританії, Марокко, Тунісу, Лівії; Союз Арабського Магрибу, до складу якого увійшли Алжир, Марокко, Туніс, Лівія, Мавританія (1989 р.); Рада Арабської Співпраці (РАС) при членстві Єгипту, Іраку, Йорданії і Йемену (1989 р.); Об'єднана Арабська Республіка (ОАР) – союзна держава у складі Єгипту і Сирії (1958 р.). Ще одне субрегіональне угруповання – Рада арабської співпраці, організована в 1987 р., до якої увійшли Єгипет, Ірак, Йорданія і ОАР. Були й інші спроби об'єднання арабських країн. Зокрема, ідея створення Федерації Арабських Республік (ФАР) у складі Лівії, Єгипту і Судану, основні положення якої були викладені в Бенгазійській декларації від 17 квітня 1971 р. Інший план – злиття Лівії і Тунісу в 1974 р. в Арабську Ісламську Республіку (ЛЕПЕХА). Проте, незважаючи на підтримку з боку населення юніоністських спрямувань урядів цих країн, ці проекти залишилися на папері [4].

На початок 70-х років в арабському світі вже існувала досить розвинена система міжурядових організацій при Лізі арабських держав. Передусім до неї входила Рада арабської економічної єдності (1964 р.), Арабська соціально-економічна рада, Арабська організація праці (1965 р.), Арабська організація супутникового зв'язку (1976 р.). Також в основному в 60-і роки в арабському регіоні були створені різні галузеві організації, також покликані сприяти розвитку економічного співробітництва між окремими державами. Так, в 1966 р. на першій арабській конференції з промислового розвитку було прийнято рішення про створення Центру арабського промислового розвитку. Його членами стали Алжир, Єгипет, Ірак, ЙАР, Катар, Ліван, Лівія, НДРЙ, Сирія і Судан. У 1978 р. Центр був перейменований в Арабську організацію промислового розвитку, а у 1992 р. об'єднаний з Арабською організацією по стандартизації і метрології і Арабською організацією мінеральних ресурсів, дістав нову назву – Арабська організація розвитку оброблювальної і добувної промисловості. У теперішній час в неї входять 21 держава – члени ЛАД [5].

На формування регіональних інтеграційних угруповань, окрім демонстраційного ефекту, впливали й об'єктивні причини. По-перше, схожі природно-кліматичні умови і близькість потреб, схожість вирішуваних проблем і завдань, що стоять перед сусідніми державами, територіальна близькість, що визначає незначність транспортних витрат. По-друге, виникла в процесі економічного розвитку взаємодоповнювана система національних економік, особливо при переході до внутрішньогалузевого розподілу праці, що також посилювала інтеграційні імпульси. По-третє, нерівномірність формування світових економічних потенціалів в тій або іншій формі підштовхувала окремі групи країн до об'єднання. До цього слід додати, що країни, що розвиваються, створюють регіональні угруповання, щоб зміцнити свої позиції на багатосторонніх і двосторонніх переговорах у рамках СОТ, ЄС, МВФ, Всесвітнього банку і так далі. Важливо відмітити, що при відносно слабкій інтегрованості ринків товарів і капіталів арабських країн головним двигуном регіональної економічної інтеграції в останній п'ятнадцятирічний період став досить інтенсивний рух робочої сили між державами регіону.

На нашу думку, у створенні концепції реформування країн регіону та стимулюванні процесів міжарабської інтеграції було б доцільно звернутися до досвіду Євросоюзу. Оскільки головною метою арабських країн є регіональна інтеграція, яка у майбутньому повинна призвести до економічного, а згодом і політичного об'єднання, то для досягнення цього необхідно модернізувати економічну та політичну системи, а також зміцнити відчуття єдності та солідарності серед громадян. У цьому контексті, прикладом є

неабиякий досвід Євросоюзу, який перетворився на своєрідне міждержавне об'єднання, світову державу. У зв'язку з тим, що дана тематика поки що мало опрацьована в Україні, було застосоване експертне опитування таких провідних іноземних фахівців з Близького Сходу: Олександра Сотніченко, Віталія Трофимова-Трофимова, Сергія Кортунова, Максима Братерського, Олександра Князева. На підставі їх відповідей можна зробити висновок, що на збереження конфліктної ситуації на Близькому Сході впливають такі чинники: по-перше, стійкість стереотипів конфліктного мислення і „образу ворога” в суспільній свідомості; по-друге, все ще характерна для регіону в цілому інерція застосування сили, за допомогою якої, начебто можна швидко і радикально вирішити ті або інші проблеми; по-третє, діяльність терористичних організацій що фактично використовують вищезгадані тенденції у своїх політичних інтересах, а також використання самих цих організацій у своїх інтересах окремими державами, через різні обставини тих, що виявилися нездатними забезпечити собі бажаний статус в регіоні і що намагаються у такий спосіб компенсувати це положення. Чинник нафти, який дуже часто називається одним із перших, що впливає на події в регіоні і мало не є головною причиною усіх регіональних конфліктів, насправді не грав визначальної ролі практично ні в одному з них (за виключенням, хіба що, спроби анексії Кувейту Іраком в 1990 р.) і, в усякому разі, ніколи не був єдиним. Набагато більш значущу роль в регіональних конфліктах грав і продовжує відігравати суб'єктивний „людський” фактор: відмінності в історичній пам'яті і інтерпретації історії, національна і релігійна ідентичність, сприйняття регіональними суб'єктами один одного (перцепція і місперцепція) [6, с. 241].

Розглядаючи це питання варто звернутися до роботи С. Хантингтона „Зіткнення цивілізацій”. На його думку, відсутність ісламської стрижневої держави – основна причина внутрішніх і зовнішніх конфліктів, що тривають, властивих ісламу. Усвідомлення без згуртованості – ось джерело слабкості ісламу і джерело, від якого виходить загроза іншим країнам. Ісламська стержнева держава, на його думку, повинна мати економічні ресурси, військову потужність, організаторські здібності, а також ісламську ідентичність і відданість, щоб стати політичним і релігійним лідером умм. Претендентами на цей пост він бачить шість держав: Індонезію, Єгипет, Саудівську Аравію, Пакистан, Іран, Туреччину [7, с. 520].

Важливе значення має арабо-ізраїльський конфлікт, який відіграватиме дуже велику роль у регіональних справах, тому будь-яка зміна в його нинішньому стані може істотно змінити всю обстановку на Близькому Сході. Ці зміни можуть бути двох типів:

а) розв'язання нової війни між Ізраїлем й однією чи кількома арабськими країнами (Сирія, Ліван, Йорданія, Єгипет). Війна посилить антиамериканські настрої в арабському світі й ускладнить процес палестино-ізраїльського врегулювання. Я вважаю, що факторами, що можуть зробити ірано-ізраїльську війну неминучою до кінця 2010 року, є: готовність обох урядів відстоювати національні інтереси своїх країн в спорах з діючою адміністрацією США, в т.ч. з питання національних ядерних програм.

б) на даний час досягнення врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту, яке б задовольнило однаковою мірою як палестинців, так і ізраїльтян, видається нереальною справою. Найбільше, на що можна розраховувати, – це досягнення „холодного миру”, тобто практично збереження статус-кво.

Уся історія близькосхідного ядра, в т.ч. його середземноморського центру свідчить про те, що будь-які спроби „побудувати” його геополітичну структуру за дуалістичною схемою: Ізраїль – араби (євреї - араби); мусульмани - немусульмани; Схід - Захід (як в сучасному, цивілізаційному, тлумаченні, так і в політико-ідеологічному тлумаченні епохи „холодної війни” – продемонстрували свої тупиковість і навіть певну протиприродність стосовно цього регіону [8, с. 153].

У 1993 р. Ш. Пересом була запропонована концепція „Нового Близького Сходу”, згідно з якою єдиним шляхом забезпечення надійної безпеки регіону є створення дієвої регіональної організації, що забезпечить і економічне співробітництво. Ключовими завданнями такої організації, при створенні якої необхідно максимально використовувати європейський досвід, на думку Переса, повинні стати: 1) роззброєння (одночасно як інструмент забезпечення безпеки, так і засіб перемикання фінансових потоків з військового напрямку на цивільний); 2) розвиток сучасного високотехнологічного сільського господарства у поєднанні з вирішенням проблеми водних ресурсів – також за допомогою застосування сучасних технологій; 3) створення сучасної транспортної і комунікаційної інфраструктури, що об’єднує усі країни регіону; 4) розвиток туризму [9].

Автор статті пропонує програму співпраці можна порівняти з триярусною пірамідою. Перший ярус включає двосторонні або багатосторонні державні програми. Другий ярус (чи етап) передбачає створення міжнародних консорціумів для здійснення проектів, що вимагають значних капіталовкладень. Третій етап - проведення політики регіонального співтовариства з поступовим розвитком офіційних інститутів.

Можна дійти висновку, що Арабська єдність не є якоюсь фантастичною ідеєю. Вона є питанням ідентичності, яка корениться в мові та історії двох найбільш важливих складових націй. Для посилення ролі Близькосхідного регіону в системі міжнародних відносин потрібне формування нової геополітичної структури, що є регіональним співтовариством з відкритими межами, у рамках якого, проте, збережуть свій суверенітет усі існуючі держави, а також буде успішно завершено формування палестинської держави як повноправного і відповідального члена регіонального співтовариства. Згодом держави регіону можуть (за наявності відповідної зацікавленості і політичної волі) формувати нові об’єднання конфедеративного або навіть федерального типу. Формування такої регіональної структури відповідає об’єктивним потребам регіональної економіки і регіонального соціуму, а також загальносвітовим тенденціям. Тому його реалізацію можна вважати питанням часу, хоча цей час може бути досить тривалим і, можливо, зажадає приходу нового покоління політичних лідерів. Проте певні кроки в цьому напрямі вже були зроблені і нині потребують закріплення й подальшого розвитку.

Рішення складних проблем, пов’язаних із завданням формування єдиного економічного простору ставить арабський світ з усією гостротою і очевидністю перед необхідністю подолання роз’єднаності, політичних і економічних протиріч, усунення технічних і адміністративних бар’єрів на шляху розвитку регіональної інтеграції. Поява таких субрегіональних політико-економічних угруповань, як Ліга арабських держав, Рада співпраці арабських держав персидської затоки, Об’єднана арабська республіка, Федерація арабських республік і т.д. свідчить про переміщення доцентрових тенденцій на Арабському Сході на субрегіональний рівень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мирский Г.И. Большой Ближний Восток – самый конфликтный регион мира / Г.И. Мирский // Журнал „Безопасность Евразии”. – М.: Изд-во Некоммерческая организация Фонд поддержки исследования проблем „Безопасность Евразии”, 2007. – № 2. – С. 403–417.
2. Руденко Л.Н. Лига арабских государств и интеграционные процессы в арабском мире / Л.Н. Руденко, З.А. Соловьева // Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – М.: Институт востоковедения РАН, 2007. – С. 4–119.
3. Мелкумян Е.С. ССАГПЗ в глобальных и региональных процессах / Е.С. Мелкумян // Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – С. 5–197.

4. Аль-Бухари М. Королевство Саудовская Аравия. История и достижения / М. Аль-Бухари. – Ташкент, 2001. – 255 с.
5. Ткаченко А.А. Арабский восток и новый мировой порядок после падения режима С.Хуссейна / А.А. Ткаченко // Институт Ближнего Востока. – М.: Институт востоковедения РАН, 2002. – С.381–410.
6. Эпштейн А.Д. Израиль в эпоху „пост-сионизма”: наука, идеология и политика / А.Д. Эпштейн. – М.: Москва, 2006. – 348 с.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
8. Константинов А.К. Ближний Восток и современность / А.К. Константинов. – М., 2003. – 398 с.
9. Перес Ш. Новый Ближний Восток / Ш. Перес. – М.: Прогресс, 1994. – 240 с.

УДК 325.8:323.2 (624.4)

Шуляк С. В.
Академія митної служби України

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ПІВДЕННОГО СУДАНУ: ІНТЕРЕСИ ТА ПОЗИЦІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ ГРАВЦІВ

У статті розглядається регіональний аспект проблеми Південного Судану напередодні референдуму про його самовизначення. Аналізується політика найбільш зацікавлених у цьому питанні держав регіону, таких як Єгипет, Лівія, Кенія, Уганда, Ефіопія, Еритрея. Автор намагається визначити їхні життєво важливі інтереси та прояснити позиції стосовно вірогідного проголошення Південним Суданом незалежності.

Ключові слова: Південний Судан, незалежність, етнополітичний конфлікт, інтернаціоналізація конфлікту, Єгипет, Лівія, Кенія, Уганда, Ефіопія, Еритрея.

НЕЗАВИСИМОСТЬ ЮЖНОГО СУДАНА: ИНТЕРЕСЫ И ПОЗИЦИИ РЕГИОНАЛЬНЫХ ИГРОКОВ

В статье рассматривается региональный аспект проблемы Южного Судана накануне референдума о его самоопределении. Анализируется политика наиболее заинтересованных в этом вопросе государств региона, таких как Египет, Ливия, Кения, Уганда, Эфиопия, Эритрея. Автор пытается определить их жизненно важные интересы и прояснить позиции относительно вероятного провозглашения Южным Суданом независимости.

Ключевые слова: Южный Судан, независимость, этнополитический конфликт, интернационализация конфликта, Египет, Ливия, Кения, Уганда, Эфиопия, Эритрея.

Shulyak S.

SOUTHERN SUDAN INDEPENDENCE: REGIONAL PLAYERS' INTERESTS AND ATTITUDES

This article deals with the regional aspect of Southern Sudan problem on the eve of referendum about its self-determination. The policy of the most interested states in this region such as Egypt, Libya, Kenya, Uganda, Ethiopia, Eritrea is analyzed. The author tries to determine their vital interests and clarify their attitudes toward probable proclaiming independence by Southern Sudan.

Key words: *Southern Sudan, independence, ethno-political conflict, conflict internationalization, Egypt, Libya, Kenya, Uganda, Ethiopia, Eritrea.*

Конфлікт у Південному Судані – один з найбільш тривалих етнополітичних конфліктів у Африці, що призвів до двох кривавих громадянських воєн (1955 – 1972 рр., 1983 – 2005 рр.). Підписання, у січні 2005 р., центральним урядом Судану та Суданським народно-визвольним рухом (СНВР) Всеохоплюючої мирної угоди (ВМУ), яка закріпила за Півднем право на самовизначення, поклало край збройній фазі конфлікту. Референдум щодо майбутнього південних штатів має бути проведений у 2011 р., і враховуючи настрої політичної еліти та населення Півдня, більшість експертів очікує, що результатом, скоріше за все, стане проголошення незалежності. Утворення нової держави, незалежно від того станеться це мирним шляхом, чи спричинить відновлення збройного протистояння (а такий варіант розвитку подій не виключається, адже залишаються неврегульованими багато принципових питань у відносинах між Півднем і Північчю), безпосередньо зачіпає життєві інтереси деяких регіональних і світових гравців, які, безумовно будуть намагатися вплинути на ситуацію.

Враховуючи високий ступінь інтернаціоналізації південносуданського конфлікту, залучення до нього, у різних формах, як сусідніх із Суданом країн, так і зацікавлених у його ресурсах потужних світових акторів, об'єктивно змушує дослідників приділяти значну увагу впливу зовнішніх гравців. Багато експертів схильні розглядати ситуацію на півдні Судану крізь призму загострення боротьби провідних економік світу за доступ до дефіцитних енергетичних ресурсів. Передусім, це стосується США та Китаю, яких розглядають як провідних зовнішніх гравців. Цей аспект конфлікту розглядають у своїх працях Д. Лардж [1], Жао Хонг [2], П. Верней [3], Дж. Світцер [4], І. Зіада [5], Л. Петі [6]¹.

Дещо в затінку залишається питання про позиції провідних регіональних акторів. Враховуючи той факт, що суміжні з Суданом країни, зокрема Єгипет, Лівія, Кенія, Уганда, Ефіопія, Еритрея вже достатньо давно, у тій чи іншій формі втягнуті до південносуданського конфлікту, це не можна вважати виправданим. Безумовно, не можна сказати, що регіональний аспект проблеми Південного Судану повністю залишився поза увагою дослідників. У різному ступені його торкалися Е. Граверт [8], К. Адар [9], П. Мамед-заде [10], Е. Панфіленко [11], Н. Тихомиров [12]. Звичайно, їхні дослідження не є вичерпними, з одного боку, через те, що у центрі уваги авторів знаходяться дещо інші питання, а з іншого – через те, що обставини, які впливають на формування політики держав регіону стосовно конфлікту у Південному Судану, з часом змінюються, а тому, вимагають постійної уваги та аналізу. Певною мірою це завдання вирішують аналітичні матеріали різноманітних дослідницьких організацій, таких як International Crisis Group (ICG), одна з останніх доповідей якої була присвячена саме регіональному виміру незалежності Південного Судану [13].

¹ Авторський аналіз цього аспекту проблеми див. [7].

Мета даної статті – визначити життєво важливі інтереси провідних регіональних гравців – Єгипту, Лівії, Кенії, Уганди, Ефіопії, Еритреї у Південному Судані та прояснити їхні позиції стосовно вірогідного проголошення його незалежності.

Перед тим як перейти до безпосереднього аналізу позицій зазначених країн розглянемо історію розвитку цього конфлікту, який має глибоке історичне коріння. На півночі та у центрі країни, внаслідок арабської експансії з Єгипту, що почалася у VII ст., поширилися арабська мова та арабсько-мусульманська культура. На півдні, який відділений від решти країни географічними кордонами (гори та тропічні болота), мешкають негроїдні племена (дінка, нуер, шиллук та інші), що сповідують анімізм і християнство та використовують у спілкуванні близько 70 мов. Історично між Півднем і Північчю склалися достатньо неприязні стосунки. Тривалий час мусульмани з Півночі намагалися поширити іслам на Півдні і розглядали його чорношкіре населення як об’єкт работоргівлі. Спільне англо-єгипетське управління Суданом (кондомініум) у першій половині XX ст. лише закріпило цей розкол. Британська адміністрація для зміцнення своєї влади заохочувала етнічний і політичний сепаратизм Півдня. До 1946 р. вона управляла ним як окремим регіоном і навіть мала наміри приєднати до більш близької йому Британської Східної Африки (майбутні Кенія, Уганда, Танзанія та Занзібар).

На час проголошення незалежності у січні 1956 р. Судан фактично був штучним утворенням, поєднанням двох автономних регіонів: економічно відносно розвинутої арабсько-мусульманської півночі та нерозвинутого християнсько-анімістичного „чорного” Півдня. Центральний уряд у Хартумі, ключові позиції в якому зайняли мусульмани, відмовився виконати обіцянки щодо створення федеративної держави, що призвело у серпні 1955 р. до повстання у військових частинах на Півдні. Це стало початком так званої Першої суданської громадянської війни (1955 – 1972 рр.). У 1963 р. повстанці утворили організацію „Анья-Нья” („Жало змії”), що очолила збройну боротьбу з центральним урядом. Вони отримали підтримку від деяких сусідніх країн та Ізраїлю. Їм вдалося встановити контроль над більшою частиною південних провінцій і змусити центральний уряд піти на переговори. Підписання в 1972 р. Аддіс-Абебської угоди призвело до припинення громадянської війни та надання Півдню внутрішньої автономії.

Збройний конфлікт відновився у 1983 р. і отримав назву Другої суданської громадянської війни (1983 – 2005 рр.). За своїми гуманітарними наслідками вона стала одним з найбільш трагічних збройних конфліктів другої половини XX ст., який забрав життя близько 2 млн. осіб, а ще 4 млн. стали біженцями [14, с. 303]. Головною причиною нової війни стала політика „арабізації” та „ісламізації” країни, яку ініціював тодішній президент Дж. Німейрі. Крім того, до етно-релігійних протиріч додалися економічні – після початку, у 1980-х рр., видобутку нафти на Півдні, конфлікт став ще й боротьбою за контроль над нафтовими ресурсами регіону. Головними супротивниками центрального уряду стала Суданська народно-визвольна армія (СНВА), на чолі з Дж. Гарангом, та її політичне крило – Суданський народно-визвольний рух (СНВР). Специфікою цього етапу збройного протистояння стало те, що до нього додалися антиурядові виступи в інших регіонах країни, гострі міжплеменні сутички та боротьба фракцій на Півдні, а також двосторонні конфлікти Судану з деякими сусідніми країнами.

Бойові дії відбувалися з перемінним успіхом. Відчувши безперспективність силових спроб вирішити конфлікт, а також під тиском світової спільноти, передусім США та низки європейських і африканських країн, передусім членів Міжурядової організації з розвитку (IGAD), уряд і повстанці розпочали у 2002 р. переговорний процес. У січні 2005 р. між урядом і СНВР було підписано Всеохоплюючу мирну угоду, яка, зокрема, передбачала надання південним штатам широкої автономії, інтеграцію СНВР до політичного життя країни, розподіл влади та прибутків від продажу нафти, а головне – визнала за Півднем

право на самовизначення (було передбачено проведення референдуму щодо майбутнього південних штатів) [15, р. 8].

Фактично від самого початку конфлікту він характеризувався високим ступенем інтернаціоналізації. Конфліктуючі сторони отримували підтримку від регіональних і світових держав. Так, Єгипет і Лівія, як члени Ліги арабських держав надавали військову та фінансову підтримку центральному уряду Судану. Вони є послідовними прихильниками збереження цілісності країни. У свою чергу повстанці отримували підтримку від таких держав як Кенія, Уганда, Ефіопія, Чад, Заір (зараз Демократична Республіка Конго). Ці країни надавали притулок біженцям і дозволили створити на своїх територіях центри підготовки південносуданських партизан¹. Через них вони отримували і зброю. Такий розподіл симпатій дозволив К. Адару говорити про протистояння у Південному Судані як про „форму протистояння між панарабізмом і панафриканізмом” [9, р. 46]. Ці країни були також занепокоєні загрозою поширення ісламського фундаменталізму на центр якого Судан перетворився у 1990-ті рр., під час перебування при владі Національного ісламського фронту (НІФ), який підтримував ісламістські рухи у сусідніх країнах. Навіть єгипетський уряд, який мав проблеми з власними ісламістами, змінив свою позицію на обережну підтримку повстанців². Нарешті, слід враховувати, що практично кожна країна регіону має власні повстанські рухи які отримують підтримку з-за кордону (у тому числі і з боку Судану). Підтримка таких рухів у сусідніх країнах фактично є *modus operandi* у регіоні.

Світові держави також були втягнуті до цього протистояння. На різних його етапах центральний уряд отримував допомогу від СРСР та Китаю. Позиція США щодо проблеми Південного Судану є більш складною і з часом змінювалася, залежно від їх стратегічних інтересів у регіоні та стосунків із режимом у Хартумі. У 1990-х, стурбовані політикою суданського уряду з розповсюдження ісламського фундаменталізму, його тісною співпрацею з Іраном, вони занесли Судан до списку країн, що підтримують тероризм і почали надавати допомогу його опонентам. Так, у 1996 р. Еритрея, Ефіопія та Уганда отримали від США для південносуданських повстанців зброю вартістю 20 млн. дол. [9, р. 47–48]. Лише після того як президент Омар аль-Башир відмовився від союзу з ісламістами та усунув їх від влади, стосунки почали поліпшуватися.

Слід зазначити, що вплив зовнішніх гравців на перебіг конфлікту не вичерпується лише підтримкою або протидією його учасникам. Вони неодноразово висували мирні ініціативи та виступали у якості посередників. Достатньо згадати, що припинення збройного протистояння та укладання, у 2005 р., ВМУ стало результатом миротворчих зусиль країн – членів IGAD (Кенія, Уганда, Ефіопія, Еритрея) за підтримки групи держав, що входять до Форуму партнерів IGAD (США, Великої Британії, Канади, Італії, Нідерландів, Норвегії).

Визначивши „історичний спадок” з яким держави регіону формують свою політику стосовно Південного Судану, спробуємо проаналізувати позиції окремих країн щодо його можливої незалежності.

Кенія традиційно підтримувала СНВА і надавала їй вагому дипломатичну, логістичну та гуманітарну допомогу. Проте, робила вона це більш обережно та виважено ніж інші країни, що дозволило, незважаючи на її явні симпатії до Півдня, та відданість ідеї про його самовизначення, підтримувати більш менш нормальні стосунки із центральним урядом Судану. У якості голови підкомітету IGAD із Судану, вона відіграла ключову роль у досягненні миру та підписанні ВМУ.

¹ Військовою підготовкою повстанців з „Анья-Нья” опікувалися ізраїльські спеціалісти [9, р. 46]. Ізраїль розглядав Судан як одного із супротивників у арабсько-ізраїльському протистоянні.

² Стосунки між Суданом та Єгиптом вкрай загострилися у червні 1995 р., після інспірованого суданцями замаху на президента Єгипту Х. Мубарака.

Після укладання ВМУ Кенія налагодила тісну співпрацю з урядом Південного Судану у різноманітних сферах. У липні 2006 р. між ними було підписано угоду про технічне, економічне та культурне співробітництво. Кенія виділила декілька мільйонів доларів на відбудову інфраструктури Південного Судану та підготовку державних службовців, а кенійські військові інструктори тренують бійців СНВА і займаються її реорганізацією у регулярні збройні сили. Є данні про постачання Кенією зброї до Південного Судану, проте офіційно вона це заперечує [16; 13, р. 2–3].

Кенія розраховує також реалізувати декілька амбіційних економічних проектів, пов'язаних із Південним Суданом: будівництво нового морського порту в Ламу, на кенійському узбережжі Індійського океану; будівництво мережі залізниць і автомобільних шляхів, що мають з'єднати Джубу (столиця Південного Судану) з Кенією, Угандою та Ефіопією. Обговорюється питання про будівництво нафтопроводу від Джуби до Ламу, що стане альтернативою діючому нафтопроводу до Порт-Судану, через який зараз експортується південносуданська нафта [13, р. 3]. Враховуючи зазначене вище, можна не сумніватися, що Кенія позитивно поставиться до проголошення незалежності Півдня. Проте, як зазначають експерти ICG [13, р. 4] серед кенійського керівництва тривають дискусії щодо можливих сценаріїв проголошення та визнання незалежності, особливо у випадку, якщо референдум не відбудеться так як заплановано згідно з ВМУ, і незалежність буде проголошена одноосібно.

Уганда (і, особисто, її президент Й. Мусевені) є давнім і послідовним союзником СНВА. У 1980-х рр. угандійська армія однією з перших почала надавати їй таємну підтримку. Ці стосунки швидко переросли у відкриту фінансову та військову допомогу і, навіть, у пряму участь у операціях СНВА. У відповідь, Хартум підтримував угандійські антиурядові повстанські угруповання (передусім, так звану „Армію спротиву Господа”, що діє у північних районах Уганди). У середині 1990-х рр. дипломатичні стосунки між Суданом і Угандою були розірвані і залишаються на достатньо низькому рівні. На протипагу цьому, стосунки Уганди з Південним Суданом дуже міцні (не в останню чергу через етнічну близькість населення). Багато угандійців мешкають у Південному Судані й навпаки. Деякі угандійські урядовці походять з Південного Судану. В свою чергу, багато членів уряду Південного Судану навчалися в Уганді й мають там власність [13, р. 5].

Незважаючи на значну економічну зацікавленість, головним у формуванні угандійської політики стосовно Південного Судану є питання безпеки. Президент Мусевені є послідовним супротивником поширення ісламського та арабського впливу у регіоні та відчуває особисту неприязнь до О. аль-Башира [13, р. 7]. Але, одночасно, він не бажає відновлення збройного протистояння там, через побоювання, що дестабілізація регіону буде використана угандійськими антиурядовими угрупованнями для активізації своїх дій. Тому, виявляючи прихильність до ідеї незалежності Півдня, угандійське керівництво сподівається, що її буде досягнуто в рамках реалізації ВМУ, за підсумками референдуму. Проте, якщо Хартум спробує заблокувати цей процес Уганда, скоріше за все, не залишиться нейтральною.

Єгипет має давні історичні зв'язки з Суданом і розглядає його як традиційну сферу свого впливу. І цей вплив, особливо на півночі країни, відчувається у багатьох сферах життя. Протягом усього часу протистояння в Південному Судані Єгипет був і залишається послідовним прихильником збереження єдності країни. Саме з такої позиції він виходив надаючи допомогу Півночі і висуваючи, у 1999 р., разом із Лівією, план мирного врегулювання який передбачав збереження єдності Судану [10, с. 77]. Така його позиція визначається декількома факторами. В цій статті ми зупинимось лише на одному з них, який має визначальний вплив на суданську політику Єгипту на сучасному етапі. Йдеться про розподіл водних ресурсів Нілу.

Сьогодні Єгипет має пріоритетний доступ до нільської води. Відповідно до єгипетсько-суданської угоди 1959 р. він щорічно отримує 55,5 млрд. куб. м води. Квота Судану складає 18,5 млрд. куб. м. Разом це складає 87 % усієї води, що забирається з Нілу. Тобто решті країн басейну залишається лише 13 %. Відповідно до англо-єгипетської угоди ще 1929 р. жодна з країн басейну не має права зводити споруди та реалізовувати проекти, що призведуть до скорочення частки Єгипту. Останнім часом вони усе наполегливіше ставлять питання про перегляд існуючих угод, що аж ніяк не влаштовує Єгипет. Його стрімко зростаюче населення потребує усе більшої кількості води, і до 2025 р. навіть існуюча квота буде недостатньою, тому будь-яке її скорочення буде мати катастрофічні наслідки для країни [10, с. 75]. Поява ж нової незалежної держави на Півдні Судану лише посилить позиції тих хто вимагає перерозподілу. В свою чергу, в Єгипту немає суттєвих важелів впливу на політику нової держави, у тому числі й стосовно водного питання. Крім того, він побоюється вірогідного спалаху насильства та загальної дестабілізації регіону після проголошення незалежності.

Разом з тим у Каїрі, здається, вже змирилися з неминучою сецесією Півдня й зараз намагаються налагодити стосунки з Джубою надаючи їй економічну допомогу, щоб покращити свій імідж і досягти прийнятної для себе формули “розлучення”.

Ефіопія, як і Уганда, була найважливішим союзником СНВА у останній громадянській війні. Режим Менгісту Хайле Маріама у 1980-ті рр. надавав їй усебічну підтримку, у тому числі й військову. Значною мірою, це була відповідь на підтримку Хартумом еритрейських і тиграїських повстанців у самій Ефіопії. Після повалення Менгісту у 1991 р. стосунки припинилися й СНВА залишила територією Ефіопії, адже нова влада розглядала її як союзника колишнього диктатора. Але, вже у 1993 р. Ефіопія відновила свою підтримку, намагаючись протидіяти Судану як розповсюджувачу ісламізму, який дестабілізував ситуацію в країні. Проте війна з Еритреєю, що спалахнула у 1998 р., змусила її знов переглянути свої позиції.

Сьогодні Ефіопія має непогані стосунки як з Півднем так і з центральним урядом у Хартумі. Останній намагається нейтралізувати її дружбу з Півднем налагодженням більш тісних торговельних відносин, зокрема продає нафту за пільговими цінами. Проте, економічні стосунки Ефіопії з Джубою значно міцніші й постійно розширюються. Принципове значення для неї має вже згадане питання про розподіл водних ресурсів Нілу. Поява нової держави у регіоні – це поява ще одного потенційного союзника у боротьбі за перегляд існуючих квот. Тісні контакти налагоджені у військовій сфері. Ефіопські фахівці беруть участь у реорганізації СНВА та тренуванні її бійців. Як і Кенія, Ефіопія забезпечує надходження до Південного Судану зброї [13, р. 13–14].

Разом з тим, при формуванні своєї суданської політики Ефіопія дуже обережна, враховуючи, передусім, питання регіональної безпеки. Маючи напружені стосунки з Еритреєю, та втягнувшись у сомалійський конфлікт, вона не бажає йти на конфронтацію ще й з Суданом. Крім того, вона має власні проблеми з сепаратистськими рухами які можуть отримати підтримку Судану. Нарешті, Ефіопія побоюється, що відновлення збройного насильства на Півдні, у будь-якій формі, неодмінно пошириться на її територію через тісні етнічні зв'язки народів, що мешкають уздовж спільного кордону, та наявність старих прикордонних конфліктів. Звідси, Ефіопія, хоча й прихильно ставиться до можливої незалежності Півдня, висловлюється з цього приводу значно обережніше за кенійців і угандійців [13, р.14]. При будь-якому підсумку референдуму вона, скоріше за все, займе виважену позицію та буде намагатися спонукати обидві сторони знайти рішення, яке забезпечить збереження стабільності. На позицію Ефіопії, можливо, суттєвим чином вплине й позиція США, з якими вона має тісні партнерські стосунки.

Лівія має найменш визначену позицію стосовно вірогідної незалежності Південного Судану. Значною мірою це пояснюється тим, що процес прийняття рішень з таких питань тут вкрай персоналізований. Усе залежить від особистої позиції Муамара Каддафі.

Лівія не має спільного кордону із Південним Суданом і яких-небудь життєвих інтересів там. У Судані її цікавить інший регіон – Дарфур, де вона відіграє достатньо активну роль. Стосунки цих двох арабських країн завжди були достатньо складними й коливалися від тісної співпраці (і, навіть, спроби об’єднатися в федеративну державу на початку 1970-х рр.) до гострої ворожнечі. На початку 1980-х рр. Каддафі, навіть, надавав фінансову та військову підтримку СНВА, сподіваючись таким чином послабити режим Дж. Німейрі, якого він розглядав як конкурента у боротьбі за регіональне лідерство.

Позиція Лівії стосовно незалежності Півдня, як вже зазначалося, є невизначеною. Ще у 1999 р., разом із Єгиптом, вона пропонувала план мирного врегулювання, який виходив із ідеї збереження єдності країни. Сьогодні ж Каддафі усе частіше робить заяви щодо готовності визнати результати референдуму та визнати незалежність Півдня [13, р.15].

Еритрея, мабуть, має зробити найбільш складний вибір. У 1990-х рр. вона надавала активну підтримку повстанцям (причому не тільки СНВА але й іншим антиурядовим угрупованням, особливо на сході Судану) у відповідь на підтримку Хартумом ісламістських груп у самій Еритреї. Проте обставини змінилися. На проблему Південного Судану Асмера зараз дивиться крізь призму свого протистояння з Ефіопією, тому намагається підтримувати з Хартумом конструктивні стосунки, які, дійсно, у 2005–2006 рр., суттєво поліпшилися. Враховуючи, що країна фактично опинилася у міжнародній ізоляції через свою підтримку антиурядових ісламістських угруповань у Сомалі, хартумський режим залишається одним із небагатьох її партнерів. Це, звичайно, не може не позначитися на позиції Еритреї стосовно незалежності Півдня. Її керівники, у тому числі президент Ісайяс Афеворкі, вказують, що Еритрея віддає перевагу єдиному “Новому Судану”, хоча й не чинитиме спротиву можливій сецесії Півдня [13, р.16–17].

У підсумку слід зазначити таке. На позиції держав регіону стосовно вірогідного проголошення незалежності Південного Судану впливає ціла низка факторів, зокрема “історичний спадок” їхньої участі у конфлікті, специфіка їхньої участі на останньому етапі, пріоритетні національні інтереси у регіоні. Усі країни, тією чи іншою мірою, готові погодитися з незалежністю Півдня, проте їх конкретна позиція з цього приводу буде, значною мірою, залежати від обставин, у яких її буде проголошено – чи це станеться мирним шляхом, з обопільної згоди сторін, як результат реалізації ВМУ, чи її буде проголошено в односторонньому порядку, внаслідок зриву мирного процесу, з можливим відновленням збройного протистояння. Перший варіант, безумовно, є найбільш бажаним, враховуючи бажання усіх країн підтримати регіональну стабільність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Large D. Sudan’s foreign relations with Asia. China and the politics of “looking east” / Daniel Large. – Pretoria : Institute for Security Studies, 2008. – 20 p.
2. Zhao Hong. China-U.S. Oil Rivalry in Africa / Hong Zhao // The Copenhagen Journal of Asian Studies. – 2008. – Vol. 26, № 2. – P. 97–119.
3. Verney P. Raising the Stakes: Oil and conflict in Sudan / Peter Verney. – Hebden Bridge: Sudan Update, 2000 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.sudanarchive.net>.
4. Switzer J. Oil and Violence in Sudan [Електронний ресурс] / Jason Switzer // International Institute for Sustainable Development – April 15, 2002 – Режим доступу: http://www.iisd.org/pdf/2002/envsec_oil_violence.pdf.
5. Ziada I. Oil in Sudan. Facts and Impact on Sudanese Domestic and International Relations [Електронний ресурс] / Ismail S.H. Ziada. – Universidad Autonoma de Madrid, 2006 – Режим доступу: http://www.sudantribune.com/IMG/pdf/Oil_industry_in_Sudan.pdf.

6. Patey L.A. A Complex Reality: The Strategic Behaviour of Multinational Oil Corporations and the New Wars in Sudan [Електронний ресурс] / Luke A. Patey // Danish Institute for International Studies Report. – 2006. – № 2 – Режим доступу: http://www.diiis.dk/graphics/Publications/Reports2006/lpa_complex_reality_sudan.pdf.
7. Шуляк С. В. Боротьба за африканські ресурси: “нафтовий” аспект суданської кризи / С.В. Шуляк // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Серія: Питання політології. – 2010. – №885. – С. 249–256.
8. Grawert E. Cross-border Dynamics of Violent Conflict: The Case of Sudan and Chad / Elke Grawert // Journal of Asian and African Studies. – 2008. – Vol. 43, № 6. – P. 595–614
9. Adar K.G. A State under Siege: The Internationalisation of the Sudanese Civil War / Korwa G. Adar // African Security Review. – 1998. – Vol. 7, № 1. – P. 44–53
10. Мамед-заде П.Н. Отношения Египта с Ливией и Суданом в контексте развития межарабских связей в конце XX - начале XXI вв. / П. Мамед-заде // Востоковедный сборник (выпуск 6). – М. : Институт Изучения Израиля и Ближнего Востока, 2004. – С. 65–85.
11. Панфиленко Э.Н. Отношения Судана с арабскими и африканскими странами / Э. Панфиленко // Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск 16). – М. : Институт Изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 328–342.
12. Тихомиров Н.К. Судан: страновой, региональный и глобальный аспекты / Н.К. Тихомиров // Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск 16). – М. : Институт Изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. – С. 351–359.
13. International Crisis Group. Sudan: Regional Perspectives on the Prospect of Southern Independence [Електронний ресурс] // Africa Report № 159 – 6 May 2010. – Режим доступу: <http://www.crisisgroup.org>.
14. Тихомиров Н.К. Авторитаризм, демократические процессы и урегулирование внутрисуданских конфликтов / Н.К. Тихомиров // Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск двадцать седьмой). – М. : Институт Ближнего Востока, Институт Востоковедения РАН, 2006. – С. 303–319.
15. The Comprehensive Peace Agreement Between The Government of The Republic of The Sudan and The Sudan People’s Liberation Movement [Електронний ресурс] / Sudan People’s Liberation Army. – Режим доступу: <http://www.aec-sudan.org/docs/cpa/cpa-en.pdf>.
16. Зинькина Ю.В. Некоторые аспекты взаимоотношений Кении и Южного Судана [Електронний ресурс] / Ю.В. Зинькина. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/04-03-10.htm>.

Наукове видання

В І С Н И К

*ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА*

№ 912

**Серія: „Питання політології”
Випуск 17**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 10.10.2010. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум.-друк. арк. 23,0 Обл.-вид. арк. 26,8.

Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,

Надруковано з готового оригінал-макету у типографії ФОП „Петрова І.В.”

61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к.137, т.(057) 362-01-52

e-mail: bookfabrik@rambler.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03р.